

THE KĀVYAPRAKĀŚA

Calcutta Sanskrit College Research Series No. XV

Published under the auspices of the
Government of West Bengal.

Texts No. 10

साम्प्रतिप्रदिकश्रीधरकृतदीक्या समेतः

काव्यप्रकाशः

SANSKRIT COLLEGE
CALCUTTA

1961

Calcutta Sanskrit College Research Series

BOARD OF EDITORS

DR RADHAGOVINDA BASAK, M A., Ph.D., *Chairman*

DR SUNITIKUMAR CHATTERJI, M A., D.Litt. (Lond.)

PROFESSOR DURGAMOHAN BHATTACHARYYA, M A., Kāvya-Sāṅkhya-
Purāṇatīrtha

PROFESSOR ANANTAKUMAR BHATTACHARYYA, Nyāya-Tarkatīrtha

DR GAURINATH SASTRI, M A., D.Litt., *Secretary and General Editor*

THE KĀVYAPRAKĀŚA OF MAMMATA

WITH THE COMMENTARY OF ŚRIDHARA

(PART TWO)

EDITED WITH INTRODUCTION AND NOTES

BY

SIVAPRASAD BHATTACHARYYA,

*Professor of Sanskrit Language and Literature Department of
Post-Graduate Training and Research, Sanskrit College, Calcutta*

Published by.
The Principal, Sanskrit College
1, Bankim Chatterjee Street, Calcutta 12

Price : Rs. 20 00 only

Printed by •
Sree Jogesh Chandra Sarkhel
Calcutta Oriental Press (Private) Ltd
9 Panchanan Ghose Lane, Calcutta 9

कलिकातासंस्कृतमहाविद्यालयगवेषणाग्रन्थमाला — ग्रन्थाङ्कः १५

मामटाचार्यविरचितः

काव्यप्रकाशः

श्रीपरकृतकाव्यप्रकाशविवेकाख्यटीकया समन्वितः

(द्वितीयो भागः)

उपोद्घातेन टिप्पणीसंयोजनया च

संस्कृतमहाविद्यालयस्थगवेषणादिभागीयसंस्कृतवाक्य-

साहित्याध्यापकेन श्रीशिवप्रसादमहाचार्येण सम्पादितः

१८६३तमे शकवत्सरे कलिकातानगरी

प्रकाशितः ।

FOREWORD

In presenting part II of the *Kāvya-prakāśa*, the first part of which was published in this series as early as 1959, I have only to express my personal gratification that Professor Bhattacharyya has completed the task undertaken by him. I believe, the present work will also be received by scholars with as much benefit as the previous one.

In this connection I would like to inform all lovers of Sanskrit Poetics that it has been decided to bring out another edition of the *Kāvya-prakāśa* with the commentary of Paramānanda, an outstanding commentator of Bengal. It will be published under the joint editorship of Professor Bhattacharyya and myself.

GAURINATH SASTRI
General Editor.

PREFACE

It is to be regretted that the second part of this work could not be published by the estimated time. This edition of the *Kāvyaśraṅkāśa* has been, in more than one sense, a venture of a new type. While the plan and the editor's commentary have been the fruits of study during my early years, the implementation of the former, as will be evidenced by a look at the nature and contents of the appendices has been a highly exacting work involving much labour and patience. I can only hope that scholars would kindly take to it with the earnestness that has been put forth for its preparation.

It is my bounden duty to express heart-felt gratitude to the Government of West Bengal, to the Board of Editors and to the Principal for having included this work in the Sanskrit College Research Text Series. To Pandit Dinesh Chandra Sastri and Pandit Nanigopal Tarkatirtha of the Publication Department, high praise is due, for the unfailing care the former has bestowed in going through the proofs and the latter for his ceaseless efforts in expediting the printing of the work. To my learned colleague Professor Durgamohan Bhattacharyya I am indebted for his tracing out a reference to *khalavālī yūpa* noted in App. E. Pandit Siddhesvar Panchatirtha, the stipendary research scholar, Sm. Kripamayī Chatterjee Kavyatirtha, M. A., another research scholar in my department and my daughter Sm. Kalyani Bhattacharyya, post-graduate student, Calcutta University, have helped me in the preparation of the appendices. I have to express also my sincere thanks to the scholars, both foreign and Indian, who have, through their letters and reviews in research journals, offered a cordial welcome to the first part of the work.

SIVAPRASAD BHATTACHARYYA

POSTSCRIPT

No apology is perhaps needed in these days of stereotyped editions of popular texts labelled as critical by way of reiterating the importance and purity of the text of the *Kāvyaprakāśa*, which because of its immense popularity right from the days of its inception, as much as for its terseness,¹ had been tampered with, either way, by omission and by addition as is evident from the emphasis on this item (especially in *ullāsa* X) by early commentators like Rucaka, Mānikyacandra and Śrīdhara.² They have noted with punctilious care this practice of tampering and have assigned reasons³ for rejecting

- 1 The *Śrngāraprakāśa* (of which the first part, containing *prakāśaś* one to eight is now available in print) shows in broad relief distinctness in method and approach from those of the *Kāvyapr.* in *ul.* II & V. Mammaṣa's technique and manner have a pointed reference to *dhvaṇi* and its establishment and relevance in his *alankāra* creed. As appropriate instances we would ask the inquisitive reader to refer to App. C esp. in relation to pp. 25, 27, 154, 162-63. Bhoja's discursive and overelaborate treatment forms a striking contrast.
- 2 e. g. in Rucaka's *Saṅkṣepa* p. 68. अल्ल गुणस्य क्रियायाश्च युगपदुपपत्ति-मुदाहर्तुं पठनीयम्—'कलुषस्य तया...'इति, p. 68. कमेणेति प्रतीकानन्तरं 'श्लेषोऽयं धस्त्यजति... यौवनेने'ति पाठः; p. 69. कमेणेति प्रतीकानन्तरं 'मधुरि मधुरि'...तद्देहं नतमिति...। अतैकस्यैव दानोपादानयोः... पर्ववृत्तिरिति पाठः। Śrīdhara invariably follows Rucaka in this respect. Vide fn. 28 on p. 68. दिशा for दशा (p. 148-154) and दुष्ट for कष्ट in the *vr̥ttī* on the *Kāv. pr.* p. 187. are tampering of another type.
- 3 e. g. in the case of the *gāthā* अथा एतन् (p. 56. *Kāv. pr. vr̥ttī*) which is introduced in the commentary, following Rucaka, in Prākṛit original and with the remark तत्र वक्ष्येदन्वयेन...; in p. 363. एवमिति...व्यतिरेकतो यथा—हरवत्प्र विषम...(*Ruc. Saṅk.* p. 64) and in the verse सप्तदशमता... (not in the text of Rucaka and Śrīdhara)

particular portions as forming a part of the original work. While we have taken all possible care to present the *Āvyaṇṇakāśa* text in its purity, there have been some lapses⁴ because of the copyist of the press copy for his depending on printed editions and not revising them always in the light of the commentary. This has been the case, mostly in illustrations, specially in those from traceable texts and occasionally, though rarely, in the *vr̥ttis*, a notable example of which latter is furnished in pp 45 of the present edition, where the prevalent faulty reading *vede eva* has found a place for *vede sva*.⁵ That this latter, as it appears from the context, is the intended reading is evidenced by the author's furnishing illustration in the *vr̥tti* on *śādi*, included in the *svārādis* of the extract therein.

It is often argued that such readings have been based on old manuscripts (*cirāntanapustakesu dr̥statvat*) but conscientious scholars do not require to be told that this term in these cases is more or less a misnomer. None of such mss evidences can take us to the time of the earliest commentators. The earliest *Kavyaṇṇakāśa* mss is dated 1158 A D (introduction pp. xiii) and belongs to the Jammu and Kashmir Sanskrit mss collection and is not easily accessible. We are not sure whether the Jesalmere mss (A) as noted in R. C. Parikh's recently published edition of the *Kavyaṇṇakāśa* is a transcript of this.

in that context. Somesvara who reads it in his text remarks on the verse (p 293) — एवमन्येष्वपि दृश्यमिति वचनात् प्रति यत्तुष्मेकं खड्गमेवोक्तं सन्मत इति 'हरवदि'ति 'खच्छात्मते'ति बोधाहरणद्वय प्रत्यकारामिप्रायेण न भवति ।

- 4 For other such lapses *vide* p 76 (v 28) दन्तच्छेदकान्त for दन्तच्छेदपाण्डु . p 229-230 v. 260 कूर्पर for रूपक, p. 242 (v 294) प्राग्भा for प्राप्ता, p. 250 (v 310) धरणिधर for धरणिधर
- 5 The objections raised against this reading by Viśvanatha are hardly convincing and had been anticipated and met by earlier commentators like Śridhara (*vide* p 46 *Āv. pr. viveka*) in the manner of Bhoja. For a full discussion of this issue *vide* the present writer's paper on *A Passage in the Sabdya darpaṇa* (Poona Orientalist II 1946)

In any case the variants in the readings of this mss and of another mss belonging to the Gujerat Vidyā Sabhā dated 1289 A. D., are very valuable for testing the purity of the *Kāvyaprakāśa* text. Parikh's edition contains an exhaustive list of the differences in readings from those in prevalent editions (*ibid* Vol. II pp. 1-26.) It has been a source of great satisfaction for us to find that Śrīdhara's readings almost invariably agree with the readings in mss (A,) testifying to the care that the commentator has devoted to this item of his exegetical work. As prominent examples one may note *vede sva* in pp. 45, *arasastramāni* (v. 60) in p. 105, *tanuvapuranyosau* in p. 320 and *sa'apahnuti* in the *urti* text in p. 347, where almost all the prevalent editions give wrong readings. Even Mānikyācandra, who was earlier than Śrīdhara and who occasionally indulges in discussions on readings, is not so scrupulous.

With respect to the text of Śrīdhara's own work we are not always on unassailable foundation. The paucity of the mss material (fortunately we have for the entire portion presented in the second part another mss (*kha*) which has been described in introduction pp. vii) and the manner of later commentators' references (they do not cite the text as a rule) have been serious handicaps in our way. Even in this part there have remained a few—a dozen or so—dubious readings, which have been marked as such in this edition. Śrīdhara's text, however, has helped us in improving upon the prevalent, and in many cases, defective readings⁶ of the *Kāvyāṅkārā* (of Bhāmaha), the *Kāvyādarśa*, the *Kāvyāṅkārā sūtravṛtti*, the *Dhvanyālokalocana* (of which some examples have been cited already) and the *Vyaktiviveka*, to name only five of the promi-

- 6 *Kāvyāṅkārā* (Bhāmaha). 1 12—in *Kāv pr ur* (p. 185), where the reading shown is नाकनिलमघर्माय यतये दण्डनाय च (the printed text reads अकनिलमघर्माय व्यापये.) Śrīdhara's reading is supported by Someśvara also, *Kāv al* II 201. निर्निमित्तसुखदुःख (in *Kāv. pr. ur* p. 370) one printed text reads—निर्निमित्त सुखदुःखान्. *Kāv. al. sū ur* (IV. 3 29) in *Kāv pr ur* p. 370 where the reading is यदि बोधमान्याद्येव स्वगामर्थ्यदार्ढ्यमिति तन्मार्थ (the printed editions read—यदि बोधमान्याद्येव आद्येव प्रतिपत्तिरिलादि स्वार्थ) 1 The *Dhv. al loc.* (p. 34) gives the same reading

ment works laid under contribution by Śrīdhara, of which a few appearing in this part are worth attention. In the case of the first work no early commentary is available for checking and Śrīdhara's readings derive added importance on that score. Someśvara's *Kāvyaṣṭakāśaṅketa* has similarly preserved such readings *entout* e.g. in one notable passage in the *Vyakṣivveka*, where printed editions give a mutilated text.⁷ One passage cited from the *Dbv. āl. loc.*⁸ by Śrīdhara is another pointer where readers have been befooled by the printed text, and present-day scholars have had to look after guesses in arriving at the precise text where inadvertence on the part of a particular scribe (*lekkakavaigunya*) has resulted in an unpardonable error.

In the course of such restorations we come across missing links which fit in well but about which tradition may not be unanimous, e. g. in pp. 195⁹ of the present edition where the reading given is certainly better than that of the printed text, though a different commentator (Someśvara pp. 119) seems to support the prevalent reading. We say, seems to, purposely, for at the end of this citation in the latter work there is an extra sentence (*yaduktam*.....) and this is derived from another author (Hemacandra). This would perhaps indicate that he was using the *Vyakṣivveka* but not citing it. For the general reader the missing link supplied by Śrīdhara is important for

7 *Ibid.* p. 143. केचित्तु धर्मिषमोभयात्मनो वस्तुनः प्रतिपत्तये पुनः स एव शब्दस्वतन्त्राय सर्वनाम बाह्यरथं वाच्यमपि गतं मोक्षं तत्राप्यनभिहितवाच्यन्मिल्लाहुः । यथा द्वयं गतं सम्प्रति...अत्र कपालिशब्दो धर्मिषमोभया...Here the reference is to the *Vya. vi.* (p. 333)-where the printed edition leaves out ten opening lines and begins abruptly with the illustration द्वयं गतं...

8 *Kāv. pra viv.* p. 277. अनार्द्रकाग्र्यद्विष्टान्तेन 'हृदयसंवादेन प्रतिपत्तुं प्रति स्वात्मावेशेन क्रमिति व्यापकत्वं' अकलुषोद्वेष्टान्तेन च भावाकालुष्यं..... The portion within the inverted commas is missing in the printed edns. of the *Dbv. āl. loc.*

9 'न पात पाडे हृत्पन्न शङ्खनीय', तस्य ध्वनतायासलक्षणात्वात्, पादान्तेषु बहुलं पुरुरिति बहुलप्रद्वेष्टेनासापि वगन्तविलकादाविष्यं शुर्वन्ताननियमस्यान्यैरनाहतत्वात् ।' The portion within the inverted commas is not found in the printed edition of the *Vy. viv.*

another reason in as much as it cites a *sūtra* from a work on metrics that has not been handed down to us. This *sūtra* Śrīdhara repeats in another context (pp. 214). Śrīdhara's ideas on the fundamentals of metres¹⁰ and the incidental reference to rhythm and harmony as their criteria, testify to his acquaintance with that branch of poetic construction, to which like the Jaina metricist Amaraśāstra, he assigns a prominent place (*chandaḥ prathamamānusandheyam*) (pp. 7) in the matter of *kāvīśikṣā*.

The utilisation by Mammata of the views¹¹ of Ksemendra, the Kashmirian polymath, reputed to be a disciple of the great Abhinavagupta, is another evidence¹² of his earnest conviction in the importance of his self-imposed task. Here he ventures to side with a less-known author, discarding the view of the master critic Ānandavardhana (vide *suppanī* in pp. 237 & 262). Ksemendra's literary activity commences in the second half of the eleventh century. This fact strengthens the dating we have arrived at of the *Kāvya-prakāśa* (pp. xiii introduction). The illustrations furnished by Namiśādhū on the defects of the simile

10 c. g. *Kāv. pr. vi. p. 7* वाचा श्रुत्योत्सर्गोऽपरच्छेदश्चन्द्रः, अन्वच्छिन्नाया वाचः काव्यशरीरेऽनन्तर्भावात् । उत्तमश्चिच्छेदोत्कृष्टकामासमयस्योऽध्यासित्व-
नविन्ये गयेऽपि पञ्चवच्छेदविशेषोद्भवैव वाचता सहृदयानां विद्योतत इति च्छन्द-
पदमाह्लादावच्छेदोपलक्षणप्रतिपादयपरं ह्लादनाथेन च्छदिता च्छन्दश्चन्दस्याह्ला-
दायनात् । प्रथममवच्छिद्य पञ्चादावापौद्वापाभ्यां पदानि निस्तरद्वातामानीयन्त इति
च्छन्दः प्रथममनुसन्धेयम् ।... , *Ibid.* p. 213-14 अथच्यत्वे मति इत्यतस्तत्
स्फुटमेव, श्रव्यतामात्रमूलत्वाच्छन्दसः ....अप्रच्यत्वमिति च दुष्टत्वम् । एवं
मात्राश्लेषेऽपि । *vide* for the contrary view Vāmana's. *Kāv. al.*
30; *pr.* ....*Ibid.* p. 215. तुल्यस्योच्चारणविलम्बेन गुरुस्वरणकालकृत्वा
पूर्यत इति सपौरपि गुरुकार्यकारित्वम् ।

11 श्री वि. च. (K. M. edn. p. 120)—यथा वा कलिदासस्य ऊरुमूल.... ।
यत्ताम्यिकासम्भोगवर्षने तिलोचनस्य भगवत्प्रियपद्मुरोर्दुष्टं तैतानीकिरनेव परं
प्रबन्धार्थं पुष्पादि । (*Vide Kāv. pr. vi. suppanī* 90. p. 257);
Ibid. (p. 132)—यत्नं मनोरमा रामा...अथ भगवता जन्तुहितानिनिविष्टेन
मोक्षक्षमोपदेशोऽग्निः शान्तरसस्य रागिजनानिष्ठित्वात् सञ्जतनमनःप्रदाने बाल-
शुचिहिम्न्या श्रुतारोऽज्ञाभारहृषीकेशे पर्यन्ते शान्तरसस्य स्रोतं ज्ञानिविलनिच्यता-
प्रतिपादनपरिनिविष्टिषु परममीचित्तुच्यै- इत्यम् ।

12 (*vide Kāv. pr. vi. suppanī* 95 p. 262)

(*upamādosas*) have been closely followed in the *Kāvya-prakāśa*. The verse *bā nrpa bā budha...* (v. 223) which is interpreted by commentators as having reference to the death of a prominent ruling king, might be suggested to relate to king Anantadeva of Kashmir, who is eulogised in almost similar terms by Ksemendra¹³ in his *Aucitya-
vicāracarcā* and *Suurtatīlaka*.

The establishment and vindication of the theory of *parivrttisabā-
tvāsabā* (pp. xxv introduction) by Mammata has led him to discuss the cogency of the views of the opposite camp. These views, it is believed in tradition, got a strong support from Rājānaka Tilaka, the father and teacher of Rucaka and the author of the noted work *Udbhatavivēka*, of which no mss are available. Rucaka himself also was a staunch advocate of this view like his father. The anonymous commentary on Udbhata's *Kāv. al. sār. sam. (vṛtti)* published in the G. O. Series, Baroda has a few passages reminiscent of the language and tone of argument of the *Kāvya-prakāśa*. The mannerism in expression there (*ityevamadi svayam vicāryam, Kāvya-pr. p. 313*) is an echo of *its vicāryametadvividabbhīna tu jhatsyevasūy-
itavyam. (Vide our paper on Hemacandra and the Eleventh Century
Kashmir Poetists, Asiat. Soc. Lett vol XXIII no. 1. p. 125 fn. 38)*, a form rendered memorable by Bhatta Mukula in his *Abb. vr.
matr (etaccā vidvadbbhīb..... asuyitavyam. p. 21)*. As we have dwelt on this subject in another paper some years ago, we need not dilate on it here. We hold that it is very likely that Tilaka was a contemporary, though an earlier local contemporary of Mammata¹⁴. The literary career of Rucaka is assigned to commence

13 श्री वि. च. (K M edn p. 160)—यस्यासि परिवारकृत्स्नित्वनप्रहयात्सील-
ध्रुते सर्वस्यावनेन येन निरुते प्राप्ता विरोधोन्नति । आरा शीतलता
नयनविरत यस्य प्रतापानलस्य धीमदनन्तराजगृहे ॥ २, सु वि. (K M.
II p 54) इत्येविलप्रचुररचना ..व्यक्ति दर्शिता समरेण । सेमेन्द्रेण प्रणयि-
विपदे हर्तुराद्यर्थक्युर्भूयद्भुर्भुवनजयिनोऽनन्तराजस्य राज्ये ॥

14 "The G. O. S edn of the *Kāv. al. sār. sam* is accompanied by the commentary *Vṛtti*, which on internal evidence seems to be a work different from and less authoritative than Rājānaka Tilaka's *Vivēka* " (pp 125-126) "The reference is damaging

near about 1135 A. D. We know that the *Kāv. pr. saṅketa* was his earliest work (and a premature work too), for Jayaratha (*Al. sar. sam.*) holds that on some issues he subsequently changed his views. It would not be improper if we aver that Tilaka propounded his views in his work near about 1080 A. D. so that Mammata can refer to them at the date we have assigned to him on other considerations.

There has been proposed of late a curious view that the *Sāṅdhvigrāhika*,¹⁵ the epithet by which Śrīdhara has been known to the

to the position of the *Vivṛti* (p. 40), if the passage काव्ये दोषगुणालङ्काराणां च शब्दार्थगततयाऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां विभागं क्रियते (which it is not actually) is taken as the *siddhānta* and if the compromising weak attitude भवन्तु वा परमेवभूता उभयलातद्वारा नार्थस्येति विचार्येतेतद्विद्वद्भिर्न तु गठित्येवास्त्वित्यम् (the latter portion of the passage is reminiscent of Mammata's statement (p. 313) and Rucaka's comment thereon. As Kane (*Sanskrit Poetics* p. 130) has noted, the ascription of the परिवर्तितसिद्धांतसदृश view to Tilaka and the statement that Mammata used Tilaka's work (in the introduction to the G. O. S. edn.) are wrong. 'the truth is just the other way about'. 'The fact is that the *Vivṛti* (it is later than the *Al. sar.* and may be later than the *Kāv. pr. vivṛka* of Śrīdhara) is a compilation incorporating the views of prominent commentators like Prabhācandurāja and Tilaka, both of whom are copiously cited'. (Extracts from our paper on *Hemacandra and the 11th century Kashmir Poeticists* in the *As. Soc. Letters*, vol XXIII, no 1)

- 15 *Vide Annals, B O R I.* vol. XIV. pp 250-257, and S K De—*Sanskrit Poetics* (2nd edn. 1960) pp. 187-188. One cannot but deplore in this connection the parochial and exclusive attitude of scholars which ignores the labours of previous workers in the field and at the same time bars out information at their disposal from mis-lying with them, even though solicited therefor. The complaints of His Holiness the Jagadguru of Melkote, Mysore given expression to in the preface to his edition of the *Sṛṅgāraprakāśa* (chis 22-24) in 1926—उदारगुणसम्पत्तेर्नान्दाम्भाराधिकारिण । एव सौजन्यशीघ्रता-

commentators of the *Kāvyaṣṭakāśa* as well as to others, is Viśvanātha Kavirāja, the author of the *Sāhityadarpaṇa*. This view has not cared to examine whether the points raised in Śrīvidyācaktavartin's observations on the views of the *Sāndhivigraha* have any relevance to be pointed out threadbare in that way in Viśvanātha's two *Alankāra* works, particularly in the *Kāvyaṣṭakāśadarpaṇa* which is only known in one solitary mss. This the learned propounder of this theory has not seen, as is evident from his not knowing that in that work Śrīdhara as *Sāndhivigraha* has been referred to as one of the prominent early commentators of the *Kāv. pr.* The *Kāvyaṣṭakāśavivēka* of the *Sāndhivigraha* Śrīdhara was announced in the present writer's edition of Candidāsa's *Kāvyaṣṭakāśadīpikā* published in 1933 and also in a paper on *A Forgotten Commentary on the Kāvyaṣṭakāśa* some time after in 1934. Candidāsa was a younger brother of the great grandfather of Viśvanātha Kavirāja and an *upajīvyā* to him, on his own assertion. In his *Kāvyaṣṭakāśadīpikā* that scholar has found fault with some of the views of Śrīdhara, the *sāndhivigraha*. In a very recent edition of a wellknown work on *Sanskrit Poetics* the same mistake has been perpetrated, though all the while the present edition of Śrīdhara's commentary (as published in 1958), which has dwelt on this issue, is noted therein. Viśvanātha's generally accepted date is towards the end of the first quarter of the fourteenth century. (This has been quite recently challenged by S. Rājaguru in his edition of that writer's *Candrakalā nāṭikā* though, as we think, without proper or convincing reasons, and is dated a century later than the time generally assigned to him.) We cannot follow this noted scholar's ingenuous argument which makes Śrīvidyācaktavartin earlier than the end of the fourteenth century so as to be quoted by Mallinātha. As we have referred to the criticism of

मसद्द्वयाः सन्ति ब्रह्मदा ॥ are even now true to the very letter. It is gratifying to learn that the labours of that very scholar (it is a pity that he is no longer in the land of the living to see their fruition) have been the basis of the projected edition of this encyclopaedic work, (pts I—VIII, have been out. Mysore 1957) which, when completed, will supply a long-felt want.

Śrīvidyācakravartin in our introduction (pp. 1a) we need not carry this point any further.

We have discussed about the date of Śrīdhara and described his commentary as the third in point of time of the available commentaries on the *Kāvya-prakāśa*. R. C. Parikh in his edition of the *Kāvya-prakāśa* with the commentary of Someśvara—a useful and fairly old commentary—argues that Someśvara is to be placed between Rucaka and Mānikyacandra. We are not inclined to accept this early date for Someśvara, who uses very freely Hemacandra as well as Rucaka's *alankāra* works including the *Alankāra-sarvasaṅgā* which cannot be placed earlier than 1150 A.D. Someśvara's characterisation of the latter as *adyatana* (pp. 274)—we have *kecit*, *anye* and *navināb* used for the author of the *Al. sar.* in Śrīdhara's *Kāvya-prakāśaiviveka*—must not mislead us to think of him as a near contemporary of Rucaka. One reason is that this epithet is borrowed from Rucaka's *Al. sar.* (pp. 160). The two cases¹⁶ in Mānikyacandra's *Sankṣepa* where R. C. Parikh finds unmistakable reference to the views of Someśvara are really not Someśvara's own views but are taken from the *Al. sar.* and *Dhva. āl.* The closing verse of Someśvara's commentary¹⁷ is definitely a sting at commentators like Mānikya-

- 16 Mānikyacandra's reference in his comment on the verse शरीरं दिवसपूषरो... is not to Someśvara (p. 312), but to the *Al. sar.* of Rucaka (pp. 204-05 new edn. N. S. press). So also Mānikya's ref. in the case of the Prakrit verse तं ताण... is to the *Dhva. āl.* loc. (pp. 111-12), which is distinctly quoted. The extra evidence which R. C. Parikh finds in the verse फाणिकण... is negatived by its being used in the Prakrit form in the *Sar. kanti. ābh.* (p. 33) and in the *Kāv. anu.* of Hemacandra (vide. p. 9-11, intro. vol II, Someśvara's *Kāv. pr. san.*).

- 17 खीकृत् कल्पतस्ते मरुतः परागं दृष्टेः क्षतिं विदधते जगतोऽपि किं ते ।

भृशः कृती तु परितः सुमनोमुखेभ्यः पीतं मधुमतिं येन मर्दं करोति ॥

(p. 262, part I.)

There is enough of evidence throughout the commentary of how Someśvara has utilised his sources. A passage cited below in connection with the interpretation of how the subdivisions due to

candra who are sometimes in a mood to kick the ladder they use for themselves (The ladder in many cases is the *Dhau. āl. locana*). Now to examine his priority or otherwise to Śrīdhara we have a few passages common to the two writers—passages that are not extracted from Rucaka. Mānikyacandra is not utilised by Śrīdhara and is thus in this connection out of reference. Most of these passages may be safely assigned to a common source¹⁸ which both have tapped. At least one of these passages¹⁹ is very likely drawn from the *Śṅgārāprakāśa*—for

the sectional units in the foot of a verse in the figure *yamaka*, which apparently may be regarded as taken from a commentary on Rudrata's *Kāv. alankāra*. (3.40-42), and Someśvara has actually drawn from such (*vide* p. 312 and p. xiv., fn. 41 this ed.) but is really not so (*vide* p. 235. पद्वयरे पट्टिरित्यनुक्ते पद्वयरे वादे यमकमनभिमतमिवास्व प्रत्यक्षतः । अन्येस्तु...पद्वयरेऽपि यमकत्वं सूचितम् ।) which refers to the divergence of views between Rudrata and Mammata) shows that there were other commentators (other than Rucaka and Mānikyacandra who do not dwell on this) known to Someśvara—(केचित्तु अन्तादिकमिति सामान्येन संक्षेपमित्याहुः । अन्ये तु.. अत अन्तादिकमित्यादिशब्दे क्षम्मावयन्ति । ...स च क्षेत्रकवैयर्थ्यात् मूलप्रती भ्रष्ट इति मन्यन्ते । p. 231, *Kāv. pr. 1st*.)

18 The editor G. R. Joyset in his letter to the writer, dated 19. 6. 61, confirms by sending in an enclosure a copy of the editor's file for p. 329 for which thanks are due to him. This is p. 163. *Kāv. pr. vii*. ध्रुव्यादयश्च... ।

19 There are no less than ten passages in which coincidences in matter, and expression are evident between Śrīdhara and Someśvara. In one of such types which include five other cases (e.g. in p. 101 Someśvara's *Sanketa*. ध्रुव्यादयश्च वापि समस्ताः हविष्यस्ता एव विनियोजयन्ति । सपक्षा यथा—अनेन कल्याणि...) the text is the same as Śrīdhara p. 163 with this peculiarity that Śrīdhara gives illustrations of both; Someśvara's text (as printed) gives only one illustration. This passage, as we have noted in our *ṣiṣṭānī* (p. 163), presumably is from Bhoja's *Śṅ. prakāśa* from *prakāśa* IX. This had been corroborated by Bhaṭṭa-gopāla in his *Sāhityacudāmaṇi* on the selfsame passage

which we have a remarkable confirmation from the *Sāhityacūdāmaṇi* of Bhaṭṭagopāla (vol. I. pp. 255) Even where Śrīdhara uses the *Alan. sarv*—this he does only in his commentary on *ullāsa* X—he does not always see eye to eye with him, and this has been the basis of the taunt flung at him by Śrīvidyācakravartin—(vide *Kāvya-prākāśavivēka* introduction pp. lvi). Someśvara uses the *Al. sarv.* in *ullāsa* X as well as elsewhere with approbation. Occasionally (e.g. pp. 231) Someśvara refers to the views of earlier commentators²⁰ who are definitely different from Rucaka. We are,

(T.S.S. edn. I. p. 255) उदाहरणं नु वन्त एवानुसन्धेयं शृङ्गारप्रकाशाद्वा ।

In another type as at the end of the commencement of *ullāsa* VIII. Śrīdhara supplies supplementary information (*Kāv. pr. vi* p. 288), which (p. 211-212 Som. *Sanketa*) along with other incidental information hinted at in a single sentence by Śrīdhara (अभिनैयार्थं च., वर्तव्या) is given in full by Someśvara (pp. 213-222) So also in p. 259 of Someśvara's *Sanketa* (ननु विषयार्थं मनः विषयादीयसंज्ञाजाति मन इत्यर्थः) which is equal to (अत एवपि विपनिव विपनिस्तु-पचाररूपोपमानाद्योपमेये मनसि वर्तते- तस्मादुपमाया एव हीदमुदाहरणं न तु रूपकस्येति । *Kāv. pra viv.* p. 329. vide fn. 21) Another type of coincidence is furnished by the utilisation of the *śruti* खलेवाली यूपो भवति (*Tānd. Br.* XVI. 13. 8), the ritualistic relevance of which is discussed in the *Sabarabbhāṣya* (as noted in the *tippanī Kāv. pra. viv.* p 340) and explained in detail by Sāyana and the *vākyaṇyāya* significance of which expression is emphasized by both the commentators on the *Kāv. pr.* Śrīdhara mentions the *uddeśyavadbeyabbāva* which is different from the *āropa*, the pre-requisite for this *alanakāra* (रूपक). Someśvara emphasizes the order in word-arrangement (p. 125). and follows slavishly the whole comment in the *Kāv. anu. viv.* (p. 173) of Hemacandra which, queerly enough, is printed there as विलिखने विलोपो भवति खलेवाली यूपो भवति ।

20 Vide the *Dhv. āl.* II 17. (*urusi*)—रसा वाच्यविशेषैरेवाक्षेप्तव्याः । तस्मात्त सेवा अहिरक्षत् रसाभिप्रायी । and II. 18 (ध्वन्यात्मभूतो शृङ्गारे समीक्ष्य विनिवेशित । रूपकादिरलङ्कारका एति यथार्थताम् ॥ and in

however, of opinion that Someśvara is later than Śrīdhara and cannot be dated earlier than 1200 A. D., though there is not the least possible doubt that he has drawn upon his first hand knowledge of *alaṅkāra* works including the works of Bhoja, as Śrīdhara had done.

We have drawn the attention of the reader (introduction p. xxxviii) to Śrīdhara's use of both the *alaṅkāra* works of Bhoja as an exegetical aid. This is as much true of Someśvara, Bhaṭṭapopāla and other well read commentators. The *Śṅgārasprakāśa*, vol. I of which is now available in print, has been helpful in showing us the nature and extent of the use that Śrīdhara has made of it. Mammata's text itself, specially in *ullāsa* II, bears evidence of his intimate acquaintance with the *Sr. pr.*, as we have pointed out in some detail in App. C. It may just be that both Bhoja and Mammata were drawing from a common source. But so far as Śrīdhara is concerned there are tangible evidences of his having drawn from this work. There are at least five passages²¹ (pp. 46, 163, 171, 288, 326) which are direct citations from the *Sr. pr.* Śrīdhara has also used the to him recent *Rasārṇavālaṅkāra* which is, in some respects, an abridgment of the *Sr. pr.* But the passages above noted bear on themes which are not expected to appear in an abridgment and have not been there as is indicated by the

II. 19. 20. (विद्वद्वा तत्परत्वेन ..). Someśvara utilises this in his gloss on *ullāsa* VIII, where *alaṅkāras* are defined. (pp. 198-211) where the entire text of the *Dbv. āl.* along with that of the later *Kāv. anu.* is used.

- 21 *Kāv. pr. viv.* p. 46 शुभ्रत्वं कुपिते. प्रसादनपरम् = *Sr. pr.* 242 शुभ्रत्वं ... प्रसादनपरं सम्पद्यते . *Kāv. pr. viv.* p. 163 धुवाद्यथ क्वचित्... समस्ता यथा—अनेन वक्ष्यामि .. अथवा यथा स च्छक्तिः = *Sr. pr.* p. 329 lines. 16—23 ; *Kāv. pr. viv.* p. 171 वाक्यार्थो हि पदपर्याय... वीरकुटिक् इत्युच्यते = *Sr. pr.* pp. 14 15 . प्रत्ययार्थविरोधश्च यथाः ... श्रौत्रेष्ठपत्नीति लवभोक्तयति = *Sr. pr.* pp. 75-79 केसकेति... ; *Kāv. pr. viv.* p. 288 तथाऽऽन्तर ... चर्यावन्ध... परिक्रया राष्ट्रकथा = *Sr. pr.* 11th pr. ; *Kāv. pr. viv.* p. 325 वय पुनः क्रियाशब्देन गुण इत्युच्यते... तथा च चन्द्रगोत्री गौरिव गवय इत्यास्तामेतत् = *Sr. pr.* p. 57 lines 15-23. Actually 20 more passages of the *Kāv. pr. viv.* are direct citations from the *Sr. pr.* vide. App. F.

printed text in the IHQ. vol V, which is not incomplete in that part. We have pointed them out in App. F. by way of illustration.

Such works as these breathe the very spirit and form of older source-books and are not many. Not all early commentators have displayed this attitude, nor can it be generally held that later works i. e. works later than the 13th century, do not as a class come up to this standard. Sarasvatī-tīrtha wrote his commentary in 1242 A. D. but his commentary is not of this calibre, whereas Jayanta's *Kāṭya-prakāśadīpikā*, though written in 1298 A. D. seeks to provide information, which is sought for by critical students of the *Kāṭyaprahāṣa* for understanding the evolution of the text. This is also the case with Bhaṭṭagopāla who is to be dated earlier than the end of the fourteenth century. He has been utilised in the *Ratnāṇḍa* on the *Pratāparudrayaśobbhāsana*, though he cannot be as early as Māṇikyacandra or even Śrīdhara because he regards Rucaka as earlier than Mammata²², an error committed by some other later commentators. His commentary specially in the first half is an ideal one²³ which helps to understand the text of the *Kāṭyaprahāṣa* in the light of the evolution from earlier thoughts. One may note how he assigns Mammata's inclusion of the *gaunī* under *lakṣaṇā* to Abhinavagupta, by virtue of his being influenced by him. We know

22 One important evidence is Bhaṭṭagopāla's explanation of Mammata's text by references to the *sūtras* of the *Al. sar* under the caption *yat sūtram* no less than forty times and his use of the epithet *śrāntana* for characterising Rucaka whose *vr̥tti* is cited in full in at least five passages (pp. 265-66, 274-75, 287, 296-98, 313, 335): Śrīdhara knows Rucaka as a *navīna*.

23 Bhaṭṭagopāla's motto for his commentary is furnished by the following lines in his introductory verse by way of his utilisation of older authoritative texts:—

सायदुद्भाष्यते तस्य बावयकोपयुज्यते । नहि रत्नपरीक्षायां पाणी सामुद्रलक्षणम् ॥
प्रसङ्गात्प्रसङ्गेन कृतं यद्वच्यते न विम् । सचिदाऽपि इलाहस्य मन्त्रविद्यां विगाहते ॥
Bhaṭṭagopāla has utilised Rucaka and Śrīdhara also among later writers.

that in the old scholastic view and in the *Sr. pr.* too *gaunī* is acceded to and treated as different from *lakṣanā* (*Sr. pr.* vol I. pp 226 235) Bhoja accepts these three, *mukhyā*, *gaunī* and *lakṣanā* as three separate manifestations of *śakti* (the function *par essence*). Bhattagopala occasionally uses a *vārttika* on *dhvani* (eg 234)—which may not unlikely have been the work cited by Śrīdhara in pp 43 and 254 under the caption *taṭhā cōktam*—which shows him to be a well informed writer. A reference to this feature of his is emphasised in the opening verses of his commentary, the *Sāb. cūda*.

There is enough scope for this type of constructive work with respect to the text of the *Kavyaprakāśa*, specially in *ullāsa* I, II, V & VIII. Śrīdhara's commentary on *ullāsa* V, which is printed in this part—would that it was all throughout fuller and more elaborate—has indicated the nature of Mammata's indebtedness to earlier thought, specially in connection with the theory of meaning (*arthaśabdha*). We have sought in App C to fill up the gaps in Śrīdhara's manner of interpretation. Such a method, however, does not suit in *ullāsa* X. But with Śrīdhara's conviction of the *Ala saru* being a valuable work for *arthalankāras* that has assessed the contribution of earlier tradition and has built on a strong super structure, Śrīdhara could not but appeal to it. There is, nevertheless, some truth in the contention of Śrīvidyācavravartin that he has very often interpreted Mammata's text (written often from a different angle of vision) by Rucaka's text and this is perhaps because, as we have already noted, (pp xlviii. introduction) he has done it in haste and has compressed information without properly preparing the ground and offering arguments therefor.

There is a striking lacuna in Mammata's treatment of the *alankāras* from the view point of the *vyājanā* school to which line of criticism he likes to affiliate himself. While he feels that there is some anomaly in his position, as he notes in an *apologue* even in *ullāsa* X, the scheme of the *alankāras* as much as the ideology—the craftsmanship as well as the aesthetic charm incident therein—has been allowed to be left in the lurch. Perhaps—and this has been the view of some early commentators—this is with a purpose, for Mammata does not want to part company with earlier thought, specially relating to the labours of the honoured master (*mahattara*) Udbhata, with whom *alankāras* do not stand in

any need of apology. Mammata does not emphasise properly the importance of the *alankāras* helping the *rasa*-substratum, as he should have done, had he fully subscribed to the view in this respect of the new school, as has been done by Hemacandra, who at the very outset of his work has followed the instructions of Anandavārdana in the matter of a closer scrutiny of the theory of *alankāra* as a real aid to poetry. Later commentators have thus been offered an opportunity of dubbing him as a half-hearted advocate of the *dhruva* school or as led by the nose by the old theorists (*prācīnamatanīyantrita*). Kuntaka tried to lay bare the inherent drawback of the position of the Udbhata school, though by way of reaction he has followed a nihilistic approach which has influenced at least one important writer Hemacandra. Anandavardhana has also insisted on the very important criterion of inevitability or *aprabhāvyatnanirvartita*. It is a pity that seasoned and wellread commentators like Śrīdhara have not followed this way of seeking out the basic charm of *alankāras* save by way of casual reference (pp. 130, 150, 183). Was it because of blind traditional inhibition?

In a similar manner Mammata's partiality towards Abhinavagupta has been not a little responsible for his slurring over the *role* of *rīti* in a judicious scheme of critical appraisement. In this he has to a certain extent been overpowered by his loyalty to the position of Udbhata. The statement in the *Kavyaprakāśa* *ullāsa* IX (pp. 294) *keśameidetā vaidarbībīpramukhā rītayo matah* overlooks a fundamental distinction between *rīti* and *vr̥tti*, which latter entity has been introduced from its relation to the drama and afterwards extended by Anandavardhana to all literature in general (*kāvya*) because of its bearing on its *rasa* element. Anandavardhana²⁴ was not unaware of the part that *rīti* plays in literature and has pronounced his verdict that the essence of *kāvya* appraisement was to a great bit, partially though not totally, disclosed by the *rīti* theorist. This is certainly high praise from the most authoritative advocate of the view of *vyājanā* (suggestion), a rival theory. Not only did he express his appreciation of this

24 *Dbu. āl.* III 52. अस्फुटस्फुरितं राग्यतत्त्वमेतद्यथोदितम् । अशक्यमुबद्ध्यव्याकर्तुं रीतयः सम्प्रवर्तिता ॥ *vr̥tti* रीतिलक्षणविभाजिना हि काव्यतत्त्वमेतदस्फुटतया यनाह स्फुरितमासीत् । *Dbu. āl. loc* — व्यावर्तुमशक्यमुबद्ध्यव्याकर्तुं रीतयः ... ।

theory, he gave it a factual support by propounding an amended view of it in the light of arrangement and manipulation (*saṃghāṭanā*) of words, a form in which the old *rīti* theory was rejuvenated in *alankāra* works, (which we find already in the noted writer Rudrata) and was later discussed on broad outlines as in the popular, though no less authoritative manual, the *Sāhityadarpaṇa*. Abhinavagupta has, however, discredited it in his *Dbuanyālokalocaṇa*, though he has expounded the *rīti cum-guṇa* theory of Vāmana in his *Abhinavabharatī* at great length (we must remember that Vāmana's formulation of the *rīti* theory depends upon *guṇas* as its constituent element) and has assumed an ante-Vāmana attitude in explaining the *kārikā* of the *Dbv. āl.* which puts forward this view and has been ominously silent in his commentary on the statement which embodies Ānandavardhana's verdict on the *rīti* theory. Śrīdhara has kept himself closely to the text of Mammata but has also given a fairly comprehensive idea of this entity, though, as in many other parts of his commentary, he could have given a fuller account as Hemacandra has done in the *viśeṣa* on the *Kāv. anu.*

Śrīdhara's commentary has influenced later commentators, some directly, many more indirectly. One is gratified to learn that scholars figuring prominently in other departments (e.g. in Nyāya) took to studying his work with avidity and punctilious care, ostensibly because he was a *tarkācārya*. Prof. Anantalal Thakur of the Mithila Research Institute has recently drawn my attention to a reference to the *Kāvya-prakāśaviśeṣa* in the *Tarkabhāṣāprakāśika*²⁵ by Cinnabhatta a commentary on the popular *nyāya* manual *Tarkabhāṣā* by Keśava Miśra. There is a little bit of inaccuracy in the text as presented in print in the Bombay Sanskrit and Prakrit Series, due perhaps to the faultiness of the mss materials. Cinnabhatta is known to have been the learned

25 *Ibid* p 98. (commentary on the word तस्य कृते in opening verse of the *Tarkabhāṣā* बालोऽपि यो न्यायनये प्रवेशमल्पेन शास्त्रद्वयसमभुतेन । सविस्तरमुक्त्यादितत्त्वभाषा विरच्यते तस्य कृते मयेषा ॥) तस्य कृते इति कृते इत्यस्य सादृश्ये । भाष्यं यस्मिन्कृतं इत्यत्र साधिविप्रदिहकृतमित्येतत् तथा व्याख्यातम् । (actual reading is कृते इत्यस्य सादृश्ये अर्थायैव । अथवा वरणं कृत् -) *Kāv pr. vii.* p. 3.

court pandit of Harihara and describes himself in the colophon of his work (pp. 62) as *Śrī-Haribhāṣamabārājapratipālita* and is the younger brother of a noted scholar Sarvajña. This Harihara is believed to be identical with the king Harihara of Vijayanagara who lived at the end of the second half of the fourteenth century. This would go to prove that even at the end of a century and a half, Śrīdhara's work continued to be acknowledged as authoritative and was known in distant southern India as a reference-book, like the acknowledged texts of classic masters.

In the course of the present writer's subsequent study of the *Tarkabhāṣā* he has lighted upon two passages in that work which are found in Śrīdhara's *Kāvyaṣṭakālavivēka*, one exactly in its form in the *Kāvyaṣṭakālavivēka*, the other a bit altered.²⁶ It may be the case that Śrīdhara, as is his practice in other subjects, was referring the student—for commentaries generally owe their origin to the demands of students in the subjects concerned—to a popular work of reference in another department. Keśava Miśra like Śrīdhara very likely belongs to Mithila and his upper limit is determined by Udayana, who is also quoted by Śrīdhara in the *Kāvyaṣṭakālavivēka*. Cinnabhatta has based his commentary on an earlier one so that Keśava Miśra may very likely be earlier than 1200 A.D., the time when Śrīdhara flourished. It may as well be that Keśava Miśra was using in these instances the text of an earlier author, as the topic was a common-place one and the expression is more or less of the stereotyped pattern. We note this incidentally and are not using it to establish our date but just by way of confirming our view.

A word of special commendation is here necessary in connection with Śrīdhara's commentary particularly because of the rather drastic objections raised against it by Srividyaśaṅkaraṭṭha noted in the introduction. *Ms. B*, the later in date of the two utilised

26 *Kāv. pr. viv.* (p. 396)—यथा जीवच्छरीरं सारमहं प्राणादिमहात् ।
यत् सारमहं न भवति तत्र प्राणादिमहं यथा घटः । न च जीवच्छरीरं न प्राणादि-
महात्मा तत्रा, सारमहम् ।... *Tarkabhāṣā* (Bombay S. & Pr. Series
p. 40 = *Kāv. pr. viv.* p. 397—अनावस्य द्वं स्वरूपमेव नावशोपलभामहे
इत एतस्य प्रमादस्य भविष्यति—*ibid.* p. 51)

here, contains a verse *gurvāṇa sva...* (p. 440) at the end, which can safely be taken as an index of the high approbation that Maminata's work has enjoyed, as well as of the recognition of the patience and humility on the part of the commentator (vide fn. 128, p. 440). This latter contrasts with the note of challenge aimed at earlier commentators envisaged at the end of the mss. of Candīdāsa's *Kāv. pr. dīpikā*,²⁷ which, as we have noted there, is presumably by a later reader of his work Śrīdhara followed his model the *Saṅketa* of Rucaka and did not append any concluding verse, a point apparently substantiated by mss. *kba.*, with an authoritative glamour attached thereto.

That verse, as we have shown, is *on a par* with the nice verse,²⁸ by the Buddhist scholar logician, Jñānaśrīmītra and reminds us of another (*taranto drśyante...*) ascribed to the same scholar in the *Subbhāsitaratnakosa*, the earliest known anthology, which we have used by way of assessment of Śrīdhara's exegetical work. (vide intro. p. liv). Śrīdhara's familiarity with Buddhist texts and the intimate knowledge of Jñānaśrīmītra's works displayed by the *nyāya* masters of Mithilā including Udayana, would prompt one to hazard a conjecture whether the verse in question could have been Śrīdhara's own. This seems plausible when we see in another early commentator Someśvara a similar verse. He concludes his work with a verse²⁹ which is acknowledged by the generality of commentators on the text, that of belittling the honest efforts of early workers in the field.

A word of explanation is necessary about the manner of presentation of the appendices. In App. A (noted as *ka*) we have marked by asterisk those passages only which have been identified for the first

27 बाष्पप्रराद्यद्यदेष कुतः प्रदाय न्याय्याविलोममददातुलितप्रदान ।
मिङ्गुं पुनश्च प्रतिपन्नरवरागुर्गुं श्रीनलिन्दसद्विषयमृत्प्रवाहै ॥

28 पोतेनेषितमाप्यते...। Jñānaśrīmītra *Nibandhavalī* (pp. 512-13)
Vide fn 128 (p. 440).

29 श्रीकृष्ण बाष्पवदनो मदतः - (Someśvara's *Saṅketa* vol. I p. 332) Vide
fn 17 (*Postscript*). The second half contains a veiled reference
to commentators like Śrīdhara who are likened to the bee
(*bhrṅga*)

time in this edition. These are about 140 and not 120, as we noted in the introduction. There has been wrong numbering of the illustrations in the printed text because of oversight at the time of proof-reading from v. 516 onwards. The actual number is 590 and not 591. Verse 312 *ptendriyatvam*.....has been enumerated again as v. 515. With respect to sources in App. F (marked as *ca*) we have left out references to Rucaka, because, as we have indicated in the text of the commentary, Rucaka's *Sanketa* is the very basis of Śrīdhara's work, and in Śrīdhara's commentary on *ullāsa* X the *Alan. saru.* has been very liberally used. App. D. contains some passages, common with the *Kāv. pr.*, though in each case they have been used with a different purpose. In App. G. (marked as *cha*) references to Pāṇini are not shown because they are many and occur throughout the commentary. In App. H (marked as *ja*) only those words are included which are uncommon and may present difficulty to the student and the general reader. Specific terms like *avavakṣitavācya*, *rasābhāsa*, *cintasatishkṛti* and items like the subdivisions of figures of speech, things that are in the nature of a table of contents have been purposely eschewed. Words selected are extracted from the original *Kāvya-prākāśa* and the commentary as well. In cases of repeated uses only those are pointed out, where there is a difference in the meaning concerned. App. E includes *nyāyas* used in the original *Kāv. pr.* and in the *Kāv. pr. viv.* App. B. contains references that are directly derived from the *Kāv. pr.* text.

App. C (marked *ga*) is a novel feature in this edition and has been prepared with great care. Because of the limited space at our disposal it has been representative and not exhaustive. This would appear from a cursory look at the references shown there which are quite many in *ullāsa* II & V. It is no exaggeration to say that much of the earlier portion of the former and the later portion of latter are direct citations from or adaptations (with the same technical terms, not explained elsewhere) of the relevant portions from the *Abhidhārtimātṛkā* and the *Dh. āl.* loc. respectively. Here again only those coincidences with earlier works are recorded which are not noted by the commentator—and it must not be forgotten that Śrīdhara is an unsurpassed master in

this respect—or are not dilated upon in the *tippanis* as well. Examples of each of these occur throughout the pages of the edition and we refrain from pointing them out by way of specific mention. No less than ten³⁰ of either class are found in the first eighteen pages here. These sources some of which are noted for the first time here show the range and breadth of Mammata's erudition. It is therefore no mere idle praise when mediaeval scholarly tradition has chosen to call him as the personification of the Muse of Learning (*vagdevatavataṛa*) though, as we have pointed out already this epithet was used by some to shield him from the region of critical estimate.

सुष्ठुष्टुमृते श्रितशास्त्रसारा ससीष्टवैदार्थमितप्रकारा ।

पाणिङ्गल्यचैदरभ्यविधितमूर्तिः प्रकाशतां मम्मटकीर्तिपूर्तिः ॥

30. *Āṣṭa prasthā* व्यासदीपप्रवणतया (p 5) वर्णनानिपुण (p 6) षडे सहस्रयम् (p 6) लोचनम् (p 7). इतिहासादीनां (p 8) यो विना (p 7) श्रुपैर्द्वयवरणे -- (p 13) all in Śridhara सद्देवा एत यतनीयम् (p 6) = ह वा स (१११२) अविगतमन्त्रेय कर्तव्यं वाच्यम् वाच्य यस्मि (p 3) = ह वा स (१४११), द्वादश्यावरणानिधान (p 7) = ह वा स (१११०) वाच्य वन् विवरयितु = ह वा स (११२०)

TABLE OF CONTENTS

	Pages
Foreword	A—
Preface	[1]
Post-Script	[11]—[xxii]
Text (Ullāsas V—X)	
Ullāsa V	137-179
Ullāsa VI	180-184
Ullāsa VII	185-269
Ullāsa VIII	270-289
Ullāsa IX	290-321
Ullāsa X	322-440
परिशिष्टानि—(Appendices)	
‘क’ (App. A.) का. प्र. श्लोकसूची	(1)—(xii)
‘ख’ (App. B.) प्रमाणोद्धृतयः	(xii)
‘ग’ (App. C.) स्मर्यमाणानि प्रमाणानि	(xiii)—(xxix)
‘घ’ (App. D.) का. प्र. वि. श्लोकसूची	(xxix)—(xxxiv)
‘ङ’ (App. E.) न्यायोद्धारः	(xxxiv)—(xxxvi)
‘च’ (App. F.) का. प्र. वि. फलद्वारप्रत्योद्धृतयः	(xxxvi)—(xxxix)
‘छ’ (App. G.) „ वारोद्धृतिः	(xxxix)—(xxxxii)
‘ज’ (App. H.) „ दुस्तराब्दसूची	(xxxxii)—(xxxxvii)
Errata	(xlix)—(l)

अथ पञ्चम उद्घातः

एवं ध्वनौ निर्णीते शुणीभूतव्यङ्गाप्रभेदानाह—

अगूढमपरस्याङ्गं वाच्यसिद्धरङ्गमस्फुटम् ।

सन्दिग्धतुल्यप्राधान्ये काकाक्षिप्तमसुन्दरम् ॥४१॥

व्यङ्गरमेवं शुणीभूतव्यङ्गास्याष्टौ भिदाः स्मृताः ।

कामिनीकुचकलसवद् गूढं चमत्करोति । अगूढं तु स्फुटतया वाच्याय-
मानमिति शुणीभूतमेव ।

अगूढं यथा—

यस्यासुहृत्कृततिरस्फुटतिरेव तत्सूत्रीव्यध्व्यतिकरेण युनक्ति कर्णौ ।

काञ्चीगुणप्रचनभाजनमेव सोऽस्मि जीवन्न संप्रति भवामि किमावहामि ॥११४॥

अत्र 'जीवन्नि'त्यर्थान्तरसंकमितवाच्यस्य ।

वृत्तिकारः सकृत्विमुक्तावस्य करोति एवमिति । प्राशुक्लपेन ध्वननं ध्वनिः, ध्वन्यते
इति ध्वनिः । तस्मिन् ध्वनौ भेदप्रभेदसहितो निर्णीते निराकृतसमस्तविप्रतिपत्त्या युक्तया निश्चयं
प्रापिते कमप्राप्ता सध्वनकाव्यप्रभेदाः । तानाह 'अगूढ'मित्यादि । भिदा इति मिदादि-
त्यादह (पा. ३।३।१०४) । एवमगूढादिभेदेन शुणीभूतव्यङ्ग्यस्य ध्वनेरष्टौ भेदाः प्रवाराः
(४६३) स्मृता इति सम्यग्धः । तेनेतेष्वष्टसु व्यवस्थेय सद्भावेऽपि न ध्वनिव्यवहारः ।
यथाप्रवर्तनीभूतोऽयं ध्वनिः कविकार्यं पवित्रयति ततः प्रधानोभूतस्य ध्वनेरात्मत्वं सुव्यक्त-
मिष्टगुणं भवति । सन्दिग्धतुल्य[योः]परवर्तिना प्राधान्यशब्देन प्रत्येकमन्वयः, तेन
सन्दिग्धप्राधान्यं तुल्यप्राधान्यमेति द्वौ भेदौ । वृत्ताने साऽपि हि (रसाऽपि) रूपेण व्यक्त्यं
प्रकृत्यते किन्तु गूढतां निधानवदपेक्षते तथा सति चारुवातिशयात् । अत्र दृष्टान्तमाह—
कामिनीकुचकलसवदिति । यथाऽस्य रतिसर्वेलायमानस्यापि गूढतानिमग्धनं 'चारुत्वं'
तथा शब्दवाच्यत्वेन गोप्यमानं सद्बोधयमपि महापर्वतागुणमच्छतीत्यतस्तद्वदस्यासाधारण-
प्रोत्थलाभः प्रयोजनमित्युक्तम् ।

यस्यासुहृदिलादि—जीवन्न संप्रति भवामि, अथि तु श्रुतोऽहं सम्प्रति,
अत एवाह किमावहामीति आह्वयौ बहतिः करोत्यर्थः । अत्र जीवन्निति पदं
भक्तिभावदुःकासोच्छ्वास—(वदुच्छ्वास) मातृधातृत्वपरमनुपयोगातिगत्या बाधया बाधित-

उन्निद्रकोकनदरेणुपिशङ्गिताङ्गा गायन्ति मञ्जु मधुपा गृहदीर्घिकासु ।

एतच्चकास्ति च रवेर्नववन्धुजीवपुष्पच्छदाममुदयाचलचुम्बि विम्बम् ॥११५॥

(व. जी २।३ ४:)

अत्र चुम्बनस्यात्यन्ततिरस्कृतवाच्यस्य ।

अत्रासीत् फणिपाशवन्धनविधिः शक्त्या भयदेवरे

गाढं वक्षसि ताडिते हनुमता द्रोणाद्रिरत्राहतः ।

दिव्यैरिन्द्रजिदत्त लक्ष्मणशरैर्लोकान्तरं प्रापितः

केनाप्यत्र मृगाक्षि राक्षसपतेः कृत्ता च कण्ठाटवी ॥११६॥

(वा. रा. १०।२०)

अत्र 'केनाप्यत्र' त्वर्थशक्तिमूलानुरणनरूपस्य । 'तस्याप्यत्र' इति युक्तः पाठः ।

अपरस्य रसादेर्वाच्यस्य या याक्वार्थभूतस्याङ्गं रसाद्यनुरणनरूपं या ।

शुद्धपथं (शुद्धवार्थं) मनिमतनिवृत्तशक्तिमत्त्वादिधर्मान्तरेषु परिणमति । तच्च लोकाया

विपयीकृतत्वाद्वाच्यवत् स्फुटं प्रतीयत इत्यगूढम् । वैतालिकः पठति उन्निद्रेति^१ । अत्र

चुम्बतीति पदेऽपरप्रणलक्षणस्यार्थस्य (अन्तः) ममद्भावात्तज्ज्वालिरेव संश्लेषोपकमलक्षण-

व्यङ्ग्यार्थप्रतीतिः (४६६) इति च्यनेरगूढता । अत्रासीदित्यादि । प्रतिपादमात्रेति

(-मन्त्रेति)^२ पादोपादानात् प्रत्येकमेव कृतान्तानामगूढत्वम् । 'मृगाक्षि', 'मुग्धाक्षि',

'तन्वी'त्यायामन्त्रणं सर्वैक सुगत (संगत)-नाधिकाविशेषं योधयति । रामभद्रोऽत्र वहेति ।

—केनापीअनेन गयेति प्रतीतिमानं वाच्यवायमानम् । च्यनेरेवैतदुदाहरणं भवतीत्याह— तस्या-
प्यत्रेति ।

अपराङ्गतानिबन्धनं शुद्धीभावमाह—अपरस्येति । याक्वार्थभावाः प्राधान्यं,

तेन चमत्कारकारीत्यर्थः । यथापि यथा यथा व्यभिचारिणाग्रगुरुसनिष्पत्त्युपयोगित्व-

स्तत्त्वोऽङ्गभावस्तथा तथा न रसाना, तथापि निर्वास्य रसादेः परिपोषप्रत्यैरूपोपकारित्वा-

दस्याङ्गत्वम् । तथा स्मरणविह्वलहृदयत्वाच्छ्लोकावेगमाधिकनरगुपजनयदतीव कष्टस्थोपकारक-

महाप्रभावादेव च विरोधिनीरेणि रगयोरेकनाक्यानुप्रायेतो न दोषाय । स्वयं लक्ष्मपरि-

१ कृतापि रामनाटकेऽयं स्यादिति वितर्क्यते ।

२ अत्र प्रत्येकमेवाङ्गुत्तलं व्यनक्त्येति प्रदीपवृत्तमन्त्रव्यं श्रीधरकृतमूलवितरणानु-
प्राणितमिश्रानुमीयते ।

यथा—

अयं स रसनोत्कर्षी पीनस्तनयिमर्दनः ।

नाभ्युदजघनस्पर्शी नीवीचिग्रंसनः कण्ठः ॥११७॥

(मद्रा. गा. स्त्री २५१६)

अत्र दूष्कारः कण्ठः ।

कैलासालयभाललोचनपत्न्या निर्वर्तितालकक-

व्यक्तिः पादनखशुतिर्गिरिभुवः सा चः सदा त्रायताम् ।

स्पर्धाबन्धसमृद्धयेव सुदृढं रुढा यथा नेत्रयोः

फान्तिः फोरुनदानुकारसरसा सद्यः समुत्सार्यते ॥११८॥

अत्र भावस्य रसः ।

अत्युच्चाः परितः स्फुरन्ति गिरयः स्फारास्तथाऽस्मोध्य-

स्तानेतानपि विधत्ते किमपि न ह्यन्ताऽसि तुभ्यं नमः ।

आश्चर्येण मुहुर्मुहुः स्तुतिमिति प्रस्तौमि यावदुच-

स्तामद्विभ्रदिमां स्मृतस्तव भुजौ बाचस्ततो मुद्रिताः ॥११९॥

(पद्यादरीप्रशस्ती)

अत्र भूविषयो रत्याण्यो भावो राजविषयस्य रतिभावस्य ।

चन्द्रीकृत्य नृप द्विपां मृगदशस्ताः पश्यतां प्रेयसां

विहस्यन्ति प्रणमन्ति लान्ति परितश्चुष्यन्ति ते सैनिकाः ।

असाकं सुखतैर्दशो निपतितोऽस्यौचित्यवारांनिधे

विध्यस्ता विपदोऽखिलास्तादिति तैः प्रत्यर्थिभिः स्तूयसे ॥१२०॥

अत्र भावस्य रसभावभावभावो मध्यमार्धद्वितीयार्धस्योत्थो ।

वीपकने वा कथं रसत्वम् ? अतो रसत्वमङ्गत्वमेव न्योन्यविद्वदमित्याशङ्कामधे (हाऽधे)

(७म उः) निपरिदृश्यते । कैलासेत्यादि—कैलासालयः परमेश्वरः, भालं ललाटं,

कृपितायां पावैत्यां परमेश्वरः पादयोः पतति । सा च तदैव प्रवर्त्ततेति तावपर्यार्थः । अत्युच्चां

इति—किमपि मनागपि न ह्यन्ताऽसीति भूविषयो रत्याण्यो भावोऽज्ञं राजविषय- (४७a)

यस्य रतिभावस्येति ।

चन्द्रीत्यादि—दृढहृता स्त्री चन्द्री ।

पश्यतां प्रेयसा] मित्यनादरे पत्नी

अधिरलरुखालरूपनैर्भ्रुकुटीतर्जनगर्जनैर्मुहुः ।

दृष्टो तत्र वैरिणां मदः स गतः कापि तवेक्षणात् ॥१२१॥

अत्र भावस्य भावप्रशमः ।

साकं कुरङ्गकदशा मधुपानलीलां, कर्तुं सुहृद्भिरपि वैरिणि ते प्रवृत्ते ।

अन्याभिधायि तव नाम विमो गृहीतं केनापि तल विषमामरुगे-

द्वयस्थाम् ॥१२२॥

अत्र तासोदयः ।

असोदा तत्कालोल्लसदसहभावस्य तपसः

कथानां विध्रम्मेष्वथ च रसिकः शैलदुहितः ।

प्रमोवं धो दिद्यात् कपट्यदुवेषापनयने

स्वराशौचिब्याभ्यां युगपदभियुक्तः स्मरहरः ॥१२३॥

अत्रात्रेणैर्ययोः सन्धिः ।

पश्येत् कश्चिच्चल चपल रे का स्वराऽहं कुमारी

हस्तालम्बं वितर हृदहा व्युत्क्रमः कासि यासि ।

इत्थं पृथ्वीपरिवृद् भवद्विद्विषोऽरण्यवृत्तेः

कन्या कश्चित् फलकिसलयान्याददानाऽभिधत्ते ॥१२४॥

अत्र शङ्काऽस्यापृतिस्सुतिध्रमदैवविरोधोत्सुन्यानां शवलता ।

एते च रत्नपद्मचलङ्काराः । यद्यपि भावोदयभावसन्धिभावशवलतयानि

नालङ्कारतथोक्तानि तथाऽपि कश्चित् प्रूयादित्येवमुक्तम् ।

पर्यटलाननारस्येत्यर्थः । असोदेत्यादि 'अपाप्यहमुपेक्षित इत्यसद्वर्तनं तपसः' । अभियुक्त उद्योगेनाङ्गितः' (द. सं. ४- ५) पश्येदित्यादि—अपेक्षान्यगोपनीयः पुरुषव्यापारः शङ्काहेतुराक्षिप्यते, अतएवाप्यदर्शनं दोषत्वेनोद्घातयति । स्वात्मनाऽनुमन्यत इति कृत्वा प्रारब्धानुबन्धाऽस्या प्रकाशिका । चलेत्यादि गच्छति । अथ तत्त्वमाभासगतमर्थं स्वरागात- निवारणम् । पृतिष्ठाक्याद का स्वरेति एवमहं कुमारी-यादौ यथाकर्म त्वत्त्वादौ द्रष्टव्याः ।

प्रागुक्तं दर्शयति एते चेति (४ उ) चोऽवधारणे । एत एव रत्नपद्मचलङ्कारा

यद्यपि स नास्ति कश्चिद्विषयो यत्र च्यनिगुणीभूतव्यङ्ग्ययोः सप्रभेदादिभिः सह सङ्गरः संसृष्टिर्वा नास्ति तथापि 'प्रधानेन व्यपदेशा भवन्ती'ति कचिद् केनचिद्व्यवहारः ।

दण्डिभामहादिभिर्ने लक्षितास्त इत्यर्थः । भामहेन हि 'रसवदंशितव्यष्टशृङ्गारादि-
रसोदय'मित्यादिना (भा. का. व्य. ३।५) यत्र वाक्यार्थाभूतो रसः स रसवदलङ्कारस्य
विषय इत्यभ्युपगतम् ।^१ एतच्चासमीचीनं, रसस्य वाक्यार्थाभावेऽन्यद्वारत्वानुपपत्तेः । अलङ्कारो
हीच्छाऽऽयतः पृथग्निष्ठास्त्वहेतुः प्रतिदो, न पुनरात्मैवात्मनोऽलङ्कारः सम्भवति । नहि
य एव रसोऽलङ्कारः स एवालङ्कारो भवति । एवमुद्भूतेनापि 'यत्र चेतनानां वान्यार्थाभावः
स रसवादायलङ्कारस्य वि (३७७) यस्य इति [भामहविचरणे] (धृ. भा. २।५ वृ. ; लो. ३ः)
यदुक्तं तदपि न सम्यक्, उपमाऽऽदीनां प्रसरितविवयत्वापत्तेः । यतो रामाविचरितवर्णनमर्थं काव्यं,
तत्त लोपमाऽऽदयः सन्तोऽपि न पृथक् तेषां लब्धुं क्षमा भवेयुः, रसवदायलङ्कारैरेव काव्यस्य
स्पष्टीकारात् । 'अचेतनवर्णने तु कचिद् सम्भावात् यदि वा निर्विषयतैव तेषां रसात्

३ एते चेति प्राचीर्भाभमहादिभिरनुमीलितध्वनिवत्स्वगुणिरिति शेषः । रसोऽज्ञातीति
कृत्वाऽऽपातलक्षणान्तव्यम् । मत्स्यास्य विचारशीलादृष्टा ध्वन्यक्तोरसैरुल्लिखो-
ऽभिनवपुष्पादीनामाकृतो वान्यानुसरणेन वदंशित एव । 'इह हि तावद्भागहोक्कृत-
प्रभृतमभिरन्तनालङ्कारपाराः प्रतीयमानमर्थं वाच्योपस्कारस्य निमित्तं' मन्थन्त'
इत्यलङ्कारसर्वसमन्थ आदौ विरुतम् । भागददितिव्रजकीनां प्रत्येकालादिपदेनो-
पातानां प्रेयस्कञ्जितस्त्रिगुणादितद्विप्रसरोदात्तानां यथायर्थं निर्वर्जितस्वरवाण्यव
निर्देशो दृश्यते । अत आह यद्यपीति । अस्तुस्तु भावोदवादीनां रमशास्त्र-
जलधिगन्धनालोडितादावापत्तयेन लाभ इति न तेषां तत्त पृष्टनिर्देशः । श्रीधरातु-
यायिनयोऽाकृतः तर्वेऽन्यत्र कचवृत्तालङ्कारसर्वसमन्थमन्तव्यमुपनिधन्मनीहृदयैव
भूतप्रतीनमेवं विवृण्वन्ति । 'इदानीन्तनाः पठन्तीत्यर्थे श्रीधरप्रमथस्वरसान्ममट-
महानां तेषां वारिभाषिभक्तानालङ्कारोद्देशो नाभिमत इत्याभाति, परन्तु न चैतावता
रसवदादीनामलङ्कारस्वज्ञातो निष्ठावनं यथा कैचित् प्रतिपादितं 'परमतमेतदस्मन्मते
रसवदादीनां नालङ्कारत्व'मिति वदद्भिः, ध्वनिकृतां मते तेषामलङ्कारत्वैव
संज्ञितत्वात्, 'य एवालङ्कारसन्दर्भाच्चो योऽङ्गभूतो न स्वन्व' इति लोचने
निर्धारितत्वात् । सत्र टीकाग्रन्थे भामहेनेति यत्कारिकाऽर्थं यथोद्धृतं तत्पृष्ठग्रन्थे
तथैवानिक्ततया दृश्यते । भामहोक्तान्यालङ्कारे 'शृङ्गारादिदलं यथे'ति वाटः ।

यस्माद् यत्ताप्यचेतनानां वा रसवदाद्येकार्थीभावस्तथापि यथाकथञ्चित्चेतन्याप्यारोपाच्चेतन-
वृत्तान्तयोजनया भवितव्यमेव' (का. अ. सू. धृ. ४।४२ वृ.) ततश्चीपमाऽऽदीनां विषये सर्वत्र
रसवदादेः साक्षाज्यमिति । अथवा पारमार्थिकचेतनानां भावो रसवदादेर्विषयो नत्वध्यारोपित-
चेतन्यानामित्युच्यते (च्येत) तदानीं रसनिधानभूतस्य काव्यप्रग्रन्थस्य गौरवत्वमभ्युपगतं
स्यात्' (ध्व. आ. वृ. २।६) । यथा—तन्वी मेघजलार्द्रपञ्चतया धीताघरेवाधुभिः
शृण्वेवाभरणैः स्वकालविरहाद्विधान्तपुष्पोद्गमा । विन्तामौनमिवाभिना मधुकृतां शब्दैर्विना
लक्ष्यते चण्डी मामवधूय पादपतिर्जं जातानुवापेन सा ॥ (वि. उ. ४।१३) इति । अत
स्तुन्मादेन प्रकाशयमानो विप्रलम्भश्चकार एव विलापेन कण्ठो वा पिङ्गमते । अप्यारो-
पिताच्चेतन्यात्तदनुमतस्य रसवदाद्यलङ्कारस्यापि यद्ययमविषयस्तर्हि वा वार्ताऽत रसस्येति
भावः । तस्मात् सर्वैरेवानुप्राप्तोपमाऽऽदिभिरलङ्कारैरलङ्कार्यै (४९१)^४ काव्यरसयामभूते रसे
रसध्वनिः, अत्रभूते हि रसादौ रसवदाद्यलङ्कार इत्ययमेव पक्षः धेयानिति । 'यथा च
चन्द्रादिनोपमानेन गदगादनङ्कियते तथा रसादिनाऽपि रसादिकं सरसोक्तियते इति स्वमवेदन-
मिदमेव, एतन्नोपमाना- (पमाऽऽ) देरिव रसादेरप्यलङ्कारता युज्यत एव । अतएव रसेन
विभावादीनां मध्ये किमलङ्कियत इति यद् केनचिन्नोदितं तदनभ्युपगमपराहतमेव प्रस्तुत-
स्यामंशालङ्कार्यत्वेनाभिगमनात्' (ध्व. आ. २।१ वृ. ; लो. ७२।७३ धृ.) । नन्वेवं महापुरुष-
चरितान्नवालक्षणस्योदात्तालङ्कारस्य निर्विषयत्वं स्यात्, तद्विषयस्य रसवदादिना व्यासत्वात् ।
न, स्वविषये तस्मैतदपवादकस्यात्^५, रसादौ च बाधयामोभूते यत्र रसादीनामङ्गत्वं स

४ आदर्शलिपेल्लक्षणवधानेवशात् पत्रसंह्याऽनेव परमेष्ठिपुस्तकपयाऽद्विता ।

५ रमण्यालङ्कारतायुक्त्वाकारोऽभिनवगुणममजालेनानां सरस्वतीकण्ठाभरणकृतां
राजेन्द्रायामपि खरसः । परन्तु न च पक्षो ध्वनिप्रमानीयस्तदनुप्राणितो वा ।
रसवत्तोऽतिप्याप्तिगतो महर्षं पयोक्लिजोविते प्रतिपिदं यथा—'अलङ्कारो न रसवत्
परस्याप्रतिभासनात् । खरसादतिरिक्तस्य रसार्थोपलक्ष्यतेति ॥ 'काव्ये तस्मिन्लङ्कारो
रसादिरिति कारिकायां रम एवालङ्कारः केवलो न तु रसवदि'त्यादि 'मत्प्रत्ययस्य
जोविते न किञ्चिदौघादत्वे स्थादित्यन्तश्च युक्तिवयोपन्यस्त' इति । 'तन्वी मेघजलार्द्र'-
स्यादौ 'तरङ्गभुमङ्गे'त्यादौ च ध्वन्यालोचोदोद्भवययोद्गमपक्षे रमरसमलङ्कारत्वच प्रति-
भासतेति । तस्मात् कथञ्चिदपि तद्विधानस्य दुरवधानत्वेति तन्मतं कटाक्षितं तत्र ।
परं नभ्यतराणामलङ्कारत्वप्रतिष्ठापयितृणां जैतुविजयम् । नापि मम्मटमध्ये तस्या-
निर्देशो विनिगमकः स्यात्, तदुपम्यस्य खण्डितत्वे प्रवादाविमर्शनादादिरपि नेपि ।

रसमदलङ्कारस्येति । तत्र रसबहुदाहरणं 'अयं स इत्यादि श्लोमद्वयम् । एवं प्रियतरं प्रेयो रत्ना प्रियतयोपलक्षितं भावद्वन्द्वं विद्यते यत्र निबन्धने व्यापारोपनि तत् प्रेयस्त्वत् । यथा अत्युच्चा इति । यथा त्वं पृथिवी' धारयसीत्यनलङ्कृतौ वाक्यार्थस्तथा नायं सुन्दरतरीभूतो वाक्यार्थ इति प्रेयस्त्वत्तलङ्कारता । एवमुत्तरत्रापि बोद्धव्यं यदाह—रत्नादिधानां भावानामनुभावादिर(87b) सूचनैः । यन् सार्वभ्यं बध्यते सद्भिस्तन् प्रेयस्त्वदाहृतम् ॥ इति (का. अ. मा. सं. ४।४३) रतिश्चात्र देवविषया, न तु कान्ताविषया । लज्जं बलं विद्यते यत्र तदुर्जस्वत् यथा घन्दीकृत्येत्यादि । दृढसंमदो रागभरणकः शास्त्रविद्वद् इत्युर्जस्विता । कामकोधादिभिः वारणैः शास्त्र-विद्वद्देन रूपेण रसभावा यत्र निबध्यन्ते तत्रायमलङ्कारः । शास्त्रविरोधे तु रसयत्प्रेयस्वद-लङ्कारावेव यदुक्तम्—(का. अ. सा. सं. ४।४३) अनौचित्यप्रवृत्तानां कामकोधादिकारणात् । भावानाम् रसानाम् बन्ध ऊर्जस्व(स्वि) कथ्यत इति । प्रथमः परिहारः समाहित इत्यनर्थान्तरं यथा अचिरलेत्यादि । यदाह (का. अ. सा. सं. ४।४६) रसभावतदाभावादुक्तेः प्रथमबन्धनम् । अन्यानुभावेन शून्यरूपं यत्तत् समाहितमिति । अन्वयः—अनौचित्यप्रवृत्ता रसा भावा वा तदाभावाद्यन्वयाभ्यां, तेन न शास्त्रविद्वद्धानां रसानां भावानां वा यत्र प्रशान्तिर्न च बध्यते (निबध्यते) तत् परिहाररूपत्वात् समाहितम् । (का. अ. सा. सं. लघुष्ट.) न चात्र रसान्तरस्य प्रादुर्भाव इत्याह—अन्येति । रसस्यानुभावेर्नि शेषेण शून्यमिति ।

कश्चिद् द्रुवादिति विच्छिन्नोनामानन्त्यादिति 'भावः । तथाहि भावोदयभाव-सन्धिभावशयलवाद्य रसवदादिभ्यः पृथगतङ्कारा इदानीन्तनाः पठन्ति । भावावो-दयाह—तन्मयशो(१००) भाकरान् धर्मानलङ्कारान् प्रयच्छते । ते चाद्यापि विवक्ष्यन्ते कलान् फातरेभ्येन वक्ष्यति ॥ इति ।

6 अनेनेतत् सिद्धप्रायमिति धीवरसाशयः । एतच्च "तत्र केचिदाचक्षीरन्", { पृ. ४५. ५५. } "अन्ये नृपुः", { ६५. } "अन्ये कथयेयुः" { ८५. } "अन्यो द्रुवात्" (१६४ पृ.) इत्यादिभिर्भूयोभिरभिव्युक्तानां प्रयोगैः प्रतिपन्नमेव । एवमपि स्यादाचार्यमम्मटाद्य प्राचीनतरस्य कथापि गतमुद्दिष्टं यस्यैव प्रतिध्वनिं रुचरीडनङ्कारसर्वस्वे कथेतीति ।

7 कश्चिद् द्रुवादिति तन्मन्त्रव्येन स्तकृतन्तुत्तरभवेति प्रतिपाति । यस्मिन्तन्मन्त्र-परिपूरकोऽलङ्कारोऽप्यत्र दृष्टीमास्ते । अत्र द्रुवादित्यंशे प्रदीपकतां मन्त्रव्यं 'ननु गुणीभूतो रसो रसवद्, भावस्तु प्रेयो, रसभावाभावावर्णस्ति, भावशान्तिः समाहितमित्येष पूर्वपा-(लङ्कटादीना) मलङ्कारव्यवहारो, न पुनर्भावोदयादिषु ।

जनस्थाने भ्रान्तं कनकमृगतृष्णाऽन्वितधिया

यचो वैदेहीति प्रतिपदमुदश्रु मलपितम् ।

कृतालङ्काभर्तुरेदन्परिपाटीपुष्टता

मयाऽऽप्तं रामत्वं कुशलवसुता न त्वधिगता ॥१२५॥

(वाचस्पतिभट्टम्)

यद्यपि यत् यच्च गुणीभूतव्यवस्थानुसृत्येति नियमस्तथापि यत् गुणीभूत-
व्यवस्थानुसृत्य 'यदा तात्पर्येण रसभावेन पर्यालोचना क्रियते तदा ध्वनेः
सद्भावादनयोः सादृश्यमस्त्येवैलभिप्रेत्याह यद्यपीति । परिहरति—तथाऽपीति । अतः
हेतुः प्रधानेनेति—प्राधान्यस्तु चारुतात्तिस्यनियन्धनम् । तथाहि "वस्तुः सिरध्वन्द-
कलामनेन स्फुरति स्फुरता परिहृतपूर्वम् । सा रजयित्वा चरणी कृताशोर्मन्धनेन सा निर्वचनं
जयान् ॥ (कु. स. ७।१६) (ध. आ. ३।४० द.) इत्यादी यदा तात्पर्येण रसादि-
पर्यालोचना क्रियते तदानोः हर्षव्यासात्प्रनादिर्भवति तल्लालक्षणव्यभिचारिप्रकाशितस्य
श्रुतारस्य प्रतीतिरुदेतीति यद्यपि ध्वनित्वं तथाऽपि हर्षादिर्भवति ताया लक्षणा व्यञ्जयमानाया
अपि 'निर्वचन'मित्यनेन श्लोकया विविदिषयोक्तत्वाद् गुणीभाव एव शोभाऽतिशयहेतुरिति
तेनैवात व्यवहारः ।

अथ वा यदा (वाच्यस्य) वाक्यार्थोभूतम्याजगूतं शब्दशक्तिमूलमर्थशक्तिमूलञ्च यथाक्रमं
मुदाहरति—जनस्थान इत्यादि । जनस्थानं [जनानां स्थान] दण्डकारणम् । कनक-
मृगतृष्णा [कनके मृगतृष्णा कनकमृगे] भ्रान्तिश्च । वैदेहीति सम्बोधनं प्रार्थनावाचकं
पदद्वयम् । लङ्काभर्तुः रावणस्य. (७०७) 'अलभोपद्रुतात् [काभर्तुः] कृतमित्यस्य च

तत् कथमेतदुच्यते इति चेद् 'यद्यन्यवचनं विना यद्वचनं नास्ति' इति चेत् 'यच्चिन् प्रेक्षा
यान् मृगाद् रसादिना तुल्यव्यायादि'ति ग्रन्थममन्यते समर्थयति । प्रतीतो-
परि प्रभा तु 'तदुक्तमलङ्कारसर्वलङ्काभावोदयभावसन्निभावावशयलताऽऽदयोऽपि
पृथगलङ्कारा' इति विवरणेन प्रेक्षान्तं निरूपयति च ।

- 8 वाचस्पतिभट्टस्यायं श्लोक इति प्रवादः । जनस्थान इति पदं रामकुलस्थाना-
दावित्यर्थे प्रयुक्तोपयोगि । एवं वदनपरिपाटीषु घटनेति वदनं वचनं व्यक्ता
वाक् स्वीकृता घटना घटनोपयोग इति विविदेष्याचक्षपद्ये । उभयपक्षेतिपाध्यतयेव
शैविन्यं सोढव्यम् । अतः व्यतिरेकवाङ्मयरोऽपि वाच्योचिततया प्रतीयमानवदनो-
मारोदति । रामस्तु निराश्यामुद्रुषयानामेवैव गतिरित्यवश्यम् ।

अत्र शब्दशक्तिमूलानुरणनरूपो रामेण सहोपमानोपमेयभावो वाच्याङ्कतां नीतः ।

आगत्य संप्रति वियोगविसंप्तुलाङ्गीमम्भोजिनीं कचिदपि क्षपितत्रियामः ।

एतां प्रसादयति पश्य शनैः प्रभाते तन्वद्भि पादपतनेन सहस्ररश्मिः ॥१२६॥

अत्र नायकवृत्तान्तोऽर्थशक्तिमूलो वस्तुरूपो निरपेक्षरविक्रमलिनीवृत्तान्ता-
ध्यारोपेणैव स्थितः ।

वाच्यसिद्धयङ्गं यथा—

भ्रमिमरतिमलसहृदयतां प्रलयं मूर्छां तमः शरीरसादम् ।

मरणञ्च जलदभुजगज प्रसह्य कुरुते विषं वियोगिनीनाम् ॥१२७॥

अत्र हालाहलं व्यङ्ग्यं भुजगरूपस्य वाच्यस्य सिद्धिरुत् ।

यथा वा—गच्छाम्यच्युत दर्शनेन भवतः किं तृप्तिरुत्पद्यते

किं त्वेवं विजितस्योर्द्वैतजनः संभावयत्यन्यथा ।

भर्तु । यदनेषु दशसु इषुयदना शरयोजना वक्रोक्तिपरम्परा च । कुशलवौ सुतो यस्या सा सीता ह्युगधनता च । तदित्थं छिद्यवमाहारम्याच्च शब्दशक्तिमूलानुरणनोपमतत्त्वदश उपमानोपमेयभाव प्रतीयमानोऽपि मयाऽऽतं रामत्वमित्यनेन वाच्यता नीतत्वाद् (नीतो) ऐन्यश्च व्यक्तमेव ।

आगत्येत्यादि—विसंप्तुलत्वं संकुचितत्वं विलुलितत्वञ्च । प्रसादनं विकस्तर-
त्वञ्च । पादो रश्मिश्च । नायकेत्यादि—नायिगनायकयोर्धेयैक्येण । अध्यारोपेणैव
स्थित इति—नञ्जल रविक्रमलिनीवर्णनरूपो वाच्यो वाक्याधीभूतः, तथा नायककेलिहयोऽर्थ
प्रतीयमानोऽपि वाक्यार्थता प्रतिलभते. विशेष्याभिधायिकोक्तयथाऽऽप्रतिप दस्त्वभावात् ।
अतः प्रतीयमानस्य तद्वत्त्वम् । भ्रमिमित्यादि—बहिरन्त सवित्तिविरहं प्रलयः । अत्र
भ्रमिप्रश्नीनां मरणान्तानां साधारणधर्मपर्यालोचनया विपत्तिरिति पदं न जलमात्रमभिधाय
विवर्णं (विरुद्धं) शुद्धसहृदये, किन्तु व्यङ्ग्यमनुधावति, तं विना जलदभुजगरूपस्यासन्न
तार्थत्वात्, असिद्धे निप्रलम्भे च भ्रमिप्रश्नीनां नितर्गं [तोऽ]सम्भवादङ्गत्वं स्वभावसिद्धमेवेति
तदुपनिबन्धो न दोषाय ।

9 अत्रेतरान् च कञित् 'न' 'त' 'क्ष' 'ङ' 'र्ण' 'भ्यु' इत्याद्यन्ययोर्धेयत्वादायमादर्श-
ष्टीकाया कुतोऽपि वञ्चीयलिप्यादर्शतो विहित इति सशया जागर्ति ।

इत्यामन्त्रणभङ्गिसूचितवृथाऽयस्थानखेदान्ता-

मास्तिष्यन् पुलकोत्कराक्षिततनुर्गोपीं हरिं पातु यः ॥१२८॥

अत्राच्युतादिपदस्य द्वारमामन्त्रणेत्यादियाच्यस्य । एतच्चैकैक्यकृतानत्वेना-
परत्र मिश्रयत्कृतत्वेनेत्यनयोर्भेदः ।

अस्फुटं यथा—

अदृष्टे दर्शनोत्कण्ठा दृष्टे विच्छेदभीष्टा ।

नादृष्टेन न दृष्टेन भवता लभ्यते सुखम् ॥१२९॥

अत्रादृष्टो यथा न भवति वियोगभयं च यथा नोत्पद्यते तथा कुर्यां इति
ह्यिष्टम् ।

सन्दिग्धप्राधान्यं यथा—

हरस्तु किञ्चित्परिलुतधैर्यध्वन्द्रोदयारम्भ इवान्पुराणिः ।

उमामुखे विम्वफलाधरोष्ठे व्यापारयामास विलोचनानि ॥१३०॥

(क. सं. ३१७)

अत्र परिशुम्भितुमैच्छदिति किं प्रतीयमानं किं वा विलोचनव्यापारणं
वाच्यं प्रधानमिति सन्देहः ।

तुल्यप्राधान्यं यथा—

प्राज्ञणातिक्रमत्यागो भवतामेव भूतये ।

जामदग्नस्ताथा मिश्रमन्यथा दुर्मनायते ॥१३१॥ (म. धौ. प. १।५)

अत्र जामदग्नाः सर्वेषां क्षत्रियाणामिव रक्षसां क्षणात् क्षयं करिष्यतीति
व्यङ्ग्यस्य वाच्यस्य च समं प्राधान्यम् ।

गच्छामीत्यादि—विपरीतनक्षत्राणां ‘गच्छ गच्छि चेर कान्ते’त्यादि- (का. श्रौ. ३।१४१) (११३) वदेवमेकान्ते स्थितोऽप्युदामीन इत्यच्युतपदशेषम् । दर्शनेन किं वृत्तिरूपयते उपगोमेनैवोत्पद्यते । हतजन इति लोकलापदन्यथा मन्यते तत्र किमिच्छात्मानं वचसावः । आमन्त्रणं ज्योत्स्नम् (क. सं. ४१) । उदाहरण-
द्वयप्रयोजनमाह—एतच्चेति । अदृष्ट इत्यादि. अत्र वृत्तिप्राधान्यस्यास्य व्यङ्ग्यस्य वाच्येन सह चोदजलवज्जोलीमाशे न तु स्फुटतया पृथक्प्राधान्यमत्रोऽस्फुटतमित्याह—अत्र व्यङ्ग्यं ह्यिष्टमिति । हरस्तुत्यादि—अत्र वाच्यव्यङ्ग्यपदोरेकतरचाहत्वान्धवमायाव सन्देहमद्वयत्वं सन्दिग्धप्राधान्यम् । प्राज्ञागेत्यादि—इदं हि रावणं प्रति परशुराम-

काकाक्षितं यथा—

मथनामि कौरवदत्तं समरे न कोपाद्गुह्यासनस्य रुधिरं न पिबाम्युरस्तः ।

संचूर्णयामि गदया न सुयोधनोरु खन्धिं करोतु भवतां नृपतिः पणेन ॥१३२॥
(वे. सं. १।१५)

अथ मथनाभ्येवेत्यादि व्यङ्ग्यं वाच्यनिषेधसहभावेन स्थितम् ।

असुन्दरं यथा—

वाणीरकुङ्कुमद्वीणसउणिमोलादलं सुण्ठीप ।

धरकम्मवावडाए वटुए सीअन्ति अंगाई ॥१३३॥ (गा. सं. वे. ८७६)

अत्र दत्तसंकेतः कश्चिद्वृत्तागदनं प्रविष्ट इति व्यङ्ग्यात् सीदन्त्यज्ञानीति वाच्यं
सचमत्कारम् ।

दृष्टवाक्यम् । अत्र साम वाच्यं, दशरथ इत्यन्वयः, अश्वयोद्याप्रस्तुतप्रशंसायामिव सशं
प्राधान्यं, द्वयोरपि परस्परनैरेवेदवेणं चमत्कारास्पदस्यात् ।

मथनामीत्यादि—अयत्तामिति खपत्तीयान् प्रति । पणेन देयमागेन । अत्र
न कोपादिरुक्ताण्युक्तं एव दीप्तता, न गद्गदताकाङ्क्षकाङ्क्षलाङ्क्षित्वा-
श्लेषस्य निषिध्यमानतयेन सुपिष्टिराभिमतसन्धिमार्यकमाहपरयामिप्रायेण प्रतीति-
रित्पादेषोक्तिरेव ध्वनिसम्भायनापरिहारिणी^{१०} । ‘आद्येपालहारोऽत एवात्र लक्षणेति
न आद्रुते न सम्यक् परावृत्तः, उक्तकलेण सुखायैषाभादिरामग्रीविरहेण
लक्षणाया अन्वयकाशात् ।’ (ध्व. आ. लो. ३।३६ ५) वाणीरकुङ्कुमद्वीणशकुनि-
मोलादलं श्रव्यत्वाः । गृहकर्मण्यापृताया अपि बन्धाः सीदन्त्यज्ञानि ॥ (१३३)
वाणीरो वैतसदृशः, कुङ्कुमं वाताग्रहम् । तदिह सुन्दरत्वं सीदन्त्यज्ञानीत्यनेन पदेन । तदित्यम-
गृहताऽऽदिक्ताद् शुणीभावे सति यस्मादध्वनिर्ध्वनिर्नैव ध्वन्यते तत एवात्र वक्ष्यमाणलक्षण-
समासोक्तिद्विधाऽऽद्यैषाकुनिमित्तविशेषोक्तिर्यो योक्ताप्रस्तुतप्रशंसाऽऽदी वरतुमात्रस्य रूप-
दीपकापह्नुतितुल्ययोगितासन्देहादावुपमायलङ्कारस्य व्यञ्जयस्यापि वाच्यस्योपकारकतया

१० ‘एवमपि ‘निःशेषसुतनन्दन’मित्यादी ध्वन्युदाहरणतया प्राग्प्रदर्शिते शुद्धध्वनिरव-
सम्भाव्यम् । तत्र ध्वनिशुद्धीभूतव्यञ्जययोः सद्भरसंग्रहश्लेषावयवन्तमनुपादेया-
नित्यवर्गमयाः केचन शुणीभूतव्यञ्जयत्वमेवावधारयन्ति । सुक्तिस्तु चन्द्रालोक-
दीकायां गायामदृक्तायां दृष्टत्वा ।

एषां भेदा यथायोगं चेदितव्याश्च पूर्ववत् ॥४६॥

यथायोगमिति “ध्यज्यन्ते वस्तुमानेन यदाऽलङ्कृतयस्तदा । ध्रुवं ध्वन्यङ्गता तासां काव्यवृत्तेस्तदाश्रयात्” (ध. आ. २।३०) इति ध्वनिकारोक्तदशा वस्तुमानेन यत्रालङ्कारो व्यज्यते न तत्र गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वम् ।

गुणीभावादलङ्कारमदत्तावन्तर्भावो भागहादिभिधिरन्तर्नालङ्कारकारैरभ्युपगतोऽपि निर्भर्त्तयित एवेति । एतच्चालङ्कारप्रस्तावे यथास्थानं निगदिष्यते । रसवदादी तु रसादीनां गुणीभावः प्रतिपादित एव ।

एवमिति (एवामिति) गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य प्रकाराणाम् । पूर्ववदिति ध्वनिप्रकारवत् । एषं तावद्रूपता प्रकृत्येत आह यथायोगमिति । अङ्गरेवेन व्यङ्ग्यवृत्तज्ञोऽपि (सङ्गेऽपि) हि अलङ्काराणां द्वयी गतिः । कदाचिदङ्गभूतपाद्यालङ्काररहितेन केवलवस्तुमानेन व्यज्यते यथा—तावप्यकान्तिपरिपूरितदिङ्मुखेऽस्मिन् स्मेरेऽधुना सव मुखे तरलायताङ्गि । क्षीर्नं यदेति न मनागपि तेन मन्ये क्षुब्धकमेव जलराशिरयं पयोधिः ॥ इति । अतः केवलवस्तुमानेन चन्द्रस्तन्वीवदनमिति रूपकाभिव्यक्तिः । कदाचिद् वाद्यालङ्कारेण यथा—मं बहुमखिलाञ्जङ्गी हयप्रीवाभितान् गुणान् । शोऽम्बुकुम्भैः परिच्छेदं शक्तं शक्नो महोदधेः ॥ यो विद्यमहीतलन्यापिनो महोदधेः कुम्भैः परिच्छेदं कर्तुं शक्त इत्यतिशयोक्त्याऽऽक्षिप्तः समुद्रस्य कुम्भ (कुम्भैः) मानासम्भवादभीष्टवर्णनप्रतिषेधरूपो हयप्रीव-गुणबाहुल्यरूपव्यङ्ग्यपरिचोपाभिधितमयाऽऽक्षेपः प्रतीयमानो गुणीभूत इति । अतः वस्तुपेक्षया सर्वत्रालङ्कारस्य चाद्वयान् प्राधान्यमिति (ध. आ. २।२८ वृ. इ.) । आद्यस्य लक्षणाद—ध्यज्यन्त इत्यादि । अतोऽतः गुणीभावः सर्वथैव नास्तीत्याह ध्रुवमिति । तासां मिलितङ्गधीनाम् । अतएव देवुनाह काव्येति—काव्यस्य कविभ्यापारस्य वृत्तिः प्रवृत्तिस्तदाश्रयात्तथाविधव्यङ्ग्यपालङ्कारप्रवर्णायत (प्रवर्णयता) । ध्वन्यङ्गतेति—अङ्गता च यद्यपि व्यङ्ग्यत्वेन व्यङ्ग्यकत्वेन च सम्भावति तथाप्येह प्रकरण(ते) व्यङ्ग्येन मन्तव्या । तेन ध्वन्यङ्गता ध्वनिभेदत्वमित्यर्थः । ध्वनिकारोक्तदशा साधेनेति ।

एतेऽप्यष्टौ गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य भेदाः पूर्ववत्पद्धतितत्त्वकेण^१ सजातीयैः सह पद्धतिशत

१ : एतच्च गणितमतानुसारि $\left(\frac{n(n+1)}{2} = \frac{8 \cdot 9}{2} \right)$ संयुक्तिकमिषं गणनासौह्यस्माभिर-लङ्कारवैगुणे मौक्तिकावस्थां (६६—६८ पुः ‘र’ संक्षिप्तदिप्पन्था) प्रदर्शितेत्यतो निरभ्यतेऽयम् ।

सालङ्कारैर्ध्वनेस्तेऽथ योगः संसृष्टिसङ्कारैः ।

सालङ्कारैरिति तैरेषालङ्कारैः, अलङ्कारयुक्तैश्च तैः । तदुक्तं ध्वनिकृता—

सगुणीभूतव्यङ्ग्यः सालङ्कारैः सह प्रमेदैः स्वैः ।

सङ्कारसंसृष्टिभ्यां पुनरप्युद्भोतते बहुधा ॥ इति (ध्व. आ. ३।४४)

(३६) संह्यकाः । शुद्धभेदाष्टक्योजनेन^{१२} च भेदोभयाः स्युधतुधत्वरिंशत् (४४) । एवं व्यङ्ग्यस्य प्राधान्याप्राधान्याभ्यां द्विधा व्यवस्थितेः काव्ये ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्य (१२६) त्रययोः परस्परसम्पर्के बहुप्रकारत्वं दर्शयति—सालङ्कारैरिति, अतएव ध्वनिनिर्मातुः सम्मतिं वक्ष्यति—तदुक्तमित्यादि । तस्य पत्रेः प्रमेदैर्गुणीभूतव्यङ्ग्येन वाच्यालङ्कारैश्च सङ्कारसंसृष्टिव्यवस्थायां क्रियतायां स्वप्रमेदसङ्कोर्णः स्वप्रमेदसंसृष्टो गुणीभूतव्यङ्ग्यसङ्कोर्णो गुणीभूतव्यङ्ग्यसंसृष्टो वाच्यालङ्कारसङ्कोर्णो वाच्यालङ्कारसंसृष्टः संसृष्टालङ्कारसङ्कोर्णः संसृष्टालङ्कारसंसृष्टश्चेति बहुधा ध्वनिः प्रसरते । तत्र स्वमेदं प्रति गुणीभूतव्यङ्ग्यं च प्रति संकरसंसृष्टो प्राप्नुनाहते एव । अपुनालङ्कारगते ते प्रदर्श्यते । तत्र व्यङ्ग्यत्वे सङ्कारालङ्काराणामुदाहृतभेदाष्टक एवान्तर्भाव इत्यभिप्रेत्य वाच्यालङ्कारावेष्टयोच्यते । तत्र वाच्यालङ्कारसङ्कोर्णत्वमलक्ष्यकमव्यङ्ग्यस्यापेक्षया रसवति सालङ्कारे वाच्ये सर्वत्रैव व्यङ्ग्यवस्थितम्—‘यथा ‘पलावाद्वा’-(ध्वनि, श. १।२०) मित्यादौ । अत्र रूपकव्यतिरेकस्य शङ्काराहु-

१२ परन्तु मूलभूतमिदमप्या कल्पनं सूक्ष्मेक्षिकया विचारपदमर्हतीति विदग्धैः कैश्चिद्विमतिः सूचिता । आचार्यहेमचन्द्रेण काव्यानुशासने ‘असत्सन्दिग्धतुल्यप्राधान्ये मध्यमं क्षेत्रे’ति सूत्रयित्वा ‘इति लक्षो मध्यमकाव्यभेदा न त्वष्टा’विति श्लोकी विरुद्धं स्वकृतविवेके ‘न त्वष्टाविति यथाऽऽह सम्मतः—अगूढ’मित्यादिना खलीयस्वरसः सूचितः । गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य भेदान्तरं न सम्भवतीत्याहुरलङ्काररत्नाकरकारादयोऽनरे विपश्चितः । एषैव तेषां वाच्योयुक्तिः । ‘कस्यापि गूढप्रतिपत्तिरस्ति यत्नैव तत्तैव परस्य न स्यात् । धीभेदसस्तेन निगूढतायां ध्वनिः स्फुटत्वे तु न वेति वाच्यम् ॥ श्रुते प्रधानं न भवेत्तुल्यत्वं वाच्यं प्रधानं यदि तत् कृतं स्यात् । सौन्दर्ययोगातिशयेन किं वा व्यङ्ग्येन साक्षादुपलब्धत्वाद्वा ॥ व्यङ्ग्यस्य सौन्दर्यविशेषदानेरन्याङ्गावापदि वा गुणत्वम् । तदेव वाच्यं न पुनः स्फुटत्वं नरान्तरादौ उदन्निधयेन ॥’ इति । अलङ्कारसर्वस्वे उपोद्घातग्रन्थोऽपि मतमिदं कक्षीकरीतीत्याभाति । परं यद्व्यङ्ग्यस्यास्फुटत्वे काव्यस्य गुणीभूतव्यङ्ग्यसंज्ञा न सेदस्यतीति न तन्मत्वं सर्वस्वरूपो यथाऽलङ्काररत्नाकरकाराणाम् ।

अन्योन्ययोगादेयं स्याद्भेदसंख्याऽतिभूयसी ॥३७॥

एवमनेन प्रक्षारेणाद्यान्तरभेदगणनेऽतिप्रभूततरा गणना । तथाहि शृङ्गार-
स्यैव भेदप्रभेदगणनायामातन्त्र्यं का गणना तु सर्वेषाम् ।

प्राहकस्य स्वभावोक्तेः शृङ्गार एवानुप्रवेशः ॥ (ध्व. आ. लो. २।२० पृ.) उपपन्नान्नाए
असोहिणोए फलकुमुमपत्तरद्विधाए । नोरोए न्हं देन्तो पामर हो ओहसिज्जिहमिं ॥ उत्पय-
जाताया इति न तथा कुलोद्भूतायाः । असोभनाया इति लावण्यरहितायाः । फलकुमुम-
पत्तरद्विधाया इति पद्मादिरहिताया । [इत्येवंभूताऽपि कानिच पुत्तिणी वा भ्रातादिपक्षपरिपूर्णे-
तया संबन्धिवर्गयोपिता वा परिरक्ष्यते ।]^{१३} नदयां वृत्तिं ददत् पामर भो हसिष्ये
सङ्गल्लोकेरिति (ध्व. आ. लो. २१६ पृ.) । तदिह पामरस्यभावोक्तिर्वा ध्वनिर्वैति (१३३)
प्रकरणावभावात् एकतरप्राहकं प्रमाणं नास्ति । यद्यप्यलङ्कारोऽवश्यमेव रसमनुपलब्धीति
प्रतिपादितं तथापि यनोपकाण्ठलालङ्कारस्य निर्वाह एव रसाभिप्रेत्यहितेतुल्यतः सङ्गरामावात्
संघट्टत्वम् । एतावदेव 'विचित्रा तत्पररवे'नेत्यादिना 'नातिनिर्वृण्ण्यिते'त्यन्तेन (ध्व. आ.
२।१६) ध्वनिहृता प्रतिपादितम् । यथा—योगात् शोभनलोलबाहुलसिद्धापाद्येन वद्धा रजं
नीत्वा नासन्निवेनं दयितया मायं ससोनां पुरः । भूयो नैवमिति स्वलत्पल्लवगिरा संघृण्य
दुष्येष्टिर्न धन्यो हन्यत एव निहृतिपरः प्रेयान् रुदत्या हनन् ॥ (अ. रा.) अतः हि यथा
बाहुलसिद्धायाः पाद्येन स्पर्शं तथा यदि कामभयनादोनामपि कारागृहादिभिः स्वात्तदानीमेवौ-
चित्समिति हरकस्यानिर्वाह एव रसपरिपोषाव जायते । एवं बाध्यालङ्कारैः सह संघृष्टिः
पदाश्रयेणैव न तु बाधयाश्रयेण यथा दीर्घादि (मे. द. पू. ११) । अथ 'मैती'पदे
सङ्गमो विलङ्घनार्थविवक्षया अभिव्यक्तं भिन्नत्वलक्षणं^{१४} 'म्यङ्गपार्थप्रतीतेरिविवक्षितवाच्यो ध्वनिः ।
अत्र गुणवृत्तिममाश्रयत्वात् पूर्वोक्तन्यायेन पदार्थांन्तरेण्युपप्राप्तेरप्यालभाशोक्लितलक्षणाभ्यलङ्कार-
[न्तरा] णीति । संकरालङ्कारसंकीर्णां ध्वनिर्यथा—दन्तेः क्षतानि करजेव विषादितालोत्पादि^{१५}

१३ वन्पनीगर्भसमन्दर्भो ध्वन्यालोकलोचनप्रत्ययतः पूरितः ।

१४ 'सदैवानुमतः सुहृन्' 'एवमिदं भवेन्मित्र'मिति सुभाषितबलात् कमलसीरभेण
निभण्णादेरुक्तिपाकरणाभेदोपदेस्यान्वयता व्यङ्ग्यमूलनेत्याशयः ।

१५ शीदज्जलकाण्ड्यागमुपपन्नोऽयं श्लोकस्यास्य प्रवृत्तिः । मूलप्रत्यये रसविरोधप्रकरणेऽप्य
सोपासंघट्टत्वं सूचयिष्यते । समासोक्तिर्मसंघट्टेन निरोधात्तद्वारेण रसस्यानुपपन्नोऽत
लोचनहता यो दर्शको मूलतोऽप्यी 'रहमनसे'त्यादिपदानां श्रित्वलक्षणाश्रयति ।
दयावीरो पुत्रोऽन्तःकाम्यनं वाक्ययोर्भूतश्च । रक्ते रुषिरे मनोऽग्निनायो
यस्याः रक्तमनुगुहं मनो यस्या इत्याद्युभयपक्षयोर्भावयानम् ।

सङ्कलनेन पुनरस्य अनेखयो भेदाः, व्यङ्ग्यस्य तिरुपत्यान् । तथाहि किञ्चिद्वाच्यतां सहते किञ्चित्चन्यथा । तत्र वाच्यतासहमविचित्रं विचित्रं चेति । अविचित्रं वस्तुमात्रम्, विचित्रं त्वलङ्काररूपम् । यद्यपि प्राधान्येन तदलङ्कार्यं तथापि ब्राह्मणश्रमणन्यायेन तथोच्यते । रसादिलक्षणस्तुर्थः

(ध आ. ३।४४ ४) । अत्र रक्तचित्तादि-(93b) सत्प्रमाणविशेषेण नायिका रूपान्तरप्रतीतिलक्षणया समासोक्तया सङ्कीर्ण- कर्म सुनीना दन्तवृत्तादिस्पृहेति विरोधो यस्तेन वाक्यार्थभूतस्य दयावीरस्य सङ्कीर्णत्वम् । सङ्कलनद्वारसंछन्दो वाक्यार्थनिर्यया— (ध आ ३।४४ ५) अद्विष्टप्रपञ्चोऽद्विष्टप्रपञ्चोऽद्विष्टप्रपञ्चो दिग्भेदेऽपि । सोऽहं पतारिभ- गिवाण एभिन्न मोरवन्दार्थं ॥ (भा स. ६।६०) अत्राभिनवपयोदरतितेषु पथिकस्यामायितेषु पथिकानां प्रियावियुक्तानां मोहकारित्वेन निरायितेषु दिवसेषु सोमते प्रयुक्त (प्रगारित) मीवाणां मृत्युं मयूरध्वनानाम् इति वाक्ये विभ्रान्ते 'पथिक'-'सामाजिक' शब्दशङ्काऽऽदिता अभिनवेषु प्रयोगरसिकेषु पथिकशामाजिकेषु मृत्यु मदानां यथेति श्लेष प्रतीयमानोऽनुरणनेन । पथिकस्यामायितेष्विलक्ष्य इयामा इवापरस्तीत्युपमा पथिकशामाजिकेष्विलक्ष्य पथिक एव सामाजिक इति रूपरसाम्नादुपमाभूताभ्यां शब्दशङ्कापद्मयानुरणनरूपस्य व्यङ्ग्यस्य अने सङ्कलनम् । शब्दारादिरसानामानन्त्यस्य प्रागेव प्रतिपादितम् । तदित्य अनेर्गुणीभूतस्य यदानन्त्य^{१६} तेनैवामन्यतमेनापि प्रकारेण भूयिता भारती पुरातनकविनिधस्तार्थसंस्पर्शतत्त्वमि नवतमायातीति कविप्रतिभाऽऽनन्दं निरन्तराव्यस्यानन्त्यमप्यस्य प्रयोजन-(ध आ ४।१६ द) मिति दर्शितं भवति । तथाच ध्वनि (92a) वार — अनेर्यं सगुणीभूत-शङ्कपस्याभा प्रदर्शित । अनेनानन्त्यमायाति कवीनां प्रतिभायुक्त ॥ (ध आ ४।१६) इति ।

एतज्जाज्ञानिक यद्यपि अनेरानन्त्य तथापि सङ्कलनाद्यात्मोपाधिक भेदमाधिलाह संकलनेनेति । वस्तुमात्रालङ्कारसाध्यात्मकतया हि व्यङ्ग्यप्रतिभा । अविचित्रमिति यत् पूर्वमपि न कापि वाक्यार्थेऽलङ्कारभावमन्वभूदिति तदङ्गाभावेनोपलक्षितं विधिनिषेधाद्येक प्रकारं वस्तुमात्रमुच्यते । एतद्विपरीतम् विचित्रमिति । व्यङ्ग्यत्वादलङ्कार्यत्वेऽलङ्कारव्यपदेशो न निरुध्यत इति प्रतिपादयितुं सोपपत्ति दृष्टान्तमाह ब्राह्मणेति । रसादिलक्षणस्तुति तुराप्ते व्यतिरेके । वस्तुलङ्कारो स्वशब्दानिधेयत्वमपि कदाचिदभ्यासाते, अतो वाच्य-

16 'भेदसंख्याऽतिभूयसी'ति मूलेऽत्र यत् सत्यतादृश्ये नायातित तन्मतिनैषुएव मूलमेव । सत्त्वर्वासीनै. वैध्विद् यथितगुणितै. संख्योदार साधितसत्तेपा-

स्वप्नेऽपि न चाच्यः । स हि रसादिशब्देन शृङ्गारादिशब्देन चाऽभिधीयते ।
न चाभिधीयेत तत्प्रयोगेऽपि विभावाद्यप्रयोगे तस्याप्रतिपत्तेः पदप्रयोगेऽपि
विभावादिप्रयोगे तस्य प्रतिपत्तेश्चेत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां विभावाद्यभिधान-
द्वारेणैव प्रतीयत इति निश्चीयते । तेनासौ व्यवहृत एव । मुख्यार्थवाधाद्य-
भावाच्च पुनर्लक्षणीयः ।

व्यङ्ग्यरूपतया तौ द्विप्रकाशौ । रसादिरूपस्तुभौ न कदाचिद्वाच्यः किन्तु वाच्यसामर्थ्यादिति
एव प्रकाशत इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां दर्शयति स ह्रीत्यादि । तथाचोक्तम्—रसोद्देशपरः
श्लोके रसाभ्यामे सुनेश्वरः । पूर्णो नवरसासादात् स एव स्यात् नान्यत् ॥ इति ॥
(का. शी. अभि. भा. १४अः) केवलविभावादिगर्हणे तस्मिन् रसादिप्रतीतिर्यथा
(कु. स. १।९८) विदधती शैलश्रुताऽपि भावमज्ञैः संप्रदातकदम्बकल्पैः । साचोक्तता
चावतरेण तस्यो मुनेन पूर्णं नुविलोचनेन ॥ इत्यादौ । अप्रति अनुशासनव्यावस्थाविरोधानु-
भाववद्भिरिति (१४६) लक्षणविभाववर्णनामात्तादेव रसप्रतीतिः । यत्तपि हि 'पुष्पाक-
प्रतीकाशो रानस्य कण्ठो रसः' (उ. १।८. ३११) इत्यादौ रसादिराब्दः ध्रुयते यत्तपि विशिष्ट-
विभावादिप्रतिपादनमुख्यैव रसादिप्रतिपत्तिः, सराब्देन या केवलमनूयते' (अ. १।४६) ।
आदिशब्दात् स्वाभिभावादयः । एवं हि वाच्यत्वेऽभिनिवादिर्ह्यं लिङ्गमकिञ्चित्करं स्यात्,
इतिहासादिसमायन काव्यस्य प्राप्नोति—उत्पात् स्थितमेवद्रूपत एव रसादिरिति । नापि
साध्यस्तत्तमानुपवीरहात् ।

भरतिरवगेष प्रकटयति । सार्धवर्तुल्लक्ष्यभेदानां कथा तावदस्तु, एतावन्त्यपि
मुक्तकानि तैरभिगतानीत्यभिधानमपि गृह्यते साहित्यम् । कविप्रतिभा य तत्र
तत्र विपर्यया शब्दाप्रमाणमप्युते । न च ध्वन्यालोकश्लोकः 'एतेनानन्त्यमायादौ'ति
भेदप्रदर्शनतात्पर्यको व्यतिकरितभेदानामन्यत्रदेयतासूचक एव सः । बहुष्वेव
सर्गबन्धश्लोकेऽप्येतेषां केनामन्यत्रदेयः, कविर्धर्मिणि व्यःपृतमहित्वाद्वासादिव्यङ्ग्यतिर-
स्किमया विपर्ययमतीनामेषां कवीनामित्यस्ति विद्वधानां वाचोयुक्तिः । सङ्कलना-
द्यात्मोपाधिर्न भेदमाश्रित्येयमुक्तिरुपाकृता 'न विद्यते यद्यपि पूर्वकावगा-
ग्रणानुबन्धि प्रतिमानमुद्भूतम् । ध्रुतेन यत्नेन च बाधुपासिता ध्रुवं करोत्येव
कमप्यनुमद'मितावाच्योक्तिमुपजीवति ।

अर्थान्तरसंक्रमितास्यन्ततिरस्कृतवाच्ययोर्वस्तुमात्ररूपं व्यङ्ग्यं विना लक्षणैव न भवतीति प्राक् प्रतिपादितम् । शब्दशक्तिमूले स्वमिधाया नियन्त्रणेनानभिधेयस्यार्थान्तरस्य तेन सहोपमादेरलङ्कारस्य च निर्विबाधं व्यङ्ग्यत्वम् ।

अर्थशक्तिमूलेऽपि विशेषे संकेतः कर्तुं न युज्यत इति सामान्यरूपाणां पदार्थानामाकाङ्क्षा-सन्निधि-योग्यतावशात् परस्परसंसर्गो यत्तापदार्थोऽपि

एवम् रसस्य व्यङ्ग्यत्वमेवेति निष्णीय वस्तुनोऽलङ्कारस्य [च] कमेण दर्शयति । तत् विवक्षितवाच्यस्य प्रकारद्वयेऽपि वस्तुमात्रस्य व्यङ्ग्यत्वं द्वितीयोक्तासे प्रतिपादितमेव (१६ का) । शब्दशक्तिमूले तु वस्तुनो व्यङ्ग्यत्वं भविष्यत्वाभिधेयं सविषादम्, अलङ्कारस्य तु निर्विबाधमेवेति^{१७} । एवमर्थशक्तिमूले तु वस्तुनोऽलङ्कारस्य च व्यङ्ग्यत्वमिति ज्ञापयामि व्यङ्ग्यत्वं निर्णयितम् ।

तत् मतद्वयेऽपि व्यङ्ग्यस्य वाच्यत्वं निराकुर्वन्प्रभिहितान्वयवादिनो भट्टाचार्यस्य तावन्मतमाह विशेषः^{१८} इति । समयः पदार्थमात्रे सामान्यारम्भे न विशेष्यरीत्यामन्त्यात्, भविष्यत्वाच्चैकस्य । तत्तथाकाङ्क्षाऽऽदिहकृतविशेषसंसर्गस्ये वाक्यार्थे तात्पर्यशक्तिः परस्परान्विते सामान्यमन्यवासिद्धेर्विशेषं गम-(१५२) यतीति न्यायात् । यदाह 'पदमिदं स्वमर्थमभिधायोपरतश्चापाराधि, अयेदानीं पदार्थाः प्रतिपन्ना आकाङ्क्षासन्निधि-योग्यताभिन्वयभुवनान्तो वाक्यार्थमवगमयन्तीति' (श. व्या. वि.) । नन्वेवमराब्दो वाक्यार्थः स्यात् । नैवम्, पारम्पर्येणापि तदुपपत्तेः । तदाहि पदैरनन्वितोऽर्थोऽभिहितोऽन्वितप्रतिपत्तो निमित्तमिति भवति । पारम्पर्येण पदार्थानामन्वितेष्वपि हेतुत्वं यत् स एवाह—न विमुञ्चति सामर्थ्यं वाक्यार्थोऽपि पदानि नः । सम्मत्तावमितेभ्यो तन्मात्रेभ्यः

१७ अत्र शब्दशक्त्यग्रन्थे 'आचित एवालङ्कारः शब्दशक्त्या प्रकाशते' इत्यादिकारिका 'अलङ्कारो न वस्तुमात्र' 'वस्तुद्वये च शब्दशक्त्या प्रकाश्यमाने रत्नेषु' इति तत्तत्त्वा वृत्तिषु परामृश्यते ।

१८ एतन्मते 'जातिरेव पदार्थ' इति सामान्य एव राद्वैतग्रहणाद्विशेषार्थबोधेऽभिधातोऽन्या काचिद्वृत्तिः समाश्रयणीयेति द्वितीयोक्तासे समुद्दिष्टमेव । विशेषरूपत्वात् पदार्थतिरिक्तो वाक्यार्थो यत्ताभ्युपगतत्वशाभिहितान्वये वाक्यार्थानन्तरकस्याभावितो व्यङ्ग्यस्य वाच्यतायां यत्तैव हेतुफलरभिधेयः ।

विशेषरूपो वाक्यार्थस्तत्राभिहितान्वयवादे का चार्ता व्यङ्ग्यस्याभिधेयतायाम् ।

येऽप्याहुः

‘शब्दवृद्धाभिधेयांश्च प्रत्यक्षेणात्र पश्यति ।

थोतुश्च प्रतिपन्नत्यमनुमानेन चेष्टया ॥

अन्यथाऽनुपपत्त्या तु बोधेच्छक्तिं द्वयात्मिकाम् ।

अर्थापत्त्याऽचबोध्येत सम्बन्धं त्रिप्रमाणकम् ॥

इति प्रतिपादितदशा ‘देवदत्त गामानय’ इत्याद्युत्तमवृद्धवान्यप्रयोगाद्देशा-
द्देशान्तरं साक्षादिमन्तमर्थं मध्यमवृद्धे नयति सति ‘अनेनास्माद्वाक्यादेवं-

म गम्यते ॥ इति (श्लो. वा. ७।२२६) पदार्थप्रतिपादनञ्च वाक्यार्थप्रतिपत्तये प्रयुक्तानां
पदानामवान्तरव्यापारो भविष्यति । नचावान्तरव्यापारस्य वारवान्तरेष्वपि व्यङ्ग्यभायकत्वं
मिष्यते, पाकजननसमर्था हि ज्वाला काष्ठानामवान्तरव्यापारः । तथाच त एवाहुः (श्लो.
वा. ७।१४१) वाक्यार्थमतये तेषां प्रयुक्तं नाग्तरीयञ्चम् । पाकज्वालेषु काष्ठानां पदार्थ-
प्रतिपादनम् ॥ इति । तद्विरुद्धं वाक्यार्थप्रतिपत्तरेत्यथाऽप्युपपद्यमानत्वादभिप्रायकैश्चेद्दिशोभ्यो-
पस्थितिवर्यन्तताऽपि नेष्यते तदा पदपदार्थविषयानिधानलक्षणप्रथमकङ्गाऽतिरिक्तविशेष्य-
प्रतीतिकङ्गाऽतिरिक्तिकाकारकमसर्गोत्तरवाक्यार्थकङ्गापातिनि व्यङ्ग्येण तस्य सम्भावनाऽपि न
प्रमरतीत्याह का चार्तेति । अतएव हि यो यः कश्चिद्विपक्षिच्छब्दार्थप्रत्ययं नाभ्युपैति
(95b) तेन तेन पदार्थमपनुय न विद्यत एवाभिप्रायाः पदतिरिति(तो) रीतं (रितं) [तत्] तु
[कः]स्त्रीकुपोत् । तदुक्तं ‘विशेषरूपवाक्यार्थमपदार्थमपीच्छता । व्यक्तिरिष्टाऽभिधातोऽन्या-
ऽभिहितान्वयवादिना ॥¹⁹ इति ।

- 19 अभिहितान्वयवादेऽभिधात एव नात्रिलवाक्यबोधव्यापारनिष्पत्तिः, पदान्वेष
वाक्यानां मूलभूता अवयवाः शब्दार्थप्रत्यासाधम् । अन्वितानिधानवादिनां
वाक्यतोऽर्थबोधः, पदे तु प्रयोगसर्वावस्थेनार्थप्रत्यय ऊद्घातोद्घरात् । तत्रापि
पदार्थानां वैरिष्टये स्वीक्रियमाणे किमभिधात एव कार्यसिद्धिरिति साधकः प्रथः ।
इत्थं यदि व्यापारस्य प्राणप्रदत्तं भद्रपन्तरेण स्वीक्रियते तदा कथं वाक्यादिभ्यभि-
धातो विनलक्षणस्य नित्यनानन्दजीवानुभूतस्य व्यङ्ग्यस्य न तत्परस्त्वेन साक्षात्
स्तोत्रारः ? निमित्तनैमित्तिकार्थयिनयेऽन्येनमेव समाधानम् । मूलप्रत्ययान्वयवृत्त्य-
वयवो यत् स्वप्याहुरं सारवच्च शक्नोथं स्वरूपमंशेन जहातीति विच्छेदणानां

विधोऽर्थः प्रतिपन्नः' इति तच्छेष्टयाऽनुमाय तयोरेषण्डवाक्यवाक्यार्थयोरर्था-
पत्त्या वाच्यवाचकभावलक्षणं सम्बन्धमवधार्य बालस्तत्र व्युत्पद्यते । परतः
'चैत्र गामानय, देवदत्त अश्वमानय, देवदत्त गां नय' इत्यादि वाक्यप्रयोगे तस्य

अथान्वितामिधानवादिनामपि मते तन्निराकर्तुमाह येऽप्याहुः^{२०} इति । व्युत्पत्ति-
बलेन हि शब्दोऽर्थमवबोधयति । व्युत्पत्तिस्तु वृद्धव्यवहाराद्भवतीति प्रामाणिका ।
यदाह शाब्दवृद्धेत्यादि । प्रतिपादितया दृशा दर्शनेन । एतद्विज्ञोति देवदत्तेत्यादि-
शब्दो (शब्दे) देवदत्त गामानयेत्यादौ वृद्ध प्रयोजक । अभिधेयगामानयम् । तत्र
व्युत्पत्तिस्तु शाब्दादौ स्वावच्छेदोत्तादिप्रत्ययेण गृह्यति । अथोक्तमवृद्धप्रयुक्तेत्यादौ वाक्यवचन-
समनन्तरं येष प्रयोज्यवृद्धस्य स्वतन्त्रा प्रगति सा शुद्धिपूर्विका, स्वतन्त्रप्रगतित्वान्नदीय-
प्रगतिरिति । तच्छेष्टया शब्दतद्भावभावित्र्येण शब्दकारिणोऽं प्रतीतिमनुमिनोति ।
शुद्धिप्रत्ययो' समानविपर्ययः स्वाभाविकमेवेति य(त)द्विपर्ययः प्रगतिरपि, शब्दस्तु स्वरूपमात्रेण
गार्थप्रतिपादननिमित्तं बालवृद्धयोरविशेषप्रसदात् । अतस्तद्व्यवधाऽनुपपत्तिमूनया-
ऽर्थापत्त्या तत्र शक्तिः प्ररूपयते । तदेतदाह वाच्यवाचकैति । वाच्यवाचकसम्बन्ध-
ग्रहणमेव हि व्युत्पत्तिः । विषयार्थभावाभ्यां च वाच्यवाचकयोः सङ्गादादुपपत्तौ-
रमयामस्त्वम् । बालस्तत्र व्युत्पद्यते एव नि(१७३)विभागे वाक्यमेतस्य निवि-
भागाध्यायस्य प्रतिपादकमित्यवधारयतीत्यर्थः । नन्वेव प्रतिपादय व्युत्पत्तिरपेक्ष्यते । सा
आनन्त्याद्बुद्धगतादिति शाब्दव्यवहारीच्छेदः स्यादित्यत आह परत इति । यद्यपि वृद्ध
व्यवहारपूर्विकैव सर्वो व्युत्पत्तिर्वाक्येनैव च वृद्धव्यवहारस्तथाऽपि यस्य पदस्यावापे यस्यायं

दृष्टयोद्वेपर्यं न तदेतन्तमसङ्गतं, तत्र पुनर्वृत्तिर्इता ध्वन्यालोक तत्तत्त्वलोचन-
मन्तव्यमखिलस्य यथोपयोगं कञ्चोक्तत्वावस्थापने निर्बन्ध एव मूल नेत परं
किञ्चित् ।

- २० 'येऽपी'त्यस्य 'तेषामपि मते' इत्यभिप्रेक्षाशेनान्वयः ।...अतः किमपि वृद्धसम्मति-
सूचिकाया अस्त्रिकाया निरादिविवरणमपेक्ष्यते, न च तदनादर्शलिप्यामस्तीति
विचिन्तनं भवेत् । द्वितीयोक्तागटीकायामस्मदनुपपत्तौ भाषा तदानीदिति
सम्भावनाऽनवकारा 'वाच्य एव वाक्यार्थ इत्यन्वितामिधानवादिन' इति सन्दर्भस्य
व्याकरणावसर एव तस्योपस्थापनयोग्यत्वात् । 'प्रतिपादितविशेषे'ति प्रामाणिक
पाठः । दिशा मार्गलक्षणार्थान्तरम् ।

तस्य शब्दस्य तं तमर्थमवधारयतीत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां 'प्रवृत्तिनिवृत्तिकारि
वाक्यमेव प्रयोगयोग्यमिति वाक्यस्थितानामेव पदानामन्वितैः पदार्थै-
रन्वितानामेव संकेतो गृह्यत इति विशिष्ट एव पदार्थो वाक्यार्थः, न तु
पदार्थोनां वैशिष्ट्यम् ।

भागस्यावापो बहुदारे चोद्धारस्तिस्रर्थे तस्यैव पदस्य शक्तिरवधार्यत इत्याह तस्यैव तस्येति ।
तदुक्तम्—अवधारणेषु पदानां वाक्यप्रवणमाविषु । आवापोद्धारभेदेन पदानां शक्तिमिश्रयः ॥
इति । ननु वृद्धव्यवहारप्रयुक्ते वाक्येऽपि पदानां वाक्यरूपप्रधारणमेव नोपपद्यते, मुद्व-
वाक्यानां लिङ्गभावेनार्थे' इति प्रमाणावधारणप्रयत्नात् । वाक्यात् कार्यभूतात् प्रमाणितस्य
पक्षानुदर्शयित्वं ज्ञानं कारणभूतमनुमीयते । तस्य च ज्ञानस्य ज्ञेयाव्यभिचारित्वानुज्ञान-
भूतार्थनिधय इति न वाक्यरूपमात्रादिवगमा, तत् कर्तुंऽन्विताभिधानमिति ? तैव,
बहुज्ञानानुमानान्नये निहिते वाक्यस्यानुवादकतया तदर्थबोधपरत्वात् । तदुक्तम्—
तेनार्थे निहिते पञ्चात् सोऽर्थो वाक्यस्य गम्यते । तस्या दशाया वाक्यस्य तस्य स्वादु-
वादिका ॥ इति । वाक्यमेवेति न पदम् । गद्य (यत्न) र्थप्रशरणादिगम्यं पदार्थान्तर-
सङ्कलनार्थं प्रयुज्यते तदपि वाक्यमेव । यद्वाहुः—'संहारार्थं (96b) मनिदधति पदानि
'वाक्यम्' 'एकार्थपरः पदमपूरी वा वाक्य'मिति । (रा भा.) । तद्विश्वं वृद्धव्यवहारे
वाक्यादेव श्रुतपतिरित्याह वाक्यस्थितानामिति । एवं प्राक्पञ्चादभिधानुत्पातात्-
प्रयोगमादपि पदानामेव सा शक्तिर्वैरमभ्युपगम्यवामित्युक्त्यायात् पदानामेवैव साक्षादन्वय-
बोधनशक्तिराधपितुं' न्याया, न पुनः पदानो पदार्थोनाच्च स्वार्थबोधने पदामिदित्वा एव
च पदार्थो स्वार्थबोधका इति शक्तिव्यवहारात् गुक्तेत्याह—पदानामिति । अन्विताना-
मिदन्वितात्त्वार्थो यदि वाऽन्वययोग्यानामित्यर्थः । खट्वेतः शक्तिः, पदान्वयव्यतिरेका-
विधायिव्यवहारो वा । न च विशिष्टः पदार्थविरहितो वाक्यार्थ इत्याह नन्विति ।
वैशिष्ट्यमन्वयान्वयबोधनतामर्थयम् ।

ननु यान्येव 'गामानवे'त्यादौ यवादिपदानि तन्मयेव 'गौ परस्य, अश्वमानवे'-
त्यादावपीति मिथ्याद्विरोधेषु यानन्वयनिवारिद्विरोधात्तत्र प्रतियोग्या(य)न्वयस्वा-
र्थबोधनविषयतया शक्तीनामप्यान्वयव्यवहारात्प्रवृत्त्या किवागामान्यान्वित एव कारके
कारकपदानां कारकगामान्यान्वितायामेव च निवार्य किवापदानामन्वयव्यतिरेकमूलस्य
सम्बन्धस्य गद्व्यात् सन्ध्यापदानारेण चाभिधानात् गामान्यान्वयाभिधानितैव पदानां
युक्ता, न पुनर्विरोधान्वयाभि- (97a) पायिता । येन वाक्यार्थप्रतीतिरनुपपन्ना,

यद्यपि वाक्यान्तरप्रयुज्यमानान्यपि प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययेन तान्येवैतानि पदानि निश्चीयन्त इति पदार्थान्तरमात्रेणाश्रितः पदार्थः सङ्केतगोचरस्तथापि सामान्यावच्छादितो विशेषरूप एवासौ प्रतिपद्यते, व्यतिपक्तानां पदार्थानां तथाभूतत्वादित्यन्विताभिधानवादिनः । तेषामपि मते सामान्यविशेषरूपः पदार्थः सङ्केतविषय इत्यतिविशेषभूतो वाक्यार्थान्तर्गतोऽसंकेतितत्वाद्वाच्य एव यत्र पदार्थः प्रतिपद्यते नत्र दूरेऽर्थान्तरभूतस्य 'निःशेषच्युते'त्यादौ विध्यादेश्चर्चा ।

विशेषान्वयरूपत्वाद्वाक्यार्थस्यैकत्व आह यद्यपीति । प्रत्यभिज्ञायत एवेदमिति प्रत्यभिज्ञा शानम्, सद्रूपेण प्रत्ययेन । तान्येवेति न पुनर्भिन्नानीति । सद्रूपं 'विधा शब्दा भिद्यन्ते रूपतः स्वरतोऽर्थतथेति ।' परिहरति तथाऽपीति । सामान्यावस्थित(च्छादित) इति—प्रतियोग्यन्वयप्रकारयोः साधारणरूपेणोपस्थितेः । प्रतिपद्यते नवभिधायते । प्रतिपत्तौ हेतुमाह—व्यतिपक्तानामिति मिलितानां पदान्तरसमिधापितैः पदार्थविशेषैरन्वितानां विशेष एव पर्यवसानात्, सदतिक्रमेऽनुपस्थितरूपेण च प्रमाणाभावादिति भावः । उप-संहरति इतीति । अन्वितैरेव पदार्थैरन्वितागमैवाभिधानमिति ये मदन्ति तेषामप्यस्ति सामान्यविशेषरूप इत्यनेनावित (इत्यमग्नितः १) यामान्यरूपाः, स्वार्थस्तु विशेष रूपः । गोशब्दो हि स्वार्थमग्नयगतविशेषगुणक्रियासामान्याश्रितसमिधते । एव क्रिया पदमपि । अतिविशेषभूत इति—विशेषावयगरूपः स्वयमेव चेदमाद्यलङ्घि निषेधादौ वाच्यविध्यादिहपञ्चमर्थ' प्रति वा कयाऽभिधाय्यापारस्येत्याह तत्र दूर इत्यर्थान्तर-

- 21 शाब्दिकानामर्थं नञोऽनट्टारविदेकप्रस्तापेऽतिवशं सोपयोग इति शास्त्रेऽस्तिप्रसङ्गं साप्राज्यम् । तत्र रूपभेदेन शब्दभेदस्वीकारपक्षस्तद्व्यवसतिद एव । स्वरतोऽर्थ-भेदस्य निदर्शनानि भेदिकमन्त्रेष्वभिनयादिताभ्ये हपके लौकिकव्यवहारे च काफादिसङ्कृततया सप्रक्रियाणि । अर्थतो भिन्नानां शब्दानामभिधानकोपेण व्युत्पत्तिः शिष्टा शिष्टानुशासनात् । काव्येषु च सतो वैचित्र्यापायकत्वं श्लेषादि-कारणमभ्युपगमनीयमेव । द्वितीयोक्षांसे द्वितीयतृतीयकक्षकोरनयोरुपनिबन्धः । यथागामेव शब्दभेदानां व्यञ्जनायां साधूपयोगः । प्रथमस्य पर्यायभेदमात्र-भिन्नस्य दूर-गव-कपातिप्रभृतोनामन्वयव्यतिरेकाभ्यां व्यवस्थितिभद्रुर्थे पथम उक्तांसे न सोदाहरणं निदर्शिता । द्वितीयास्य अयोगोऽल्पीयानपि काव्ये न विरक्त इति द्वितीयोक्त्यामटीकायां सूचितः । तृतीयस्याभिधाऽऽदिनियन्तणकृते बहुल एवावकाशः ।

अनन्यतोऽर्थोऽभिहितान्वये, पदार्थान्तरस्मात्त्रेणान्वितस्तु न्वितान्वितान्वये, अन्वित-
विशेषस्तु वाच्य एव इत्युभयनयेऽप्यपदार्थ एव वाच्यार्थः ।

यदप्युच्यते 'नैमित्तिकानुसारेण निमित्तानि कल्पन्ते' इति, तत्र निमित्तत्वं
कारकत्वं प्रापकत्वं वा ? शब्दस्य प्रकाशकत्वात् कारकत्वम् । प्रापकत्वमु-
पपादयति कथम् ? शास्त्रस्य सङ्केतेनैव । स चान्वितमात्रे । एवं च निमित्तस्य

वाच्योक्तिरेव । साक्षाच्छब्दस्यापारविषयत्वसम्भावना परिहरणीयेत्याह—अर्थान्तर-
भूतस्येति—तदेतत् सामान्यान्वयाभिधानस्यापि (वादि) मोक्षम् । विशेषान्विताभिधान-
वादिनस्तु विशेषान्वयेऽप्याकाङ्क्षासम्प्रिधियोग्यतोपाधिवशेनान्वयस्य विचारादिदोषपरिहारार्थं
सम्बन्धग्रहणं सुकरमिति तदभिधायितैव पदानां युक्तेत्याहुः । तथाचोक्तम्—आकाङ्क्षा-
सम्प्रिधिसामान्यार्थान्तरसङ्गतम् । स्थापनाहुः, पदानीति स्मृत्युक्तिः शरत्पता यदा ॥
ज्ञानन्यव्यभिचारस्याप्यत्र दोषो न कश्चन ॥ अतएव प्रत्यभिज्ञाविरोधो नास्ति । यवान्वय-
शक्तिरूपेण ह्यादिसाक्षाद्विषयं तदपि न, एकैवाकाङ्क्षितसम्प्रिधियोग्यान्वितसामान्याभिधान-
शक्त्या प्रतियोगिभेदेन यदुपपादयामेव कार्यभेदोपपत्तेः । ययैकैव दर्शनशक्त्या यदुपपादय-
प्रतियोगिसङ्गत्यभेदानानाकानानि जनयति तथा शब्दोऽपि प्रतियोगिभेदादिति । किञ्च क्रिया
कारकत्वभावलोचनयाऽपि कारकमात्रेणान्वये सिद्धे कृत्वा सामान्यान्वयाभिधानमिदं शब्दस्याङ्गी-
क्रियते । तस्माद्विशेषान्वयाभिधानमेव श्रेयः^{२२} । एवञ्च यद्यपि विशेषरूपतया वाच्य एवैषां
वाच्यार्थलभापि देशकालकारकविशेषोपपत्त्यवस्थादुत्पत्त्यभावत्वात्कालिकक्रियासमर्गः शेषरूप-
पूर्णापरिवर्तितोऽपि विशेषभूतोऽयमर्थः विशेषान्वयाभिधानेऽप्युच्यते एव प्रतीयत इति भावः ।
एवञ्च सामान्यान्वयाभिधानं विशेषा-(१४२) न्वयाभिधानं याऽस्तु, उभयथाऽप्यन्विताभि-
धानपक्षे व्यङ्ग्यमर्थः (सामर्थ्यं) प्रत्यभिधायः [न] सम्भावनाऽपि प्रयत्नोक्तिः भावः ।
तत्तद्व्यमुपसङ्हरति अनन्यत इत्यादि ।

योऽपि दिवाभोजनमात्रविशिष्टः, योनितानुग(मि)तरातिभोजनवदुपपत्त्यर्थः^{२३} प्रति-
स्मापारान्तरमन्तरेण ध्रुतवाच्यस्य निमित्तभावः कल्पयते तन्मतमुद्गाह्य निराकरोति—
यदप्युच्यते^{२४} इति तदप्यविचारितान्वयान्वितमिति सङ्गतिः । तदेतदेव निरूप्यते

२२ 'निर्दिशेय' न सामान्यं अनेच्छताविषयवदि'ति न्यायाश्रयणमतं गतिः ।

२३ 'यदप्युच्यते' 'ये त्वमिदं पत्नी'ति पञ्चदशं संकलनस्यैव दशरूपकावलोककृतां वाच्य-
निर्णयाख्ये निबन्धे मतपोषणम्—'अन्येदेव स्थापयिधान्तं वाच्यमर्थान्तराश्रयम् ।

नियतनिमित्तत्वं यावन्न निश्चितं तावन्नैमित्तिकस्य प्रतीतिरेव कथमिति 'नैमित्तिकानुसारेण निमित्तानि कल्पन्ते' इत्यविचारिताभिधानम् । (१५. आ. लो. १८-१९ पृ. ३ः)

ये त्वभिदधति 'सोऽयमिषोरिव दीर्घदीर्घतरो व्यापारः' इति 'यत्परः शब्दः स शब्दार्थः' इति च 'विधिरेवान्न वाच्यः' इति, तेऽप्यन्तात्पर्यज्ञास्तात्पर्यवाचो-युक्तद्वैवानाम्रियाः । (१५. आ. लो. १८ पृ. ३ः) तथाहि 'भूतभव्यसमुच्चारणे

तत्त्वस्यादि । शब्दो हि न कुलालवद् पटप्रायमर्थं करोत्यपि तु प्रदोषवत् प्रकाशयति । ह्यप्योऽपि न चक्षुरादिवदज्ञातः, अज्ञातस्य तस्याज्ञापकत्वात् । एवञ्चेति—तद्वैतस्य व्यपेक्ष एव शब्दः स्वव्यापारमारभते न तु स्वभावत एवेति न्यवस्थितो यत्नैवास्य तद्वैत-स्वावगमास्य प्रतिपत्तिरन्याय्या, न पुनश्चतुर्थकत्वापातिनोऽर्थान्तरस्येति । यदि तु पूर्वतद्वैत-प्रदण्णदृष्टतस्य प्रतिभावनतत्त्वया प्रतिपत्तिर्मवतीत्यनेन क्रमेण निमित्तनैमित्तिकमात्रोऽभिधीयते तदैतद्वैतक्रियत एव, व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावः प्रत्युपायतया शब्दार्थयोः प्रथमतोपादोयमानत्वात् । तदुक्तं भविष्यता (१५. आ. ११६-११७) आलोचार्था यथा दीपशिलाया यज्जवाजनः । तदुपायतया तद्वद्वै वाच्ये तदारतः ॥ यथा शब्दार्थ (११६b)द्वारेण शब्दार्थः संप्रदो(ती)यते । वाच्यार्थपूर्विका तद्वत् प्रतिपत्तस्य वस्तुनः ॥ इति ।

अथ तत् परमुद्देश्यं यस्यासौ तत्परस्त्वस्य भावस्तात्पर्यं, शब्दस्य व्यङ्ग्यपरत्वं निर्विवाद-माह 'यत्परः शब्दः स शब्दार्थः' इति न्यायात् । [यथा] धनुष्मता मुक्तः शरः शस्त्रोः कश्चत्त्वङ्मामादिकं निर्भिद्यैक्यैव प्रवृत्त्या व्याप्तिषते तथैव शब्दोऽपि दीर्घदीर्घाभिधा-व्यापारेः स्वार्थाभिधानमर्थान्तरप्रतीतिश्च तात्पर्यतः करोतीति किमल व्यापारान्तररूपना-गौरवेणेति ये वृषते तान् प्रति साटोवपरिहासमाह 'येत्स्थितिः' । तात्पर्यवाचोयुक्तिः

तत्परत्वं त्वविधानतो तत्र विधानव्यसम्भवात् ॥ एतावत्वेव विधानित्वात्पर्यस्येति किंकृतम् । यावत्कार्यप्रसारित्वात्तात्पर्यं न जुलापृतमिति । 'परिकल्पिता-मिधाऽऽदिशक्तिबलेनैव समस्तवाच्यार्थावगतेः शक्त्यन्तरपरिकल्पनं प्रयास एवे'ति मतसंक्षेपश्च दशरूपकावलोके । परमेतदपि विमर्शनीयं यदि तु व्यापारान्तरादपि शब्दस्य निमित्तत्वं साध्यते तदाऽभिधावलुले अपि दत्तजलाजलो ह्यमिति ।

२४ एते खल्वभिधादोर्ध्वत्ववादिनो गीर्मासवैकदेशीया येषामालङ्कारिकमण्डले भट्टनायक एव प्रवरः प्रतिनिधिः । एतन्मतोपरि लोचनकृतमाक्षेपः, प्रयादपथ आपतित इतरत्र चात्ताशत उदस्य ।

भूतं मन्वायोपदिश्यते' (श. भा. ३।४।४१) इति कारकपदार्थाः क्रियापदार्थ-
 नान्वीयमानाः प्रधानक्रियानिवर्तकसक्रियाऽमिसन्वन्धात् साध्यायमानतां
 प्राप्नुवन्ति । ततश्चादग्धदहनन्यायेन यावदप्राप्तं तावद्विधीयते, यथा
 ऋत्विक्प्रचरणे प्रमाणान्तरात् सिद्धे 'लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्ति' इत्यत्र
 लोहितोष्णीषत्वमात्रं विधेयं, हवनस्यान्यतः सिद्धे, 'दग्मा जुहोति' इत्यादौ
 दग्मादेः करणत्वमात्रं विधेयम् । कचिदुभयविधिः कचित्त्रिविधिरपि, यथा—
 'रक्तं पटं चय' इत्यादावेकविधिद्विविधित्रिविधिर्वा । ततश्च यदेव विधेयं
 तदेव तात्पर्यमित्युपात्तस्यैव शब्दस्यार्थं तात्पर्यं, न तु प्रतीतमात्रे ।
 एवं हि 'पूर्वो धावती'त्यादावपरात्पर्येऽपि कचित्तात्पर्यं स्यात् ।

वाक्यत्वम् । देयानां प्रियाः परावः पञ्चा अलुक् (पा. ६।३।२१ वा०) । तथाहीति
 तेन युद्धिस्थेन प्रकारेणोपवाचते होतृदिवधे । निहं परार्थवादप्रधानं, साम्यं त्वपराधत्वात्
 प्रधानम् । न च गुणप्रधाने(न)भावमन्तरेण वाक्ये पदानां समन्वयो भवति । तत्र
 साध्यत्वात् प्रधानं क्रिया, सिद्धत्वादप्रधानं कारवाणोत्तरं । एष्व परिनिष्पन्नरूपत्वादारभ-
 लाभनिरपेक्षस्य सिद्धात्मनः साधनभावो घटते, न तृकविषयीतस्येति । यद्यपि कारकपदार्थाः
 सिद्धात्मानस्तथापि कुर्वन् कारकं नाकुर्वन् । इतरथा प्रधानक्रिया प्रति तस्यानुकूलत्वादित्याह
 भूतेत्यादि^{२५} । न तत्त्वमस्तस्यैव वाक्यार्थस्य साध्यसाधनभावनाभ्यसिद्धस्यापि साध्य-
 मानता (११९) इववतीमते । अतएव प्रथमदाहेऽदग्धस्य भागस्य दहनाय पुनर्दाहो यथा
 तथा च [य]दग्न्यतोऽनधिगवनिद्धिकं तत्तैव ययवती तात्पर्यराक्तिनिविराते, कचिद्विशेषणमाने,
 कचिन् कारकतासे, कचिद्विशिष्टे यथा लोहितोष्णीषादिषु । यदि पुनः प्रतीतिमात्रे तात्पर्यं

- २५ 'भूतमव्ये'ति मीमांसान्यायस्य विशदविवरणं मीमांसानयविशारदेन धीधरेण
 न कुतमिष्यमन्वमेव मन्वमानैरस्माभिरत्र स्तन्यो मन्वशातः साधयते । मीमांसक-
 नये क्रियैदंपर्यादावगस्य क्रियाप्राधान्यम् । यदाहुः—'साकाङ्क्षावयवं भेदे
 परानाकाङ्क्षशब्दकम् । क्रियाप्रधानं गुणवदेकार्यं वाक्यमिष्यते' इति, गुणवदिति
 क्रियारारकविषयोपयुक्तम् । भूतं इत्थं भव्यं क्रियां निवर्तयतीति द्रव्यस्य गुणभूतत्वात्
 क्रियातोऽदृष्टवानुगमो हि वाक्यविद्वा यतः ।

यत्तु 'विषं भक्षय मा चास्य गृहे भुङ्क्थ्याः' इत्यत्र 'एतद्गृहे न भोक्तव्यम्' इत्यत्र तात्पर्यमिति स एव चान्यार्थ इत्युच्यते, तत्र चकार एकवाक्यता-सूचनार्थः, न चाख्यातवाक्ययोर्द्वयोर्लगातिभाव इति विषमक्षणवाक्यस्य सुहृद्वाक्यत्वेनाङ्गता कल्पनीयेति विषमक्षणादपि दुष्टमेतद्गृहे भोजनमिति सर्वथा 'माऽस्य गृहे भुङ्क्थ्याः' इत्युपात्तशब्दार्थ एव तात्पर्यम् ।

स्यात्तादासतिप्रसक्त इत्याह एवं हीति । आदिषदात्त पारावार-हस्त-दीर्घादयः साक्षेणा द्रष्टव्याः ।

नन्वेवं विषं भक्षयेत्यादौ विधेयत्वेन युक्तत्वाद्विषमक्षणेऽपि तात्पर्यं स्यात्, अतोऽत्र का गतिरित्यत आह यत्त्विति । अत्र प्रकरणात् सुहृदि बहुरि विषमक्षणनियोगस्यानुपपत्तेः, 'निष्कामद गान्धानये'तिवन्न वाक्यद्वयमित्याह तत्र चकार इति । तदिह विषं भक्षयेत्येतावति न विभ्रान्तिः, किं तर्हि माऽस्य गृहे भुङ्क्थ्या इत्यत्र, आहवाताथस्य नाभ्यस्तभावस्य प्राधान्यमपराधत्वात् । न च प्रधानयोरुपसर्जनयोरित्वा सम्बन्धो घटते, निधोऽनपेक्षत्वा-दित्युक्तमेव । अतथैकवाक्यताशोक्तकषकारपलादवरयमत्र गुणप्रधानभावः कल्पनीयः । ततभावात्पार्त साध्यकारकमवितोषं वाक्यमत्र पुरुषाभितर्कस्याऽऽलपाक्षपदाशङ्का-निरासार्थम्^{२६} एकतिष्ठित्वादि (पा. २.१.१ भा. वा.) यातिङ्कारलक्षणमुत्पादयेत्^{२७} । विषं भक्षयेत्यस्य सारुसावस्थिती प्रधानार्थत्वासिद्धेः 'रुदभिहितो (१११b) भावो द्रव्यवत् प्रकाशमानः कियवा समवर्त्य गच्छति, तिष्ठभिहितस्तु न गच्छतीति (म. भा. १.१.६७)

- २६ मामादीनामाख्याततो वैलक्षण्यं मीमांसानवेऽपि प्रकटितम्—येषां शब्दा-
नामुच्चारणोत्पत्ती स्वे अर्थे प्रयुज्यमानानां रूपमुपलभ्यते, यत्र गङ्गुत्पत्तं
कालान्तरे तिष्ठति, न क्रियेक्षेत्रप्रभामात्रं विनश्यतीत्यर्थः, तानि नामानि (श.
भा.).....येषां तु शब्दानामुच्चारणोत्पत्ती स्वे अर्थे प्रयोगो न विद्यते
(प्रयोगकाले येषामर्थो नोपलभ्यत इत्यर्थः), तान्याख्यातानीति शास्त्रं भाव-
शब्दान् पर्यायशब्देनोपदिशति । कथं पर्यायशब्दता भावशब्दानाम् ? यत
एषां निभक्तय आख्यातिक्रय इत्युच्यन्ते (श. भा. २.१.४४) । द्रव्याकरणानां
वाक्यतयाख्यन्तुभ्यारहितपूर्वविषयान्यामुद्धृतम् ।

- २७ अर्थेक्यादेकं वाक्यमित्यादि पूर्वमीमांसासूत्रानुगमिवं महाभाष्यवात्तिकस्येति
टीकाकृद् । 'एकशब्दः समानवचनो न तु ब्रह्मावाचो'ति केयडः ।

यदि च शब्दधुतेरनन्तरं यावानर्थो लभ्यते तावति शब्दस्याभिधैव व्यापारः, ततः कथं 'ब्राह्मण पुत्रस्ते जातः', 'ब्राह्मण कन्या ते गर्भिणी', इत्यादौ हर्षशोकादी-
नामपि न वाच्यत्वम् । कस्माच्च लक्षणा, लक्षणीयेऽप्यर्थे दीर्घदीर्घतराभिधा-
व्यापारेणैव प्रतीतिसिद्धेः । किमिति च धृति-लिङ्ग-वाक्य-प्रकरण-स्थान-

भाष्यवचनात् क्रि(शु)दाच्यत्वेन शुणभानो गुणानां यत् प्रधानभूतं तदेव कथं नाम विशिष्टं
प्रतीयतानिरयेवमर्थमुपादानादनयोः परस्परमुपकार्योऽन्तरकभावेनापस्थानादेतदृशहभोजन-
स्यात्यन्तमकरणीयत्वे तात्पर्यं पर्यवस्यतीत्याह इति सर्वथेति । एवं वाक्यानामपि
परस्परमुपमानोपमान-('मुपमानोपमेय')भावादिनिरिवादिशब्दत्रयेण मुक्तकमन्दानितकानिष्ठे-
(दिष्टे) कार्पा(र्षी)भावो दृश्यः ।

अथ केवलाभिधाव्यापारवादिनं प्रति दृष्टान्तरमाह यदि चेति । 'ब्राह्मण
पुत्रस्ते जातः' इत्यादि वाक्यध्रुवणानन्तरं ये हर्षादप्य उत्पद्यन्ते ते वाच्या इति
तेनाभिनाऽभ्युपगतम्, यतोऽसौ वाक्यार्थप्रतिपत्त्या क्रियन्ते^{२८} । न च शब्दस्य कारकत्वं,
ज्ञापकवाचस्य । अतः शब्दोऽत हर्षादीन् प्रति तद्व(रोः) कुलमविकाशान् प्रति कुलालादि
च (कुठारादिवत्) कारणकारणीभूतः । यदि चैषामपि शाब्दत्वमभ्युपगन्तव्यं तदा
शब्दादेव केवलात् सकलार्थप्रतिपत्तिनिष्पत्तेः धृतार्थापत्त्यादिप्रमाणान्तराक्षीकरणमपि कथा
स्यात्^{२९} । एवमाभिधैव क्रोडीकृतस्वादिस्वीयकल्पापातिन्या लक्षणाया अप्यक्षीकारे [न]
विशेषं पर्याप्त इत्याशयान् दृष्टव्यं कस्माच्चेति । किञ्च यदि दीर्घदीर्घाभिधैव व्यापारस्तदा
(१००१) धूलादिनिर्गमः धूलादिबलावलयेति क्रियाऽपि वाक्यार्थविशेषप्रतिपत्तिहेतु-

२८ 'तद्वृत्तानां क्रियाऽर्थेन समाम्नायोऽर्थस्य तन्निमित्तत्वादिति पूर्वमीमांसासूत्रमलो-
पयोगि । शब्द एव वेद इव लोकेऽपि प्रतिपत्तिनिमित्तमिति आभिधाव्यापारवादिन
आशयः ।

२९ 'निमित्तेषु सङ्केतः, नैमित्तिकत्वसाधयः सङ्केतानपेक्ष इति चेन्, परमत् भोजनिय-
स्यानुवाक्यतुल्येऽङ्गीकृतम् । योऽतस्तौ पर्यन्तकल्पाभागाथः प्रथमं प्रतीतिपथमव-
शीर्षस्तस्य पक्षाक्षनाः पक्षार्था निमित्तमाथ' गच्छन्तीति नूनं भीमासकस्य
प्रपीतं प्रति नैमित्तिकत्वमभिगतमिति लोचने दीर्घदीर्घतराभिधानपक्षं समर्थय-
मानानां मर्यादकप्रमुखानां मतेऽगच्छतिः सोषाहासोत्प्राप्तं दक्षिता । 'भूतभक्ष्य-
पमुष्कारणे भूतं भक्ष्याद्योपदिश्यते' इति वचनतो 'वाच्यत्कार्यप्रमातिव्याप्तात्तात्पर्यं'

समाख्यानां पूर्वपूर्ववलीयस्तुमित्यन्विताभिधानवादेऽपि विधेरपि लिङ्गं व्यङ्ग्यत्वम् (भव. प्रा. लो. १६ पुः द्रः) ।

भवदनुमताऽपि न स्यात्, एकविंशतेः सर्वेषां समत्वप्रसङ्गादित्याह किमिति चेति । तत्र द्वितीयान्तं पदं श्रुतिस्तृतीयान्तमपीति । नायः (नागा ?) पदार्थं सामर्थ्यं लिङ्गम् । एकार्थपरः पदममूहः मत्स्ये) इत्यर्थमगिदधति पदानि वा चाप्ययम् । कर्तव्यस्येति कर्तव्यताऽऽकाङ्क्षा प्रकरणम् । यथासंख्यं स्थानम् । यौगिकं नाम समाख्या । तैः प्रधाने-
ऽज्ञत्वोपपादनं ध्रुवादिविनियोगः । तत्र ध्रुवितो यथा दर्शपीर्णमासयोः 'मीहीनवहन्तो'त्यादि । अत्राप्यस्यैव मीहीनो विनियोगो द्वितीयाप्रतिपादित इति धीतः । तथा 'पशुना इहं यजेते'-
त्यत्र पशुनेति तृतीयाध्रुवा रुद्रयामे पशोरङ्गगावः प्रतिपाद्यते । लिङ्गतो यथा 'वहिर्देवसदनं
दामो'त्यत्र अवनतिदावनेन मन्त्रेण बर्हिषि लूनोयादिति प्रतीयते । बाक्यतो यथा 'रथेन
छागमालभेत' । अत्रैकदाक्योपस्थानात् रथेनगुणादयच्छागावच्छेदकत्वेन कियाऽङ्गभावो
गम्यते । प्रकरणतो यथा 'समिधो यजति', 'तनूनपातं यजति', 'हुहो(बर्हिर्)यजति',
'लाक्षाकारं यजतो'त्यादि प्रयोजनानां [प्रयाजानां] दर्शपीर्णमासप्रकरणपठितानां सद्गत्त्व-
मवगम्यते । स्थानतो यथा मार्जनायमपेक्षोपस्थानजपहोमादिस्थानेषु पठितानां (100b)
मन्त्राणां यथाक्रमं तत्रैवाङ्गमायो भवति । ध्रुवादयश्च क्वचिद् समस्ता कश्चिद्वास्ता एव विनिको-
जयन्ति । समस्ता यथा—अनेन कन्यासि करे एहीते महाकृतीनेन नदीय शुवी । रत्नानुविद्धा-
णंभेयताया दिशः सपत्नी भव दक्षिणस्याः॥ (र.व. १।६३) व्यस्ता यथा—म स्रविस्रान्नसहः
मत्तो वस्तत् कार्मुकं कर्मसु यस्य शक्तिः । वदन् द्वयीं ययकलेऽर्थजाते करोत्यसंस्कारदशसिबोक्तिम् ॥
(वि. भ. १।४८)^{१०} 'ध्रुवादीनां समवाये पारदीर्षस्वमयैविप्रकर्षादि'ति (जै. सू. १।३।१४)
अत्रादिवत्तावत्तम् । तत्र लिङ्गपेक्षया श्रुतेर्वलीयस्वं यथा 'ऐन्द्रथा गार्हपत्यमुपतिष्ठते' इत्यादि-

- न तुलाश्रुत'मितीदरेः स्वीकृतस्य दीर्घतरत्तात्पर्यस्येवास्य शक्तिर्विस्तृता । व्यङ्ग्या-
श्रुतेऽर्थे पुनः सत्य एगार्थप्रतिपत्तिर्नोपदेशकलापेक्ष । प्राचीनास्तुल्यदादयो वाच्यमेव
रमप्रत्ययं स्वीकृत्यन्ति । यत्तु प्राक्प्रदर्शितगवे मीमांसकसिद्धान्तम्यावर्तनन्तदपि
ग्रन्थकृतोद्घाटितमेव । तेषामेव शास्त्रात्तन्मतदीर्घत्वं समर्थितं स्यादिति चाशयः ।
- ३० अयमंशोऽप्यनस्यो ग्रन्थान्तरस्यो वा लिङ्गिकानवधानवशादस्य स्थापितः स्यात् ।
अङ्गारप्रशयोऽष्टमप्रशयोऽस्य प्रसङ्गस्य विवेचनमस्ति । सम्भूत एव वाऽस्यावतारः ।
तथात्वेऽप्यवतरणिकारूपस्य ग्रन्थांशस्य पातोऽत्र स्यात् ।

किञ्च 'कुह कचिम्' इति पदयोर्वैपरीत्ये काव्यान्तर्वर्तिनि (१३४) कथं दुष्टत्वम् ? न ह्यवास्तव्योऽर्थः पदान्तरैरन्वित इत्यनभिधेय एवेत्येवमाद्य-परित्याज्यं स्यात् । यदि च वाच्यवाचकत्वव्यतिरेकेण व्यङ्ग्यव्यञ्जकमायो नाभ्युपेयते तदाऽसाधुत्वादीनां नित्यदोषत्वं कष्टत्वादीनामनित्यदोषत्वमिति विभागकरणमनुपपन्नं स्यात् । न चानुपपन्नम्, सर्वस्यैव विभक्ततया प्रतिभासाद्वाच्यवाचकभावव्यतिरेकेण व्यङ्ग्यव्यञ्जकताऽऽधरणे तु व्यङ्ग्यस्य बहुविधत्वात् कचिदेव कस्यचिदेवौचित्येनोपपद्यत एव विभागव्यवस्था ।

अत्रादत्त ऐन्द्रया श्रुत्या (श्रु. सं. ८।६।११) इन्द्रप्रकाशनयामर्ष्यलक्षणाजिह्वादिन्द्रोपस्थाने विनियोगो गार्हपत्यमिति द्वितीयाश्रया वाग्वते । तेनैन्द्रयाऽपेक्षितया गार्हपत्यस्यैवोपस्थानं भवति । एवमितरक्तापि पारदौर्वत्त्वात् पूर्वपूर्वकलोयस्तु दृश्यम् । तदिह निमित्ततावैचित्र्यमेव समर्थकम्, अन्यथा शुभयाज्ञाच्छादित्यापि न भेदः स्यात् । तदित्यमेवंविधस्याविमितता-विचित्त [वैचित्र्य]मनुमन्यते [चेत्] तर्कस्मरणे वः प्रदेय इत्युपनंदरति इत्यन्विताभिधानवादेऽपीति ।

विध न केवलमस्माभिरेव बहुदयहृदयाकादि काव्यमागोपयुज्यमानं व्यञ्जकत्वमाधितं यावदन्विताभिधानवादिभिरपि रमभाषानपेक्ष (१०।३) काव्याधितमहेतुविशेषमात्रविद्धि-रभ्युपगतमिति स्वयंति किञ्चेति । 'कुह कचिन्शोना दृष्टा'दित्यादी^{३१} पदद्वयव्यञ्जका-भ्यग्ने कारमोरकादिगिरतात्वाद्यः (रस-वासादः) स्वर्यत इत्येवंविधा या हेयता सा न स्यात्, तस्माद्यस्यानभिधेयत्वेन प्रगोत्यविपरवात् । अपरथ मनेव देया इत्यसाधुत्वादयो नित्याः, विषयभेदेन हेयोपादेशत्वात् । युतिदुष्टापेक्षद्वयस्तु नित्याः । व्यञ्जकव्यञ्जकमावाधयेण कथं विभागोपपत्तिरिति चेदत्राह—व्यङ्ग्यस्येति । तथाहि ये कटादयः शृङ्गारे दुष्टास्त एवौचित्याद्भोक्तृमादायुपादेयाः । ततः शृङ्गारे हेयस्य जुगुप्सादविषदायैत्योपादेयत्वं कीनमुपेय प्रतिक्षमेव । रीद्रे यथा—'रत्नानावनदघनशोणितद्योणशशि'रिति (वे. सं. १।२।१) ।

- ३१ एतथानिपात्यतिरिक्तं व्यापाराश्रयं नाम्नीति मलस्यापेक्षपरं पूर्णं कारमोरवैरेवा-
योऽदृष्टमिति महामोक्षासेऽभोलदोषविपरये युक्तितमस्माभिः । 'कुह कचि'मिति
कर्यापि श्लोचस्यांशः । रत्नोत्प्रेरखेतदनुपादि 'उशीय गगने दूरं चलण्डा-
नरवेष्टितः । अयमुत्पतते पत्नी ततोऽनेन कचिं कुह' इत्युदाहरणं दत्तम् ।

द्वयं गतं सम्प्रति शोचनीयतां समागमप्रार्थनया कपालिनः ॥६३५॥ (कृ. स. ५।७१) इत्यादौ पिनाक्यादिपदवैलक्षण्येन किमिति कपाल्यादिपानां काव्यानु-
गुणत्वम् ? (न. जी. १७ पृः)

अपि च वाच्योऽर्थः सर्वान् प्रतिपत्तुन् प्रत्येकरूप एवेति नियतोऽसौ ।
न हि 'गतोऽस्तमर्कः' (भा. का. अ. २।८७) इत्यादौ ॥६३६॥ वाच्योऽर्थः
कचिदन्यथा भवति । प्रतीयमानस्तु तत्तत्प्रकरणवत्प्रतिपत्त्यादि-
विशेषसहायतया नानात्वं भजते । तथाहि 'गतोऽस्तमर्कः' इत्यतः सपत्नं
प्रत्यवस्कन्दनावसर इति, अभिसरणमुपकम्यतामिति, प्राप्तप्रायस्ते प्रेषानिति, कर्म-
करणाद्विवर्तामह इति, सान्धरो विधिरूपकम्यतामिति, दूरं मा गा इति, सूर-
भयो मृदं प्रवेद्यन्तामिति, सन्तापोऽधुना न भवतीति, विक्रयवस्तूनि संहियन्ता-
मिति, नागतोऽद्यापि प्रेषानित्यादिरनवधिर्व्यङ्ग्योऽर्थस्तत्र तत्र प्रतिभाति ।

शान्ते यथा—उत्तानोच्छ्रुतमगद्वृत्तादितोदरसिन्धे । त्रेदिनि क्षीत्रणे सकिरकृमेः कस्य
जायते (७६६ श्लोः) ॥ कङ्कणे यथा—नवगङ्गबनस्तरेऽपि ते मृदु दृष्टे तदप्रमपितम् ।
तदिदं विषद्विष्यते कयं वद बामोह यितः ॥६३७॥ इति । (२धु. ८।५७) इति ।

एवञ्च शब्दविशेषाः कचिद्विषये चारुः कचिद्वारुयो यथा 'माक्याहुलेपादयः शृङ्गारे
चारयो भीमन्ते पुनरवारव' इत्यादि यदुद्धटेन दर्शितं (भा. वि. का. अ. सा. स. ५।१-६६)
तदप्यस्य रसस्यैव ते व्यञ्जका अस्य च नेति व्यञ्जकापेक्षया व्यञ्जकभाव एवावयव- (१०।६)
व्यतिरेकाभ्यामुपपादितः (तथा) । अत्रापि वैजाख्याद्विप्रतिपत्तं लक्ष्यसन्दर्शनेन निवृत्तरीकरोति—
द्वयमित्यादि । पूर्वं समागमेन कनैका शोचनीयता प्राप्ता सम्प्रति तु समागमप्रार्थनया
द्वयमित्यर्थः । तदिह कालेन सकलासङ्गतनिधानात् निन्दिताचारनिरस्तत्वादिकस्य व्यज्यते ।
गतो यस्य दर्शनस्पर्शनगम्यापणादिकमपि गार्हितं तस्य समागमप्रार्थनया शोचनीयता-
प्रकर्षमानीयमाना कला विवर्धितार्थस्य कामपि काम्तिमुन्मूलयतीति कपालिपदस्य
व्यपकाध्वेव वैलक्षण्यम् ।

किन्तु (किन्तु) तद्विषययोर्व्यङ्ग्यव्यङ्ग्ययोरेकत्वानेकत्वकृतोऽपि भेदोऽस्तोत्याह—अपि चेति ।
न च प्रकरणादिनक्षत्रप्रमाणान्तरानुपगमेनात्मसत्तामादस्य शब्दत्वहानिः स्यादिति वाच्यम्,
प्रमाणान्तरोपनिषत्तस्य कचिच्छब्दव्यापारविषयत्वहानिं प्रत्यनिमित्तत्वात् । इतरथा
वाच्यप्रतिपादितेऽर्थे सत्योऽर्थे न चेति निषकार्यमात्रोक्तत्वाद्विप्रमाणान्तरानुपगमेन सम्यक्-
प्रतीतो क्रियमाणायां तस्यापि वाच्यस्योक्तप्रमाणान्तरविषयत्वसङ्कावाच्छब्दत्वं न स्यात् ।

वाच्यव्यङ्ग्ययोः 'निःशेषे'त्यादौ निषेधविध्यात्मना—

मात्सर्यमुत्सार्य विचार्य कार्यमार्याः समर्यादमुदाहरन्तु ।

सेव्या नितम्बाः किमु भूधराणामुत स्मरस्मेरविलासिनीनाम् । १३७।

(मृ. श.)

इत्यादौ संशय-शान्त-शृङ्गार्यन्यतरगतनिश्चयरूपेण,

कथमवनिष द्रष्टुं यन्निशातासिघारा-

दलनगलितमूर्त्तां विद्रिपां स्वीकृता श्रीः ।

ननु तव निहतारेरप्यसौ किं न नीता

त्रिदिवमपगताङ्गैर्वल्लभा कीर्तिरेभिः ॥१३८॥

इत्यादौ निन्दास्तुतिवपुषा स्वरूपस्य, पूर्वपश्चाद्भावेन प्रतीतेः कालस्य, शब्दा-
धयत्वेन शब्दतदेकदेशतदर्थवर्णसंघटनाधयत्वेन चाध्वस्य, शब्दानुशासन-
ज्ञानेन प्रकरणादिसहायप्रतिमानैर्मैल्यसहितेन तेन धावगम इति निमित्तस्य,
योद्धृमातृविदग्धव्यपदेशयोः प्रतीतिमात्रचमत्कृतयोश्च करणात् कार्यस्य,
'गतोऽस्तमकं' इत्यादौ प्रदर्शितनयेन संख्यायाः,

कस्त य न होइ रीतो ददृष्टुणि पिभाइ सव्यणं अइरं ।

सभमरपउमग्यारणि थारिअयामे सहसु एण्हिं ॥१३९॥ (गा स वे ८८९)

उदित्यमुपपादितमपि भेद शिष्याणांभेदप्रपञ्चेन हृदि निवेशयितुं स्वहृदयालाभय-
निमित्तकार्यसंज्ञाभेदो दर्शयति—वाच्यव्यङ्ग्ययोरिति । यथेतावताऽपि (१०२३) भेदो
न ह्यास्तदा नीतानीतादौ (नीलपीतादौ) भेदो न स्यादिति सन्नतिः । तत्र
विधিনিषेधो सन्देहनिग्रहो निन्दास्तुतौ च परस्परमित्रस्वरूपे चालस्यापि सुप्रसिद्धौ ।

मात्सर्येत्यादि—धार्यास्तत्कार्यविचारकुशलधियः । स्मरेण स्मेरा विलासिन्य-
स्यासामिति प्रथम वाच्य- प्रतीयते पश्चाच्च चतुर्थकृत्पाती व्यक्त्य इति वाच्यं प्रति शब्द
एवाश्रयः, परं प्रति शब्दद्वन्द्वकदेशादिषु । शब्दशामनं व्याकरणमवशामनं भोमांसा ।
एतद्[शब्दा]वगमादेवाश्रितं, चरमस्तु नैवमित्याह प्रकरणादौति । प्रतिभा हि भगवत्-
स्तुतीयं चतुः । 'येन माझादुज्जोत्येव भावोस्त्वैकाल्यवर्तितः' (तत्त्वोक्तिरञ्जनेय. व्य. विः
२।११८, ६.) न चाल शब्दानुशासनज्ञानेन विदग्ध-ब' सहृदयचक्रवर्तित्व' [स्यात्] ।
चमत्कृतितिरास्वादप्रधाना बुद्धिरित्यर्थः । [अ] भवत्यो भेदस्तुदाहृतिद्विरा स्वयमुन्नेय
इत्याह गतोऽस्तमित्यादि । कस्तस्य चेति—वयं वा न भवति अनीर्ण्योत्तरपि रोषो

इत्यादौ सखीतत्कान्तादिगतत्वेन विषयस्य च भेदेऽपि यद्येकत्वं तत् कचिदपि नीलपीतादौ भेदो न स्यात् । उक्तं हि “अयमेव हि भेदो भेदहेतुर्वा यद्विरुद्ध-धर्माभ्यासः कारणभेदश्चे”ति ।

वाचकानामर्थापेक्षा व्यञ्जकानान्तु न तदपेक्षत्वमिति न वाचकत्वमेव व्यञ्जकत्वम् । किञ्च ‘वाणीरकुडंग’ इत्यादौ प्रतीचमानमर्थमभिव्यज्य वाच्यं स्वरूप एव यत्न विश्राम्यति तत् गुणीभूतव्यङ्ग्येऽतात्पर्यभूतोऽप्यर्थः स्वशब्दान-मिधेयः प्रतीतिपथमवतरन् कस्य व्यापारस्य विषयतामवलम्ब्यतामिति ।

रष्ट्वा प्रियायाः समणमधरम् । सभ्रमरपद्माग्राणशोले वारितवामे सहस्रवेदानीम् ॥ ‘कस्यानीप्या-
लोरेपि । सभ्रमरपद्माग्राणशोले । शीलं हि कथञ्चिदपि वारयितुं न शक्यते । वारितवामा
प्रतिपिङ्गकारिणो । सहस्रवेदानीमुपालम्भपरम्परामित्यर्थः । तद्वर्तुंसन्निधाने परपुरुष-
वशाधरगोपनाभिप्रायेण सखीविषयं वाच्यं, भ्रमरेण दृष्टोऽधरो न परपुरुषेणेति सखीकृत-
समर्पणहो व्यङ्ग्यः पति (१०३b) विषयः । अनया विना त्वं न भवसि तत्त हीर्यं प्रिया
तदस्या [अ]पराबोद्धाटनं न कार्यमिति पश्युर्वदभ्ये तति सहस्रवेदस्यपि तद्विषयम् । अथ
मया समर्पितं पुनः प्रस्टेऽन्ते त्वया सहस्रनादि न कर्तव्यमित्युपपत्तिविषयम् । प्रियायाः
समणमधरं’ हृष्टा रोधो भवति, अप्रियायास्तु हृष्टा परिहायदेतुरागन्दो जायते, तदर्थो ना
युष्माकं भूदिति सपत्नीविषयम् । अतार्थ इदानीमेव किञ्चिद्वदति त्वं कृष्यसि, ततः पादपतना-
दिना यदि प्रार्थ्यसे तत् सहस्र शोभस्वेत्यर्थ इति सखीविषयं, नाग्ययाऽस्याः सम्भावनीयमिति
प्रातिवेशिमकविषयं, गुरुया मया संश्रुतोऽपराधः सह्या इति स्ववेदभ्यदयापनं विदग्ध-
विषयम्, अथ मया समर्पितं, पुनस्तुया सावधानया भवितव्यमिति सखीविषयमेवे”ति
(क. सं. ४२ पृ.) वाच्यव्यङ्ग्ययोर्भूयान् भेदः । न च विरुद्धधर्माभ्यासकारणभेदमन्तरेण
भेदतद्भेदत्वात् सतत्त्वान्तरं परिपटयितुमीष्टे कथितम् । एवञ्च निमविषयवाङ्मित्ररूपत्वा-
न्वानयोर्भेद एवेति स्थितम् । अथ यत् व्यङ्ग्यस्याप्राधान्येनावधानं तत्र वाच्यत्वेनेवासी
व्यपदेष्टुं शुद्धो व्यञ्जकस्तत्परत्वात्, “यत्परः शब्दः स शब्दार्थः” इति न्यायात् ।

वाचकनात्वयोस्तस्य वाच्यत्वम् न तु व्यङ्ग्यत्वम्, अतश्चाभिधाय्यजनान्यापारयोरैक्यमेव
न पुनर्भेद इति मत् केनचिदाशङ्कितं तदप्या (१०३a) कर्तुमुपपत्त्यन्तरमाह वाचकानामिति ।
पुनस्तत्पर्यवादिनं प्रति दूषणान्तरमाह किञ्चेति । यत् व्यङ्ग्यस्य शुशीभावस्तत् शब्दार्थ-
त्वमनुपपन्नं शब्दस्यातत्परत्वात्, “यत्परः शब्दः स शब्दार्थः” इत्युक्तत्वात् । प्रतीयते
वासावधौ यथा ‘वाणीरकुडङ्गे’त्यादौ (४ उः) महाकविनिबन्धे लक्ष्ये । न च विना व्यापारं

ननु 'रामोऽस्ति सर्वे' सहे' (११३श्लोः) इति, 'रामेण प्रियजीवितेन तु कृतं प्रेम्णाः प्रिये नोचितम्' (१४०) (रा. च. ध. आ. लो. १८२ पृ.) इति. 'रामोऽसौ भुवनेषु विक्रमगुणैः प्राप्तः प्रसिद्धिं परांमित्रादौ (११०श्लोः) लक्षणीयोऽप्यर्थो नानात्वं भजते विशेषव्यपदेशहेतुश्च भवति, तद्व्यगमश्च शब्दार्थावयवः प्रकरणादिसन्त्यपेक्ष-
श्चेति कोऽयमभिनयः प्रतीयमानो नाम ?

उच्यते । लक्षणीयस्यार्थस्य नानात्वेऽनेकार्थशब्दाभिधेयव्यतिरिक्तत्व-
मेव न खलु मुख्येनार्थेनानियतसम्यन्धो लक्षयितुं शक्यते । प्रतीयमानस्तु
प्रकरणादिविशेषवशेन नियतसम्यन्धोऽनियतसम्यन्धः संयद्संबन्धश्च द्योत्यते ।

न च—अस्मा एतत् णिमज्जह एतत् अहं दिअहण पलोपहि ।

मा पहिअ रत्तिअन्धअ सेज्जाए मइ णिमज्जहिसि ॥१४१॥

(गा. सं. ७, १५)

इत्यादौ विवक्षिताम्यपरवाच्ये ध्वनौ मुख्यार्थवाधः । तत् कथमत्र लक्षणा ?

शब्दोऽर्थनवबोधयति । एवमेदमुक्त्यर्थे तर्हि यत्र प्रकरादिप्रतिपत्तिनिर्धारितविरोपलात-
पर्याप्तोचनया लक्ष्यविधान्तिः प्रतीयमानस्यातत्त्वेनावभासते तत्र ध्वनित्वमप्यलक्ष्यं कथमपलपितुं
पार्यत इति भावः ।

एवं व्यक्तयस्य वाक्येन निराकृत्यास्य लक्ष्यत्वसम्भावनां निरासिकीर्तुराशङ्कते नन्विति ।
यत् किञ्चिद्व्यपन्नस्य प्रमाणमुक्तं तत् सर्वं लक्ष्यत्वेऽप्यस्ति । तथाहि—रामोऽस्मीत्यादौ
राज्यभ्रंशवनवासादयो लक्ष्यन्ते, प्रत्याह्वानदधे. (-रूपः) कृतं समुचितं कुर्यात् ते रक्षसा
सोऽं तत्र तथा स्वमा कुलजनो भवे यथोचः शिरः । व्यर्थं सम्प्रति विभ्रता धनुर्दि-
प्तद्व्यापदः साञ्जिणा रामेण प्रियजीवितेन तु कृतं प्रेम्णाः प्रिये नोचितम् ॥ (रा. च. ध. आ. लो. १८२ पृ.) इत्यत्र
मायासीताशिररक्षेवर्त्ये 'राम'पदेन साहमैकरतिरस्य दुष्कृतफलभोक्तृत्व-
शोच्यजनत्वादयः, रामोऽस्तामिलस्य लोकोत्तरांगत्वादय इति (१०३६) । कोऽ-
यमभिनय इति यतः शब्दो वाचको लाञ्छनिकश्चेति विपरिधाङ्गनिर्धत्त द्विधेवाभिदधे,
तद्व्यापारोऽप्यभिधातव्यतात्पर्यतया द्विधैव, तद्विधोऽपि वाच्यलक्ष्यरूपतया तावानेवेत्य-
भुतपूर्वतया किंशब्दः प्ररने, नामैल्लस्यामां, लक्षणातिरिक्तो नास्त्येवेत्यर्थः ।

अथ सिद्धान्तमाह—लक्षणीयस्येति । प्रतीयमानस्तु बह्वप्रतिपत्ति(त्वं) प्रकरणादिसामग्री-
समिधानाच्चास्तवातिशयलक्ष्योपाधिप्रभव औपाधिकः प्रत्येकं ह्यौपाधिकत्वेन प्रवृत्तेर्न तथेति ।
अतिव्याप्तिश्चास्य दर्शयति न चेति । अस्मा एतदेत्यादि वाया रामेन व्याख्याता (४४ पृ.)

लक्षणायांमपि व्यञ्जनमनश्यमाश्रयितव्यमिति प्रतिपादितम् । यथा च समय-
सव्यपेक्षाऽभिधा तथा मुख्यार्थवाधादित्यसमयविशेषसव्यपेक्षा लक्षणा,
अतएवानिधापुच्छभूता सेत्याहुः ।

न च लक्षणाऽऽत्मकमेव ध्वननं, तदनुगमेन तस्य दर्शनात् । न च तदनुगतमेव,
अभिधाऽवलम्बनेनापि तस्य भावात् । न ह्योभयानुसार्येव, अवाचकवर्णानु-
सारेणापि तस्य दृष्टेः । न च शब्दानुसार्येव, अशब्दात्मकनेत्रतिभागावलोक-
नादिगतत्वेनापि तस्य प्रसिद्धे — इत्यभिधातात्पर्यलक्षणाऽऽत्मकव्यापारत्रया-
तिवर्ती ध्वननादिपर्यायो व्यापारोऽनपह्नवनीय एव ।

अविवक्षितवाच्यो ध्वनिः कथं लक्षणातो नियत इति चेदसाह लक्षणाया-
मपीति । एतेनाभयाश्रयिभावादनयोरेक्य सर्वथा न सम्भवतीत्युक्तं भवति । अथ प्रयोजन-
विषयोऽपि द्वितीयो लक्षणाव्यापार एवास्तितु चेदसाह यथा चेति । अभिधापुच्छभूता
तच्छेषभूतेत्यर्थः ।

नापि लक्षणा ध्वनिश्चेति पर्यायरूपमित्याह न चेति । तदनुगमेन लक्षणीयजीवकत्वेन ।
यथाऽविवक्षितवाच्ये ध्वनार्थतद्भवेत्तैवास्तितु चेदसाह अभिधाऽवलम्बनेनापीति ।
यथा विवक्षितान्यपरवाच्ये ध्वनार्थे तत्ति (दि) तयात्मकमेतदेवेकं रूपमस्त्विति चेदसाह
अवाचकेति । मन्त्रे माल (१०४०) वाचकद्वाराण्य ^{२२}कीशिकात् कवचविप्रलम्भाशोका-
क्षीररीदभयानररसानागमिन्यक्तिः । सा च ^{२३}तद्विदामनुभवविदेव । तर्हि शब्दमाहाश्रितम्-

32 यन्त्र इति सङ्गीतशास्त्रोद्दिष्टे यन्त्र इत्यर्थेऽयं वाक्यं स्यात् । मैत्रिलीगणनान्यदेव-
कृतभारतभाष्यात् सरस्वतीहृदवाल्ह्वाराभिधान्यतस्यैतस्य समर्थनप्रयागणीकाश्रमः ।
(B. O. R. I. Mss. Folio. 141. Cl. 9 v. 23-29)

33 अयमर्थो उपरिष्ठ कनिष्ठमणिः, 'ती मन्त्रिषु व्यञ्जितशक्तिभेदे रमान्तरेषु प्रतिपद्य-
राम' मित्यादिङ्गभारपथे तथा 'स्वरश्रुत्यादिलक्षणमिवाप्रगीतानां मन्त्रैरप्युप-
निर्दिष्टमनोचर एवासावर्ध' इत्यादिमन्दमोहं व्यञ्जयितव्यमन्यधोपनिष्ठाकारप्रगल्भे
वाल्ह्वारादिमूर्धन्येनानन्दवर्धनानामेव । 'रसान्तरेषु श्रुतारादिरमभेदेषु प्रतिपद्य-
राम' प्रतिनियमेन प्रवर्तितो न सन्तललितवादिरागो यस्मिन्तत्, यस्मिन् एते यो रागो
विदितस्तदनुगारेण प्रयुक्तरागमित्यर्थः । यदाह कीश ^{२४}दीप्तिस्तु तथा नरे

तत्र “अत्ता एतत्” इत्यादौ नियतसम्बन्धः, “कस्सं व ण होइ रोसो” इत्यादा-
वनियतसम्बन्धः,

विपरीभरए लच्छी चहं दट्ठण णाहिकमलट्ठं ।

हरिणो दाहिणअणं रसाउला झत्ति ढक्केइ ॥१४२॥

(व. स. ६११ ; गा. सं. वे ८१६)

इत्यादौ संबद्धसम्बन्धः । अत्र हि ‘हरि’पदेन दक्षिणनयनस्य सूर्यात्मकता
व्यज्यते, तन्निमीलनेन सूर्यास्तमयः, तेन पद्मस्य संकोचः, ततो ब्रह्मणः स्थगनम्,
तत्र सति गोप्याङ्गस्यादर्शनेनानिर्वन्तणं निधुवनविलसितमिति ।

मस्यास्तित्वे चेदशब्द—अशब्देति । आदिपदादधोवह्नू[त्व]रूपकम्बाध्यावेगाद्यशब्देष्टा-
विशेषा रद्वयव्यञ्जकतया प्रसिद्धाः । तदेवमेतेभ्यः सर्वेभ्यो विलक्षणमन्यद्रूपमिति प्रकरण-
मुपसंहरति इत्यभिधेति ।

अथ व्यञ्जयस्य विपत्तानियतसम्बन्धत्वम् । ‘वरम व ण होइ’ इत्यस्मान्धितविषय-
सम्बन्धत्वं प्रदर्शितमेव । सम्बद्धतन्मन्धो यथा विपरीभरए इत्यादि । विपरीतरते
लघुमीर्त्राणं दृष्ट्वा नाभिकमलत्वम् । हरेर्दक्षिणनयन रसाकुला क्वणिति स्थगयति ॥
सम्बद्धसम्बन्धा य विषयपरम्परया ग्रन्थकृतेन दर्शिता ।

पुराणेण प्रगीयते । श्रृङ्गारहास्यरूपाः स्त्रीरायेण प्रकीर्तिताः । भयानके च
भीमरुद्धे शान्ते गेयो गजुर्वके ॥’ इति कुमारपद्यस्य मल्लिनाथकृतटीकायाम् ।
‘आदिमहोनेन आर्यशतद्वयमरागभाषाभाषान्तरमाया देशीमार्गः संश्रद्धन्त’
इति मातङ्गादिमतानुसारिणो लोचनकृतश्च ध्वन्यालोकव्याख्याने । टीकाकृत
समवालीनैः शार्ङ्गरत्नाचार्यैर्गोलाविकापटमञ्जरीदीपप्रदानटाटकादीनां रागाणां
रूपरसादितभ्यान्मुद्राटितानि । ‘आरुहवर्णो घृतरक्तयटिवीरः सुवीरेषु कृत-
प्रवीरः । वीरैर्घृष्टो वैरिक्पालमाली गतो धुपैर्मालवकौशिकोऽयम् ॥ राध्याल्ल
सुप्तं गलिनीदलानां वियोगिनीं वीक्ष्य विपयलुचिता । सुवर्णवर्णा गृहमागता
सा सुभाषयन्ती निल टक्कसंज्ञा ॥’ (घ. र. आ.) इत्यादि तत्तत्प्रसङ्गे द्रष्टव्यम् ।
रसादिनामग्रहणेन निपादादीनां जातिवेदो यन्त्रवाद्ययोजना तद्वैलक्षण्यव
भरतनाट्यशास्त्रे (२६ अः N. S. edn) विवृतानि । अभिनवभारत्या
सङ्गीताध्यायेऽप्येतत्स सङ्कलनम् ।

‘अपण्ड्युद्धिनिर्माहो वाक्यार्थ एव वाच्यः’, ‘वाक्यमेव च वाचकम्’ इति येऽप्याहुः, तैरप्यविद्यापदपतितैः पदपदार्थकल्पना कर्तव्येति तत्पक्षेऽप्यवश्य-मुक्तोदाहरणादो विध्यादिव्यङ्ग्य एव (च. आ. लो. १६६-२०० पृ. ६ :) ।

इदानीमस्यैवदिनामपि मते व्यक्तं दर्शयामाह कर्त्तव्येति । त एवमाहुः—वाक्येनेव तावद्वदव्यवहारः । न च वाक्यावस्थाया पदानि यदार्था वा वि(भि)द्यन्ते । यथा हि चित्ते गोलपीतरक्तादयः पानके पुढांस्तीक्ष्णमरिचादयः^{३४} आभारानि पङ्कजपद्मगन्धारादयः पुष्पकृमि मन्त्रगात्रन्ते (बृ. दे. १।५६) तथा क्रियाकारकविशेषादिपदानि तदर्थवाक्यार्थभ्यामभेदेनैव प्रतीयन्ते । वाक्यार्था हि पदपर्यायस्वरूपवद् एवाभिधीयमानो दृश्यते तद्वथा मुण्डं करोति मुण्डयति, स्त्रीरूपस्तीति उपस्त्री(१०४b)यति, श्रुत्वा हृन्दोऽपीते धीतियः, कनापिपूत्रिध-मानशलापेषु विगलितकनापेषु या देवमृणं कनापकं, केशेषु केशेषु गृहीत्वा पुटं दत्तं केराकेशि, अश्रीत पिपतेति मातृत्वेन यस्या विषया नामात्मानमिच्छति वा अश्रीतपिपतेति, दक्षिणवार्षं सुन्धेन विपदिग्धेन शरेण मनीषि निर्मितं मणं यस्यास्ति स दक्षिणेर्मा, दक्षिणात् समुदादिरार्जं हिमवन्त यावयोजनाना दशशतीं विनयमान, समस्तखजाना य आसत्^{३५} यकवती सो राजमूययाजो य ईश्वरो मण्डलस्य यथाशयैव राज्ञः प्रशस्ति स मन्नाद्विज्ञेय (अ. को. सू. व. २३) इति । अपि च ललाटं परयतीति लालाटिक, कुकुटीं चरतीति कीकूटिक । तत्त ललाटशब्देन दूरेऽवस्थानं लभ्यते । तैरानुपरलेपः कार्येषु चानुपमानम् । य. सेवः स्वामिनः कार्येषु शोपयुज्यते ललाटमेव वा शोपप्रयाव-चितं लक्षणां च परयति स लालाटिक उच्यते । तथा कुकुटीशब्देन कुकुटीपातो लक्ष्यते तेन देशमाह्वयता । यो हि भिक्षुरभिक्षितं पदविशेषदेशे यज्जु संयम्य गच्छत्स्वावत्येव देशे शरति यो वा तथाविधगात्रानामतथाभि(वि)शेऽपि दर्शयति कुकुटीपातास्त्रिकाना (पातान्तिकाना) चेष्टात्ता(ना) वाऽनुकरोति यः स कीकूटिक इत्युच्यते (पा. ५।५।५६ भा. ४) । एवञ्च यथा पदपर्यायवाक्यानामप्यस्य एवाविमर्शने (१०५b) हेराविभाग एकोऽर्थोऽभिधेयस्तथा ‘देवदत्त गामभ्याज श्रुत्वा दृष्टेने’त्यादीनामपदपर्याय[ण]मपि वाक्यानां सन्निविष्टानेक-राकिरूप. सर्वोपाधिनिराशः क्रियाऽऽत्मा नष्टोद्देशविभाग एक एवाभिधेयो भवति । यदानान्तु प्रकृतिप्रत्ययादिवदविमर्शप्रतिपर्यर्थमेवान्वयव्यतिरेकाभ्यां व्यावहारिकोऽर्थापोहार. शब्दा-पोहारश्च क्रियते, अपोहाराणां निनिविष्टमेदानामिव पुनर्योगो विधीयत इति ।

३४ तिमितिकी विद्याऽम्लिकेति वनादधिक्येऽमरः । अम्लीका चाम्लिका विद्या तिमितिकी वा तिमितिकेति चन्द्र आयाचरस्य दीर्घस्वमन्वयुश इति ।

अनापरे^{३३} ऋवते—किमत्रैव वक्तव्यम्, अस्त्वह्वादिभिरेभि पदपदार्थानामिव वाक्या-
वस्थायां वाक्यवाक्यार्थानामप्यन्तरवाक्यावस्थायामसत्यत्वं मन्यते न वा ? यथा ‘दुष्पती
गौ . उपाध्याय पयसा भुक्ता मामभ्यापयतु, येन मागधीयानं हृष्टा विंता तुष्टपति, तुष्टमे
मोदजान् ददातो ति । किंवातो यदि मन्यते पदै किमपरादम् ? अथ न मन्यते तथापि
पदै किमपराद येन तुल्येऽन्तरात्मावस्थायामप्यन्तरेवावस्थायामसत्यत्वं मन्यते न वाक्यानाम् ?
अथ वाक्यान्तरेवावस्थायामसत्यत्वं मन्यते तर्थावन्तरवाक्यानामपि महावाक्यावस्थायां,
महावाक्यानामपि विशाख्यानावस्थायां विवास्यानामपि शब्दद्वयवाक्यायां शब्द-
द्वयणोऽपि पदद्वयवाक्यायामसत्यत्वनिति न^{३४} कल्पन्ति किञ्चिदपि विचार्य भवति । न च
पद(१०५b) स्यात्सत्यमसत्यत्वं तेषां मन्यन्ते येनाविद्यमानावपि प्रकृतिप्रचयादिवद्विदू-
प्रतिपरवर्धनं वप्यतिरेकाभ्यामप्योद्गमपदार्थी भिन्नाविधं पुनर्थाजयन्ति । यदि हि गर्व
थैवावस्थायामवस्थायामप्यन्तरेवावस्थायामपि पदानामभ्युपेयते तत्तद्व्यवस्थावाक्यानामपि तथात्वे शब्दद्वयवाक्य-
ण्येव प्रमज्यते, अतः पदपदार्थपदवोक्त्यपनाऽवश्यमपरिहार्यैव । एवञ्च सर्व परमेश्वरादय
ब्रह्म, तदतिरिक्तं सर्वं मिथ्या—तथाहि विश्वमिदं न सद्य विचारवाच्यत्वात्, नासत् प्रतीय
मानत्वात्, नाप्युभयतरक विरोधात्, नाप्युभयतरकं सत्त्वादेव, अतश्च नु सिद्धरौक्षर-
शून्यमिव ब्रह्मातिरिक्तं निर्वक्तुमशक्यम् । ब्रह्मणस्तु पदेनाभिधानमनुपपन्नं, निर्धर्मकत्वेन
सङ्केतागोचरत्वात् । अतः पदपदार्थविभागमन्तरेणैव चतुरादिवन् वाक्य वाचकं ज्ञान
जनकमिति य आहुः सैरपि शब्द ज्ञानमपि वादस्यायां सविषयकमेतैव व्यवहारार्थवत्तय
पदपदार्थपदवोक्त्यपनाऽपि स्वीकर्तव्यैव । तदेतदाह सैरपीत्यादि । ततश्च सप्तपद
इवावप्यप्येऽपि व्यक्त्य एव किमादिरित्याह तत्पक्षेऽपीति ।

35 अपर इत्यवप्यप्येवादिना द्वैक्यं प्रकटयता टीकाइताऽत वैवाक्यताभाधारण-
द्वित्वंवादिना भवद्विरप्रकृतीनां मतस्य बेलङ्गणकाविष्टतम् । तन्नामते
अपोद्वयेव वाक्येभ्यः प्रकृतिप्रचयादिवद्विद्वि तन्मतविवरणप्रसङ्गे व्यक्तित्ववि-
भ्यासपाने दनक —‘अपोद्वयेति वैवाक्यतादर्शने वाक्यस्यैव वाचकत्वं तत्
पदानामपोद्व्याऽन्नावस्थानं यथा वदेभ्यः प्रकृतिप्रचयादीनाम् । यवता
लोकं पदममुदासार्थममुदासमवैति नाचववादिति श्रुतारप्रकाश एतन्मत
निश्चये ।

36 पदवाक्यानां तत्त्ववाक्यमहावाक्यादिकमेव विभागो हि निवन्भक्त्यां सेलीति
विलसत्सुखेति ।

ननु धाच्यादसम्बन्धं नावन्न प्रतीयते, यतः कुतश्चित् यस्य कस्यचिदर्थस्य प्रतीतिः प्रसङ्गात् । एवञ्च सम्यन्धाद् व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावोऽप्रतिबन्धेऽवश्यं न भवतीति व्यासत्वेन नियतधर्मिनिष्ठत्वेन च त्रिरूपाह्लिकाह्लिकिज्ञानमनुमानं यत् तद्रूपः पर्यवस्यति ।

अथ शब्दस्य व्यङ्ग्यं प्रति लिङ्गत्वं ध्वनिरूपेवाशङ्क्य निराकृतमित्यदि ।
 षोडश्या(वाच्यस्या)र्थस्य व्यङ्ग्यं प्रति यदुपपन्नत्वं तल्लिङ्गत्वमेवेत्याशङ्कते ननु धाच्यादिति ।
 तावच्चब्देन न कस्याप्यत्र विमतिरिति दर्शयति (106a) इतरथाऽतिप्रसङ्गात् । तथाच भनि-
 कारः 'शब्दार्थयोः प्रसिद्धौ यः सम्बन्धो वाच्यवाचकभावाद्यस्तन्मुदन्धान एव व्यङ्ग्यव्यञ्जके-
 (त्वं)वच्छणो व्यापारः' (ध्व. आ. ३।३३ वृः १३५ वृः) इति । एवञ्चेति सम्बन्ध-
 गन्तरेण नास्ति व्यञ्जकभाव इति व्यवस्थितौ ध्रुवमप्रतिबन्धोऽत्र बोद्धव्यः । अप्रतिबन्धे
 सति तस्यावश्यमभावात् । प्रतिबन्धस्तु व्यापकयोगव्यवच्छेदनाय व्याप्तिव्यतिरेकेण न
 विभाव्यत इत्यत आह व्यासत्वेनेति । ततश्च नियतधर्मिविषयतोन्मिषयेष । नियतपदेन
 मन्दिषभाप्रसिद्धत्वं निरस्यति । त्रिरूपादिति पक्षधर्मताऽऽदिशङ्करूपसययुक्तादिसर्वः ।

37 एवं भनिविषये विषयविमतिर्भन्यालोक्तं तदुपरि लोचनशानुमुख विधाऽत्र
 विधेयिता । वाक्यविदां मीमांसकानां मतमादौ खण्डितम् । तत् मीमांसा-
 मतमुपजोयतां हृदयदर्पणकुतामभिनवगुप्तपादैः प्रतिपञ्चतया धर्मिणानां मतविधेकेन
 सुष्ठु साधितम् । पदविदां वैयाकरणानां मतमधुना परामृश्यते । 'तत्र कृतिम-
 शब्दार्थवादिनां नैयायिकयोगताक्षीनां मतं न व्यञ्जनप्रस्ताव उपयोगीत्यास्तां
 तद्विचारः । अखण्डबुद्धिबो वाक्यार्थ इति येषामुद्धोषस्तेषां परिनिधित-
 निरपन्न'शशब्दप्रज्ञां विषयिता मतमाश्रित्य प्रवृत्तोऽयं ध्वनिव्यवहार इति ।
 सैः सह किं निरोधाविरोधी चिन्त्येते' इति कृतवेदिनो ममैज्ञा ध्वन्यालोकरुतः ।
 अभिनवगुप्तपादास्तु 'येऽप्यविमक्तं स्कोटं वाक्यं तदर्थरूपधातुस्तरम्यविद्यापद-
 पतितैः सर्वैर्यमनुसरणीया प्रक्रिया', 'अविद्यापदे पतितैस्तेरपि व्यापारान्तर-
 मभ्युपगमयेत्येवमाहुः । तदुक्तेरनुसरणं गम्यतप्रत्ये । अत विवर्तवादिनां
 शब्दप्रज्ञां विवर्तं निखिलं प्रमाणवता स्कोटमत्वं प्रतिपादयतां भवद्दिप्रभूणां
 मतमालोच्यतम् । तैरपि प्रसिद्धादुच्चारणादिव्यापारादभ्यधिको ध्वनिर्निर्गोक्तः ।
 यममाप तथैव कुर्म इति काऽत्र विचिन्त्या ? श्रीधरादिनिराधात्पदैदान्तिक-

तत्रानुमेये पर्यन्तादौ धर्मिणि लिङ्गस्य सत्त्वमेव विनिश्चितमित्येकं रूपं पक्षधर्मतासंज्ञकम् । तथा सपक्ष एव सत्त्वं निश्चितम्, समानः पक्षः सपक्षः पक्षेण सह सत्त्वो दृष्टान्तधर्मैल्लभ्यः । सपक्ष एव सत्त्वं निश्चितमित्यन्वयसंज्ञकं द्वितीयं रूपम् । तथाऽप्यपक्षे चासत्त्वमेव निश्चितं, न सपक्षोऽप्यपक्षस्वतासत्त्वमेवेति व्यतिरेकसंज्ञकं तृतीयं रूपम् । यद्यपि सपक्ष एव सत्त्वमित्युक्ते सामर्थ्यादेवासपक्षे चासत्त्वमिति गम्यते तथापि द्वयोरुपादानं प्रयोगनियमार्थम् । अन्यप्रयोगो व्यतिरेकप्रयोगो वा नियमवानेक एव प्रयोज्यो न तु द्वावपीति । तदित्यं शोषि रूपाणि (१०६b) यस्य लिङ्गस्य तस्मादनुमेये परोक्षविषये प्रतिपत्तुर्ज्ञानमनुमानं यत् तदभूय. पर्यवस्यति, अतो नास्ति लिङ्गलिङ्गिभावादपरो व्यञ्जकव्यञ्जकभावः^{११} इति । यद्यपि 'कार्यकारणभावाद्वा स्वभावाद्वा नियामकात् । अविनाभावनियमोऽदर्शनात् न दर्शनात् ॥' (प्र. वा. १।३०) इति तदुत्पत्तिदादात्म्याभ्यामेवाविनाभावनियमः, न च वाच्यव्यञ्जकयोः सम्बन्धस्तदुत्पत्तिज्ञः कार्यकारणभावभावात्, नापि तादात्म्यलक्षणोऽल्लभ्यत्वं भिन्नत्वेन प्रतिभासमानात् (...नत्वात्) । तादात्म्यं श्लेष्मन्मनिष्यते यथा वृक्षशिरोपयोः, तथापि वाच्यप्रतीति(स्व)विनाभाविकी व्यञ्जकप्रतीतिरिति चेत् तत्प्रतीक्षोर्निमित्तनिमित्तिभावैतावस्थाना-

मत्तं संस्मरद्भिरस्य यद्विधत्तस्य तस्यासत्त्वपरिणतत्वं परागृह्यं तदस्थानविहिता-
गामतया ध्वनिमप्रदायविद्वान्तवाग्रतयाऽपि नात्यन्तमुद्देशजननं मन्तव्यम् ।
अर्वाग्भवानो प्रदीपकृता 'व्यवहारे तेषां भट्टव्यक्तीकारा'दित्यनेन सन्दर्भेणात-
वेदन्तिमत्तमएवमं पश्यामि इति बहुलं सत्त्वविचारिताभिधानम् ।

- 38 व्यङ्गिवादिनिर्वाचनाऽऽत्मतया विद्यमानानो रत्यादीनामतीविक्रानामकृतितमत्वं
व्यञ्जकव्यञ्जकप्रतीत्योरकमताऽतएव निमित्तनिमित्तिभावातिरिक्तं काव्यानुमानस्य
तर्कानुमानाद्विलक्षणत्वं च विषोष्यते । अनुमानपक्षरामर्षवेस्तु ये लोके
रत्यादयो रमादियताः स्वमेवमजोऽवस्थाविरोधाः केचित एव काव्ये कवि-
प्रवृत्तिनिर्वाणार्थमात्मन्यनुमोदिताः सन्तो भावयन्ति तांस्तान् रमानिति
भावा इत्युच्यन्ते इति तदर्थे मुनिलक्षणसम्मतिमप्युद्भरद्भिरमलक्ष्यक्रमव्यवस्थेऽपि
परैर्न कममद्भावानपक्षाप्राप्त्यमेव निमित्तनिमित्तिभावपक्ष उवाचितः । तत्र
रमादीनां बहुद्वयगतत्वमेव न सर्वगतत्वं, व्यञ्जकप्रतीतिराले हि नियमेन च
व्यञ्जकप्रतीतिरिति नाम्नाकवाशयः परं व्यञ्जकप्रतीतिराले तु नियमेन व्यञ्जक-
प्रतीतिर्भवत्येवैवाशयेनामलक्ष्यक्रमत्वमकमत्वकल्पमिति खण्डनम् ।

तथाहि

‘‘भम धम्मिअ ! वीसद्धो सो सुणओ अज्ज मारिओ तेण ।

गोलाणईकच्छकुडङ्गवासिणा दरिअसीहेण ॥१४३॥ (ग. स. २।७५)

अथ गृहे श्वनिवृत्त्या भ्रमणं विहितं गोदावरीतीरे सिंहोपलब्धेरभ्रमणमनुमा-
पयति—यद् यद् भौकभ्रमणं तत्तद् भयकारणनिवृत्त्युपलब्धिपूर्वकम्, गोदावरी-
तीरे च सिंहोपलब्धिरिति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः ।

दक्षि तदुत्पत्तिलक्षणः सम्बन्ध इति भावः (न्या.कु.अ. १।१.५.)^{११} अनुमानन्तु द्विधा स्वार्थं
परार्थश्च । स्वस्मा एव यत्तत् स्वार्थं ज्ञानात्मकम् । पर्यंतादौ धूमादिकं दृष्ट्वा यस्य प्रतिपत्तुर्ज्ञान-
मुत्पद्यते स एव तेन ज्ञानेन परोक्षमर्थं प्रतिपद्यते नान्य इति स्वार्थं तदनुमानमुच्यते । परस्मै
यत्तत् परार्थं वचनात्मकम् । विरूपलिङ्गप्रतिपादकं हि वचनं परं प्रतिपादयति ज्ञापयतीति
वचनमप्यनुमानशब्देनोच्यते, उपकारात् । यत् यत्र धूमस्तत् तत्तामिर्यथा महानसे, धूमश्चा-
[न]द्रव्य इति व्याप्तिपक्षभगैतासंज्ञकं द्रव्यवयवमेव साधनवाक्यं सौगतानाम् । अन्ये तु प्रतिज्ञा
हेतुर्दृष्टान्त उपनयो निगमन(१०७०)नेति पञ्चावयवं साधनवाक्यमाहुः । अमिरत्न धूमात् ।
यत् धूमस्तत्तामिर्यथा महानसे, तथावाच्यं, तस्मादमिरत्नेति नियमनमिव्यास्तामेतत् ।

तथाहीति—तथावे श्वनिक्रुतोदाहृतं गाधामेव प्रथममुपदर्शयति भम इत्यादि । भ्रम
धार्मिक विश्रुतः स भाऽय मारितस्तेन । गोदावरीकच्छकुडङ्गवासिना दत्तसिद्धेन ॥ कच्छं कूलं,
कुडङ्गं सतागहनम् । इयं हि कस्यचिद्विचित्रनदीसतागृहे परपुरुषदत्तसङ्केतायाः पुंपादवयादि-
निमित्तं धार्मिकस्य तद्देशप्रगणं मनोरमविश्रभूतं मन्यमानाया उक्तिः । अत्र यौ वाच्यस्यज्ञायाह्यौ

- 39 सङ्केतविपरीतिरिक्तावाच्यदिषट्तिविप्रतिपत्तिपराणां तात्त्विकाणां मतं तावद्विचार-
पदवीमर्हतीति तेषामुद्देशः । एतच्च लिङ्गलिङ्गिज्ञानं समासतो श्रवण्यालोकं
विशेषितम् ‘‘अस्त्वभिसन्धानावधरो व्यञ्जकत्वं शब्दानां समकत्वं, तस्य लिङ्गत्वम्,
अतश्च व्यङ्ग्यप्रतीतिर्लिङ्गिप्रतीतिरेवेत्युपक्रम्य ‘तस्माद्विङ्गिप्रतीतिरेव सर्वत्र व्यङ्ग्य-
प्रतीतिरिति न शक्यते वक्तुं’मिश्रन्ते सन्दर्भे (२०१-२०२ पृ.) । व्यक्तिविवेककृद्भि-
र्महिमादत्तैर्महिममयैः स्वमतिमनोपयेति गदुपस्थापितं तत्त्वस्यैव प्रपञ्चितम् ।
प्रयोगोपस्थापनचेष्टीदाहरणाभयासौरेष्टि नातः परं विधित् । सम्मटप्रत्यये
तदुदाहरणानां स्थायीपुलाकन्यायेनावमर्दनम् । परमायतस्तु लौकिकानुमानबोधान-
मलौकिकरमादिपदवीं कथञ्चानासौहेदित्येवास्तु ।

अतोच्यते । भीररपि गुरो प्रभोर्मां निदेशेन प्रियानुरागेणान्येन चैवभूतेन हेतुना सत्यपि भयकारणे भ्रमतीत्यनैकान्तिमो हेतुः । शुनो विभ्यदपि वीरत्वेन सिद्धान्न विभेतीति विरुद्धोऽपि, गोदावरीतीरे सिंहसङ्गावः प्रत्यक्षादनुमानाद्वा न निश्चितः, अपि तु वचनात् । न च वचनस्य प्रामाण्यमस्ति अर्थेनाप्रतिपन्धादित्यसिद्धम् । तत् कथमेवंविधाद्धेतोः साध्यसिद्धिः ?

विधिनियेधात्मकायां तयोर्धर्माभ्यामोरित् साध्यमाधनभावेनावस्थितिः । तदिह गोदावरी निकृष्टो धर्मी इतसिहसङ्गावो हेतुः, कुडकवामिनेति तद्विशेषणेन पक्षधर्मेता च मुख्यकैष । तदस्य हेतो साध्यस्य च विभस्तभ्रमणनिमित्तलक्षणस्य महानसस्थान^{४०}(महानवस्थान) लक्षणो विरोधः प्रतिबद्ध एव । तदिह प्रेक्षावत् प्रवृत्तिरिदृशपक्षभावात्साध्यासा तद्विरुद्धस्यात इतसिंह इवमिति व्यापकविषयोलम्भया भ्रमणविधेः प्रतिषेधो न तु व्यङ्ग्य इति । तदेतदाह अत्र गृह्य इत्यादि । एवञ्च सर्वस्यैव ध्वनेरनुमानान्तर्भावो वेदितव्यः । अनुमानस्य(१०७b) तदु (तद)पेक्षया महाविषयत्वात्, महाविषयत्वस्यास्य ध्वनिव्यतिरिक्तोऽपि विषये समामोहपादो गुणीभूतव्यङ्ग्यादौ च सर्वत्र सम्भवान् ।

तदिरथ ध्वनिरतन्मापन्न पूषपक्षमुक्त्वा ततः निश्चायतमाह—अतोच्यत इति । असेति पूषपक्षे उच्यत इति निश्चायतः । इह धार्मिकैत्यप्रतिपक्षो भीरुर्वा स्याद्वीरो वा । तत्राद्ये तावद् यदुभयस्यानुमानमाशङ्कितं तदन्वयीचीनं हेतुत्वमासात् । तथाहि सध्यमि चारादगो हेतुलक्षणभावादहेतव एव युक्तमेव । तत्र सध्यमिचाराऽनैकान्तिकः । एकीऽन्तः सपक्षः, अपरपक्षः विपक्षस्तदुभय इर्मगमोत्पत्तिः । तथा चा(ता)य हेतुरित्याह भीरुः पीति । प्रियानुरागेणोत्पन्नेन प्रगोचरभक्तिकर्तृत्वं दृष्टितम् । [अन्येन]चैवभूतेनेति निषिक्तान्नप्रलाशाऽऽदिभ्येण । सत्यपीत्यादिना साध्याभाववति साधनसङ्गावः प्रवृत्तीकृतः । द्वितीये तु साध्य निपरीतव्याप्त्या विरुद्धम् । वीरा हि सिंहव्याघ्रादिकमुग्रधुलं भृगयानूतुहस्तोत्तरक्षितास्तदध्यामितः प्रदेशमवस्य परिभ्रमन्त्येव । एतच्च ‘व्याघ्रादयो विभावा भयानकस्येव वीराद्रुतरीराणाम्’ (७५ प्र) इति ग्रन्थ आश्रयभेदात् प्रतिपादितमेव । पुनस्तत्तत्तत्तत्तथा जुद्धलक्षणमिदं परिहार्यत्वं वीहवाविषयत्वञ्चेति । ततो भयमिव (२०४) भय धोरेऽपि गम्भाभ्यत एव-याह—शुनो विभ्यदपीति । अथ स्वरूपानिर्दिष्ट

४० प्राज्ञमन्येन केनापि लिपिकरेपेरथ पाठः कल्पितः, अनुमितो व्याप्तरेव हेतुत्वेन प्रहणान् ।

तथा निःशेषच्युतेत्यादौ गमकतया यानि चन्दनच्यवनादीन्युपात्तानि तानि कारणान्तरतोऽपि भवन्ति. अतश्चात्रैव स्नानकार्यत्वेनोक्तानीति नोपभोग एव प्रतियक्षानीत्यनैकान्तिकानि ।

व्यक्तिवादिना चाधमपदसहायानामेवं व्यञ्जकत्वमुक्तम् । न चात्राधमत्वं

दर्शयति गोदाचरीति । तत्र सिंहसङ्गावः शब्देन प्रतिपादितः । शब्दस्तु सर्वत्र नार्थाविनाभावभाजनम्, नदीतीरे एव फलानीत्यादिवदनासौक्ये व्यभिचारात् । यदाहुः 'आप्तोपदेशः शब्द' इति (न्या. सू. १।१।७) । 'आप्तः खलु साक्षात्कृतधर्मः यथा-प्रमितस्यार्थस्य विविख्यापविषया प्ररत उपदेशा करणपाठववान्, तस्योपदेशः परप्रयोजन-वद्ब्रह्ममार्तं शब्दः प्रमाणा'मिति (वा. भा.) । तत्र च वाच्यमर्थं ततोऽधिकं सत्यत्वमनुमानादिधीयत इति वाच्यस्य प्रतीतिर्नानुमानिकीत्युक्तमीव । अतएव प्राभाकराः धूममायेषु लौकिकव्याकषेषु व्यभिचारित्वराट्टानिरासार्थं यत्कृत्स्नमर्थसातत्वमिति निर्णीत-वन्ताः । न चात्र तथा, निप्रतिष्ठाऽऽदेः सम्भवात् । अतएव प्रसिद्धैर्द्वयापारावृत्त-प्रवृत्तीन् परिख्यय्य सत्तेषां कुम्भपाटनेकरसिरदसकेसरिणः कीलेष्वकवधाभियानलक्षणमनीचिस-मपि न सम्भावनीयम् । तदेतदाह न च यन्ननस्येति । सदित्थं बैलव्यक्तिकट्टाक्षिदी-ड्यं हेतुरित्याह तत्कथमिति । भयानकरसविप्रकृते चाल निषेधावगतिः, धार्मिकस्य भीह-प्रकृतिवनिममावगममन्तरेणैकान्ततो निषेधमत्याऽभावात् ।

(108b) केवलार्थसामर्थ्यं निषेधे निमित्तमत्रे वायमर्थशक्तिमूत्रानुरणनरूपस्य वस्तुध्वनेर्विवय इति भट्टनायकः । असाप्युच्यते—भयानकरसावेशोऽयं वस्तुर्वा स्यात् प्रतिपत्तुर्वा ? तत्र न तावद्वक्तुः, भयकारणसङ्गावविषयानातेण तस्य प्रमोक्षपतेरे-वावम्भवात् । प्रतिपत्तुस्तु रसावेशो रसामिव्यक्तैव । रसस्य च वाच्यत्वं तैनापि नाभ्युपगतं हिन्तु व्यदयत्वमेव । किञ्च प्रतिपत्तुरपि रसावेशो न नियतः । न ह्यसौ नियमेन भीरुधार्मिकसत्रस्यारिहृदय इत्युक्तमेव । अथ वद्विशेषेऽपि सहकारि कल्पयते तर्हि पक्षुप्रतिपत्तिप्रविगाडनुप्राणितो ध्वननव्यापारः किं न सस्ये ? किञ्च वस्तुध्वनिं दूषयता रसध्वनिसदनुभाह्वः समर्थत इति ध्वनेरेवैतत्ताप्राज्यम् (धा. भा. लो. १।४) । वस्तुतस्तु नात भयानकरसावेषः हिन्तु कुरीत्या सम्भोगाभिलाषसद्वेवस्थानोदितविशिष्टाभ्य-संबलनोचितश्रृङ्गाररसावेषः सहृदयवृद्धवावर्जक इत्यास्तामेतत् ।

निःशेषेत्याह तु हेतोर्नैकान्तिकत्वं स्फुटयेवेत्याह तथेति । तर्हि व्यञ्जकत्वमेवा-कथमिति चेदाह व्यक्तिवादिना चेति । व्यक्तित्वजनकव्यापारः । अधमपदेन

प्रमाणप्रतिपन्नमिति कथमनुमानम् ? एवंविधादर्थोदेवंविधोऽर्थ उपपत्त्यन-
पेक्षत्वेऽपि प्रकाशत इति व्यक्तिवादिनः पुनस्तदुपपन्नम् ॥

इति काव्यप्रकाशे ध्वनिगुणीभूतन्यद्गरसङ्कीर्णमेदनिर्णयो नाम

पञ्चम उल्लासः ॥५॥

नीचवृत्तिना । तथाचोत्तमसंसर्गविशिष्टवतो नीचसंसर्गः, तेन त्वयि राद्वृत्त्या (स
द्वृत्त्या) मनुजयव इति । (१०९२) अथमपदसङ्कृतेन वापीज्ञानगुत्त्ययोगक्षेमरत-
चिह्नाना ध्वन्द्वन्यवनादीना व्यञ्जकत्वम् । नन्वेवमथमत्वमेव गमकमस्त्विति चेदन्ताह—
न चेति । नन्वेवमुपपादकधर्मासम्बन्धात् कथं व्यञ्जयस्य प्रतिपत्तिरिति चेदन्ताह—
एवंविधादिति । प्रतीतिमात्रमारं हि वाच्यम् । न ह्यत्तामिष्टीमादिवाक्यवत् सत्यार्थ-
प्रतिपादनद्वारेण प्रवर्तकताप्राप्त्याप्यमन्विष्यते, प्रीतिमात्रपर्यवसायित्वात् । प्रीति(ते)रेव
चालौकिकवचनकाररूपाया श्रुत्युपपत्त्यद्वत्त्वात् । अतो भ्रमणस्यासत्यत्वनिर्गुणमनुप-
युक्तमेव, तावतेर विन[ि]येषु विधिनिषेधव्युत्पत्तिविधेः^{४१} । प्रमाणपरोक्षा ह्यत्र प्रत्युत
कर्तृरहदयत्वं शुष्कतर्ककर्तृराहदयत्वञ्च प्रकाशयति, निहायोगिमहणात् (ए. भा. लो. २०१४) ।
एतच्च रमाभासादिप्रस्तावे प्रागप्युक्तमेव । अनुमानपक्षे स्वयान्तरप्रतिपत्तिर्नापत्तिमन्तरेण
पटीयस्य जातु जापटितीत्युक्तमेव । एवंविधस्यापि ध्वनेर्ध्वनानन्तर्भावसङ्गि सङ्कट-
सबादापरपर्यायसङ्कटयत्परवशीकृतत्वेनानुमानस्मरणादिसंरुणमनाहय सन्गयीभवनोचित-
चित्तवृत्तिवर्षणाप्राणतया वाच्यैर्दिभावादिभिः सदैव यो रसः प्रतीयते तत्र लौकिक-
कार्यकारणानुमानादिष्वङ्कृतद्वयानां तदप्यानां (१०९५) प्रतीतिरेव नास्तीति^{४२} धूमाव-

४१ 'विन्यानुमुत्तीकृतुं' काव्यलोभाऽर्थमेव वेत्यादिना यद्यप्युभयोरप्येतयोत्पत्त्यापनं
तथापि कविसमयविमर्शऽविशंवादिताया शृङ्गारस्य रसादितात्पर्यौपयिकस्य सुख-
प्रीत्यानन्दादिपर्यायस्य वस्तुन उक्तार्थं व्यापितः । प्रीत्यात्मा च रसस्तदेव नाव्य-
(काव्य) मिल्यायुक्तिभिरनियुक्तैः व्यापितम् ।

४२ 'अनुमानेऽन्तर्भावं सर्वद्वयेव ध्वनेः प्रकाशयितुम् । व्यक्तिविवेकं कुरुते प्रणम्य महिमा
परी वाच'मिति नमस्कारोद्देश्यञ्चोके यत् साहसमाविष्कृतं तस्योत्तरविधायकमिदम् ।
अनुभवसिद्धे रसादिलक्षणेऽर्थेऽन्वयव्यतिरेकानुविधानकार्यकारणसमाधानादि-
विज्ञा नितरामप्रासत्रिकी । 'निर्वासनारु रत्नान्तःकाष्ठकुल्याश्मसमिमाः' ।

गमानन्तराद्विस्मरणवद्विभावादिप्रतिपत्त्यनन्तरं रसादिप्रतिपत्तिरिति 'अशक्तास्तत्पदं गन्तुं ते नो विन्दा प्रचक्रि' इति न्यावादनुमानश्रीकारपाततामसा[स्त]भिदधानाः प्रतीति-
परामर्शवाक्यत्वाद्नादरणीया एव । एवं च लिङ्गलिङ्गिभावादपरोऽस्त्येव व्यङ्ग्यव्यञ्जकभाव
इति स्थितम् ॥

इति महासाङ्गिभिप्रदिक्श्रीश्रीधरविरचिते काव्यप्रकाशविवेके

पञ्चम उक्तासः ॥५॥

ते च वैयाकरणत्वाविकम्पान्यजरन्धीमांसनादय इति सम्प्रदायसम्मतं गणनम् ।
तेषां विप्रतिपत्तिपरम्पराऽऽराक्षितमसोज्जृम्भिता न वास्तवीति । 'अशक्ता' इति
लौकिकन्यायोदहनम् । 'छामुपहासतामात्मनः परिहरन् कथमविसम्पन्नानस्येता
मृयात् । अस्मद्विषयान्नादपरो व्यञ्जकत्वं शब्दानां गमकत्वमिति ध्वन्यालोच्यन्ते
तद्व्यापनिकयोक्तम् । व्यङ्ग्यविवेके तेषां एवारन्धो न सिद्धान्तनिष्ठेति, न
च तस्य प्रतिभातिरस्कृतिरिति सन्तोद्व्यम् । 'अन्यैरनुज्ञितपूर्वमिदं मृयाणो
नूनं स्मृतोर्विपत्तां विदुषामुपेयाम् । हाशेकधारणवैयर्थ्या नवार्थतत्त्वाव-
मर्शपरितोषसमीहना वे'ति सलोपसंसारपथं स्मरणीयम् ।

पष्ठ उद्घासः

शब्दार्थचिन्तं यत् पूर्वं काव्यद्वयमुदाहृतम् ।

गुणप्राधान्यतस्तत्र स्थितिः शब्दार्थचिन्तयोः ॥३८॥

न तु शब्दचित्रेऽर्थस्याचित्तव्यम् अर्थचित्रे वा शब्दस्य ।

तथाचोक्तम् (भा. भा. भा. १११-१२)—

रूपकादिरलङ्कारस्तस्यान्यैर्वहुधोदितः ।

न कान्तमपि निर्मूलं विभाति यमिताऽऽननम् ॥

अथोक्तमन्वयमन्वयस्वरूपनिर्णयान्तरितमवरकाव्यस्वरूप स्मारयति सूत्रकारः—शब्दा-
र्थेति । पूर्वमिति द्वितीयोद्घासे (प्रथमोद्घासे) शब्दचिन्तं वाच्यचित्तमव्यङ्ग्यस्वरूपं स्मृतमिति
कारिकाऽर्थेन (२ का.) । तत्र न स्वातन्त्र्येण द्वैरूप्यमित्याह—गुणप्राधान्यत इति । एवञ्च
यद्यपि शब्दार्थचित्रे द्वे अन्वयान्तरिहारेण न सम्यक्वत्तथापि 'प्रमाणेन व्यपदेशा भवन्ती'ति
श्रूयामास यस्य यनोद्देशात् प्राधान्यमवसीयते तेन तत्र व्यपदेशो जायत इत्याह नन्वेति ।
अतैव तथाचोक्तमित्यादिना इष्टं द्रव्यन्तु न इत्यन्तेन प्राणाणिरुच्यन्मार्तिं दर्शयति ।

१. अत्र 'एवास्तु कारिकास्वर्थं परिच्छेदतुमकारवत् । यदे पदे पलायिष्ठ सान्निविमदिक-
स्वतन्त्रमिति (१११ पृ. २४ खण्डे) यच्छ्रीविप्राचक्रवर्तिना श्रीधरमताज्ञेये सादोर्प
गर्जनं स पुनरुत्पन्नहृतः पञ्च इति न बहुमानमर्हति । चित्राव्यमाहोत्वद्वि-
भागशो द्विरूपमिति सन्देह उद्भूतान्तः । 'सन्दिग्धेऽप्ये प्रवर्तनादांणां पूर्वोचार्थ-
न्यायकारिकाणामवतरादिषा इत्यं भवती'ति तेषां प्रोपणं भागहप्रमत्तारम्भा-
हानमेव प्रकटयति । तत्र स्वातन्त्र्येण न द्वैरूप्यमिति श्रीधरनिर्देशः समग्रश्च एव ।
२. स एवाचार्यमम्मटस्य सिद्धान्त इति तु न काऽपि विप्रतिपत्तिः । अनुप्रासादि-
रूपायाः शब्दपरमविच्छिन्नेत्येव औपम्यादिषमविच्छिन्निरिति तु विद्वन्मत्स्यकृष्ण
(सम्प्र. प्रका. ४ पृ.) मूलम्बरनपातिनी । अर्थात् भवै रगगतागरकृद्भिः काव्य-
विभागप्रगङ्गे सेवाद्गीहृतेति दृष्टव्यम् । १२' रमणशोधरकृन्मम्मटमतं दूषयितुं
प्रयत्न इत्यनपेक्षम् ।

रूपकादिमलङ्कारं बाह्यमाचक्षते परे ।

सुपां तिङां च व्युत्पत्तिं धावां चाञ्छन्त्यलङ्कृतिम् ॥

तदेतदाहुः सौश्रव्यं नार्थव्युत्पत्तिरीदृशी ।

शब्दाभिधेयालङ्कारभेदादिष्टं द्वयं तु नः ॥

शब्दचित्रं यथा—

प्रथममरणरुद्धायस्तावत्ततः कनकप्रभ-

स्तदनु विरहोत्ताम्यस्तन्वीरुपोलतलद्युतिः ।

उक्तमिति सामहेन (का. अ. १।१३-१४) । तस्येति—शब्दार्थयुगलारम्भः काव्यस्य । यद्यपि रसनिष्पन्नमप्यस्यास्य सङ्गठनाऽऽक्षिप्तगुणोचितानिवन्धनं सौन्दर्यमस्त्येव (अ. भा. १।१४ दः) तथाऽप्यलङ्काराणां तत्पर्यमुपादेयतेति दृष्टान्तमुक्तेन द्रव्यति—न कान्ति-मपीति । विभाति विशेषेण शोभते । वहिर्भव' पाछं हाराहदादिवत्, शब्दमित्यर्थः । विशिष्टोत्पत्तिव्युत्पत्ति'विशेषतस्तत्प्रभवत्वर्थः । नार्थव्युत्पत्तिरीदृशी—अर्थस्य कतः-मिदृशत्वात् लक्षणस्याप्या नास्ति, [अवि तु] विशिष्टसूत्रार्थपरिचयात्तरीतवणा व्युत्पत्तिः कवेरस्तमेवेति भावः । शब्दाभिधेयेति—अभिधेयोऽर्थः, शब्दार्थोत्तराभेदादित्यर्थः ।

२ वृत्तमलीति 'क' पुस्तके पाठः ।

३ इयम् इत्यद्यादिप्राचीनैरुद्दिष्टाऽभिव्योषापरपर्याया वाग्यसम्मतहेतुभूता कविकीशल-शैली शक्तिः, प्रतिमानं वर्णनीयवस्तुपूर्ववृत्तनोलेखयशस्वि व्युत्पत्तितत्त्वदुपयोगि यमस्तपोनीर्वर्यपरायशैलीशक्तमिति शक्तिव्युत्पत्त्ययोगेदप्रदर्शनपरो व्यन्यालीलो-परिलोचनमन्य इमामेव कथोक्तोति । 'क्रियायां सम्प्रदानस्य देवाकार्ता निवन्धनम् । कस्यचिन्मृगजिन्मादेः स्वभावोक्तिरुद्दिष्टा' इति प्राचीनद्वयेन लक्षिता कर्मप्रधानावयवा स्वभावोक्तिव्युत्पत्तिरुद्दिष्टापादाने भवनवाटनं प्रकटयति । यद्वा 'व्युत्पत्तिमिति गोपीयैर्नातिस्त्वमपीप्यत' इति दक्षिणा कटाक्षिता सुप्तिद्वन्द्वकारसारा कविक्रियेव व्युत्पत्तित्वेनात व्यपदिश्यते यस्या रन्ताकथा इति वामनोपमा संज्ञा यस्याध सामान्यतो प्रदृष्टं श्रीकृष्णेन श्रुतीयोज्ञासुविचैऽप्याभिष्ट काव्यमीर्गानामतोदारेण तत विदितम् ।

उदयति ततो भ्रान्तर्ध्वसक्षमः क्षणदामुखे
सरस्विसिनीरुन्दच्छेदच्छविर्मुग्धलाञ्छनः ॥१४४॥

(व. जी. १० पृ. ; स. क. आ. १।२७)

अर्थचित्रं यथा—

ते दृष्टिमात्रपतिता अपि कस्य नात्र
क्षोभाय पद्मलदशामलकाः खलाश्च ।
नीचाः सदैव सविलासमलीकलम्भा
ये कालतां कुटिलतामिव न त्यजन्ति ॥१४५॥

प्रथममिति । छेदच्छविरिति । छेदक्रियावान् पदार्थश्छेदशब्देन प्रतिपाद्यते । अत यद्यपि
'क्रमप्रधाना स्तनावीक्षि'रित्यर्थविवक्षितमप्यस्ति तथापि वर्णानामनपेक्षितार्थानामैव सादर्य-
निबन्धनं वैचित्तयं सहृदयदृश्यावर्जकमित्यनुप्रासात्सादरस्य प्राधान्याद्भ्रष्टचित्तत्वम् ।
सरस्विसिनीरुन्दच्छेदच्छविरिति तु ह्रीनोपमानता चित्रयैव । ते दृष्टीति—
नीचत्वमधमत्वं सर्वत्रयम् । अलीकमसत्याप्रिययोर्ललाटे च । कालता रयामता सपान्मताऽपि ।
कुटिलतामिवेति—सहोपमा, कुटिलतया सह कालता न त्यजन्तीत्यर्थः । रलेपथ
शब्दालङ्कारो गुणीभूतः ।

ननु चाप्यत्रयं चित्ततया निरूपितं, न च काव्यं तथा सम्भवति, सर्वस्मिन्नेव
काव्यप्रकारे रसादीनां सद्भावात् । (११०६) तथाहि अत्रुर्वर्गस्थित्वाद्यस्य
संशयः । काव्ये नोपपद्यते, तस्मादस्तुत्वात् । वस्तु च सर्वमेव जगदूर्तिं ध्रुवं यस्य वस्य-
विद्भावस्य साऽत्रतां प्रतिपद्यते, यत्तच्चित्तवृत्तिविशेषो रसादयः । न च तदस्ति वस्तु यत्र
चित्तवृत्तिमुपजनयति^४ तदनुपादाने चाग्नियवविषयतेव तत्त्वं न स्यात् । कविविषयश्च
नित्ततया निरूप्यते । तदगोचरे चावर्यं विभावानुभावव्यभिचारिपर्यवसायितेति ।
अस्ति च प्रकृतोदाहरणद्वयेऽपि किञ्चिच्छब्दार्थोत्तरप्रकाशनं, तत्र कुतश्चिन्नेतदित्याशङ्क्याह

४ एवञ्च प्राचीनस्य रसायि लक्षणं सद्व्योक्त्यातिलक्षणमनुसारयति । तत्र
संस्थानावस्थानक्रियाऽऽदि यत्तस्य आदर्शं भवतीत्यादिना प्रकटितं 'हरति मुचिर'-
मित्युदाहरणेन च निदर्शितम् ।

५ ध्रुवं वस्यन्ति रसस्य भावस्य चात्रताऽर्थमिति "क" पुस्तके पाठः ।

६ वृत्तिविशेषमुपैतीति "ख" पुस्तके पाठः ।

यद्यपि सर्वत्र काव्येऽन्ततो विभायादिरूपतया पर्यवसानं, तथाऽपि स्फुटस्य रसस्यानुपलम्भावव्यङ्ग्यमेतत् काव्यद्वयमुक्तम् । अत्र च शब्दार्थालङ्कार-मेदाद्वयो मेदाः, ते चालङ्कारनिर्णये निर्णेष्यन्ते ॥

इति काव्यप्रकाशे शब्दार्थचित्रनिरूपणं नाम पष्ठ उल्लासः ॥

यद्यपीति । परिहरति तथापीति । 'विषया तत्परत्वेन नाहित्वेन कदचनै'त्यादिना (ध्व. आ. २।१६) योऽलङ्कारनिवेशनसमीक्षाप्रकारो ध्वनिफारेणोक्तस्तनुस्वरन् यदा कविः शब्दालङ्कारमर्थालङ्कारशोपनियध्नाति तदा विषया-प्राधान्याद्भासादिशून्यताऽपि सम्भवति यथा पाकानभिज्ञमुद्विरचिते मांसपाकविशेषे । अगत्वा वाच्यसामर्थ्यवशेन वस्तुसौन्दर्य-वत्तादसादिशतीतिरवर्यं भवन्त्यपि विषयाभिरहात् परिदुर्मता भवति, अतमञ्जसदधिपुङ्ग-मरिचसंयोगनिर्मितशिशिरिणीरसास्वादवत्* । विषयोपरुह एव च काव्यराशदानामर्थः । तदेतदाह स्फुटस्येति । (१।३३) एतेन रसस्यालङ्कारस्फुटतरत्वं विवक्षितम्, अस्फुटत्वे गुणीभूत-व्यङ्ग्यस्य सम्भवात् । तदिदं सर्वथा रसाविप्रतीतिविरहलक्ष्यैस्त्वमिदमुपयथाऽपि नोत्तरे सति विहविषयवेति तात्पर्यम्* । तदाह ध्वनिप्रकारः (१।४२-४३. ध्व. आ.

७ तदा तद्विवक्षितेति 'क' पुस्तके पाठः ।

८ सरसलावुशोलायां पाककलायां प्राचीनानामादर आर्यसाहित्ये तदनुप्राणिते देशभाषासाहित्ये च सामग्रहसुपपर्यवे । शिशिरिणीपाके टीकाकृतप्रकटिते पटिमा यभीपाधेयते सलाजिवज्जालां स्वजनगलनय तथैव सहजमिति विगीयते च । यत्रोत्कलमिगिलाऽऽदिषु देशेषु प्राचीनानां दध्योदनमिवैतत्तदृशानाममृतकार्त्तरीर-सारमनोहरादरिवल्लभप्रयुतीनां बहुलं प्रचलनं संस्कृते भाषायां च मध्ययुगोक्तकाव्येण-पल्लाप्यते । यथा बह्वीये श्रीचैतन्यचरितामृतकाव्येऽमकूटवर्णनान्तराले (मः ४।६७-७५) शिशिरिणीप्रसङ्गे—दश विप्र अत्र राग्नि करे एक रूप ॥ तार पाशे रुडि-राशिर पर्येत देह । सुष आदि व्यग्रन भारुड बीदिके घरिल ॥ तार पाशे दधि दुग्ध माठा शिशिरिणी । पावस माचलि सर पाशे धरि भानि ॥ भीकृष्ण-नैवेद्यस्य येचिन्मवर्णने च—(मः १४।२५-२६) दधि दुग्ध ननी तक्र रताला शिशिरिणी । सलवण मुद्राहुर आदर तानि रानि ॥

९ तथा च साहित्यचट्टामणिकृता निष्कर्षः 'शब्दार्थचित्तघटनापटवः कवीन्द्राः संस्थानवर्णगतद्वन्द्वविमलसोभाम् । अक्षपोदरामनुदरागिव राजकन्यामह्यध्वनिं

४:) रसभावादिविषयविवक्षाविरहे सति । अतद्वारविबन्धो यः स चित्तविषयो मतः ॥
 रसादिविवक्षा तु स्यात्तात्पर्यवत्तो यदा । तदा नास्त्येव तद् काव्यं ध्वनेर्दत्तं न भोवाः ॥
 इति । यद्वय इति समकलत्रयवन्धादय उपमाऽऽद्यचेति ।

इति महाशान्तिविमर्हिद्विप्रीध्रीधरविरचिते ^{१०} काव्यप्रकाशविके

पत्र उक्तावः ॥

मण्डितिस्य निमित्तमन्तर्गतेति । इत्येव हि सरणिर्दृश्यकृता धैरानन्दवर्धनकृत-
 विनिगमप्रमाणयुक्तस्य चित्रस्य काव्यत्वं प्रत्याह्वयम् । रसगङ्गाधरकृता-
 मर्षवितस्य ज्ञानकृतशुद्धीभूतस्य रूपकाव्यरूपेण शीकारः शारङ्गेऽस्मिन्नकृतालङ्कार-
 पद्मोष्पवैविध्यकञ्जीवारेतामिनोऽपि आचोनरीकानुमारो वस्तुस्वभावपरिमद-
 मूलोऽपि ध्येयम् ।

१० इति काव्यप्रकाशविके प्रीध्रीधरविरचिते इति 'स' शुलके पाठः ।

सप्तम उल्लासः

काव्यस्वरूपं निरूप्य दोषाणां सामान्यलक्षणमाह—

मुख्यार्थहतिदोषो रसश्च मुख्यस्तदाश्रयाद्वाच्यः ।

उभयोपयोगिनः स्युः शब्दाद्यास्तेन तेष्वपि सः ॥४९॥

उल्लाससङ्गतिमाह काव्यस्वरूपमिति—“सम्यक् प्रयुक्तो हि शब्दः स्वर्गे लोके च कामधुग्-
भवति” (महाभाष्य १।१), दुःप्रयुक्तः पुनरधर्माय सम्पद्यते (का. भा. १।६ ३३) । सम्यक्
प्रयोगश्चास्य तदोपपद्यते यदा दोषहान्युपादानादिकं स्यात् । अत्रापि दोषहानमेव तावत्
प्रथममुपादेयं यतः कसमीदृशरूपादिराशुपैतमपि वपुः भित्तमिन्दुनैकेन दीर्घाग्नयमनुभवति ।
उक्तञ्च (का. भा. १।७) तद्वत्त्वमपि नोपेक्ष्यं काव्ये दुष्टं कथयन् । स्वाद्वपुः सुन्दरमपि
भित्तेश्वीकेन दुर्मगम् ॥ किञ्च—नाकवित्तमधर्माय मृतये दण्डनाय या^१ । कुकविश्वं पुनः
साक्षात्सृतिनाहुर्मनीषिणः ॥ इति (भागवत का. म. १।१९) । दोषाश्च निःशेषतः समुद्दिष्ट-
लक्षणाः (१।१६) सुज्ञाता भवन्ति । न च निभाषः सामान्यलक्षणं विनैति प्रथमं तदाह
मुख्यार्थेति । शब्दार्थशरीरं वाच्यं तत्र च कश्चरण्यायपयवप्राथाः शब्दा बुद्धपादीन्द्रिय-
स्थानीया अर्थाः । रसस्त्वात्मा । “यत् वैशिष्ट्यविशिष्टिरितिहादिभिः सह रसादीनां
धर्मधर्मिभावव्यवहारो न स्वात्मशरीरव्यवहार इत्यभ्युपगमं त एव” प्रष्टव्याः, किं रसादयो
वाच्यधर्मा रूपादिरुशरा आहोन्वित् माणिक्यजातित्वमहृताः ? तत्राद्ये यथा शरीरे
प्रतिभासमाने नियमेनैव गौरवं सर्वस्य द्रष्टुः प्रतिपाद्यते तथा सहृदयस्य चासहृदयस्य
वाच्येनैव रसादयः प्रतिभासेरन् । न चैवम्, असहृदयान् प्रति नैव भासते । द्वितीयेऽपि
यद्यपि माणिक्यगतमसहृदयत्वमिधरवाचिभिरवाहितलक्षणं जात्यत्वं वैकटिकस्यैव संवेद्यं
नेतरेषां तथा काव्यगतं रसादिरूपं सहृदयस्यैव सर्वेद्यं नेतरेषामिति सर्व-
साधारणः प्रतिभासः प्रतिरोद्धुं शक्यस्तथापि यथा जात्यत्वे प्रतिभासमाने वैकटिकेन

१ ‘अववित्तमधर्माय व्याधये’ इत्यादि मुद्रितपुस्तके पाठः ।

हृतिरगर्कः। 'इन्द्राद्या इत्याद्यग्रहणाद्वर्णरचने ।

विशेषलक्षणमाह—

तस्य जात्यस्वस्य^२ रत्ने रत्नस्वरूपादतिरिक्तत्वं नैव न लक्ष्यते रत्नस्वजात्यतयोरभेदात्
तथा रसादीनामपि विधानादिभ्यतिरिक्तत्वमेव लक्ष्यते । न चैवम् ।" (ध्व. आ. ३।३३
वृ. सो.) । न खलु विभावादय एव रसा अपि तु रमारत्ने (५० पृः) रिलादिना भेदस्य बहुधा
प्रतिपादितत्वात् । तस्मात् स्थितमेतत्, रसादयो जीवभूता वाच्यादयस्तु शरीरभूता इति
जीवशरीरव्यवहारो न च गुणगुणिव्यवहार इति । एवञ्च मुखे प्रारम्भे प्रधानतयोर्दे-
विषयीभवतीति स एव मुख्य इत्याह रसश्चेति । चोऽवधारणे । चाच्यो विभावादिरूपः ।
अतः सोऽपि यथाऽऽभये शरीरे मुखं प्रधानं तथाऽत्र मुखमिव मुख्यः । विशिष्टदेव
चन्द्रमाऽऽदिभिरुपनीयमाना विभावादयो रसमयत्वेन प्रतिपाद्यन्ते, अतस्तेष्वपि स इति ।
स दोषः । तेन रसप्रतीतिविघ्नविधातृत्वात् प्रतिपन्नप्रतीतेः प्रकृताया उद्घातभावः^४
परिस्फुरनक्षेपदायी रसभङ्गाय पर्यवस्यतीति । पारम्पर्येणापि^५ स प्रति यस्य दुष्टत्वं
कस्यापि चेदत्यन्तहेयता तर्हि च. साक्षादेव रसभङ्गहेतुः स प्रकृतो दोष इति तस्यान्तरात्वं
सुस्पष्टमेवेति । आस्मादित्युक्तं (१।२३) शां यत्त च सत्काम्यविभ्रान्तित्वदेव रससर्वस्वम् ।
तत् हृतिरगर्कस्य साक्षाद्वाच्योऽर्थो न सङ्गच्छत इति व्याचष्टे हृतिरगर्क इति ।

२ अत्र 'तत्त चे स्यादि 'जात्यस्वस्यैत्यन्तोऽंश' 'क' पुल्लके स्तुतिर्लो लक्ष्यते ।

३ पद्यरूपा रसा इति प्राचीनानामुद्धृतादीनां हिद्वान्तोऽत्र वदाम्भितः । नध्यगते
विभावादयोऽगिन्यहृषणादानभूता रगादयः ।

४ एवं 'त' पुल्लके । उद्घातद्वयः.....इति 'क' पुल्लके पाठः ।

५ मूलकारिकायां मुख्यार्थपदेन साक्षात् सङ्केतितस्यार्थस्य ग्रहणं कथं न स्यादित्य-
पेक्षायां 'रसश्च मुख्य' इति, स्वगतोक्त्या ग्रन्थकृता ध्वनिवादानुयायिसिद्धान्तानु-
सारेण रसदोषाणां मुख्यता स्वीकृता, कथं तर्हि वामनध्वटादिमतमनुयत्य पददोष-
प्रकृतीनामादाववतरणमिति प्रश्ने 'तदाश्रयाद्वाच्य' इति निर्देशः । अस्य
कारिकाऽंशस्य 'वाच्योऽपि मुख्यार्थ' इति 'अभिधाव्यजनयोऽभयोऽपि मुख्यत्व'-
मिच्छादि च तेषां चित् काराश्रयत्वं विवरणम् । अधिरस्तु पारम्पर्येणापीति
समीचीनं मार्गमनुसरति ।

दुष्टं पदं ध्रुतिकट्टं च्युतसंस्कृत्यप्रयुक्तमसमर्थम् ।

निहतार्थमनुचितार्थं निरर्थकमवाचकन्तिधाऽऽहोलीलम् ॥५०॥

सन्दिग्धमप्रतीतं ग्राम्यं नेयार्थमयं भवेत् द्विष्टम् ।

अचिसृष्टविधेयांशं विरुद्धमतिकृत् समासगतमेव ॥५१॥

ध्रुतिकट्टं परवर्णरूपं कष्टम् । यथा—

अनङ्गमङ्गलगृहापाङ्गभङ्गितरङ्गितैः ।

छालिङ्गितः स तन्वद्गुण्या कार्ताश्चर्यं लभते कदा ॥५४५॥

अतः कार्ताश्चर्यमिति ।

च्युतसंस्कृति व्याकरणलक्षणहीनम् । यथा—

दुष्टमिलनेन प्रत्येकमन्वयः । यद्यपि वाक्यस्य प्रयोगयोग्यतायाः प्रयोगानर्हतायाश्च निषेधार्थमयं परामर्शस्तथापि वर्णादिष्वपि निर्दायेषु वाक्यमपि तद्वारतं तथाविधं भवतीति पदैकदेशादितदोपनिर्हणमुपपद्यत एव । यदाह—‘यादृशाहं जायते तादृगेव भवती’ति । एवञ्च पदैकदेशगतदोषनिरूपणस्य प्राथम्ये न्याय्येऽपि पदैकदेशस्य प्रविरलविषयत्वमित्यादी पददोषा उक्ताः । प्रथमं हि पदमुत्तरितं ध्रुतिपथमवतरति तत्तत्त्वान्तैव यस्य वैरस्यावद्वत्त्वं स प्रथमनिरसो दोष इत्याह श्रुतीति । दुर्योधनो वर्णः पदपक्षद्वारकृत्वात्तदामकत्वम्, अतएव कठोच्चारणीयतया कष्टमिति* ।

अनङ्गोलादि । मङ्गलगृहं शब्दं स्वमेवायतनम् । कृतार्थस्य भावः कार्ताश्चर्यमिति पदं माधुर्यव्यञ्जकपदरचनामुष्मिकतमपि ध्रुवमात्मस्य-तोद्रेजकृत्वादास्तादयितृणां ग्यक्षारास्तादयितृणां विपक्ष इति दुष्टम् । अत एवेतिधानि पदानि त्रिविभिः ग्यक्षारे स्वाग्यानि । ध्रुविमुत्तरमपि यस्य स* रूपमेव(12b)विरुद्धं तद्वैयमित्याह—च्युतेति । च्युता स्वलिता संस्कृतिः संस्कारो यत्र । सद्यते प्रकृतिप्रत्ययविभागपरिकल्पनयाऽनेनेति लक्षणं तेन हीनं त्रिमुनि-

- 6 अतः ‘पदवर्णरूपं कष्टं’मिति धीपरकृतपाठः । अन्वेषु केष्वपि मूलकोषेषु तथैव पाठो दृश्यते (T.S.S. edn. II १ पृ. fn.) । सरलश्रीकण्ठाभरणे दोषस्तास्य कष्ट-मिति व्यपदेशः (१ पृ.) ‘पदं ध्रुतेरुत्तरं’ कष्टमिलमिश्रितं’मिति... । अतः रत्नेपरकृतटीका वाच्यप्रशस्त्यतात्वेतिहा द्रष्टव्या । पुनर्यद्विधिदेव उक्तं ।

एतन्मन्दविपकतिन्दुकफलदयामोदरापाण्डर-
प्रान्तं हन्त पुलिन्दसुन्दरकरस्पर्शक्षमं लक्ष्यते ।
तत् पल्लीपतिपुत्ति ! कुञ्जरकुलं कुम्भाभयाभ्यर्थना-
दीनं त्वामनुनाथते कुचयुगं पञ्चावृतं मा रुथाः ॥१४६॥

(व. जी. १।१०७)

अत्रानुनाथत इति । “सर्पिषो नाथते” इत्यादाविवादिष्येव नाथतेरात्मनेपदं
विहितम् ‘आशिपि नाथ’ (पा. १।३।२१ वाः) इति । अत्र तु याचनमर्थः । तस्मात्
‘अनुनाथति स्तनयुग’मिति पठनीयम् ।

प्रणीतस्याकरणोपात्ततत्त्वद्विषयेरहितमित्यर्थः । ‘देशी’पदानान्तुः संस्काराभ्यासा-
देवाज्ञानगतमार्गः । एतदित्यादि मन्दविपकं कमपकम् । हन्तेति विस्मयः । पुलिन्दः
शबरः । एतं मयूरपक्षः । कुञ्जरकुलं कर्तुं कुम्भाभयाभ्यर्थनादीनं त्वामनुनाथत
इति । याचनायामनुनाथतीति स्यान्ननु[अनु]नाथत इति । अर्थद्वारेणापि पदस्य
दुष्टतमज्ञीकृत एव, कष्टव्यतिरिक्तस्य सर्वस्य तद्रूपत्वात् । गावीनोपयादोनामपि हि
विपयान्तरे साधुत्वं गवार्थत्वे तु दुष्टत्वम् । पदार्थान्तरापेक्षत्वाद्वाक्यगत दुष्टम्, अथ कथं पद-
दोषोऽयमिति चेत्, न, प्रकृत्यर्थमात्रस्योपसंग्रहणेन नियमनात्, नाथतेरात्मनेपदिन ‘आशिपि
नाथ’ (पा. १।३।२१ वाः) इत्यात्मनेपदविधानमाशिपि नित्यार्थः, तेन वाच्यताऽऽदौ विकल्प
इति ज्ञापितं भवति । अतएव ‘नाथते किमु पतिं न भूयतः’ (कि. भ. १।३।५६) इत्यादि-
सिध्यतीति क्रीडाआदिभूते (पा. १।३।२१) मैत्रेयः । सापकस्तमुच्ये च पुष्टोत्तमदेवेनाप्येत-
ल्लिखितम् । अत उदाहरणान्तरमत बोध्यम् । यथा ‘महाराजन् शृणुष्वेदं’ सादितोऽहं
विधातया । भाग्यवन्तस्य पुंसस्य पिता मरति यौवने’ इत्यादि ।

7 ‘देशीयपदाना’मिति (घ) पुस्तके पाठः ।

8 यच्चत्वाचार्यहृदयापरिज्ञानात् जीवाकृतः श्रीधरस्यातीव साहसमुदाहरणान्तरप्रदर्शन
(सं. प्र. ११ पृ. २५ ख.) इति विपोषितं तत् खलु मैत्रेयरचितपुष्टोत्तमप्रभृतीनां
प्राच्यदेशीयानां वैवाकरखण्डकावयानां मर्यादाबोधेन सोढव्यम् । प्राचीनाष्टीकाकृतो
रुचकश्रीधरादा ‘न हि कश्चिन्महाभाष्यरुति मम्मटाचार्ये स्खलनोद्भाष्यं
प्रेक्षानुमन्यत’ इत्यादि वचनं न सम्भूतं नापि विचक्षणपद्धतिरिति मन्यन्ते ।

अप्रयुक्तन्तथाऽऽज्ञातमपि कविभिर्नादृतम् । यथा—

यथाऽयं दारुणाचारः सर्वदैव विभाव्यते ।

तथा मन्ये दैवतोऽस्य पिशाचो राक्षसोऽथवा ॥१४७॥

अत्र दैवतशब्दो 'दैवतानि पुंसि वा' (अ. को. १।१) इति पुंस्यान्नातोऽपि न केनचित् प्रयुज्यते ।

असमर्थं यत्तदर्थं पठ्यते, न च तत्रास्य शक्तिः । यथा—

तीर्थान्तरेषु स्नानेन समुपार्जितसत्पुत्रः ।

सुरस्रोतस्त्रितीयेषु हन्ति सम्प्रति सादरम् ॥१४८॥

अत्र हन्तीति गमनार्थम् ।

निहतार्थं यदुभयार्थमप्रसिद्धेऽर्थे प्रयुक्तम् । यथा—

अपाप्रयुज्यमानत्वंमेव' यस्य दुष्टायां बीजं तज्जगति अप्रयुक्तमिति । असाधु-
पदगन्धैर् सम्भवतीति चेद्वाह तथाऽऽज्ञातमपीति शामानुशासनेन साधुतया प्रतिपन्न-
मपीत्यर्थः । दुष्टताबीजमाह कविभिरित्यादि । यथा 'दैवत'शब्दः पुंसि सामानादोऽपि
लिङ्गावशात्ताने [देवासुरास्त्र...पङ्कगिषानामि वा. नि. अ. ४३३;] कविभिर्न प्रयुज्यते ।
एवं पादादौ खरित-तु-प्रकृतयोऽपि कविसमयादप्रयुज्यमानत्वेनावगन्तव्याः । अत्र एवं-
विधानि पदान्यलङ्कारकाराणां समयोदवृत्तेष्वपि । प्रयुज्यमानमपि सशक्तिकमेव प्रयोज्यं नाशक्ति-
कमित्यसमर्थं सूचयति । समर्थं शक्तिः, तन्निषेधस्तु 'तति सम्भवे प्रयुज्यत
इत्याह तदर्थं पठ्यत इति । न च तत्रास्य शक्तिरिति बहुप्रयोगाभिप्रायेण, जङ्घा-जपन-
प्रवृत्तिषु प्रयोगविशेषेभ्यश्च भवत्यर्थात् । तीर्थान्तरेष्वित्यादि । सुरस्रोतस्त्रितीये गङ्गा ।
अत्र हन्तीति रितायां शक्तं गमने प्रयुज्यमानं शक्तिविरहादसमर्थमित्युच्यते । यस्य
पदस्यानेकोऽर्थः प्रसिद्धत्वाप्रसिद्धयस्तत्र प्रसिद्धेनाप्येव निहतः प्रतीत्यविषयोरुक्तोऽप्रसिद्धोऽर्थो

९ 'तज्ज्वं तत्रामं देशीत्यनेकः प्राकृतकम्' इत्याचार्यदण्डिमतो 'देशो'पदानां
शब्दावशात्सामान्यनित्यतत्त्वमालङ्कारिकमर्थे स्वीकृतम् । एवं धातुपारायण-
लिङ्गानुशासनादाश्रयानां न सर्वथा सर्वत्र साम्प्रगम् । शब्दविशामतयोगा-
धितप्रयोगेषु कविसमयपरवन्तस्याऽनपलपनीया ।

१० 'तन्निषेधस्त्यति सम्भवे--प्रयुज्यत इत्यत आह तदर्थं पठ्यत इति 'क'
पुस्तके पाठः ।

याचकरसार्द्रपादप्रहारशोणितकचेन दयितेन ।

मुग्धा साभ्यसतरला विलोम्य परिचुम्बिता सहसा ॥१४९॥

अत्र शोणितशब्दस्य रुधिरलक्षणेनार्थेनोज्ज्वलीकृतत्वरूपोऽर्थो व्यवधीयते ।

अनुचितार्थं यथा—

तपस्त्रिभिर्यो सुचिरेण लभ्यते प्रयत्नतः सन्निभिरिष्यते च या ।

प्रयान्ति तामाशु गतिं यशस्विनो रणाश्वमेधे पशुनामुपागता ॥१५०॥

(२५. वि. २०३ पृ.)

अत्र पशुपदं कातरतामभिन्यनवीत्यनुचितार्थम् ।

निरर्थकं पादपूरणमात्रप्रयोजनं चादिपदम् । यथा—

उत्फुल्लकमलकेसरपरागगौरिपुते ! मम हि गौरि !

अनिवाञ्छितं प्रसिष्यतु भगवति ! पुष्पमृगलादेन ॥१५१॥

(भा. आ. १।१२)

यस्य तत्रिद्वयार्थं गूढार्थमित्यर्थः । समर्थमपि विरोधितार्थं हेयमित्यस्य तदन्वयः ^{११} 'लक्षणम् । एवमुत्तरात्रापि लक्षणम् (१।३७) इति दृष्टमेव । याचकेयादि विलोम्येति वाक्यार्थस्य कर्मता । अत्र रुधिरपदस्य शोणिते भूयसी प्रसिद्धिज्ज्वलीकृते तु प्रयोगः ^{१२} । अनुचितार्थ-मनन्वर्थं नाम । तपस्त्रिभिरित्यादि—सन्निभिरिति यादिकैः, सदाऽप्रादिदानरक्षिकैः । रणेनेवाभनेष्वलक्ष्य पशुपदमुपागतास्तपस्त्रिभिरुपागता इत्यर्थः गतिं शूराः प्रयान्तीति शूराणां समरोत्तमादीदीपने निरञ्जिते पशुतेति परं परीर्णव इति कृत्वाऽनुचितार्थं, पशु-साधारणकातरतानिन्वयनात् । निरर्थकमिति प्रयोजनरूपस्य प्रयोगः, कथमिति चेदन्नाह पादपूरणेति । पूरणं कृतमिवाहलन्मात्रं प्रयोजनं भव्य, भावप्रदत्तेन प्रयोजनान्तरनिरासः । तदुक्तं '(क)रुचिप्रबन्ध इव स्मिष्टपदप्रचारः प्रकृत्युद्दिनोपयोगना-सहोर्णव' इति ^{१३} । उत्फुल्लेयादि अत्र 'हि' सन्देहो न हेतव्यार्थं द्योतयति । न च वाक्या-

११ अथमर्पादनन्तरमिति प्रकरणात्प्रत्यम् ।

१२ माणिक्यचन्द्रकृतमहेते 'अरवीरमावयोऽज्ज्वलसन्दीऽहणार्थ' इति दर्शनादु-ज्ज्वलाहणार्थद्वारां पर्यायव्यप्राप्तयेव प्रयोगसाहचर्यम् ।

१३ सामवादात्तारनेने तु 'यत्प्रबन्धप्रबन्ध इवानवबद्धु हि निपात' इति लभ्यते । रत्नेष्वस्तु मरुत्तरीकणभरणीकायां भीषरदर्शितमेव प्रयोगं तदुक्तपाऽनुवदति ।

अत्र 'हि' शब्दः ।

अवाचकं यथा—

अवन्धरकोपस्य विहन्तुरापदां भवन्ति चक्षुः स्वयमेव देहिनः ।

अमर्षशून्येन जनस्य जन्तुना न जातहार्वेन न विद्विषादरः ॥१५२॥

(कि. प्र. १।३३)

अत्र जन्तुपदमदातर्यर्थे विवक्षितम्, तत्र च नाभिधायकम् ।

यथा चा—

हा धिक् सा किल तामसी शशिमुखी दृष्टा मया यत्र सा

तद्विच्छेदरुजाऽन्धकारितमिदं दग्धं दिनं कल्पितम् ।

किं कुर्मः कुशले सदैव विधुरो धाता न चेत्तत् कथं

साहस्यमयतीमयो भवति मे नो जीवलोकोऽधुना ॥१५३॥ (वि. उ. १)

अत्र दिनमिति प्रकाशमयमित्यर्थेऽवाचकम् ।

यद्योपसर्गसंसर्गादर्थान्तरगतम् ।^{१४} यथा—

सञ्जाराधौ यथा “स एव हि महादेव” इत्यारो, किन्तु बादमेव पूरयतीति निरर्थकः ।
युष्मदिति—एकवचनेन भगवती” सम्बोध्य प्रसादसम्बन्धितया बहुवचनिर्देशस्तेन न वचन-
प्रक्रमभेदोऽप्यत्र विन्यासः । असमर्थं हि तत्तार्थं न निर्धारितशक्तिरम्, अवाचकस्तु न तथेति
वस्माद्धेदः । अवन्धेरत्यादि—हार्दं स्नेहः । विद्विषादर इति (१।५०) आदरो बहुमानो द्रो
भयश्च । ननुदास्तुः स्नेहो बहुमानाय प्रभवति न वा कोपशून्यस्य भयायेति । जन्तुपदं
जननयोगाज्जन्ममात्रस्य वाचकं नवदातुः, तावति समयाभावात् । अथ जन्तुशब्दः
प्राणिपर्यायोऽपि कुतश्चित् प्राणिनि प्रयुज्यत इति प्रकरणादिनाऽत्र विवक्षितार्थप्रतीति-
र्भविष्यतीत्युच्यते ततोदाहरणान्तरमाह—यथा वेति । हा धिमिति निपातसमुदयेन
निर्वेदातिशयो भव्यते । विधुरो विमुखः । अत्र “तद्विच्छेदरुजाऽन्धकारितमिदं”मित्य-
मेनाध्यक्ष्यमाणास्य प्रकाशमयत्ववर्णनाविरुद्धत्वेन विवक्षितम् । तत्र दिनं कल्पित-
मित्युक्तम् । न च “दिन”शब्दः प्रकाशमयपर्यायः । सूर्योदयास्तमयपर्यन्तस्यादमलवच्छिन्नः
कालो दिनमित्युच्यते । अतः प्रकाशमय इत्यस्मिन्नर्थे दिनशब्दस्यावाचकता ।

जहाकाण्डोस्नालो नयकिरणलसत्केसरालिकरालः
 प्रत्यग्रालककाभाप्रसरकिसलयो मञ्जुमञ्जीरभृङ्गः ।
 भर्तुर्चत्त्यानुकारे जयति निजतनुसच्छलावण्यवापी-
 सम्भूताम्भोजशोभां विदधदभिनयो दण्डपादो भवान्याः ॥१५४॥

(व्य. वि. ३८५ पृ.)

अत्र दधदित्यर्थे विदधदिति ।

तिथेति व्रीडाजुगुप्साऽमङ्गलव्यञ्जकत्वात् । यथा—

साधनं सुप्रद्वयस्य यन्नान्यस्य यिलोभ्यते ।

तस्य धीशालिनः कौऽन्यः सहेतारालितां भुवम् ॥१५५॥

जङ्घेयादि । कितलयसन्दो मदाऽल पत्तखाचो ह्यात्ता सस्थानस्थाललक-
 दोत्ति^१प्रसरेण रूपं न घटते । तस्मान् पद्मपद् (१३) परोऽयम् । करालो
 दन्तुरः । मञ्जुपुनोहध्वनिः । मञ्जीरं गुरुरम् । उपरग्रेण धातुधो वलादन्मस
 मोषते । महाराहारसंहारप्रतिहारविहारवत् ॥ इति पश्येते दधाति । करोत्यर्थे ननु
 विशिष्टभारणार्थः । यो हि यं (११५५) विदधाति स तं धारयतीत्यपीति
 कथमत्र दृष्टतेति चेत्, तत्र—यत्, कृती रूपे व्याख्येया, धारणश्च संयोगेऽ-
 वच्छिन्नम् । तत्र गौणयोगोभयप्रतिपादनमशक्यम् । धारणपर्यन्तार्थावबोधने तु कृते-
 रप्राप्त्याऽद्धारणार्थत्वेति दोषस्तदप्यत्र एव । अगम्ये शब्दशक्तित्वाभाष्यम् । इह तु
 निमित्ततावैचित्र्यमिति तस्माद्भिद्यते । ऊर्ध्ववरणस्यासह्यपामिनगविशेषात्मा दण्डपादः^२ ।
 अस्य च समासोक्त्येवाम्भोजजुगुप्सत्वप्रतीत्येवमप्यम्भोजशोभां विदधदिति पुनर्वचनं
 यच्च भगवतीविशेषेण भावेनारयोपवर्णनं तदविचारमणोयमेव । शीरेत्यादि तत् श्रीलम्,
 तिग्मादेराकृतिगणत्वात् (पा. २।२।६५), कपिरवादिषाठालत्वं (पा. ६।२।१८ वा), न श्रीलम्
 अश्रीलमकान्तमित्यर्थः । तत्र विशिष्टीकृत्यप्रकं भवति यथा साधनमिति पदे हस्त्यादि-

१५ प्राप्तिप्रसरेणेति 'स' पुस्तके पाठः ।

१६ नाट्यशास्त्रीयाष्टोत्तराष्टवरणानामन्यतमस्य दण्डपादाद्यस्य विवरणेऽभिनव-
 भारतीप्रत्ययः (११५२) 'पूर्वतोऽप्यभितं हत्वे'त्यादिः 'क्षिप्रापविद्धकरणं दण्ड-
 पादा तु सा सृष्टे' (ना. शा. १-१५५) त्येवमकृतमेव 'पादसहितदण्डत्वरित-
 दस्तं न्यसेदिति सादोपपरिक्रमादिविषय'मित्यन्तरुत्तरीयः ।

लीलातामरसादृतोऽन्यवनितानिःशङ्कवृष्टाधरः
कश्चित् केसरदुपितेक्षण इव व्यामील्य नेत्रे स्थितः ।
मुग्धा कुट्टमलिताननेन ददती वायुं स्थिता तस्य सा
भ्रान्त्या धूर्ततयाऽथ घाऽऽनतिमृते सेनानिद्रां क्षुब्धिता ॥१५६॥
(अ. श.)

मृदुपवनविभिन्नो मत्प्रियाया विनाशाद्-
घनचिरकलापो निःसपत्नोऽस्य जातः ।
रतिविगलितयन्त्रे केशपाशे सुकेदयाः
सति कुसुमसनाथे कं हरेदेव वर्द्धः ॥१५७॥ (वि. उ. ४।२२)

एषु साधन-वायु-विनाशशब्दा प्रीडाऽऽदिव्यज्जकाः ।

सन्दिग्धं यथा—

आलिङ्गितस्ततभवान् सम्पराये जयश्रिया ।
आशीःपरम्परां वन्द्यां कर्णे कृत्या कृपां कुत ॥१५८॥

अत्र वन्द्यां किं दृढहृतमद्विलायां किं वा नमस्यामिति सन्देहः ।

अप्रतीतं यत् केचले शास्त्रे प्रसिद्धम् । यथा—

सम्यग्ज्ञानमहाज्योतिर्वलिताशयताजुषः ।
विधीयमानमप्येतन्न भवेत् कर्म वन्धनम् ॥१५९॥

अत्राशयशब्दो घातनापर्यायो योगशास्त्रादेव प्रयुक्तः ।

परतयोपात्तं पुरुषध्वजं स्मारयति । किञ्चिदुपुप्तान्यञ्जकं यथा लीलेत्यादी श्रुताश्रयिणि
काव्ये वायुपदम् । किञ्चिदातद्व्यञ्जकं यथा मृदुपवनेत्यादि । अस्येति प्रकरणात्म्य-
रस्य^{१७} । सति विदमाने मत्प्रियाया विद्यमानायाम्^{१८} । अयम्(एष) वर्द्ध इति—तत्केश-
पाशमनुहरेत् सदाथे तु किमनुहरेदिति । तदिहोर्वैरोविप्रलम्बस्य पुररवस वक्ता चिनशे-
पदमुभयश्रोतिसंस्पर्श(१।५३)ति^{१९} । सन्दिग्धं यथा आलिङ्गित इति । सम्परायः संभ्रामः ।
अत वन्द्यामिति दृढहृतपक्षे सप्तम्यन्तं वन्दनीयापक्षे द्वितीयाऽन्तमिति साधक्यापक-
प्रमाणाभावात् पदस्वरूपमेव सन्दिह्यमानम् । अप्रतीतमिति केचलप्रहारेण लोकनिरासः ।
यथा सम्यगित्यादि—अत आशयते(अदयेयेति)ति । तथाच पातजलमूलम् (१।२४)

१७ मयेति पाठान्तरम् ।

१८ इति यावदिति यावदविरतिः । 'विद्यमानायाम्' इति 'क' पुस्तके पाठः ।

ग्राम्यं यत् केयले लोके स्थितम् । यथा—

राकाधिभायरीकान्तसंक्रान्तद्युति ते मुखम् ।

तपनीयशिलाशोभा कटिश्च हरते मनः ॥१६०॥

अत्र कटिरिति ।

नेयार्थं 'काश्चिन्नैव त्वशक्तिः' (त. वा. ७०० पृ.) इति यन्निर्दिष्टं लाक्षणिकम् ।

यथा—

शरत्कालसमुत्थासिपूर्णिमाशर्चरोमियम् ।

फरोति ते मुखं तन्मिव ! चपेटापातनातिथिम् ॥१६१॥

अत्र चपेटापातनेन निर्जितत्वं लक्ष्यते ।

अथ समासगतमेव दुष्टमिति सम्बन्धः । अन्यत् तु केवलं समासगतं च ।

ह्लिष्टं यतोऽर्थप्रतिपत्तिर्व्यवहिता । यथा—

“जेशरुम्विपाकाशदैरपरामृष्टं पुरुषनिशेष ईश्वर” इति । ‘ह्लेशोऽविद्या, कर्मणि मुकुट-
दुष्कृतानि, तत्फलस्य विपाक, तदनुगुणा वाचना आशया मनसि वर्तमाना पुरुषे व्यपविश्यन्ते,
स हि तत्फलस्य भोक्तेति । यो ह्यनेन भोगेनापरामृष्टः स पुरुषविशेष ईश्वर’ (व्या. भा) इति ।
शास्त्रादाविति—आदिपदेन पुराणादि । केयले लोके न तु शास्त्रे, यथा पूर्वं शास्त्रानभिज्ञ-
विषये प्रयुज्यमानं सृष्टं, न तथेदमपीतप्रयुक्तमिष्यते । यथा राकेत्यादि—राका
पूर्णमा, विभावरीकान्त-नन्दः, तपनीयं सुवर्णम् । नीयते ज्ञायते साक्षादनुक्तो न्याय-
कलादृष्टावै इति नेयार्थम् । तच्च द्विधा कृदमरुदध । तत्तात्पर्यमभिधेयप्राप्त्यम्, इतरदुष्टम् । तर्हि
तत्त्वस्यैव साक्षणिकस्य दुष्टता स्यादित्यत आह यत्तिनिर्दिष्टमिति । अत हेतु — अशक्तिः
इति प्रयोजनं विना साक्षण्यया प्रयुक्तमित्यर्थः १९ (११५६) । अत तन्मुखेन तादृशबन्धो जित
इति मुह्येन यदोच्यते तदा न निश्चिन्तयन् । साक्षण्यया च नाधिकं वैचिष्यमिति । एकमेव
चेदेवविषं पदं व्याज्यं तर्हि बाहुल्यमेपागेत्येति दूरतरनिरस्तमिति । अर्थस्य प्रतिपत्ति-
र्थप्रतिपत्तिः । सा व्यवहिता यस्माद्भवति तत् ह्लिष्टं, समासादैक्यमिति पदमेवेदं दुष्टम् ।

१९ नेयार्थनयेत्यादौ समासगतमेवेत्यन्ते प्रकृते कारिकाप्रबन्ध इति यावत् ।

२० अतः ‘निश्चितज्ञाया वाचित्वा सामर्थ्यादभिप्रायवत् । क्रियन्ते सामर्थ्यं वाचित्वा
वाचिन्नैव स्पष्टाविति’ इति समग्रं तन्तुवार्तिनीयं वचनं परामृष्टम् ।

अत्रिलोचनसम्भूतज्योतिष्दग्मभासिभिः ।

सदृशं शोभतेऽत्यर्थं भूपाल ! तत्र चेष्टितम् ॥१६२॥

अत्रात्रिलोचनसम्भूतस्य चन्द्रस्य ज्योतिष्दग्मेन भासिभिः कुमुदैरित्यर्थः ।

अविमृष्टः प्राधान्येनानिर्दिष्टो विधेयांशो यत् तत् । यथा—

मूर्धामुद्धृतकृत्ताधिरलमलमलद्रकसंसकधारा-

धौतेशाङ्गमिपसादोपनतजयजगज्जातमिथ्यामहिम्नाम् ।

कौलासोल्लासनेच्छाव्यतिकरपिशुनोत्सर्पिदर्पोद्धराणां

दोष्णां ज्यैषां किमेतत् फलमिह नमरीरक्षणे यत् प्रयासः ॥१६३॥

अत्र मिथ्यामहिमत्वं नानुयाचम्, अपि तु विधेयम् । यथा च—

अस्तां नितम्यादयलस्यमाना पुनः पुनः केशरदामकाञ्चीम् ।

स्यासीकृतां स्थानविदा सारेण द्वितीयमौर्वीमिव कार्मुकस्य ॥१६४॥

(क. घ. ३।५५)

अत्र 'मौर्वी' द्वितीया'मिति द्वितीयत्वमात्रमुत्प्रेक्ष्यम् । यथा च—

अत्रिलोचनेत्यादि—प्रतिर्मुनिः । व्यवहितार्थप्रत्येकत्वस्य मन्धकृतैव दर्शितम् । विशेषण-
विशेष्याभिधानिपदरचनाविशेषः समासः । तत्र विशेषणस्यावच्छेदकत्वादप्राधान्यं
विशेष्यस्य तु विशेषत्वात् प्राधान्यमिति तयारवेन शनिना निवृत्तित्वस्यार्थस्य यत् समासेनाप्राधान्यं
वितन्पते तद्विधेयाङ्गस्याविमर्शनादविमृष्टविधेयांशं नाम । यथा मूर्धामित्यादि । उद्धृत-
कृत्तम् उन्मर्शदया हठात् कर्तनम् ।...महिम्नामिति दोष्णां विशेषणम् । अत्र मिथ्या-
महिमत्वं बहुजोदावन्यपदार्थप्रधाने न्यग्मानित्तमित्यनुतात्पर्यतो प्रविष्टं, तथा च न विवक्षित-
मिति दुष्टत्वम् । एवं गमासान्तरेऽपि यथा अस्तामिलादि । केशरो वक्रलः । द्वितीय-
मौर्वीमिवेत्युत्प्रेक्षाया कर्मधारयसमास उत्तरपदार्थप्राधान्यात् पूर्वपदार्थस्याप्राधान्यमित्यनु-
यत्नम् । एतदेव इदमित्युं पाठान्तरमाह (११६३) मौर्वीमिलादि । "न चात्र पाठे वृत्ताग्नः
शङ्कनीयः, तत्र ध्वन्यतामासलक्षणत्वात्, "वादान्तेषु बहुलं शुभं"रिति (छः सू) बहुल-
मदण्णेत्यापि वसन्तवित्तकादाविव शुभं न्वतानियमशान्यैरनादृतत्वात् ।" (व्य. वि. २५ वि)^{२१}

२१ 'शुभं न्वतानियमस्य सचर्णैरुत्पन्नान्तरत्वा'दिति शुभित्वव्यक्तिविशेषेऽङ्गप्रत्ययः
पाठः । सचर्णैरपि वृत्तविशेषज्ञानशुभैरपीति च व्याख्यातम् । यत् वादामे
लपोरपि शुभभाव उक्तत्वात् सर्वत्र द्वितीयवचनपूर्वादविपर्ययं, प्रथमवृत्तीयवाद्-

घपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मता विगम्यरत्नेन निवेदितं यमु ।

वरेषु यद् बालमृगाक्षि । मृग्यते तदस्ति किं व्यस्तमपि त्रिलोचने ॥१६५॥

(कु. स. ४।१२)

अत्र 'अलक्षिता जनि'रिति वाच्यम् । यथा च—

आनन्दसिन्धुरतिचापलशालिचिससन्दाननैकसद्वर्न क्षणमप्यमुक्ता ।

या सर्वदैव भवता तदुदन्तचिन्ता तान्ति तनोति तत्र सम्प्रति

धिग्धिगसान् ॥१६६॥

अत्र 'न मुक्ते'ति निषेधो विधेयः । यथा—

नवजलधरः स्रग्दोऽयं न दत्तनिशाचरः

सुरधनुर्विदं दूराकृष्टं न नाम शरासनम् ।

अयमपि पटुधोरासारो न याणपररपरा

फलकनिकपक्षिग्या विधुत् प्रिया न ममोर्वशी ॥१६७॥ (वि. उ. ४।७)

घपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मता विधेयं. बहुमीदृशं तु व्यगम्यरत्नम्. अतएव पाठान्तरमाह अलक्षिता जनिरिति । एवञ्च कनभद्रोऽपि न भवतीति भावः । ननु समाप्ते यथा आनन्देत्यादि—सन्दाननैकसद्वर्नवर्णनैकनिवासः । उदन्तो वाहो । तान्ति-सन्तुता । अमुकेति ह्यामनिषेधः प्राधान्येन विपक्षितः, स च समाप्ते व्यगम्यरत्नः । यत्र निषेधस्य प्राधान्यं विपक्षितं न तत्र समाप्ती तथा नवेत्यादि । यद्यदत्तनिशाचर इत्यादि

विषयान्नु वसन्ततिलसादावेवेति साहिलदर्पणरूपा समोद्घोषणं 'न पादान्त-
लपोऽस्त्य' च सर्वते'ति सामनयवगनुग्रहः । आचार्यदेमचन्द्रोऽपि छन्दोऽनु-
शासनवृत्तावाह (११४) :—'पंशस्यकादिचरणान्तरनिवेशितस्य गत्वं लपोर्न हि
तथा धृतिर्यमदायि । श्रोतुर्वसन्ततिलकादिपदान्तवर्ति गत्वं नदस्य विहितं
विपुषैर्वया स' इति । गत्वं शुद्धं, लो लपोः । जेमेन्द्रेण सुवृत्ततिलक
लपजातिर्वंशस्यप्रभृतोनां लक्ष्येषु (११२) छन्दःशास्त्रानुसारेण कृतेष्वपि स्वकृत
इन्द्रजोदाहरणे 'तो अन्ये'ति श्लोके 'ज्वलदिन्द्रवज्रपातेवि' । वृत्तीचरणेऽप्राप्त-
गुरुभावान्तलपोः प्रदरानं कविकृततिरोमण्यैः कालिदासस्य कृतौ 'भालन्ति रत्नानि
महीपभीष्य पृथुपै'त्यादेर्वदुस्त उपलम्भश्च यत्प्रतिषेधस्य न तथा कविजना-
दत्तवमिति सूचयति । अन्ताधुनिकपाद्यालविमर्शकाणां मतम् E. A.
Sonneschien's What is Rhythm प्रवृत्तिविचित्रपेय्यवलीकनीयम् ।

इत्यत्र । न त्वमुक्तताऽनुवादेनान्यदत्र किञ्चिद् विहितम् । यथा—

जुगोपात्मानमत्रस्तो भेजे धर्ममनातुरः ।

अगृधुराददे सोऽर्थमसक्तः सुखमन्वभूत् ॥१६८॥ (र. वं. १।२१)

इत्यत्रात्रस्तताऽनुवादेनात्मनो गोपनादि ।

विच्छ्रमतिरुद् यथा—

सुधाकरकराकारविशारदविचेष्टितः ।

अकार्यमित्तमेकोऽसौ तस्य किं वर्णयामहे ॥१६९॥

यत्र कार्यं विना मित्रमिति विवक्षितम्, अकार्येषु मित्रमिति तु प्रतीतिः ।
यथा वा—

चिरकालपरिष्ठासलोचनानन्ददायिनः ।

कान्ता कान्तस्य सहसा विदधाति गलग्रहम् । ॥१७०॥

अत्र कण्ठग्रहमिति धाच्यम् । तथा—

न व्रस्तं यदि नाम भूतकृष्णासन्तानशान्तात्मन-

स्तेन व्यापृजता धनुर्धमवतो देवाद्भवानीपतेः ।

तत् पुलस्तु मदान्धतारकयथादिध्यस्य दत्तोत्सवः

स्कन्दः स्कन्द इय मियोऽहमथवा शिष्यः कथं विस्मृतः ॥१७१॥

(ग. बी. म. २।२८)

अत्र 'भवानीपति' शब्दो भवान्याः पत्यन्तरे प्रतीतिं करोति । तथा—

गोरपि यद्वाहनतां मासवतः सोऽपि गिरिसुतासिंहः ।

सविधे निरहङ्कारः पायादः सोऽभिव्यकारमणः ॥१७२॥

उभासः कियते न तर्हि विवक्षितार्थस्य प्रतिपत्तिः^{२१} एवम् । न चात्रात्राभुवेत्यन्वयः
किञ्चिद्विधेयं यथा जुगोपेलादी । अत्र नीतिशास्त्रबोधितकर्तव्यभावमात्रमगोपनादिकं
रात्रा विधेयमिति तत्र कृतं न तु साक्षादित इत्यत्रस्त इत्यदेविधेये गोपनादौ न्यग्भावे
युक्त एव । सुधाकररेखादि—विशारदो घृष्टः । अकार्यमित्तमित्येतन् पदं निरुपधि-
मित्रपरतया प्रयुक्तम्, अकार्यं यन्मित्रम् अकार्येषु वा (१६६b) यन्मित्रमिति समासा-
न्तरेण प्रकृतोपमदिगीं धियमुत्पादयति । खिरेत्यादि । गलग्रहपदमालिङ्गने
प्रयुक्तं पूर्वप्रकाशानन्ददायिणाविस्मरुणनिःसारणमतिरुद् । न व्रस्तमित्यादि—तेनेति

अत्रास्मिकारमण इति विद्वद्वां धियगुत्पादयति ।

श्रुतिकटु समासगतं यथा—

सा दूरे च सुधासान्द्रतरङ्गितविलोचना ।

यर्हिनिर्होदनाहोऽयं कालश्च समुपागतः ॥१७३॥ (सं. ?)

एवमन्यदपि श्रेयम् ।

अपास्य च्युतमस्कारमसमर्थं निरर्थकम् ।

वाग्न्येऽपि दोषाः सन्त्येते पदस्यांशेऽपि केचन ॥१७४॥

केचन न पुनः सर्वे । कामेणोदाहरणानि—

सोऽय्यैष्ट चेदांशिदशानयष्ट पितृनपातीत् सर्वमस्त यन्धून् ।

व्यजेष्ट पद्दुर्गमरस्त नीतौ समूलघातं न्यप्रधीदरीष्ट ॥१७५॥

(म. का. ११२)

दाशरयिना । तारकाशयो दैत्यः, भवस्य पत्नी भवानी, इन्द्रवरुणभरतर्वह्नेत्यादिनां दीप् (पा. ४।१।४६) आनुगागमश्च । तस्याः पठिरिति । अस्थिका माता तस्याः रमणः पाशुक इति—एवविधानि पदानि विद्वद्वां धियेगुत्पादयन्ति । श्रुतिकटु समासगतं यथा-सेत्यादि । यर्हि गयूराल्ल [निर्होदन्] निर्होदः केदारः । सदैः कालः समये इति समल्ल' श्रुत्युल्लदम् । एवमन्यदिति यथाऽऽक्रोशे दासीकामुक इति च्युतपरङ्कति ।

इत्थं पददोषान्विविच्य वाक्यदोषान् पश्यति वाग्न्येऽपीति । एते पूर्वोक्ता दोषा । सत् किं सर्वत्रैवेत्यत आह—अपास्येति नि संस्कारादि दोषस्य हि वेति । पदसंस्कारादिनो हि पदान्येव संस्क्रियन्ते न वाग्न्यानीत्याहुः ।^{२३} सोऽय्यैष्टेत्यादि—अपातीत् वर्णितवान् । पद्दुर्गमः कामकोधलोमदुर्पमानमदाः । समूलघातं 'समूलाकृतजीवेषु हनन्नुग्रह' (पा. ३।४।३६) इति श्रुत्युल्ल । समूल इत्यन्यथेत्यर्थः । अल स इति, अन्यैष्टेति चेदिति । विद्वद्वांशित्या (१।१७३) दि पदं संदृष्ट श्रुत्युल्लदम् । अप्रयुक्तं

^{२३} पदसंस्कारं शास्त्रमिति केपाचिद्वैयाकरणानां दर्शनं, वाक्यसंस्कारं शास्त्रमित्यन्येषाम् । पूर्वस्मिन् दर्शने पदान्येव पृथक् क्रियन्ते पश्चाद्वाक्यपठनेति निष्पन्नपदं पश्चाद् वाक्यपठनायामपि न निवर्तते, निष्पन्नत्वान् । एतस्यैव परामर्श उपरत दोषाकृतकृतमन्त्रये ।

स रातु यो दुश्चरवनी भातुकानां परम्पराम् ।

अनेडमूकताऽऽद्यैश्च यत्तु दोषैरसम्मतान् ॥१७५॥

अत्र दुश्चरवनी इन्द्रः, अनेडमूको मूकवधिर ।

सायकसहाययाहोर्मैकरध्वजनिमित्तक्षमाऽधिपतेः ।

अब्जसचिभास्वरस्ते भ्रातितरामवनिष । श्लोकः ॥१७६॥

अत्र सायकादयः शब्दाः सङ्गाद्विभूचन्द्रयशःपर्यायाः शराद्यर्थतया प्रसिद्धाः ।

कुविन्दस्त्वं तावत् पटयसि गुणग्राममभितो

यशो गायन्त्येते दिशि दिशि च नग्रास्तव विभो ।

शरज्जयोत्सनागौस्फुटविरुदसयोऽङ्गुभगा

तथाऽपि त्वत्कीर्त्तिश्च मति विगताच्छादनमिदं ॥१७७॥

अत्र कुविन्वादिशब्दोऽर्थोन्तरं प्रतिपादयन्नुपश्रोतव्यमानस्य तिरस्कार-
व्यनक्तीत्यनुचितार्थम् ।

प्राध्रप्राड्विष्णुधामाप्य विप्रमाश्वः करोत्ययम् ।

निद्रां सङ्ग्रहणार्थं पलायनपरायणाम् ॥१७८॥

अत्र प्राध्रप्राड्विष्णुधाम-विप्रमाश्व-निद्रा पूर्णशब्दाः प्रहृष्टजलद-गत-
सप्ताश्व-सङ्कोच दलानामवाचकाः ।

भूपतेरपसर्पन्ती कम्पना वामलोचना ।

तत्तत्प्रहणनीत्साहचरी मोहनमादधौ ॥१७९॥

यथा स इत्यादि । रातु इन्द्र । भातुकानां कुशलानाम् । यत्तु उपपन्नम् । अत्र
दुश्चरवनी इन्द्रवर्षावतया स्यात् । “अनेडमूकस्तु यत्तु” श्रोतव्यशिवत् (अ. ५०. १११/१२५)
इति नामानुशासनसिद्धान्त्यपि कविभिर्न प्रयुज्यन्त इति द्रष्टव्यम् ।

सायकेत्यादि—श्लोको यशः । अत्र सायकादिशब्दे सङ्गादयोऽर्था उक्ताः, न च
तेष्वेवं मूयसी प्रसिद्धिः किन्तु शरादिषु । कुविन्दः पृथ्वीपुङ्गवः, तन्वरायस्य । पटयसि
पटं करोषि पटं करोषीति च । गुणाः सौन्दर्योदयलन्तवधः । अभितः सपत्त आरौह-
परिणाहाभ्याम् । यश इत्यकारप्रश्लेषेणायसश्च । नग्रा वन्दिनो दिगम्बराश्च । आच्छादन
मावरणं यत्प्रदम् । प्राध्रप्राड्विष्णुधामाप्य । प्राध्रप्रादिशब्दा न मेघादौ
सहेतिता इत्यवयवाः । भूपतेरित्यादि—कम्पना सेना वम्पमहिता च । “वामं

अन्नोपसर्पणं प्रहणनं मोहन-शब्दाः प्रीडाव्यञ्जकत्वादश्लीलाः ।

तेऽन्यैर्बान्तां समञ्जन्ति परोत्सर्गञ्च भुञ्जते ।

इतरार्थग्रहे येषां कयीनां स्यात् प्रवर्त्तनम् ॥१८०॥

अन्नं चान्तोत्सर्गप्रवर्त्तनशब्दा जुगुप्सादायिनः ।

पितृवसतिमहं यजामि तां सह परिवारजनेन यत्न मे ।

भवति सपदि पायकान्वये हृदयमशेषितशोकशाल्यकम् ॥१८१॥

अत्र पितृगृहमित्यादौ विवक्षिते दमशानादिप्रतीतावमङ्गलार्थत्वम् ।

सुरालयोह्लासपरः प्राप्तपर्याप्तकम्पनः ।

मार्गणप्रवणो भास्वद्भूतिरेव विराजते ॥१८२॥

अत्र सुराविशब्दाः किं देव-सेना शर-विभूत्यर्थाः, किं मदिराऽऽद्यर्था इति सन्देहः ।

तस्याधिमात्रोपायस्य तीव्रसंवेगताञ्जुषः ।

दृढभूमिः प्रियमाप्तौ यत्नः स फलितः सखे ॥१८३॥

अत्राधिमात्रोपायादयः शब्दा योगशास्त्रमात्रप्रयुक्तत्वादप्रतीताः ।

शत्रून् प्रति विद्वद् कान्तश्च । उपसर्पणं सेवा रतारम्भश्च । मोहनमनुरञ्जनं धातुसंक्रमणञ्च । प्रहणनं शस्त्रादिना प्रहारो नाभ्यासौ चपेटाऽऽदिदानश्च ।

तेऽन्यैरित्यादि—चान्तमुद्गीर्णम्, 'उत्सर्जनं बहिः कुर्यादित्यादाविशोत्सर्गशब्दो मूलपुरीषोत्सर्गं' स्मारयति । प्रवर्त्तनं मूलपुरीषशान्तौ वयनञ्च । पितृवसतिः पितृगृहं श्मशानञ्च । पायकः पवित्रोऽग्निश्च । अन्ययः कुलं सम्बन्धश्च । अ ॥१७६॥—शेषितं नि शेषितम् । शोकशाल्यकमिति 'क' प्रत्ययोऽपि विन्त्यः । सुरालयेत्यादि—प्राप्ता पर्याप्ता सम्पूर्णा कम्पना सेना येन पर्याप्तकम्पञ्च । मार्गणं यात्रा शरश्च । भूतिर्भस्मेति द्वितीयोऽर्थः । तस्यैत्यादि—'योगिनो न कथा भवन्ति मृदूपायो मन्त्रोपायोऽधिमात्रोपायश्चेति । अथमपि चौरावमध्यतीव्रसंवेगात् प्रत्येकं तिष्ठेति । प्यानादोना-माधिक्यं संवेगः । तत्र मृदूपायतीव्रसंवेगाभ्यामधिमात्रोपायतीव्रसंवेगासमप्रतरः समाधिलभिः समाधिफलश्च भवति" (यो. सू. १।२०-२२, व्या. भा. ३) चित्ततृप्त्यस्तु सर्वाः सुषुप्तु'क्षमोदारिमकाः । 'अभ्यासवैराग्याभ्याश्च तन्निरोधः' (यो. सू. १।१२) । 'तत्र स्थितौ यत्नोऽभ्यास' (यो. सू. १।११) इति 'चित्तस्य इतिशून्यस्य प्रशान्तवाहिता स्थितिः, तदर्थः प्रयत्नो-

ताम्यूलभृतगह्वोऽयं महं जल्पति मानुषः ।
करोति खादनं पानं सदैव तु यथा तथा ॥१८४॥

अत्र गह्वादयः शब्दा ग्राम्याः ।

वरप्रवैदूर्यचरणैः क्षतसत्त्वरजःपरा ।

निष्कम्पा रचिता नेत्रद्वन्द्वं बोधय^{३४} साम्प्रतम् ॥१८५॥

अत्राश्वररत्नपादैः क्षततमा अचला भूः कृता, नेत्रद्वन्द्वं बोधयेति नेयार्थता ।

धम्मिल्लस्य न कस्य प्रेक्ष्य निकामं कुरङ्गशावाक्षराः ।

रज्यत्यपूर्वबन्धव्युत्पत्तेर्मौनसं शोभाम् ॥१८६॥

अत्र धम्मिल्लस्य शोभां प्रेक्ष्य कस्य मानसं न रज्यतीति सम्बन्धे क्लृप्तम् ।

न्यक्कारो ह्ययमेव मे यद्वर्यस्तन्नाप्यसौ तापसः

सोऽप्यद्वैव निहन्ति राक्षसभटाभ्रजीघत्सहो रावणः ।

धिक् धिक् शकजितं प्रबोधितवता किं कुम्भकर्णेन वा

सर्गग्रामटिकाविलुण्ठनवृथोच्छ्रैः किमेभिर्भुजैः ॥१८७॥

(ध्व. भा. १५३ कृ)

अत्रायमेव न्यक्कार इति वाच्यम् । उच्छ्रमत्यमार्हं आनुवाचं, न वृथात्व-
विशेषितम् । अत्र तु शब्दरचना विपरीता कृतेति वाक्यस्यैव दोषो, न
वाक्यार्थस्य ।

ऽभ्यासः । स तु दीर्घकालनेरन्तर्यात् सेवितस्वप्ना वसवर्षेण विषया श्रद्धया च तन्मादितः
संस्कारवान् श्रुत्यामसंस्कारेण कालित्वेनानभिभूतविषयो ददभूमिरित्युच्यते (धो. सू. व्या. भा.
१।१३, १४) । ताम्यूलैत्यादि स्फुटमेव । यस्तेत्यादि—सत्त्वरजोभ्यां परं तमः । नेत्रद्वन्द्वं
बोधय साम्प्रतमिति प्रमातृजातम् उक्तिच्छेदार्थः । उदिद्वयवहितार्थपरामर्शाद्वर्यवैदूर्यादयः
‘काञ्चिन्मैव शकजितं’ इति लक्षणाया प्रयुक्ता इति नेयार्थता । धम्मिल्लस्येत्यादि—
धम्मिल्लः संगतः वेशपाशः । अत्राश्वररत्नयोर्म्यताभ्यां (१४४८) व्यवहितार्थपरामर्शने
जिह्वत्वम् । न्यक्कार इति—‘यदुत्तमयोगः प्रापम्यम्’ इत्यादिपक्षे लक्षणाया (व्य. वि. १)
‘तत धर्मिणमुद्दिश्य साम्प्रतमर्गं विधोयत’ इत्यस्य शक्तिः सिद्धलोदेश्यत्वं साम्प्रत-
स्य विशेषत्वम्, अतो यस्मिन्समानविषयेणेदमा निदिष्टस्योद्देश्यत्वं, न्यक्कारस्य तु
प्राथमिकत्वापि सिद्धत्वात् विषेयत्वमिति वस्तुगतविचिन्ता च । तच्चेह विपर्ययेणोक्तम्,

यथा वा—

अपाङ्गसंसङ्गि तरङ्गितं दृशोभ्रुर्वोरसालान्तविलासि वेङ्गनम् ।

विसारिरोमाञ्चनरञ्जकं तनोस्तनोति योऽसौ सुभगे ! समागतः ॥१८८॥

(व्य. वि. ?)

अत्र 'योऽसा'चिति पदद्वयमनुवाद्यविधेयार्थतया विवक्षितमनुवाद्यमात्र-
प्रतीतिरुक्तं । तथाहि—प्रक्रान्तप्रसिद्धानुभूतार्थविषयस्तच्छब्दो यच्छब्दो-
पादानं नापेक्षते । क्रमेणोदाहरणम्—

कातर्यं केवला नीतिः शौर्यं श्वापदचेष्टितम् ।

अतः सिद्धिं समेताभ्यामुभाभ्यामन्वियेय सः ॥१८९॥

(१. वं. १७।४७)

अतएव हि तात्किंकायाम् 'अमिल्य' शब्दं (न्या. सू. भा. २।१६) इतिवदप्राप्तकालं
निग्रहस्थानमिति गीयते^{२५} । एवं भुजानां सैलौक्यविजयोपजातशौर्यमिमानमस्त-
वक्ष्यमुच्छ्वनस्वमनूय साम्प्रतिकमकस्मिन्करत्वं विधेयम् । न तु प्राकृतमेव तत्^{२६} । उक्त-
वैपरीत्येनायं दोषः समाधीयते । अर्थस्य निरपवादत्वादित्याह शब्दरचनेति ।

अपाङ्गं प्रैतान्तः, अरालं वक्रं, वेङ्गनगितस्वतो वलनम् । अत योऽसाविति—
यच्छब्दोऽनुवाद्यार्थवयाऽद-शब्दस्तु विधेयार्थतया विवक्षितः । एतद्यनुपपन्नं, यच्छब्दरस्यानूयत्वे
तच्छब्देनैव विधेयार्थनोपसंहारस्य च न्याय्यत्वात् । 'तथाहि अद-प्रत्यतिशब्दैरज्ञायमानोऽर्थः
प्रतीयते, ततो यथा 'यदेतच्चन्द्रान्तर्जलदलवलीलां वितनुते तदाचष्टे लोकः शशक इती'त्यादौ
(त. क. अ. ४०१ पृः) तच्छब्दस्य-(११८b) चेत्ता, तनुपादानमन्तरेण वाक्यार्थस्याविधान्ते-
स्तथाऽन्तापि साक्षाद्भूतमिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । यच्च केवलयोर्यतदोर्गिराकाङ्क्षत्वं हरयते
तदपि प्रकृते न सम्भवतीत्याह (व्य. वि. १७२-७४पृः) तथाहीति । वक्ष्यमाणेन क्रमेणोपपद्यते
ह्येतदित्यर्थः । तत्र तच्छब्दस्य केवलस्य निराकाङ्क्षत्वं प्रकरणादिविषयमिष्ठं सिधेत्याह—
प्रक्रान्तेति । एतदेव लक्ष्यस्वरंरनेन दृश्यति कातर्यमिलादि । अतः पर्यागोयोऽतिविर्णाम

२५ 'शब्द इत्येव प्राप्तकालं निग्रहे'त्यादि 'क' पुस्तकेऽमङ्गतः पाठः । 'सवयवविपरीत-
वननमप्राप्तकाल'मिति न्याययुक्तमत्र परामृष्टम् । अत्राप्युद्देश्यविधेययोः क्रमव्यन्यासो
दोषस्य बीजात् ।

२६ 'न तु प्राकृतमेत'दिति 'ख' पुस्तके पाठः ।

वयं गते सम्प्रति शोचनीयतां समागमप्रार्थनया कपालिनः ।

कला च सा कान्तिमती कलायतस्तुभ्य लोफस्य च नेत्रकौमुदी ॥

(=१३० श्लोः)

उत्कम्पिनी भयपरिस्वललितांशुकान्ता ते लोचने प्रतिदिशं विधुरे क्षिपन्ती ।

क्रूरेण दाहणतया सहस्रैव दग्धा धूमान्वितेन दहनेन न वीक्षिताऽसि ॥१९०॥

(ता. भा. १।१६)

यच्छब्दस्तूत्तरयाक्यगतत्वेनोपात्तः सामर्थ्यान् पूर्ववाक्यगतस्य तच्छब्द-
सोपादानं नापेक्षते । यथा—

साधु चन्द्रमसि पुष्करैः कृतं मीलितं यदभिरामताऽधिके ।

उद्यता जयिनि कामिनीमुखे तेन साहसमनुष्ठितं पुनः ॥१९१॥

(रा. घ. १।६५)

राजा प्रकान्तस्तच्छब्दविषय इति तच्छब्दोपादानमन्तरेणापि निराकाङ्क्षत्वं, कैवल्येनैव
तच्छब्देन वाक्यार्थप्रतीतिविभ्रान्तेः ।

प्रतिद्वार्थविषयो यथा द्वयमित्यादि—अतः स्तेषु निराकाङ्क्षं तैलोपयालद्वारभूता
सुधारमनित्यन्दिनी वरावरस्य जगतो जीवितायमानैरिवमादिरूपतया प्रविद्धा । अत्रभूतार्थ-
विषया यथा उत्कम्पिनीत्यादि—भयेन परिस्वलितमशुकान्तं तस्याः । “इयं हि
वामवदतादाहाकर्णान्धुशौकनिर्भरस्य यत्राजस्योक्तिः । तदिदं सुसंवेद्याभ्यपदेश-
लोकोत्तरवितासपरिस्वन्ददीर्घत्वाद्यनन्तधर्मान्तराकान्तानुभूतलोचनविषयस्तच्छब्दः । न चात
तच्छब्दस्य प्रकान्तपरामर्शिता सदस्यज्ञानविन्ताऽदिप्रमवर्तस्वारोपनतस्तरणविरोपाकार-
रूपकत्वात्तस्य” (ध्व. भा. लो ३।४) । एवं तच्छब्दस्य निराकाङ्क्षत्वं—(११९३)
सुदाहृतं यच्छब्दस्योक्तिं यथयति यच्छब्दस्त्विति । पुष्कराणि पद्मानि । यथाऽतैव
साधु चन्द्रमसीशत ‘मीलितं यदभिरामताऽधिके साधु चन्द्रमसि पुष्करैः कृतं’मिति
पाठे द्वयोस्तूपादानेऽनुतादयितेशार्थतया प्रतीती स्फुटमेव निराकाङ्क्षत्वम् । यथा

- २७ एवं व्यक्तिविनेकारमनुश्रुत्याचार्यमम्मटस्य मन्तव्यं सुस्थितम् । अभिनन्दकृते राम-
चरिते श्लोकोऽयमेव सप्रविष्ट आसीत् प्राक् । यथात् वाक्यविमर्शकाणां
विपतिमालीस्य ‘अशुचिर्भिरामताऽधिके साधु चन्द्रमसी’त्यादि संशोषितं
प्रत्यकृतैलपुनोपलभ्यमानप्रत्ययवाचकाभ्यो ह्ययते । तेनालोपितरोपस्य समा-
धानं सुष्ठु साधितम् ।

प्रागुपात्तस्तु यच्छब्दस्तच्छब्दोपादानं विना साकाङ्क्षः । यथा ह्यत्रैव श्लोक
आद्यद्वितीयपादयोर्ध्वत्वासे । द्वयोऽपादाने तु निराकाङ्क्षत्वं प्रसिद्धम् ।
अनुपादानेऽपि सामर्थ्याद् कचिद्द्वयमपि गम्यते । यथा—

ये नाम केचिदिह नः प्रथयन्त्यवज्ञां जानन्ति ते किमपि तान् प्रति नैव यतः ।

उत्पत्स्यते मम तु "कोऽपि समानधर्मा कालो ह्यर्थ निरवधिर्विपुला

च पृथ्वी ॥१९२॥ (भा. मा १।०)

अत्र य उत्पत्स्यते तं प्रतीति (व्य वि. १६६६) । एवञ्च तच्छब्दानुपादानेऽन
साकाङ्क्षत्वं प्रसिद्धम् । न चासाविति तच्छब्दार्थमाह—

“यदुवाच न तन्मिथ्या मद्दो न जहार तत्” (र व. १।१।२) यथा च “स दुर्मति धेयसि
सत्य नावर” “रा पूज्यकर्मां सुहृदां शृणोति य” इत्यादौ” (व्य वि १६३-६४ पृ०) ।

कचित् पुनरुपात्तविषयोपकलितयोः स्वार्थतामर्थादाद्येष ये नाम केचिदिदि सर्वे ।
अत्रावधोरणाकारणमनादरातिशयाभिप्रायेण क्वाहङ्कारतया प्रपन्नम् । न ह्यस्यात्मनो बहुत्वेन
निर्देशः । अतएवाह—जानन्ति ते किमपीति वाक्ता न किमपि जानन्तीत्यर्थः । पश्चात्तु
विद्वधवक्तव्येन समानधर्माण मुद्दिष्टीकृत्य ममेत्येकवचनेन निर्देशो न विद्वद्यते ।
यदि वा ‘अस्मदो द्वयोर्ध्वेति (पा ३।२।४६) चकारेण ‘जात्याऽयायामेकस्मिन् बहुवचन-
मन्यतरस्या’ (१।०।१८) मित्येकस्मिन्निति पदानुकरणेण बहुवचनस्याप्येकवचनाभेदेव । तु
शब्दोऽस्म्य(स्त्व)र्थे, अस्मयानामनेकार्थत्वात्, इतरथा ‘विपुला च पृथ्वीति चिन्त्य स्यात् ।
अत्र साकाङ्क्षतरमिति (३।१७७) योऽसौ शुभग (१।८ श्लो) इत्यतः । “न च
प्रकल्पमानानामागतविषयतयोपकलितेन तदा यस्यादुशेषः “सम्भवति तदुपादान
एव तत्सम्बन्धप्रतीतिदर्शनात् । अन्यथा ‘यन्त्रोपासौ शलभता लेभे काम शिवोऽव
रा’दित्यत्रापि शिवनिपयतयोपकल्पितेन तदा तत्सम्बन्धप्रतीती सन्नतार्थत्वेव स्यात् ।
(व्य. वि १६६ पृ) ‘ननु नास्त यद केननस्यैव प्रयोग किन्तु तच्छब्दानभिप्रायाऽन शब्द
प्रयुक्त एव—असाविति । तदथ तदपेक्षया वाक्यार्थविधान्तेर्न कथिदुक्तोपावहरा इत्यत

28 ‘यन्त्रोपासौ शलभता लेभे’ति वाचिन्त पाठ । अत्रास्ति चेति वाक्यार्थाऽप्याहार्यः ।

29 ‘य तस्युद्धो भवतीति ‘छ’ पुल्लिङ्गे पाठः । न चाम्बिकाकेसरिनिपयतयोप
कल्पितेन तदाऽस्येति मुद्रितपुस्तके पाठः । एतच्च ‘संरम्भ करिकीटमेवे’त्यादि
बभ्रोः श्लोको विपयमुपनन्द्य मदिमभट्टस्य मन्तव्यम् । मुद्रितपुस्तकपाठस्यैव
विधिर्दिष्टः ।

यत्तदूर्जितमत्युग्रं क्षात्रं तेजोऽस्य भूषतेः ।

दीव्यताऽक्षैस्तदाऽनेन नूनं तदपि हारितम् ॥१९६॥ (वे. सं १।१३)

इत्यत्र तच्छब्दः ।

ननु कथं

कल्याणानां त्वमिदं महत्तमीशिपे त्वं विधत्से^१

पुण्यां लक्ष्मीमथ मयि ददां धेहि देव ! प्रसीद ।

यद्यत् पापं प्रतिजहि जगन्नाथ ! नमस्य तन्मे

भटं भद्रं वितर भगवन् । भूयसे महलाय ॥१९७॥ (भा. मा. १।४)

अत्र हि यद् यदित्युक्त्वा तन्म इत्युक्तम् । उच्यते । यद्ययदिति येन केनचिद्रूपेण स्थितं सर्वात्मकं यस्यास्ति^२ तथाभूतमेव तच्छब्देन परामृश्यते ।

इति प्रसिद्धार्थपरामर्शक एव यथा यत्तदित्यादि—अत्र यच्छब्दसन्निहितस्तच्छब्दः प्रसिद्धिपरामृशति । तदपीति वाक्यान्तरे प्रयुज्यमानस्तच्छब्दो विधेयः, अतएव तदोद्दिष्टपादानं यदस्तु सहृदिति न सम्बन्धे विध्यानुपपत्तिः । ‘एक्य योऽया’वल्लभ (१८८४) तच्छब्दपरामर्शपेक्षा नियतमुज्जुम्भव एवेति स्थितम् । ‘यत्तु पदैश्वाक्यतायामपि^३ तच्छब्दमिन्नार्थत्वगदःप्रभृतीनां तद्विमर्शमक्रिकानामेव न समानविमर्शिकानाम्^४ । यथा ‘स्मृतिभूस्मृतिभूविहितो येनामी रक्षतावृक्षतासुमानि’त्यादी (व्य. वि. १६८-१७३ इः) ।

नन्वेवं यत्तु तदोद्दिष्टपादानं यदस्तु सहृदितत्वं क्वं निराकादत्तत्वमाशङ्कते—यथा कल्याणानामित्यादि । कल्याणानाम्यभिमतानि धेयांसि । तेषां महतां मनोवशीनामप्यगमयानां जगति स्वमेव परमीशिपे प्रभवसि भक्तयो दानुमित्यर्थत्वात्, सूर्यस्यैव भगवता सकलजनमोष्टकतत्त्वात्पदार्थत्वेन प्रसिद्धत्वात् । तं सूर्यः पुण्यां मनोक्षी लक्ष्मीं शोभां

३१ ‘त्वममि महतां भाजनं विभ्रमूर्तं’ इति प्रायिकः पाठः । एवं द्वितीयचरणे ‘धुर्यां लक्ष्मी’मिति पाठः ।

३२ पदैकदेशवाक्यतायागपीति ‘क’ पुल्लिङ्गे पाठः ।

३३ ‘अनुवृत्तैव परास्तर्यं प्रयोगो यत्तु यत्तदोः । निरन्तरः पुनस्तत्र तयोर्द्विर्न दृश्यति ॥ तयोर्निरन्तरोपात्तेर्दमेवद-सु च । तयोस्तेषां च नापेक्षा तेष्वस्तत्त्वित्वं शाम्यतीति व्यक्रियविवेके रंभदः । न चेदमादीनां दुष्टत्वेन तेषामतदर्थत्वात्, तन्निष्ठे च प्रयुज्यमानानां प्रसिद्धिमात्रपरामर्शकत्वात् । एवं तच्छब्दमाचिप्येनेदमादीनामिति रुचकृते तदुपाह्वयाने निष्कयः ।

तथा—

किं लोमेन विलङ्घितः स भवत्यो येनैतदेवं दृढं
मात्रा खोलघुतां गता किमथवा भावैव मे मध्यमा ।
मिथ्यैतन्मम चिन्तितं द्वितयमप्यार्यानुजोऽसौ गुरु-
माता तातकलयमित्यनुचितं मन्ये विधात्रा कृतम् ॥१९८॥

(उ. रा., ना. द. ६६ पृ. ; द. रु. म. ३।२६. व्य. वि. २०४.०६ पृ.)

विशेषेण धत्से धारयति मनोज्ञं वा समृद्धिं कुरुष्वे । अर्थेति समुच्चये । मयि दृढं घेहि
मानवलोकेत्यर्थः । यद्यत् प्रापं तत् प्रतिजहि पाषण्ड । भद्रं भद्रमित्यपदीपमभीष्टमर्थं
चित्तरं देहि । [मङ्गलाय] मङ्गलमार्गं मनोयस्यं तसौ [भूयसे] बहुतराय । अत एव दिव्येन
वाङ्मनःकायजं त्रिविधमप्यनेकार्थतामापातं सर्वोत्साहमवमनूयते, तथाभूतमेव सच्छब्देन
परामृश्यत इति गिराकाङ्क्षत्वेन । किमित्यादि—मध्यमा कैकेयी । इयं हि रामभद्र-
धनवासप्रस्थापने लक्ष्मणस्य वितर्कहिंसः । विभक्तपञ्चमविधायिनी विशेषणानी विशेषावगतिः ।
अतएव तेषां विशेष्ये प्रमाणांतरसिद्धत्वेनोक्तार्थपर्यभाषिणी शाब्दे गुणभाषेऽप्यर्थे
प्राधान्यं, विशेष्या(१३।०)याश्च शाब्दे प्राधान्येऽप्यर्थे गुणभावोऽनूयमानत्वात् । अतो-
ऽतर्थाव्यानुजं-‘स्वातस्य कलस’मिति बहु युक्तं यथा ‘रामस्य पाण्डित्यं’ (उ. रा. च.
१।१०) ‘स्कन्दस्य मातुः पयसा रमणः’ (र. व. १।३६) इति । ‘द्वयं गत’मित्यादौ
‘कपालिन’ इत्यत्र सम्बन्धस्य प्राधान्यमिति विशेषार्थतया प्राधान्येन विवक्षितमिति न समासे
न्यक्कृतम् । एतच्च पाण्डित्याचार्यस्याप्यनुमतं तदर्थं वृत्तयाः कातुक इति कातुकादेराकोशादि-
प्रतिपत्तये समासे विमर्शरत्नं शास्त्रि (पा. ६।३।२१ ; व्य. वि. २०४.०६ पृ.) । एवमिति^{३४}
यथा ‘तं कृपादुदरयेत्तु भार्गवं राघवः स्वस्तितयीर्नमात्स्रिः । तत्र संहितमपोषसागं व्याजहार
हरत्तुसन्निभं’ (र. व. १।१।३) इति । अतर्थाव्यानुजंमिति युक्तः पाठो, न तु कर्मधारये-
ऽनोपस्य प्राधान्येन विवक्षितस्य गुणीभावो न्यायः (व्य. वि. १६०-६१ पृ.) । ननु विशेषणत्व-
गवच्छेदकत्वात् गुणभावः, विवक्षितार्थ विशेष्यत्वाप्राधान्यम् । तत् कथमनयोर्भावाभावयोरिव
विशोधादेकल समावेश इति, उच्यते । विरोधो हि वस्तुद्वयमिष्टः स्वीतोष्णोदिवत् । न
नेह वस्तुत्वमुभयोः सम्भवति, एकस्यैव वास्तव्यादपरस्य न वैवक्षित्यत्वेन विपर्ययात् । न च

34 एवमिति विशेषणविशेष्यतासाधितस्तरिरेतत् समासात् । सामान्यनक्षत्रम्,
अथवा सामान्योपपत्तेरिति व्याचष्टाणः सरस्वतीतीर्थेऽप्यत्र तत्तुलनाभ्यगी-
भावादितु समासान्तरेपूदाहरणानि सङ्गतवति माहिमभ्रमनुपल यथास्त धीपरः ।

अत्रार्थस्येति तात्तस्येति च याज्यं, नत्वनयोः समासे गुणीभावः कार्यः ।
एवं समासान्तरेष्वप्युदाहार्यम् ।

थितक्षमा रक्तभुव शिवाल्लिङ्गितमूर्तयः ।

धिग्रहक्षणेनाय क्षेपते से गतासुखाः ॥१९९॥

अत्र क्षमाऽऽदिगुणयुक्ताः सुखमाखत इति विवक्षिते हता इति विरुद्धार्थ-
प्रतीतिः ।

पदैकदेशे यथासम्भवम्—

अलमतिचपलत्वात् स्वप्नमायोपमत्वात्

परिणतिविरसत्वात् सङ्गमेन प्रियाया ।

इति यदि शतरत्नत्वस्तत्त्वमालोचयाम

स्तदपि न ह्ररिणाक्षीं विस्तरत्यन्तरात्मा ॥२००॥ (वि ऋ ५८)

अत्र एवा'दिति । यथा या—

तद्रच्छ सिद्धैर कुरु वैचकार्यमर्थेऽयमर्थान्तरभाष्य एव ।

अपेक्षते प्रत्ययमङ्गलम्भैर यीजाङ्गु' प्रागुदयादिवान्म' ॥२०१॥

(ऊ स ११८)

बहुवस्तुनोर्विरोधः, न च सख्यहसिन् वक्ष्यनाकेसरिण्य कश्चिद्भ्रमोऽन्यविरोधोपपन्न-
मन्यते । फ(१३१६) लभेदस्तुनयोर्निषादः । एकस्य हि शाब्दिकमात्रविषय पदार्थ
सम्बन्धनात्तम्, अपरस्य पुन रादृष्टैकगोचर रात्रुचीनामेव वाक्यार्थोतिशय इति—तदेव-
विषये विषये समासस्त्वादय हेय एव । यत्तापि च कर्तव्यस्तत्तापि यत् बहुमोहे प्रतिपत्ति
करोति तत्तैवेति वाक्यविदामात्राये यथाऽन्वाचित्तयासी तत्रभेदव्यभिचितरिति । एवं
बहुमोहिरपि कर्मधारयप्रसोतकृष करणीयो यथा वीरा पुष्पा यत् स वीरपुष्पः, कलो रपो
यस्य स कलरद इत्यादि (का. अ सू ४ ५११७) । धितेत्यादि—क्षमा चान्तिर्भूमिध ।
रक्ताऽगुरक्षा भूयोपा रक्तस्य शोणितस्य भुव स्थानानीत्यपि रक्तभुव । शिवं कस्यायं
शिवा श्यामी न । विग्रही युद्ध शरीरप । गतमसुखं इत्येव, गता असव प्राण
स्थानीन्द्रियानि च येषां तेऽपि गतासुखाः । शयन महानिद्राऽपि—इति वाक्यमेतद्विरुद्ध
मतिकृत् ।

अथ पदैकदेशस्य दुष्टत्वं दर्शयति । तत्र युतिकृद् यथा अलमत्यादि
प्रियायाः सङ्गमेनालमिति सम्बन्धः । अत्र हेतवोऽतिचपलत्वादयः । तद्रच्छेलोदि ।
[अङ्गलम्भैर] अत्रलाभाय अङ्गेशामन्त्रणे वा । “अपेक्षते प्रत्ययमुत्तमं एवा”मिति च

अत्र द्वैयं व्यैय इति च श्रुतिकटु ।

यश्चाप्सरोविधममण्डनानां सम्पादयित्री शिखरैर्विभर्ति ।

यलाहकच्छेदविभक्तरागामकालसन्ध्यामिव धातुमत्ताम् ॥२०२॥

(ऊ सं ११४)

अत्र 'मत्ता' शब्दः क्षीवार्थे निहतार्थः । ,

आदावञ्जनपुञ्जलिमवपुषां श्वासानिलोल्लासित-

प्रोत्सर्पद्विरहानलेन च ततः सन्तापितानां दशाम् ।

सम्प्रत्येव निपेकमधुपयसा देवस्य चेतोमुखो

भल्लीनामिव पानकर्म कुरुते कामं कुरद्रेक्षणा ॥२०३॥

अत्र 'दशा' मिति बहुवचनं निरर्थकं, कुरद्रेक्षणाया एकस्या एवोपादानात् ।
न च "अलसवलितैः प्रेमाद्राद्रिं — (अ श) रित्यादिव्यापारमेदाद्वाच्यं बहुत्व",
व्यापाराणामनुपादानात् । न च व्यापारेऽत्र दृक्शब्दो वर्तते । 'कुरुते'
इत्यात्मनेपदमप्यनर्थकं प्रधानक्रियाफलस्य कर्तृसम्बन्धे कर्तृभिप्रायक्रिया
फलस्याभावात् ।

चापाचार्यलिपुर्विजयी कार्तिकेयो विजयेः

शस्त्रव्यस्तः सदनमुदधिर्मूरियं हन्तकारः ।

पाठान्तरम् । यश्चेत्यादि—मण्डनानामिति समेषु वष्टु । (१२२०) अकाल
सन्ध्यामिवेति कश्चितोपमा । अत्र मत्तस्येकदेशस्य मधोपयोगं स्वीकृत्य प्रतिदोष्यं ।
आदावित्यादि—अनैकस्या नायिकाया दशोद्वित्वमुपपन्नं न तु बहुत्वम् । न चात्र
भावकिञ्चनो दृक्शब्दो येन व्यापारे वर्तते, व्यापाराणाञ्च बहुत्वाद्बहुवचनमिति शक्यते
बहु, तन्नाञ्जनपुञ्जलोपादीनामसम्भवात् । कुरुते इति अत्र च प्रधानक्रियाफलभाग् कर्ता
भवति तत्र स्मरितादिसुलेपात्समनेपदम् (पा ३१७) । न चाल तथा—अतो वृत्तभालपूरणार्थ-
त्वादिवमार्थकम् । न चैव (एव) व्याकरणलक्षणदीनत्वात् पददोषोऽर्थं न पुन
पदैकदेशदोष इति केचित् । तत्तु न सम्यक् [दशा] दृक्त्व-च—(सम्प्रति) पानकर्म
कृतिकलेन विजयेन कर्तुरभिसम्बन्धे 'कुरुते' इति प्रयोगस्य ग्राधुत्वात्, किन्त्वस्या दशायां
तत्र विवक्षितमित्याह क्रियाफलस्याभावादविवक्षणादित्यर्थः । 'एवमाचार्यपादा' इत्यादि-
न्यायेन दशामिति बहुवचनमपि साधु सम्भवति । तथाच 'स्तनादीनां द्विवचिशिष्टा
जाति प्रायेणे'ति (का. अ सू ह २।१।१७) प्रायोगदृशं चामनः कृतवान् । चापेलादि—

अस्त्यैवैतत् किमु कृतवना रेणुकाकण्ठवाधां
यद्गुणैर्धस्तव परशुना लज्जते चन्द्रदासः ॥२०५॥

(बा. रा. २।३७)

अत्र 'विजेय' इति कृत्यप्रत्ययः क-प्रत्ययार्थेऽवाचकः ।

अतिपेलयमतिपरिमितवर्णं लघुतरमुदाहरति शठः ।

परमार्थतः स हृदयं यदति पुनः, कालकूटघटितमिव ॥२०६॥

अत्र 'पेलय' शब्दः ।

यः पूयते सुरसरिमुखतीर्थसार्ध-आनेन शास्त्रपरिशीलनकीलनेन ।

सौजन्यमान्यजनिरुज्जितमूर्जितानां सोऽयं दृशोः पतति

कस्यचिदेव पुंसः ॥२०७॥

अत्र 'पूय' शब्दः ।

विनयप्रणयैककेतने सततं योऽभवद्गुह ! तादृशः ।

कथमप्य स तददीक्षणां तदभिप्रेतपदं समागतः ॥२०८॥

अत्र 'प्रेत' शब्दः ।

कस्मिन् कर्मणि सामर्थ्यमस्य नोत्तपतेतराम् ।

अयं साधुचरस्तस्मादञ्जलिर्वर्च्यतामिह ॥२०९॥

अत्र किं पूर्वं साधुस्त साधुषु चरतीति सन्देहः ।

किमुच्यतेऽस्य भूपालमौलिमालामहामणेः ।

सुदुर्लभं वचोवाणैस्तेजो यस्य विभाष्यते ॥२१०॥

अत्र 'वचः' शब्देन गी-शब्दो लक्ष्यते । अत्र खलु न केवलं पूर्वपदमेव,

परशुरामं प्रति रावणस्यैयमुक्तिः । इन्तकारो भोजनकालवलिः । अत्र विजेय
इत्यनेन योग्यतामात्रेण अयनीयता प्रतिपाद्यते न तु विजितत्वम् । अतीत्यादि—
पेलय (122b) शब्दस्य मधुरपर्यायस्यैकदेशो व्रीडादायो । अतिपेशलमिति पाठे
निर्दोषतैव । य इत्यादि—गङ्गाप्रमुखास्तीर्यास्तेषां सार्धं इति । कीलनं गाढतन्म्वदत्ता
निश्चलतेति यावत् । जनिवृत्तपतिः । पूयते पवित्रीभवति । अभिप्रेतैकदेशः प्रेतशब्दः ।
कस्मिन्नित्यादि—साधुचर इति 'भूतपूर्व चरति'ति (पा. ३।३।३३) चरट्-प्रत्यये साधुषु
चरतीति 'चरेट्' इति (पा. ३।२।१६) ट प्रत्यये च । पदस्वरूपानु(गत्व)निश्चितमेवेति तदप्रतीको-

यावदुत्तरपदमपि पर्यायपरिवर्तनं न स्रहते । जलध्यादावुत्तरपदमेव । यङ्वा-
ऽनलादौ पूर्वपदम् । यद्यप्यसमर्थस्यैवाप्रयुक्तादयः केचन मेदाः, तथाप्यन्यै-
रलङ्कारकारैर्विभागेन दर्शिता इति^{३३} भेदमर्शनेनोदाहृतव्या इति च
विमज्योक्ताः ।

प्रतिकूलवर्णमुपहतलुप्तविसर्गं विसन्धि हतवृत्तम् ।

न्यूनाधिरुक्थितपवं पतत्प्रकर्षं समाप्तपुनरात्तम् ॥५३॥

अर्धान्तरैकवाचकमभवन्मतयोगमनभिहितवाच्यम् ।

अपदस्थपदसमार्सं सङ्कीर्णं गर्भितं प्रसिद्धिहतम् ॥५४॥

भग्नप्रक्रममक्रममतपरार्थं च वाक्यमेव तथा ।

रसानुगुणत्वं वर्णानां चक्षरते । तद्विपरीतत्वं प्रतिकूलत्वम् ।

यथा शृङ्गारे—

अकुण्ठोत्कण्ठया पूर्णमाकण्ठं कलकण्ठि ! माम् ।

कम्युकण्ठ्याः क्षर्णं कण्ठे कुरु कण्ठार्तिमुत्तर ॥२११॥

ऽत एवयकृतम् । यावदुत्तरपदमपीति न हि गो सरादय राल्लाः । जलध्यादाविति यथा
कारिधिवयोधिप्रभृतीनि न तु जलधरवारिधरादीनि । यङ्वाऽनलादाविति यङ्वा-
ऽतिप्रवृत्तीनि न तु अरवानकादीनि प्रयोक्तव्यानि । अप्रयुक्तादयो निहतार्थनिरर्था-
वाक्यप्रवृत्तयः ।

इदानीमसाधारणान् वाक्यदोषान्विवक्षते प्रतिकुलेत्यादि । वाक्यमेव न तु
पदानीत्यर्थः । तथेति पूर्णवृत्तिमित्यर्थः । मृदुमण्यकठोरारम्भाभिधा वर्णजातेषां ।
सह यं य रम प्रति यादृशी वर्णजातिरुनिता सा सह सलोपादेया तद्विपरीता तु हेया ।
तस्य पक्षप्राप्त्या वृत्तिः शृङ्गारस्य माधुर्याद्यस्य विरोधिनीति ।

तस्य टवर्णादिभूतत्वं प्रतिकूलं^{३४} यथा अकुण्ठेत्यादि—कायिनो पूतो^{३५} प्रति वचन-
मिदं(१२३२)मिति । कलकण्ठीति दूतीसम्बोधनम् । एवं वरुणत्वेऽप्येवंविधानां वर्णानां

35 सम्प्रदायानुसारीणी हि निबन्धकारा भवन्ति । अन्यैरिति विभागेनोदाहरण-
प्रदर्शिनो वददस्य कण्ठतरवैतेषां निर्दोष राजेन्द्रस्य भोजस्य परामर्शः ।

36 एष “शपी सरेकभयोगी चकारधाणि भूयसा । विरोधिनः स्युः शृङ्गारे तेन वर्णा
रसच्युतः ॥” इति ध्वन्यालोके माधुर्यपरिपन्थिनामुद्देशः “शृङ्गार एव मधुरः

रीद्रे—

देशः सोऽयमरातिशोणितजलैर्यस्मिन् हृदाः पूरिताः
क्षतादेव तथाविधः परिभवस्तातस्य केशप्रदः ।
तान्येयादितशस्त्रयस्मरगुरुण्यस्त्राणि भास्यन्ति मे
यद् रामेण कृतं तदेव कुरुते द्रौणायनिः क्रोधनः ॥२१२॥

(मे. सं. ३।३३)

अत्र हि विकटवर्णत्वं दीर्घसमासत्वं चोचितम् ।

यथा—

प्रागप्राप्तनिशुम्भशाम्भवधनुर्द्वेधाविधाऽऽविर्भवत्-
प्रोपप्रेरितभोमभार्गवभुजस्तम्भापविद्धः क्षणात् ।
उज्ज्वालः परशुर्भवत्प्रशिथिलस्त्यक्तकण्ठपीठातिथि-
यैनानेन जगत्सु खण्डपरशुर्देवो हरः ख्याप्यते ॥२१३॥

(म. धी. व. २।३३)

यत्न तु न क्रोधस्तत्र चतुर्यपादाभिधाने तथैव शब्दप्रयोगः ।

उपहत उत्तं प्राप्तो ह्युप्तो या विसर्गो यत्न तत् ।

धीरो विनीतो निपुणो वराकारो नृपोऽस्त सः ।

यस्य भृत्या यलीत्सिका भक्ता युद्धिप्रमाचिताः ॥२१४॥

सन्धेर्वरूप्यं विदलेपेऽस्त्रीलत्वं कष्टत्वं च । भागं यथा—

प्रातिकूल्यमुन्नेयम् । रीदादी विकटवर्णत्वं दीर्घसमासत्वञ्चानुगुणमिति तद्विपरीतस्य
प्रातिकूल्यं यथा देश इत्यादि । तथाविधः परिभव इत्यनेनैव पर्याप्ते केशप्रद
इत्युपार्थनाऽतिशयोक्तिरिति समाधेया । रामेण भोर्वेण । अथानुगुण्यं दर्शयति
प्रागित्यादि—निशुम्भो नमनं विधा विधानम् । येनेति परशुना । अप्राप्तनिशुम्भश्च
तत् शाम्भव धनुर्वेति समासः । द्वेधाविधाऽऽविर्भवदिनि द्वैधीविधानेन व्यङ्गीभूतम् ।
उपहत ईत—तथा मोक्षम् (व. जी. १।४७) अत्रानुपपत्तेर्विसर्गान्ते. पदेः प्रोक्ते परस्परम् ।

परः प्रह्लादो रक्षः इति शृङ्गारमाधुर्ययो. सहस्रकथावित्ते यत्नलं प्रमाणम् ।
शृङ्गारस्य व्यग्रकृतमितानां संग्रहे काव्यप्रकाशे, 'मूर्ध्नि वर्गान्तगाः एषां' 'अट-
नर्गं' इत्यादि निर्देशश्च ।

राजन् । विभान्ति भयतश्चरितानि तानि इन्दोर्द्युतिं दधति यानि

रसात्तेलेऽन्तः ।

धीदोर्वले अतिसते उच्चितार्थवृत्ती आतन्वती विजयसम्पदमेत्य भातः ॥२१५॥
यथा वा—

तत उदित उदारहारहारिद्युतिरुच्चैस्त्वयाचलादिबेन्दुः ।

निजवंश उदात्तकान्तकान्तिर्वत् मुक्तामणियच्चकास्त्यनर्घः ॥२१६॥

अन्न संहितां न करोमीति स्वेच्छया सकृदपि दोषः । प्रगृह्यादितेत्तु कत्वेन
त्यसकृत् ।

वेगादुद्गीय गगते चरणडामरवेष्टितः ।

अयमुत्तपते पत्नी ततोऽलैव रुचिं कुरु ॥२१७॥

अन्न सन्धावल्लीलता ।

उर्यसावन्न तर्वाली मर्यन्ते धार्यवस्थितिः ।

नाभ्रजुं युज्यते गन्तुं शिरो नमय तन्मनाक् ॥२१८॥

(व. का. अ. २।१० इ।)

हृतं लक्षणानुसरणेऽप्यश्रव्यम्, अप्राप्तगुरुभावान्तलघु, रसानुगुणं च
वृत्तं यत्र । क्रमेणोदाहरणम्—

अमृतममृतं कः सन्देहो मधून्यपि नान्यथा

मधुरमधिकं चूतस्यापि प्रसन्नरसं फलम् ।

इत्यैः संयोगपूर्वैश्च तावदयमविरिच्यते ॥ इति । तत उदित इत्यादि—यद्यपि मुक्ता
रत्नमेव भवति तथापि मणिपदं प्रवर्धयितुनार्थम् । संहितामिति 'निख' संहितैकपदवत्^१
पादेष्वापान्तवर्जं'मिति काव्यसमयः (का. अ. सू. वृ. ५।१।२) । सन्धी दुष्टी-ररडा-चिद्-
कारणात् काश्मीरादिदेशावसम्बन्धार्थत्वम् (५मः उः ३ः) । उर्वी शुभां तरुणामाली
तर्वाली । मरोरन्ते मर्यन्ते । नाभ्रजुं अत्र नात गन्तुं न युज्यत इत्यश्रवत्वे सति
इत्यतः स्फुटमेव, श्रव्यतामात्रमूलत्वाच्छन्दसः यथा अमृतमिलादि हरिणीशतपादे
प्रथमं पञ्चे ततश्चतुर्थेऽथ सप्तमे यतिः वर्तव्येति च्छन्दः- (५३३b) शास्त्रम् । तदिह चतुर्थ-

37 गुणिरस पदयोर्मिथः संश्लेषणं न केवलं व्याकरणसम्मतं संहितैव । अत्र
'दुष्टी' 'चिद्' इति च काश्मीरादिभाषाऽपेक्षया 'ररडे' इति संस्कृतापेक्षयाऽप्य-
श्लोशनमिति धोविद्यानकवर्ती ।

सकृदपि पुनर्मेध्यस्थः सन् रसान्तरयिज्ञानो

वदतु यदिहान्यत् स्वादु स्यात् प्रियादशनच्छदात् ॥२१९॥

(का. अ. सू. घ. ३/२/१०)

अत 'यदिहान्यत् स्वादु स्या'दित्यध्रन्यम् ।"

यथा वा—

जं परिहरिषं तीरद् मणत्र पि ण सुन्दरत्तणगुणेण ।

अत्रं णवर जस्स दोसो पडिवक्खेहिं पि पडिवण्णो ॥२२०॥

(वि. बा. ली.)

अत द्वितीयतृतीयगणौ सकारभकारौ ।

विकसितसङ्कारतारहारिपरिमलपुञ्जितगुञ्जितद्विरेफः ।

नवकिसलयचारुचामरस्थीर्हसति मुनेरपि मानसं घसन्तः ॥२२१॥

अत्र 'हारिमुदितसौरभे'ति पाठो युक्तः ।

यथा वा—

अम्यास्ता गुणरत्नरोहणभुयो धम्या मृदम्यैव सा

सम्भाराः खलु तेऽन्य एव विधिना यैरेव सृष्टो युषा ।

धीमत्कान्तिजुषां द्विषां करतलात् स्त्रीषां नितम्बस्थला-

दृष्टे यत् पतन्ति मूढमनसामस्याणि चस्याणि च ॥२२२॥

पादे पथे स्थानेऽन्यदिति प्रातिपदिकभागभेदे" स्वरसन्धिकृतेऽपि यदिहान्यत् स्याद्विलम्बा-
धवत्वमिति च दुष्टत्वम्, एव' मातावृत्तेऽपि । जं इत्यादि—यत् परिहर्तुं तीर्यते मनागपि न
क्षुब्धस्वगुणेन । एव केवलं" यस्य दोषः प्रतिपक्षैरपि प्रतिपत् ॥ तीर्यते शक्यते ।
कामोऽत एवर्षमानः । असान्त्वगुहः सकारो द्वितीयगण आविगुहः भकारस्तृतीयगणः
पूर्वार्धे न्यस्तौ वैरस्यमावहतः । विकसितेलादि—दोषुनेनेभषगुणेन किञ्चलयस्य चामरेण
रूपार्थं सोदितरात्, शुजिताः शब्दं कारिताः । पुण्विज्ञानानामेदं छन्दः । यद्यपि
पादान्तलघुरपि गृह्णति सिष्टं तथाऽप्यत विधान्त्वभावाद्ययमप्राप्तगुहताभावोऽन्त-

३४ वामनगते पथमिदं माधुर्याद्व्याप्यगुणस्य निदर्शनम् । 'रसवदमृत'मिति तन्मत

आयनरखे पाठः ।

३९ यतिभक्तो नामधातुभागभेदे भवेदिति वक्त्रललाटादावुदाहरणमवलोकनीयम् ।

४० अह एवर' इति प्रादिक' पाठः । अथ केवलमिति सत्तुयादिनी ह्याया स्यात् ।

अत्र 'अस्त्राणि वस्त्राण्यपी'ति पाठे लघुरपि मुख्यं भजते ।

हा नृप हा युध हा कविवन्धो वीरसहस्रसमाश्रय देव ।

मुग्ध विदग्ध सभान्तररत्न ङासि गतः क वयं च तवैते ॥२२३॥

हास्यरसव्यङ्ग्यककमेतद् वृत्तम् ।

न्यूनपदं यथा—

तथाभूतां दृष्ट्वा नृपसदसि पाञ्चालतनयां

यने व्याघ्रैः सार्धं सुनिस्सुपितं वल्कलधरैः ।

विराटस्यायासे स्थितमनुचितारम्भनिभृतं

गुरुः खेदं चिन्ने मयि भजति नायापि कुरुषु ॥२२४॥ (वि. सं. १।११)

अत्रास्माभिरिति, खिन्न इत्यस्मात् पूर्वमित्यमिति च ।

अधिकपदं यथा—

रूपटिकाकृतिनिर्मलः प्रकाशं प्रतिसंक्रान्तनिशातशाखतत्वः ।

अग्निरूक्षसमन्वितोक्तियुक्तिः प्रतिमह्नास्तमयोदयः स कोऽपि ॥२२४॥

अत्र 'कृति'शब्दः । यथा वा—

इदमनुचितमज्ञानञ्च पुंसां यदिह जरत्स्यपि माम्मथो विकारः ।

यदपि च न कृतं नितम्बिनीनां स्तनपमनावधि जीवितं रतं वा ॥२२५॥

(४२. सं.)

अत्र कृतमिति कृतं प्रत्युत व्रजभङ्गमाचहति । तथाच 'यदपि च न कुरङ्ग-
लोचनाना'मिति पाठे निराकाङ्क्षैव मतीतिः ।

लघुरिति इत्युक्तत्वं । अग्न्या इत्यादि शार्दूलनिष्कीर्णितं छन्दः । वस्त्राण्यपीति पाठे

तुल्यसन्दोधारणविलम्बेन गुरुवारणकालद्वया पूर्वेत इति लघोरपि पुङ्कार्यकारित्वम् ।

हा नृपैत्यादि—अस कश्चरसस्य वाक्यार्थोभूतस्य हास्यरमानुगुणत्वेन दोषकृतमनुगुणं

तयोरस्यन्तविरोधात् । ' अस्माभिरिति उचितं स्थितमिति च किञ्चाद्वयस्य कर्तृपदं न्यूनम् ।

एवं ननुपपाद इत्यमिति च । रूपटिकेत्यादि [समन्वितोक्तियुक्तिः]मन्यगन्वय-

गुक्तोक्तियुक्तिः प्रतिमहानामस्तमय एव उदयो यस्य । आक्रियतेऽनयेत्याकृतिः संस्थान-

विशेषः कश्चिद्विवक्षितः । कृत-(१२४३) मिलादि—अस पूर्वार्थप्रकाशस्य वाक्यार्थस्य

- ४। कश्चये पुष्पिताप्राऽऽदोने श्रुतारे पुष्पोप्रवृत्तीनां वीरे शार्दूलविकीर्णितादोनां हास्ये
च दोषकादीनामानुगुण्यमिति ग्रहणः ।

कथितपदं यथा—

अधिकरतलतल्यं कल्पितसापलीला-

परिमलननिमीलत्पाण्डिमा गण्डशाली ।

सुतसु ! कथय कस्य व्यञ्जयत्यञ्जसैव

स्मरनरपत्तिलीलायौवराज्याभिषेकम् ॥२२६॥ (व. जी. १।१-६)

अत्र लीलेति ।

पतत्प्रकर्षं यथा—

कः कः कुत्र न घुघुरायितधुरीधरो घुरेत् शूकरः

कः कः कं कमलाकरं विरुमलं कर्तुं करी नोद्यतः ।

के के कानि घनान्यरण्यमहिषा मोन्मूलयेयुर्यतः

सिंहीस्नेहविलासयद्भवसतिः पञ्चाननो घर्तते ॥२२७॥

समाप्तपुनरात्तं यथा—

श्रेङ्गारः स्मरकार्मुकस्य सुरतकीडापिकीनां रपो

झङ्कारो रतिमञ्जरीमधुलिङ्गां लीलाचकोरीभयनिः ।

सन्ध्याः कञ्जुलिकाऽपसारणभुजाक्षेपः स्मरलत्कङ्कणः

काणः प्रेम तनोतु यो नचत्रयोलास्याय घ्रेणुसन ॥२२८॥

द्वितीयार्धगतैकवाचकशेष प्रथमार्धं यथा—

मसृणचरणपातं गम्यतां भूः सदभा

चिरघय सिचयान्तं मूर्ध्नि घमैः कठोरः ।

कृतमिति कृतं भर्तृ भजते । अधिकरतलतल्यमित्यादि—करतलशरयायामित्यर्थः । परिमलनं शोढनम् । कथितपदेन वाक्येन कवेरसक्तिरन्युत्पत्तिश्च प्रकारयेते । एतच्च यद्यपि सामान्येनोक्तं तथापि 'इवा'दि पदानि वर्जयित्वैकपद्यन्तव्यम्—अतएव 'नैकं पदं द्विः प्रयोज्यं प्रायेणे'ति (का. अ. सू. द. ५।१।१) काव्यसमये प्रायोमहणं चामनेन कृतम् । कः क इत्यादि—धुरी वायभास्वनिरोप-१ तदुक्तम्—'पतत्प्रकर्षं' तद्वाक्यं सन्धादानुत्तरीतरम् । 'पूर्वानुधारत' नोऽपि निरर्थो यत् जायत इति । वृत्तावाधारतः समाप्तपुनरात्तस्य निराकाङ्क्षत्वं दुष्टंम् । श्रेङ्गार इत्यादि—सुरतकीडैव

४२ अत्र पूर्वापरवाक्ययोरसंभलमत्वात् स्वल्पे ग्रन्थपाठः शङ्कोर्यः । पुनरसंभयोरपि मातृ-
वातिप्योरेव पाठः ।

तदिति जनकपुत्री लोचनैश्चपूणैः

पथि पथिकवधूभिर्वीक्षिता शिक्षिता च ॥ २२९॥ (वा. रा. ६।३६)

अभवन्मत इष्टो योगः समन्वयो यत् तद् यथा—

येषां तान्निदशेभदानसरितः पीता प्रतापोष्मभि-

लोलापानभुवश्च नन्दनतरुच्छायासु यैः कल्पिताः ।

येषां हुङ्गृतय कृतामरपतिक्षोभाः क्षपाचारिणां

किं तैस्तुत्परितोषकारि विहितं किञ्चित् प्रवादोचितम् ॥ २३०॥

अतः 'गुणानां च परार्थत्वादसम्बन्धः समत्वात् स्यात्' (प. मी. १।१।११)

इत्युक्तनयेन यच्छब्दनिर्देश्यानामर्थानां परस्परसमन्वये वैरित्यत्र विशेष्यस्या-
प्रतीतिरिति । 'क्षपाचारिभि'रिति पाठे गुण्यते समन्वयः ।

यथा वा—

स्वमेवंसौन्दर्यां स च रुचिरतायां परिचितः

कलानां सीमानं परमिदं युवामैव भजथः ।

अपि ब्रह्मं दिष्ट्या तदिदं सुभगे ! संवदति पा-

मतः क्षेपं यत् स्याज्जितमिदं तदानीं गुणितया ॥ २३१॥

(मा. सा. १; का. भा. सू. ४. १।१।१२)

अतः यदित्यत्र तदिति, तदानीमित्यत्र यदेति यच्चनं नास्ति । 'चेत् स्यादिति'

युक्तः पाठः ।^{४३}

पिकाक्षनेति रूपकम् । एवमुत्तरलापि केद्वारे भवुःश्वानेऽनुकरणत्वेन । मसृणेश्वादि—
सिचयं वक्ष्यम् । अतः तदिति पदं प्रथमार्थे एक(व) समवशिष्टं द्वितीयार्थे निबद्धं
'नार्थे किञ्चित्समाप्तं वाक्यमिति' (का. भा. सू. ३. २।१।६) धामनेनोरूपम् ।

अभवन् अग्रमावन् । 'येषामित्यादि यद्य "विहितं स्वतःप्रवादोचितमकोति-
करमित्यर्थः । यच्छब्दनिर्देश्या 'अथ विशेषणीभूता विशेष्याकाङ्क्षिणः । ततो येषां
येषामेवमेव' पदं वैरिदं 'कृत्वमित्येवमेव' वैरिति विशेष्याकाङ्क्षायामपि न तात्प्रतीतिः
स्यात् । त्वमित्यादि—अपिः (१२४६) सम्भावनायाम् । दिष्ट्याऽऽनन्देन । ब्रह्मं
यां युवयोः संवदति' क्षेपं 'कलभूतं मिथोऽनुसंगोचितं' यत्तददा स्यात्तदानीमेवविष-

४३ तपात्वे द्वयमेव भवेत् तद्वत् स्यादिति भावः । चेच्छब्दस्य यदि-शब्दार्थत्वादिति
व्यक्तिविशेष्याशयान्नै-रूपकम् ।

यथा वा—

सङ्ग्रामाङ्गनसङ्कतेन भवता चापे समारोपिते
देवाकर्णय येन येन सहसा यद्यत् समासादितम् ।
कोदण्डेन शरा शरैरिदिरस्तेनापि भूमण्डल
तेन त्वं भवता च कीर्तिरतुला कीर्त्या च लोकत्रयम् ॥२३२॥

(स ५ आ ७० पृ)

अत्राकर्णनक्रियायाः कर्मत्वे 'कोदण्ड शरानि'त्यादि, चाभ्यर्थस्य कर्मत्वे
'कोदण्डाः शरा इत्यादि प्राप्तम् । न च यच्छब्दार्थस्तद्विशेषणं वा कोदण्डादि ।
न च केन केनेत्यादिप्रश्नः । *

शोकोत्तरसमानमुन्दरविदग्धचक्रवर्तिनिर्माणनेपुण विधे सफलीभवतीति विवक्षितम्,
तथा तु न हतमिहाह—अत्र यदित्यत्र तदिति तदानीमित्यत्र यदेत्यादिपाठान्तरे
तत् सिध्यति । सङ्ग्रामेत्यादि—अत्र येन येनेत्यादे कोदण्डादिना सह सामानाधि
करणमनुपपन्न तद्धि वाच्यवाचकभावेन वा स्वाद्विशेष्यविशेषणभावेन वा । द्वयमप्यत्र नास्ति,
न हि येन कोदण्डेन यत् शरा तेन शरैरिति विशेषणविशेष्यभावो घटते । अथ येन
येनेत्यादि समासादनकर्तुं 'समासादितस्य च पदार्थस्य सामान्येन कथनात्तद्विशेष्यविशेषणसाया
' कोदण्डेन शरा इत्याद्युत्तरमित्युच्यते, तदपि नास्ति, विशेष्यविशेषणसाध्यापकस्य प्रथमाभावात् ।
अतो येन येनेति कोदण्डादित्यतिरिक्त कर्ता प्रतीयते । तथाचाभीष्टसम्बन्धो न स्यात्,
समासादितविशेषणत्वेन तु कथ्यमाना कोदण्डादय इति, सेवा कर्तृत्वाद्युपपत्तेराकर्णनक्रियाया
पदार्थस्य कर्मत्वे तेभ्यो द्वितीयाधुतिः स्यात् । वाक्यार्थस्य तु कर्मत्वे समासादिता कोदण्डादय
इत्युत्तरवाक्यादस्यात् केन केन किं किं समा (१२५३) सादितमिति प्रथम उच्येत
इत्युत्तरानुसारस्य विषय इति केचिदाहुः ४४ । एतन्मतं त्वनीचित्य चिन्त्यम् ।

४४ एते के इति न निधीयन् । पुनः कदम्बवानुसारिण स्युरिति सम्भाव्यते ।
पुनस्तु पूर्वस्योत्तरशुद्धावदत्वे, मालादीपक इत्यलङ्कारसर्वस्वराममतो दीपका-
द्वयतिरिक्तोऽन्यद्वार । सरस्वतीकण्ठाभरणे नेवम् । सम्मट्टमन्त्रे दीपकप्रसन्न एवाय-
मुद्धतः । अतोऽतोदिष्टात् दीपवत्त्वादलङ्कारान्नदत्ता इत्याहता न वेति विचिक्रिमा ।
दशमोक्तामपठिते श्लोकेऽस्मिन् द्वितीयचरणे नान्यत् परिपन्थिबोधनिवहे साम्प्रत्य
मासादितमिति काचित्क. पाठः । तेनानौचित्यनिवर्तनं स्यात् । तथाप्येत्या-
दशस्थले वैरम्यस्य दीपवत्त्वाद्वाङ्मनावदनेन्दुभिन्वगतस्यैव कतङ्गलेरास्य

यथा वा—

‘चापाचार्यस्त्रिपुरविजयी’ इत्यादि (२०५ श्लो.) । अत्र भार्गवस्य तिर्य्यायां तात्पर्यम् । ‘कृतवते’ति परशौ सा प्रतीयते । ‘कृतवत’ इति पाठे मतयोगो भवति । यथा वा—

चत्वारो वयसृत्विजः स भगवान् कर्मोपदेष्टा हरिः
सङ्ग्रामाध्वरदीक्षितो नरपतिः पत्नी गृहीतव्रता ।
कौरव्याः पशवः प्रियापरिभवहृशोपशान्तिः फलं
राजन्योपनिमन्त्रणाय रसति स्फीतं हृतो दुन्दुभिः ॥२३३॥

(वै. सं. १।२५)

अत्र ‘स्वर’ शब्दः समासे गुणीभूत इति न तदर्थः सर्वैः संयुज्यते । तथा—

‘जम्बाकाण्डोरलाल’ इत्यादि (१५३ श्लो.) ।

अत्र वण्डपादगता निजतनुः प्रतीयते, भवानीसम्बन्धिनी तु विवक्षिता ।

अनभिहितवाच्यमवश्यवक्तव्यमनुक्तं यत्र । यथा—

अप्राकृतस्य चरितातिशयैश्च दृष्टैरत्यद्भुतैर्मम हृतस्य

तथापि नास्या ।

श्रोऽप्येष धीरशिशुः काकृत्तिरप्रमेयमादात्मरसारसमुदायमयः

पदार्थः ॥२३४॥ (म. पी. च. २।३६)

चत्वार इत्यादि—कौरव्या इति कुन्नादिभ्यो श्वाः (पा. ४।१।१७२) इति यत्रत्यये ‘तत्राजस्य बहुषु येनैवास्मिन्’मिति (२।४।६२) लुक्छेऽप्रमत्तेः । कौरव्या इति व्युत्पद्यते । राजन्यो राजसमूहः । अत्र मंत्रागोऽपर इत्यस्मादेन निर्देशः कर्तुंमर्हते । अनभिहित-वाच्यमिति—वाच्यराज्यो नार्णवरः, तथा गति वाक्यस्यैवास्तम्भवाद । तेन वाच्यमित्यतः वक्तव्ये गत्यत् (पा. १।३।१७१) इत्याह—अवश्यवक्तव्यमिति । अप्राकृतस्यैवादि—

त्यादिष्टाभिरलङ्कारैरपराभिरभिभूयमान्वाद् वाक्यभेदात् नात्यन्तोपलब्धः ।
भोजेन तस्य निश्चारादनपुण्यनिर्देशनस्यैवोदाहृतः ।

अत्र अपहतोऽस्मीत्यपहतत्वस्य विधिर्वाच्यः, तथापीत्यस्य द्वितीयवाक्य-
गतत्वेनैवोपपत्तेः । यथा चा—

एषोऽहमद्रितनयामुत्पन्नजन्मा प्राप्तः सुरासुरमनोरथदूरवर्ती ।

स्वप्नेऽनिरुद्धघटनाधिगताभिरूप्य^{१३} लक्ष्मीफलामसुरराजमुतां
विधाय ॥२३५॥ (ऊ. ह.)

अत्र मनोरथानामपि दूरवर्तित्वपर्य्यो वाच्यः ।

यथा च—

त्वयि निबद्धरतेः म्रियवादिन प्रणयभङ्गपराङ्मुखचेतसः ।

कमपराधलयं मम पश्यसि त्यजसि मानिनि ! दासजनं यतः ॥२३६॥

(वि. ड. ४।५५)

अत्र अपराधस्य लयमपीति वाच्यम् ।

अस्थानस्यपदं यथा—

प्रियेण सत्रम्य विपक्षसन्निधौ निवेशितां यक्षसि पीयरस्तने ।

स्वर्जं न काचिद् विजहौ जलावित्रां वसन्ति हि त्रेणि गुणा न

यस्तुनि ॥२२७॥ (कि. अ. ८।१७)

अत्र कांचिन्न विजहा विति वाच्यम् । यथा चा—

लग्नः केलिकचब्रह्मशुभजटाऽऽलम्पेन निद्राऽन्तरे

मुद्राऽङ्कः शितिकन्दरेन्दुशकलेनान्त कपोलस्यलम् ।

पापैत्या नपलदमद्राद्रितसपीनमेसितप्रोदया

मोन्मृष्टं करपलयेन कुदिलाताप्रच्छविं पातु चः ॥२३८॥

अतापहरणस्य विधेयत्वमवश्यवक्तव्यम् । 'तत्र हेतुः'—तथापीत्यस्येत्यादि । एषोऽहमि-
त्यादि—इयं हि अपाहरणे स्त्रप्रदद्यामात्रेण कारितविप्रलम्भणस्य हरणदिदादानन्तरं पापैतो
वदनाम्बुहृदप्रमादसमासादितवपुषोऽनन्तस्योक्तिः । अनिरुद्धः प्रयुज्यमुत । अमुर-
राजस्य बाणस्य सुतोषा । नृणां हि पूर्वपदेनोत्तरपदेन ना सम्बन्धः । प्रकृते
तु ननोऽवस्थानेऽस्थानस्यपदता वाच्यस्य । लग्न इत्यादि—शितिकन्दरेन्दुशकलस्य
मुद्राऽङ्क इति बोद्धव्यम् । अतः कपोलस्यलं लभयति सम्बन्धनीयम् । आच्छुरितार्थं
चन्द्रकादयो रूपतो नक्षत्रिलेखनप्रकारा अष्टौ । (वात्स्या का. सू. सांग्र. ४।४) अत्राम्यता
शिष्टजनार्जनरूपा । परिहासो नर्मः । (125b) तत्र शुद्धहास्येन शृङ्गारहास्येन

अत्र 'नखलक्ष्मे'त्यतः पूर्वे 'कुटिलाताम्रे'तिवाच्यम् ।

अस्थानस्थसमासं यथा—

अद्यापि स्तनशैलदुर्गविषमे सीमन्तिनीनां हृदि
स्थानुं वाच्छति मान एव धिमिति " क्रोधादिवालोहितः ।
प्रोद्यद्दूरतरप्रसारितकरः कर्पल्यसौ तत्क्षणात्
कुल्लत्कैरवकोपनिःसरदलिध्रेणीरूपाणं शशी ॥२३५॥

(वसुवर्णपत्र; स. क. आ.)

अत्र कुल्लत्कोकौ समासो न कृतः. कवेरुक्तौ तु कृतः ।

सङ्कीर्णं यत्र वाक्यान्तरपदानि वाक्यान्तरेऽनुभवतिशान्ति । यथा—

किमिति न पश्यसि कोपं पादगतं बहुगुणं गृहाणेमम् ।

ननु मुञ्च हृदयनाथं कण्ठे मनसस्तमोरूपम् ॥२४०॥ (इ. का. अ. ६।४२)

अत्र पादगतं बहुगुणं हृदयनाथं किमिति न पश्यसि । इमं कण्ठे गृहाण ।

मनसस्तमोरूप कोपं मुञ्च । एकवाच्यतायां तु द्विष्टमिति भेदः ।

मयहास्येन वा रचितं त्रिविधं, गृह्यारवदपि स्वातुरागनिवेदनसम्भोगेच्छाप्रकाशनसापराध-
प्रियप्रतिभेदनेत्रिविधमेव । सभयनमीपि शुद्धरसान्तराङ्गमाहाविधिम् । एव एव-
विधस्यास्य प्रत्येकं वाग्वेशचेष्टाभ्यतिकरेणाष्टादशविधस्य मुनिना सप्रपद्यमुक्तम् । इदं तु
मन्वपिस्तरभयाद्रीकृतिरिति तत् एवावगन्तव्यम् । धीदृष्ट्या सन्नयेति । अद्यापीत्यादि
कुल्लत्कोकौ समासप्राप्तमोजो, युक्तम्, कवेरुक्तसमासा वैदर्भी । किमित्यादि—विचित्रित
विरतमेव । प्राशुक्तकृष्टदोषाद्वेदं दर्शयति एकवाच्यतायान्तिविति । अत्र च क्षोणि
वाक्यानि । पूर्वं वाक्यान्तरपदानामर्थप्रवेशे निरूपितम् । गमितन्तु स्वतन्त्रवाक्यानु-

46 कृतिरिति प्रायशो गृहीतः पाठः ।

47 नमैस्मितप्रोक्षयेति धीधरपरिग्रहोक्तः पाठः । नमैस्मितहोतयेति पाठान्तरम् ।
टीकाकृतप्रदर्शितं नमैस्मितस्याष्टादशविधप्रकरणं गोरुशरिते गोपलभ्यते ।
पट्टाप्याये हास्यरसालोचने स्मितादिषड्विधहास्यस्यैव विवरणं दृश्यते । यदि
साधुत्वं भरतरामप्रदायमतस्यैवाल समुत्तररसदाऽऽदिभरतादिविस्तारकतां मन्था
मतस्यैर्विषयस्य समर्थताः स्मुरिति सम्भाव्यते । वस्तुतस्तु दशरूप एवेत्यर्थ
(२।४८-४०) प्रपञ्चितमुपलभ्यते ।

गमितं यत्र वाक्यस्य मध्ये वाक्यान्तरमनुप्रविशति । यथा—

परापकारनिरतैर्दुर्जनैः सह सङ्गतिः ।

यदामि भवतस्तत्त्वं न विधेया कदाचन ॥२४१॥

अत्र तृतीयपादो वाक्यान्तरमध्येऽनुप्रविष्टः । यथा वा—

रत्नं रागाद्वृत्ताङ्गरा सुखदमिह ययैवासिष्येष्ट्याऽपिकण्ठे

मातङ्गानामपीदोपरि परपुरुषैर्यो च दृष्टा पतन्ती ।

तत्सक्तोऽयं न किञ्चित् गणयति विदितं तेऽस्तु तेनासि दत्ता

भूतैर्म्यः श्रीनियोगात् गदितुमिति गतेत्यभ्युधि यस्य कीर्तिः ॥२४२॥

अत्र विदितं तेऽस्तियत्येतत् कृतं, प्रत्युत, लक्ष्मीस्ततोऽपसरतीति विरुद्ध-
मतिरतः ।

मञ्जीरादिषु रजितमार्गं पक्षिषु च कृजितप्रवृत्तिः ।

स्तनितमणितादि सुरते मेघादिषु गर्जितमगुलम् ॥

(इ. वा. प्र. ११२४)

इति प्रसिद्धिमतिरान्तं यथा—

मदाप्रलयमास्तश्रुमिति पुष्करावर्तकः ।

प्रचण्डधनगर्जितमतिस्तापुकापी सुदृढः ।

पक्षे । इत्येव मञ्जीरायानुप्रविष्टाद् गमितोक्तिः । परापकारिति—तृतीयपादो 'यदामि, भवतस्तत्त्वं' मिति । 'लक्ष्मीस्यादि—रागः शलशोणितजनितं लोहितमनुरागम् । अस्तिपक्षेति रूपं किन्तम् । 'मातङ्गाः करिषधाराशालाश्च । परः शलरन्ध्रश्च । इयं वर्णनोपलक्षणमिदं प्रसक्तं निन्दया पर्यवस्यति । तथाग्रमुधेः स्तवितुः कथयितुः प्रवृत्तेति इयमस्यापितेऽपि—यत् पुनर्न किञ्चिद्गणयति विदितं तेऽस्त्यपि निषेधाधीमुपमानं तेन (१३६३) 'आमिना दुष्परितः सर्वेषां गोप्यगणनया साक्षोस्त्वद्वारा प्रकाशपदनां नोत्तमिष्यं वर्णनीयो राजा सर्वेषां स्वायम्' इति पुनश्चान्धानादिराज्ञानिरामाज्ञानमालं मय मदीयं धार्यं न पुनरधिकं गणयति किञ्चिदिति । श्रीस्ततोऽपसरतीति प्रकीर्यते । एतच्चावधेये पुनरुदाहरित्येके । 'मदाप्रलयेत्यादि' सुबदानो रटौ शब्दरते निन्दनाद् इति प्रसिद्धम् । 'मतिस्तापुकापीत्यपि दुष्टम्, कृत्स्नं पक्षिण्यातिष्वन्तिवाद् ।

रवः श्रवणभैरवः स्थगितरोदसीकन्दरः

कुतोऽद्य समरोदधेरयमभूतपूर्वोदयः^{४८} ॥२४३॥ (वे. सं. ३।४)

अत्र हि रवो मण्डूकादिषु प्रसिद्धः, न तूक्तविशेषणे सिंहनादे ।

भग्नः प्रकमः प्रस्तावो यत्न । यथा—

नाथे निशाया नियतेर्नियोगादस्त्वं गते हन्त निशाऽपि याता ।

कुलारूनानां हि वशाऽनुसूयं नातः परं भद्रतरं समस्ति ॥२४४॥

अत्र 'गते'ति प्रकान्ते 'याते'ति प्रकृतेः । 'गता निशाऽपी'ति युक्तम् । ननु 'नैकं पदं द्विः प्रयोज्यं प्रायेण' (का.प्र.तृ. ३. ४।१।१) इत्यन्यत्र, कथितपदं तुष्टमितीहैव चोक्तं कथमेकस्य पदस्य द्विः प्रयोगः । उच्यते । उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यव्यतिरिक्तो

अथ भग्नप्रकमं कथयति । 'तथा चोक्तम्—“प्रकमस्याग्न्यादेन प्रतीती प्रस्तलवृत्ति । ह्याद। स्फुरन्नास्त्रादाद्यत्न स्थानत्यमरुते । दोषः प्रकमभेदात्तः शब्दानोचित्यभूय सः ॥ इति । अयं प्रकृष्टादीनामभिमतानामागम्यादनन्तप्रकारः सम्भवति । तत दिङ्मान-मुदाहरति नाथ इत्यादि । समस्ति सम्भवति । 'गता निशाऽपी'ति तु 'पाठे सति नास्त्वयं दोष इति । [द्विः प्रयोग इति] एवम कथितपदनिवृत्त्यर्थं दुष्टवशात् ।

४८ 'पूर्वः पुरः' इति पाठान्तरम् ।

४९ लोकाकृतमिहोत्तरं च 'तथा चोक्तं'मिति गदास्तरुणवैभवात्तरमइण, वा तत्रैतदीम-मवोदासादिह किंचित् सम्मान्यत्वे प्रकृतम् । प्रकमभेदविशेषणमलत्वं शब्दतो-ऽर्थतथापि व्यक्तिविवेकमन्यमतुवदति । व्यक्तिविवेके 'लक्षणप्रसङ्गे एव' पठ्यते 'प्रकमभेदोऽपि शब्दानोचित्यमेव । 'न च यथाप्रकृतमेकमप्रस्तायाः प्रतिपत्ति-प्रतीतेरुत्पात इव परिस्वतन्त्रेददायो रसमन्त्राय पर्यवस्यतीति । किं सर्वैव शब्दार्थव्यवहारे लोकाकृतमोऽनुसृत्यः लोकाकृतमा भूदस्तादाप्रतीतेः परिस्तानतेति यथाप्रकमभेदेनमाद्रियते नान्यथेति प्रतिपत्तिप्रतीतिस्तु रसाधितेति । लक्षणात् । एतच्च स्वचकृतम्याख्यानादपि सायते । अथ प्रकृष्टा-दीनामभिमतानामित्यादिः श्रीधरमन्य, एतेदन्तरीयव्यक्तिविवेकमन्यस्वानुवादो । व्यक्तिविवेकमन्ये प्रकृतालोचनातिस्तरसमाहृत्य 'प्रकृष्टोक्तः प्रायशः सर्ववैयोप-लभ्यन्ते । परन्तु प्रकमभेदप्रसङ्गे ते मुदितपुस्तके न दृश्यन्ते । भिमेनाहारांश

अत्र यच्चनस्य । 'काश्चित् कीर्णा रजोभिर्दिवमनुविद्ध्युर्मन्दवक्त्रेन्दुशोभा
निःश्रीका' इति 'कम्पमाना' इत्यत्र 'कम्पमापु'रिति च पठनीयम् ।

गाहन्तां महिषा निपानसटिलं शृङ्गैर्मुहुस्ताडितं

छायावदकदम्बकं मृगकुलं रोगन्यमभ्यस्यतु ।

विश्रब्धैः क्रियतां वरादपतिभिर्मुस्ताक्षतिः पल्वले

विश्रान्तिं लभतामिदं च शिथिलज्यावन्ध्रमसदनुः ॥२५१॥

(अभि श. २।६)

अत्र कारकस्य । 'विश्रब्धा रचयन्तु सूकरवरा' इत्यदुष्टम् ।

अकलिततपस्तेजोवीर्यप्रपिप्ति यशोनिपा-

यवितथमदाष्माते रोपान्मुनावभिधायति ।

शमिनयधनुर्विषादर्वक्षमाय च कर्मणे

श्रुरति रभसात् पाणिः पादोपसङ्ग्रहणाय च ॥२५२॥

(म. वी. च २।३०)

अत्र कर्मस्य । 'पादोपसङ्ग्रहणायैति पूर्वं' याच्यम् । एवमन्यत्राप्यनु
सर्तव्यम् ।

अविद्यमान 'कमो यत् । यथा—द्वयं यत् सम्प्रति शोचनीयताम्' इत्यादौ
(१३४ श्लोः) । तत्र 'त्वं' शब्दानन्तरं चकारो युक्तः । यथा या—

कम्पमाना इति तिङन्तस्य । गाहन्तामित्यादि—कारकस्येति अभिदिता-(127a)
नभिहितत्वेन विभक्तिभेदात् । एवं कर्षणोऽपि । अकलितेत्यादि—पादोपसङ्ग्रहणं
नमस्काराय पादस्पर्शः । अत्र प्रथमं गुणैस्त्वेषिधितोऽवगणिता यथापु रोपान्नुतेति^{१३},
तदनुसारेण कर्तव्यता नोक्ता । एवमिति—कृतज्ञानमि विप्रियं न मे प्रतिकूलं न च ते
मया कृतम् । किमकारणमेव दर्शनं विलपन्त्यै रतये न दोषते ॥ (कु. स. ४।७) इत्यादौ ।

एवं भगवन्मुदाहृत्यापकमभाद—अविद्यमान इति । द्वयमिति—पुरैः एवासीच्छोच्यः,

शक्तिर्निस्त्रिशजेयं तव भुजयुगले नाथ ! दोषाकरश्री-
र्वक्त्रे पादयं तथैषा प्रतिवसति महाकुट्टिनी खड्गयष्टिः ।

आद्येयं सर्वगा ते विलसति च पुरः किं मया वृद्धया ते
प्रोच्येवेत्यथ प्रकोपाच्छशिष्करसितया यस्य कीर्त्या प्रयातम् ॥२५३॥

अत्र 'इत्थं प्रोच्येदे'ति न्याय्यम् । तथा 'लग्नं रागावृताङ्गे'त्यादी
(२४२ श्लोः) 'इति श्रीनियोगा'दिति बाध्यम् ।

अगतः प्रकृतिविरुद्धः परोऽर्थो यत्र । यथा—

राममन्मथशरेण ताडिता दुःसहेन हृदये निशाचरी ।

गन्धवद्गुधिरचन्दनोक्षिता जीवितेशवसतिं जगाम सा ॥२५४॥

(१. व. १११०)

इति । अत्र प्रकृते रसे विरुद्धस्य शङ्कारस्य व्यञ्जकोऽपरोऽर्थः ।

अर्थदोषानाह—

अर्थोऽपुष्टः फट्टो व्याहतपुनस्तुष्टदुष्कमग्राम्याः ॥५५॥

सन्दिग्धो निर्हतुः प्रसिद्धिषिद्याविरुद्धश्च ।

अनवीकृतः सनियमानियमविशेषाविशेषपरिवृत्ताः ॥५६॥

साकारुक्षोऽपदयुक्तः सदचरभिन्नः प्रकाशितविरुद्धः ।

विधमनुवादायुक्तस्त्यक्तपुनःस्वीकृतोऽन्वीलः ॥५७॥

अधुना तु द्वयम् । यथा वेति । शक्तिरित्यादि—निस्त्रिशः खड्गो निष्कृपश्च ।

दोषाकरशब्दो दोषाणामाकरश्च । महाकुट्टिनी^{१४} नितान्तमर्दनी शम्भली च । सर्वगा
शसती च । वृद्धा जरती च । [अमृत इति]—मृत प्रस्तुतविशेषिणो रसस्य व्यञ्जको-
ऽन्योऽर्थः स्यात्तदनिष्पन्नार्थं वाक्यं यथा रामेति । राममन्मथशरेण ताडिता राज्ञसी
सुगन्धदुधिरचन्दनोक्षिता यमालयं जगामेति बीभत्सरसः प्रकृतः । तद्विरुद्धस्तु रमयतीति
रामो यः कामशरस्तेन हृदि ताडिताऽभिसारिका सुगन्धिकुमुदमन्दनोक्षिता राज्ञस्यरणशीला
प्राणेश्वरस्य दयितस्य पृष्ठं जगामेति शृङ्गारव्यञ्जकोऽर्थः । ताडकापक्षे रुधिरचन्दनेति

दुष्ट इति सम्यध्यते । धमेणोदाहरणम्—

अतिविततगगनसरणिप्रसरणपरिमुक्तविश्रमानन्दः ।

मरुदुह्रासितसौरभरुमलाकरदासरुद्रविर्जयति ॥२५५॥

अत्रातिविततत्वादयोऽनुपादानेऽपि प्रतिपाद्यमानमर्थं न याचन्त इत्युपुष्टाः,
न त्यसङ्गताः पुनश्चां वा ।

सदा मध्ये यासाम्रियममृतनिःस्यन्दसरसं,

सरस्वत्युद्दामा वहति बहुमार्गा परिमलम् ।

प्रसादं ता एता घनपरिचयाः केन महतां

महाकाव्यव्योम्नि स्फुरितमधुरा यान्तु ह्वयः ॥२५६॥

अत्र यासां कविरुचोतां मध्ये सुकुमारविचित्रमध्यमात्मकनिर्माणं
भारती^{५५} 'चमत्कारं' वहति ता गम्भीरकाव्यपरिचिताः कथमितरकाव्यवत्
प्रसन्ना भवन्तु यासामादित्यप्रभाणां मध्ये त्रिपथगा वहति ता मेघ-
परिचिताः कथं प्रसन्ना भवन्तीति संक्षेपार्थः ।

जगति जयिनस्ते ते भाषा मवेन्दुकलाऽऽदयः

प्रकृतिमधुराः सन्त्येवान्ये मनो मदपन्ति ये ।

मम तु यदियं पाता लोके विलोकनचन्द्रिका

तयनविषयं जन्मन्येकः स एव मद्भोक्तृत्वः ॥२५७॥ (वा. मा. १।३६)

इति । अत्रेन्दुकलाऽऽदयो यं प्रति पस्पशभाषाः स एव चन्द्रिकात्पमुत्कर्षार्थ-
मारोपयतीति व्याहृतत्पम् ।

स्वयं चिन्त्यम् । दुष्ट इति—दुष्टमिति पूर्वेकलिङ्गविपर्ययान् । सम्बन्धमहं यदनु-
पादानात् प्रकृते (१२७b) काऽपि न हानिरुपुष्टो यथा अतीत्यादि 'अतिवितत-
गगनसरणि'—'मरुदुह्रासितसौरभ'पदोपात्ता अर्थचया नान्वितविरोधिनः, न काऽविना-
भावादक निमित्ततत्प्रतीतिनिमित्तमस्ति—तस्मात् पृथग्भूत एवायं^{५६} दोष इति । कथं

55 एतद्विशेषणविरुद्धाया रचनाया कयोक्तिजोषितग्रन्थे लक्षणादि (इहत्सहेतकृत
सोमेदवरोऽल तथैव निर्दिशति) । उदाहरणमेतत्तत्रापुनः उदृष्टमपि तन्मू-
लकमेव स्यात् ।

56 प्रकृत एवायमिति ^{५६} शुक्ले पाठः ।

‘कृतमनुमत’मित्यादि (३६ श्लोः) । अत्र ‘अर्जुनार्जुने’ति ‘भवद्भि’रिति चोक्तं
‘समीमकिरीटिना’मिति किरीटिपदार्थः पुनस्तुक्तः । यथा वा—

अस्त्रज्वालाऽयलीढप्रतियलज्जलधरेन्तरौर्वायमाणे
सेनानाथे स्थितेऽस्मिन् मम पितरि गुरौ सर्वधन्वीश्वराणाम् ।
कर्णालं सम्भ्रमेण व्रज रूप समरं मुञ्च हार्दिक्य शङ्कां
ताते चापद्वितीये वहति रणधुरं को भयस्यावकाशः ॥२५८॥

(वे. सं. ३।७)

अत्र चतुर्थपादवाक्यार्थः ।

भूपालरत्न ! निर्दै^१न्यप्रदानप्रयितोत्सव ! ।

विध्राणय तुरङ्गं मे मातङ्गं वा मदालसम् ॥२५९॥

अत्र मातङ्गस्य प्रादुर्निर्देशो न्याय्यः ।

स्वपिति पायदयं निकटे जनः स्वपिमि ताचदयं किमपैति ते ।

तदयि साम्प्रतमादरं कूर्परे^२ त्वरितमूलमुदक्ष्वय कुञ्चितम् ॥२६०॥

एषोऽविदग्धः ।

कथमपि क्लेशतो यत्न प्रतीतिरूपनागते स कथोऽर्थो यथा सदेत्यादि । संशोधार्थं कथयता
मन्वकुतैव कष्टता व्याख्याता । उक्तयो वाऽपकर्षो वा प्राग् यस्यैव निगद्यते । तस्यैवान्य-
त्तदर्थेद्विपादतोऽर्थस्तदा भवेत् ॥ यथा जगतीत्यादि—समस्त एकः स एवेति सम्बन्धः ।
तेन मम न तया मनो मदयन्ति स्म यथा नवेन्दुकलाऽऽदीना खनानमगुराणा सद्भावेऽवि-
ममस्तर्कतत्त्वयैव कोऽपि मातृतीलज्जालम्बनविभावस्योत्कृष्यो विवक्षितस्तल मातृत्वा
चन्द्रिकातत्त्वपदोन्मेषार्थं पूर्वेति^३ च्याहन्तीति च्याहत्तत्त्वम् । पश्यशास्त्राद्याः प्रत्यक्षो भूता-
स्वशोद्भूताः (१) । कृतमित्यादि ‘अरे रे अर्जुन अर्जुन सालकेन युक्तमीदृशो मत्तातस्य सुतशोक-
प्रान्ता न्यस्तशस्त्रस्य दिवमुपगच्छतः केशाकर्षणरूपः परिमवो भवद्भिरीक्षित्वा’-(वे. सं. २)मित्यु-
रोत्तमोपल्लाव ‘किरीटि’पदार्थस्य धीनदृक्त्वं समाधीयेतेति मलोदाहरणान्तरमाह यथा
वेति । प्राग्नाट्य उच्यते पश्चात् पश्चाद्वाच्यो-(१२४२)ऽपवाऽपगतः । कविना शक्तिवैकल्या-
कोऽर्थस्य दुष्कर्म विदुः ॥ यथा भूपालरत्नेत्यादि—निर्दै^४न्यः कार्यण्यशून्यः । मातङ्गं
मे विध्राणय प्रयच्छ । अथ सत्त निम्बिद्वैमुह्यमस्ति चेत्तदा तुरङ्गमिति वक्तुं युक्तम् ।

स साम्यस्तु रिरंसाऽऽदिः पागरेयत्त कथ्यते । वैदग्ध्यवकिमलनं हित्वैवं वनिताऽऽदिपु ॥ यथा
स्वपितीत्यादि । स्वपिमीति रिरंतीतिः । सम्प्रयोगे हि रत्नं रत्न-नायनं मोहनमिति पर्यायाः ।

‘मात्स्यैर्मुत्सार्यै’त्यादि (१३१२लोः) । अत्र प्रकरणाद्यभावे सन्देहः ।
शान्तशृङ्गार्यन्यतराभिधाने तु निश्चयः ।

गृहीतं येनासीः परिभवपयाप्रोचितमपि
प्रभावाद् यस्याभूद्य खलु तव कश्चिन्न विषयः ।
परित्यक्तं तेन त्वमस्ति सुतशोकान्न तु भयाद्-
विमोक्षये शख ! त्वामहमपि यतः स्मस्ति भयते ॥२६१॥

(वे. सं. ३।१६)

अत्र शखमोचने हेतुर्नोपात्तः ।

इदं ते केनोक्तं कथय कमलातङ्गवदने !
पदेतस्मिन् द्वेष्ट कटकमिति धत्से खलु धियम् ।
इदं तदुःसाध्याक्रमणपरमाखं स्मृतिभुया
तय प्रीत्या चक्रं करकमलमूले विनिहितम् ॥२६२॥

अत्र कामस्य चक्रं लोकेऽप्रसिद्धम् । यथा वा—

उपरपरिस्तरं मोदायर्षाः परित्यजताभ्यगाः ।
सरणिमपरो मार्गस्तापद् भयद्विरवेक्ष्यताम् ।
इह हि विहितो रक्ताशोकः कयाऽपि हताशया
चरणनलिनन्यासोदञ्चनवाङ्कुरकञ्चुरुः ॥२६३॥

कूर्परमलङ्करणम् । अविदग्धो श्रम्यः । मात्स्यैत्यादि—अतः किं शान्तो बभूवेति
शङ्करोति [वा] साधकवाचनप्रमाणभावात् सन्दिग्धत्वम् । निहेतुर्यथा गृहीत-
मित्यादि—अश्रुतामवाक्यमिदम् । यतः स्मस्ति भवत इत्यतः यत इति तत इत्यर्थः ।^{११}
प्रतिद्विविधो यथा इदं त इत्यादि । कामस्य कुसुमसरत्वादिकं प्रतिह न तु चक्रभरवम् ।
कविसम्प्रदायविश्वे ‘यथा उपेत्यादि । उदञ्चनवाङ्कुरकञ्चुकेन सर्वज्ञव्यापिता
बोधयति । इयं शरीरविकासदर्शनादाहितमूर्छेन गृहमागच्छता पान्थेन कथं कथमपि
जीवितं सन्धमिति दृष्टि(दृष्ट)व्यतिवरस्य कस्यचित् पान्थस्येतरपथिकनिवारणायोक्तिः ।
अतः चरणनलिनेति रूपके नलिनरूपावस्थोदितशरणोऽप्रधानोभूतः प्रतीयत इति समय-

अथ पादाघातेनाशोकस्य पुष्पोद्गमः कविषु प्रसिद्धः ।

सुसितवसनालङ्कारार्या कवाचन कौमुदी-

महसि सुदृशि स्वैरं यान्त्यां गतोऽस्तमभूद्विधुः ।

तदनु भयतः कीर्तिः केनाप्यगीयत येन सा

प्रियशृङ्गमगान्मुक्ताशङ्का क नासि शुभप्रदः ॥२६३॥

अधामूर्ताऽपि कीर्तिर्ज्योत्स्नावत् प्रकाशरूपा कथितेति लोकविद्धमपि
कविप्रसिद्धेर्न दुष्टम् ।

सदा स्नात्वा निशीथिन्यां सकलं घासरं वृधः ।

नानाविधानि शास्त्राणि ध्याचष्टे च शृणोति च ॥२६४॥

प्रदोषरागं विना रात्रौ स्नानं धर्मशास्त्रेण विद्धम् ।

अनयसदृशं यस्य यत्नं वादोः समीक्षते ।

पाङ्गुण्यानुसृतिस्तस्य सत्यं सा निष्प्रयोजना ॥२६५॥

एतदर्थशास्त्रेण ।

विधाय दूरे केयूरमनङ्गाङ्गनमङ्गा ।

वभार कान्तेन कृतां करजोक्लेस्वमालिकाम् ॥२६७॥

अत्र केयूरपदे नराक्षतं न विहितम् । एतत् कामशास्त्रेण ।

विद्वदः, लोकप्रसिद्धे-(128b)स्तु कविप्रसिद्धिर्गरीयसीति । सुसितेति—पद्मभेदादभि-
गारिका द्विधा शुक्लानिभारिका शृङ्गाभिभारिका च । तत्र 'वेलासदृशवेशा चे'ति
(क. का. अ. १२।४३ दः) वचनात्तयोत्क्राडितारिका शुक्लवस्त्राभरणा प्रयोक्त-
व्येत्याहुः । अमूर्त्याः कीर्तिः शुभ्रत्व, तदपि च चन्द्रिकावत् प्रकाशकमिति ।
सदेत्यादि—प्रदोषरागे महर्षं रात्रिस्नाननिमित्तोपलक्षणम् । धर्मशास्त्रेणेति^{५८} महायै
तृतीया । मनन्येति—सन्धिबिग्रहयान्तासनद्वेषाभयाः पदगुण्यस्तेषां भावः पाङ्गुण्यम् ।
एतदनुसरण्य कामन्दकाद्यर्षशास्त्रे मदायलस्येण रात्रिः प्रतिपादितमिति पाङ्गुलमात्मानु-
सरणं तद्विरुद्धम् । विधायेत्यादि—केयूरपदं केयूरस्थानं कवीणिः । तत्र
नराक्षतमाला कामशास्त्रविद्वदः । कचे वदः स्तनो गतः पृष्ठं जघनमूरु चेति (का. सू. ४।४)

58 रात्रिस्नाननिषेधेषु वचनेषु रात्रिस्तप्ये मध्ययामद्वयपर इति सम्प्रदायविदः ।

अतएवोदाहृतवये धर्मशास्त्रविरोधः ।

अष्टाङ्गयोगपरिशीलनकीलनेन दुःसाधसिद्धिसिद्धिं विदधद्विदूरे ।

आसाद्यन्नभिमतमधुना विवेकख्यातिं समाधिघनमौलिमणिर्विमुक्तः ॥२६८॥

अत्र विवेकख्यातिः सम्प्रज्ञाते । पश्चादसम्प्रज्ञातः । ततो मुक्तिः । न तु विवेकस्यापत्तौ । एतद्योगशान्त्रेण । एवं विद्याऽन्तरविच्छेदमुदाहार्यम् ।

प्राप्ताः श्रियः सकलकामदुष्पास्तनः किं दत्तं पदं शिरसि

१.

विद्विषतां ततः किम् ।

सन्तर्पिताः प्रणयिनो मिथैवैस्ततः किं करुण स्थितं तनुभृतां तनुभिस्ततः

किम् ॥२६९॥

अत्र 'ततः' किं मिति न गयीकृतम् । तत्तु यथा—

यदि ददत्यनलोऽन्न किमदभुतं यदि च गौरवमद्रिषु किं ततः ।

लज्जामभ्यु सावैव महोदधेः प्रकृतिरेव सनामविपादिता ॥ ७०॥

नखल्लक्षणानोति वात्स्यायनादी, परिगणनात् १ अष्टाङ्गस्यादि यमनियमासन-
प्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टौ योगाङ्गानि (यो सू. १.१२६) । परिशीलनं
समन्ततोऽभ्यासः । कीलनं तल्लेख स्वैर्यम् । विदे सधियं निकटमणिमादिसिद्धी
(इ स दृ ४६) दूरीकुर्वन् । सन्नपुरुषात्मताप्रत्ययो विवेकख्यातिरिति (यो सू. १.१४६) ।
आभ्यासवैराग्याभ्यां विसृष्टिनिरोधः (यो. सू. १.११२) । अथवा सम्प्रज्ञातो (१२७३) सम्प्र-
ज्ञातश्च । सतः निर्वर्णविचारानन्दास्मितास्मानुगम्यान् सम्प्रज्ञातः (यो सू. १.११७) । वितर्क-
वित्तस्यालम्बने स्थूल आभोग, सूक्ष्मो विचारः । आनन्दो ह्लादः । शक्तिरूपः ।
दर्शनशक्तिर्बुद्धिः । अनयोरेकस्वरूपात्मिका सविदमिता । तलाद्यचतुष्टयानुगतः समाधि-
सवितर्कः । द्वितीयो वितर्कविकल्प सविचारः । तृतीयो विचारविकल्प आनन्दः । चतुर्थस्तु
विकाराऽस्मितामाल इत्येते सात्त्विकना समाधयः (व्या भा. १.१४८) । निवेकख्याते
संयोजः समाधि (यो. सू. १.१४६) । न तत्र विहित सम्प्रज्ञायत इत्यसम्प्रज्ञातः । तदवस्थे
चेतसि स्वविषयमावाद्बुद्धिबोधात्मा पुरुषः स्वरूपेणावतिप्रन इति योगशास्त्रकम् (यो
सू. ४.३४, ४०) । ऐतद्विद्वद् व्यवेष्ट्याह—नत्थिति । नवीकृतेनार्थेन कवेः शक्तिरूपतया
प्रतीयेते । अतस्तद्विषययो दोषो ययोदाहृते । अथ दोषदार्ढ्यार्थं नवीकृतत्वं दर्शयति तत्स्थितिः ।
नवीकृतं यथा यदि ददतीत्यादि—अतानलादोना दाहकत्वादि स्वाभाविकमिति नाना-
भक्तिभिरभिहितं नवायते, तत्र एवविषया भक्त्या स्थायैत्य चमत्कारास्पदवाङ्मुपादेयत्वम् ।

यत्रानुलिखिताख्यमेव निखिलं निर्माणमेतद्विधे-
रुत्कर्षप्रतियोगिकल्पनमपि न्यकारकोटिः परा ।
याताः प्राणभृतां मनोरथगतीच्छन्त्य यत्सम्पद-
स्तस्याभासमणीकृताश्मसु मणेरश्मत्त्वमेवोचितम् ॥२७१॥

(व. जी. १।२६ ; पृ. १८)

अत्र 'छायामात्रमणीकृताश्मसु मणेरस्तस्याश्मतैवोचिते'ति सनियमार्थत्वं
वाच्यम् ।

यकूम्भोजं सरस्वत्यधिवसति सदा शोण एवाधरस्ते
बाहुः काकुत्स्थवीर्यं स्मृतिकरणपटुर्दक्षिणस्ते समुद्रः ।
घाहिन्यः पाद्वर्षमेताः क्षणमपि भयतो नैव मुञ्चन्त्यभीक्ष्णं
स्वच्छेऽन्तर्माणसेऽस्मिन् कथमवनिपते ! तेऽग्रेपानाभिलाषा ॥२७२॥

अत्र 'शोण एवे'ति नियमो न वाच्यः ।

'इषामां इषामलिमात्रमानयत भोः सांन्द्रैर्मपीकृर्चकै-
र्मन्त्रैस्तन्मथ प्रयुज्य हरत श्वेतोत्पलानां श्वियम् ।

अथ सनियमे तद्वर्जिते वा यकूम्भे तद्विपर्ययेण यद्वोच्यते तौ द्वौ । तथा विशेवे वाच्ये
सागान्धमस्मिन् वाच्ये विशेष इति द्वौ । तद्विषयं चत्वारोऽर्थ- (१२७६) दोषा मयाक्रममुदाह्रियन्ते ।
यत्रोपादि—अनुलिखिताख्य-^५मनभिव्यक्तकारम् । आभासो मिथ्याज्ञानम् । अश्मसु
मप्य इति बोद्धव्यम् । अत्र सनियमार्थं पाठान्तरमाह छायामात्रेति—मात्रप्रहयेनो
पाप्यन्तरनिरासः । ननु सनियमे वाच्ये तथा योक्तविति वाच्यावचनात् कथमस्य पृथग्भावः ?
सत्यमेतत् । यत् प्रधानभूतस्यार्थस्यानभिधानं दोषबीजं स वाच्यावचनस्य विषयः, यत् तु
वाच्यमभिहितं तदर्थशभूतास्तु नियमादयो नाभिधीयन्ते सोऽस्य विषयः । अन्यथा हि
वाच्यावचनवाच्यवचनाभ्यामाप्राप्तत्वादन्वेषामपि दोषाणां पृथग्भावो दुरुपपादः स्यादिति
भावः । यत्कूम्भोजमित्यादि—'सरस्वती नदीविशेषः । शोणो नदीविशेषः । मुद्रा
पालिका तत्सहितोऽपि समुद्रः (तत्सहितः समुद्रोऽपि) । घाहिन्यः तेनाथ । मानसं
सरोविशेषोऽपि' (व. सं. पृ. ४६) । सदैव शोण इति योजनानामस्मान्मथपदत्वं द्रष्टव्यम् ।
इषामामित्यादि—तन्त्रमोषादिकम् (---मोषादिकम्) । हरत स्फोटयत, श्वेतोत्पलानां

चन्द्रं चूर्णयत क्षणाद्य कणशः छत्वा शिलापट्टके

येन द्रष्टुमह क्षमे दशदिशस्तद्वयकमुद्राऽद्विता. ॥२७३॥

(वि. शा. भ. ३१)

अत्र ज्योत्स्नीमिति श्यामाविशेषो वाच्यः ।

कह्लोलेति द्रष्टुमहप्रत्ययप्रहारै रक्षान्यमूनि मकरालयः । माऽवमख्याः ।

किं कौस्तुभेन विहितो भवतो न नाम यावन्नाप्रसारितकरः

पुरुषोत्तमोऽपि ॥२७४॥ (म. श. ६२ ; व. जी. १६ पृ.)

अत्र एकेन किं न विहितो भवता स नामेति सामान्यं वाच्यम् ।

अर्थित्वे प्रकटीकृतेऽपि न फलप्राप्तिः प्रभो. प्रत्युत

द्रुह्यन् दशदिशोर्विद्वच्चरितो युक्तस्तथा कन्यया ।

उत्कर्षं च परस्य मानयशसोर्विघ्नं सतं चात्मनः

स्त्रीरत्नं च जगत्पतिर्वंशमुखो देवः कथं मृष्यते ॥२७५॥

(म. वी. व. २१६)

अत्र स्त्रीरत्नमुपेक्षितुमित्याकाङ्क्षति । न हि 'परस्ये'त्यनेन सम्बन्धो योग्यः ।

आज्ञा शक्रशिखामणिप्रणयिनी शास्त्राणि चक्षुर्नय

भक्तिभूतपती पिनाकिनि पद्म लङ्घेति दिव्या पुरी ।

कुमुदानाम् । अतः श्यामलिमत्तप्रापणं ज्योतिष्मत्या एन रात्रौ समुचितं ननु रात्रि मात्रस्य । श्यामापदेन तु सामान्येनोपात्तं प्रत्युत श्यामपदस्यैव स्पृशति । कह्लोलेति—
वेह्लित इत्यतः प्रेरितः । सतः कौस्तुभाख्यरत्नविशेषोत्प्रेषणान्येषां २-(१३०a) ज्ञानामनादरो न कर्तव्य इति मगधितं भवति । साकाङ्क्षो यथा—अर्थित्व इत्यादि—प्रत्युत विपरीतम् ।
द्रुह्यन् श्लोद कुर्वाणो विद्वच्चरितः परमेश्वरपुत्रभञ्जादिन्यापारात् । विघ्नं सतं अश ।
अतः स्त्रीरत्नमिति साकाङ्क्षमभिधानापर्यवसानात् । 'अथमेति पुत्रो राज्ञः पुरुषोऽपसार्यता'
मित्यत्र सम्बन्धनिराकावचेण राज्ञा यथा पुरुषो नान्वीयते यथा च 'गिरिर्देवदत्तो भुक्त मक्षिमा'नित्यादौ विजातीयव्यवधानादनन्वयलक्षणाऽज्ञायाऽज्ञायाः समिधेश्चाभावादनवयो न युज्यत इत्यादौ न हीति । अपदपुरुषो यथा आमेत्यादि—सर्वावेषेव शास्त्राणि ननं चक्षुर्नय,
नहि जगन्नाथमहोरताप्यं नाम चिचिदिति । पदं स्थानम् । लङ्घेति ह्यगता रात्रधानो ।

उत्पत्तिर्द्रुहिणान्वये च तद्द्वो नेङ्गवरो लभ्यते

स्याच्चेदेप न रावणः क नु पुनः सर्वत्र सर्वे गुणाः ॥२७६॥

(वा. रा. १।३६)

अत्र 'स्याच्चेदेप न रावण' इत्येतावत्येव समाप्यम् ।

श्रुतेनं बुद्धिर्व्यसनेन मूर्खता मदेन नारी सलिलेन निम्नगा ।

निशा शशाङ्गेन धृतिः समाधिना नयेन चालङ्कियते नरेन्द्रता ॥२७७॥

अत्र धृतिबुद्ध्यादिभिर्वत्कृष्टैः सहचरैर्व्यसनमूर्खतयोर्निष्ठेष्टयोर्भिन्नत्वम् ।

'लम्न' रागावृत्ताङ्गेत्यत्र (२४२ श्लोः) 'विदितं तेऽस्त्वि'त्यनेन श्रीस्तस्माद-
पसरतीति विरुद्धं प्रकाशयते ।

प्रयत्नपरिपोधितः स्तुतिभिरथ क्षेपे निशा-

मकेशयमपाण्डवं भुवनमद्य निःसोमकम् ।

द्रुहिणो ब्रह्मा । चरोऽत्र जामाता । 'स्याच्चेदेप न रावण' इत्यत्र सोमोत्तरसाहसैक-
रसिक्त्वावधान्तरसंकमितवाच्यं रावणपदम् । तथाऽत्रापि जगदाकन्दकारित्वावधान्तर-
संकमितवाच्यमित्येतान्तैश्च समाप्य यद् क नु पुनः सर्वत्र सर्वे गुणा
इत्यधिकं कृतं तेनानवयः स्थाने न त्यक्त इत्यपदयुक्तः^{१०} । तथाचोक्तम्—युक्ताधिक्ये विसर्गः
स्यादाधिक्याद्यो न भासते । अयं प्रकल्पते यत्र सोऽस्यानपद उष्णितः ॥ इति ।
सहचरमित्रो यथा 'श्रुतेनेत्यादि—अत्र (१३०६) भूतादिभिर्यथाकर्म बुद्ध्यादयोऽर्कक्रियन्त
इति धृतिबुद्ध्यादयः कर्तृकर्मभावेन ये निमग्नास्ते सह चरन्तीति सहचरास्तेभ्यश्च
व्यसनेन मूर्खतेति यदुपनिबद्धं तदपकृष्टत्वाद्भिन्नमिव प्रस्तुतेतरस्थ क्षेपे सहचरमित्रो
नामार्थदोषः । कश्चिदर्थः प्रकाशितः सन् विरुद्धां धियं जनयतीति प्रकाशितविरुद्धो यथा
लज्जामित्यादि । तच्च प्रागेव व्याख्यातम् ।

विषयनुवादमागमात्तद्विधा^{११} क्विद्वयोर्विपर्ययः, क्विद्विधेः, क्विदनुवादस्येति ।
प्रयत्नेत्यादि—क्षेपे खपिपि । निशामित्वास्तस्योयो द्वितीया । सोमकाः पाण्डवपुत्र-

६० अत्र 'अद्वय आश्चर्यमेवोऽपि गरीयान् दोष' इत्यादि 'पूर्णकमयकृतयाऽवरतरणिक-
येन रावणोपेक्षा सुविता । तस्यैव 'स्याच्चेदेप न रावण' इत्यनेन पिष्टपेयश-
मित्यपि केषाधिमते द्युक्तायोजम् । क नु पुनः...सर्वेतेति पीनदृश्यमप्यवयम् ।

६१ अथवा गोमार्तपनयनभ्रमतो दोषविवेको मूलकृते गोमार्तामार्तं प्रत्यादरातिशयं
सूचयति । यथा धर्मशास्त्रादिविचारे तथा क्वाप्यविचारेऽप्यस्य प्रभुत्वमव्याहत-

१ ! - १ इयं परिसमाप्यते रणकथाऽद्य दोःशालिना-
मपैतु नृपकाननातिगुह्यस्य भारो भुवः ॥२७८॥ (वे. सं. ११२४)

अत्र 'शयितः प्रयत्नेन योष्यसे' इति विधेयम् । यथा या—

घाताद्वारस्तया जगद्विषधरैरास्वाद्य निःशेषितं
ते प्रस्ताः पुनरुध्रतोयकणिकातीव्रमत्तैर्वर्द्धिभिः ।

तेऽपि क्रूरचमूखचर्मयसनैर्नीताः क्षयं ह्युन्धकै-

र्दम्भस्य स्फुरितं चिदेषपि जनो जाह्नो गुणानीहते ॥२७९॥

(भ. श. ४०)

अत्र घाताद्वारादित्रयं व्युत्क्रमेण वाच्यम् ।

पातिनः क्षत्रियाः । अत्र पूर्वदिनपर्यन्तं चिन्तावशाद्वलम्बनिवृत्तं स्वयमेव जागरितोऽसि,
अथ तु मया त्वदीयसकलरिपुबलक्षये कृते सुखमुत्तमं स्तुतिपरम्पराभिः प्रयत्नेन प्रतिबोध्यो-
ऽसीति शयनस्यानृषादे प्रतिबोधनस्य च विधेयत्वे विवक्षिते यद्विपर्ययेण निर्देशस्तेन
विपरीतोऽर्थः प्रतीयत इति तद्विपर्ययात्मा दोषः । घाताद्वारैस्त्वादि—जाह्नो मूलः ।
शाठ्येन धर्मोचरणं दम्भलस्य स्फुरितं चेष्टितं व्रतमहणम् । तत्र मृगपमवसनत्वं, एतोऽपि
मैघतोयकणिकामाताहारत्वं, ततो वायुमक्षणमिति यथाकर्म प्रतापं तीव्रतरत्वम् । एतच्च
व्युत्क्रमेणोक्तमिति वाच्यस्य विधेयस्य व्युत्क्रमोद्दिष्टव्युक्तता ।

मिति 'काव्यहसिचम्याऽभ्यास' इति सूत्रोपकारिकाया वृत्तौ 'काव्यं यत्' विचारयितुं
ये जानन्ती'त्यादिना ग्रन्थेन सूचितम् । अयुक्तस्य विधित्वमनुवादस्यायुक्तत्वं
कचिदेतदुभयसंस्पर्श इति विधा भेदव्यवस्था । औचित्यभन्नविचारे तु
'प्रयत्ने'त्यादौ शाब्दमनौचित्यम्, 'घाताद्वारतये'त्यादावायम्, 'श्वरे रामे'त्यादा-
वेतदुभयाधीनमिति केऽपि निर्दर्शनदर्शनगामोऽण विभागसमर्थनं कुर्वन्ति । परं
परिहृतिवद्वाच्यत्वात्तद्व्यवस्थान्ते सर्वत्रैवाभ्यर्थ्यं दोष इति ग्रन्थकृता तत्रैव परि-
गणना । अविशृङ्खलितविधेर्भावात् शाब्दविभर्त्स्यैव दोषशोभतेति ततोऽयं निग-
एव । ग्रन्थे वाच्यता काव्यस्याप्यौष्ठमङ्गं यथा रसादिष्वनिमग्ना तन्मतेऽस्यापि
नित्यदोषता स्वीकार्या । प्राचीनानां वाचनदृष्ट्यादीनां ग्रन्थेष्वस्य दोषस्यानुपलम्भो
नवीनानां व्यक्तिविवेककृतामेतदसंस्पर्शेन नाप्रत्याशित इति तत्तद्वृत्ति-
भङ्गेन प्रतिपादितमित्यलमनुत्पापितोत्पापनेन ।

अरे रामाहस्ताभरण ! भसलध्रेणिशरण !
सरकीडाग्रीडाशमन ! विरहिप्राणदमन !
सरोहंसोचंस ! प्रचलदलनीलोत्पलसखे !
सखेदोऽहं मोहं श्रुथय कथय फवेन्दुघटना ॥२८०॥

अत्र 'विरहिप्राणदमने'ति नानुवाचम् ।

लग्नं रागावृताङ्गेत्यादि (२४२ श्लो) । अत्र 'विदितं तेऽस्तित्युप-
संहृतोऽपि 'तेने'त्यादिना पुनरुपात्तः ।

हन्तुमेव प्रवृत्तस्य स्तब्धस्य विवरैपिणः ।

यथाऽऽशु जायते पातो न तथा पुनरुन्नतिः ॥२८१॥

(भा. का. प्र. १।५१)

अत्र पुंस्यञ्जनस्यापि प्रतीतिः ।

यत्नैको दोषः प्रदर्शितस्तत्र दोषान्तराप्यपि सन्ति । तथाऽपि तेषां
तत्राप्रकृतत्वात् प्रकाशनं न कृतम् ।

(१३१४) अरे रामेति—भसला भ्रमरा । रामाहस्ताभरणेत्यादिकमामग्लणं
मार्थतीयपाङ्ककारायादुषद्विदुर्नर्हत्येव । विरहिप्राणदमनेति तादृशेषणमनूपागमं विपरीत
फलकमिहानुवादागौचित्यम् । श्लोकेऽपि लङ् पुनः स्वीकृतो गहित एवेति । हन्तुमिति—
अर्थात् परम् । स्तब्धस्य शोतृर्णोमिधानेन परावधारणा (धोरणा) प्रपञ्चतस्य विवरैपिण
परप्रमादान्येषणशीलस्य यथा शीघ्र पतनं न तथा पुनरुन्नति इति विवक्षितोऽर्थः । अत्रैव
हन्तुमेव प्रवृत्तस्य स्तब्धस्येति रत्नारम्भविषया, विवरं शीघ्रपतनं तदन्वयेपिण इति वरात्र
विषया, यथाऽऽशु जायते पात इति रेतोनिर्गमविषया, न तथा पुनरुन्नति-
रिति मष्टरागप्रत्ययविषया प्रतीतिरश्लीला भवतीत्यश्लीलापेक्षा^{६१} । यत्नैक इति—एतच्च 'लग्नं
रागावृताङ्गे'त्यादी दोषतया प्रकाशयता मन्थकृतैव दृश्योक्तम् । अलङ्कारे दोषास्तु ये
पृथगन्यैर्लक्षितास्तेषामेवैवान्तर्भाव इत्यमे वच्यते^{६२} ।

६१ एतच्च धन्यालोकलोचने श्रुतिदुष्टादय इति मूलप्रतीकोपरि 'विद्वान्धेरी महानि'-
त्यापुडादरणप्रदर्शनेन सूचितम् । आमाह्वलङ्कार उक्तार्थस्तिवरय पश्यते 'पतनं
जायतेऽवरय कृच्छ्रेण पुनरुन्नति'रिति ।

६२ अन्यैरिति गेषाविभागदृष्टिद्वयामनष्टप्रमुखे आचोने । अग्रे—दशमोक्त्या-
शान्त्येऽंशे ।

इयं परिसमाप्यते रणकयाऽय दोःशालिना
मपैतु नृपकाननातिगुरुरय माये भुवः ॥२७८॥ (वे सं. ३।३४)

अत्र 'शयितः प्रयत्नेन योष्यसे' इति विधेयम् । यथा वा—

धाताहारतया जगद्विपधरैरास्वाद्य निःशेषितं
ते ग्रस्ताः पुनरधृतोयकणिकाटीम्रवतैर्वाहिमिः ।

तेऽपि क्रूरचमूरुचमैवसनैर्नीताः क्षयं लुब्धकै-

र्धम्भस्य स्फुरितं विदग्धपि जनो जाव्मो गुणानीहते ॥२७९॥

(भ श. ८०)

अत्र धाताहारादिवयं व्युत्क्रमेण धाव्यम् ।

पातितं क्षत्रिया । अत्र पूर्वदिनपर्वन्तं चिन्तावशादलक्ष्यनिवृत्तं स्वयमेव जागरितोऽनि,
अथ तु मया स्वदीयसक्ततरिपुवल्क्षये कृते सुखमुत स्युतिपरम्पराभि प्रयत्नेन प्रतिबोध्यो-
ऽसीति शयनस्यानुपारवे प्रतिबोधनस्य च विधेयत्वे विवक्षिते यद्विपर्ययेण निर्देशस्तौन
विपरीतोऽर्थं प्रतीयत इति सद्विपर्ययात्मा दोषः । धाताहारेत्यादि—जाव्मो मूर्खः ।
शाठेयन भर्माचरणं दम्भस्तस्य स्फुरितं चेशितं व्रतमहणम् । तत मृगचमैवसनत्वं ततोऽपि
मेषतोयकणिकामाताहारत्वं, ततो वायुभक्षणमिति यथाक्रमं मतानां सीधतरत्वम् । एतच्च
व्युत्क्रमेणोक्तमिति बाध्यस्य विधेयस्य व्युत्क्रमाद्विषययुक्ता ।

मिति 'काव्यहसिण्याऽभ्यास' इति वृत्तोपकारिकाया वृत्ती 'काव्य कर्तुं विचारयितुं
ये जानन्ती'त्यादिना ग्रन्थेन सूचितम् । अयुक्तस्य विधित्वमनुवादस्यायुक्तत्वं
कचिदेतदुभयसंस्पर्श इति तिष्ठा भेदव्यवस्था । श्रीचिन्मन्त्रविचारे तु
'प्रयत्ने'त्यादौ शान्द्वमनौचिसम्, 'धाताहारतये'त्यादावार्थम्, 'अरे रामे'त्यादा-
वेतदुगयाधीनमिति केऽपि निर्दर्शनदर्शनमार्गेण विभागसमर्थनं कुर्वन्ति । परं
परिदृष्टिसहलासहस्वरत्वाभ्ये सर्वज्ञैर्वाग्योऽय दोष इति ग्रन्थकृता तथैव परि-
गणना । अविमृष्टविधेयोऽशब्दे शान्द्वविमर्शमेव दोषबोज्जेति ततोऽयं भिन्न
एव । यन्मते बाह्यता काव्यस्यागौलमत्र यथा रथाद्विष्वनिमत्ता शन्यतोऽस्यापि
नित्यदोषता स्वीकार्या । प्राचीनानां नामनरुदटादौनां ग्रन्थेष्वस्य दोषस्यानुपलम्भो
नवीनानां अकिञ्चिदेककृत्वाभेदमस्यार्थं नाप्रत्याशित इति तत्तद्गति-
मत्रैव प्रतिपादितमित्येकमनुसंधायितोत्वापनेन ।

अरे रामाहस्ताभरण ! भसलध्रेणिशरण !
 सखीडाब्दीडाशमन ! विरहिप्राणदमन !
 सरोहंसोत्तंस ! प्रचलदलनीलोत्पलसखे !
 सखेदोऽहं मोहं श्रुथय कथय कवेन्दुचक्षुषा ॥२८०॥

अत्र 'विरहिप्राणदमने'ति नानुवाचम् ।

'लभं' रागावृताङ्गे'त्यादि (२४२ श्लोः) । अत्र 'विदितं तेऽस्त्वि'त्युप-
 सहृतोऽपि 'तेने'त्यादिना पुनरुपात्तः ।

हन्तुमेव प्रवृत्तस्य स्तब्धस्य विवरैषिणः ।

यथाऽऽशु जायते पातो न तथा पुनरुन्नतिः ॥२८१॥

(गा. का. अ. १।४.१)

अत्र पुंश्वञ्जनस्यापि प्रतीतिः ।

यत्नैको दोषः प्रदर्शितस्तत्र दोषान्तराण्यपि सन्ति । तथाऽपि तेषां
 नवामकृतत्वात् प्रकाशनं न कृतम् ।

(१३।४) अरे रामेति—भसला भ्रमराः । रामाहस्ताभरणेत्यादिकामागन्तव्यं
 प्रार्थनीयवाङ्कारायाऽनुबन्धितुमर्हत्येव । विरहिप्राणदमनेति रात्रिशेषमनुपमानं विपरीत
 फलकगिष्यनुवाचनोक्तिरियम् । लोकेऽपि व्यक्तः पुनःस्वीकृतो यद्विदित एवेति । हन्तुमिति—
 अर्थात् परम् । स्तब्धस्य स्तोत्रार्थोक्तिष्वनेन परावधारणा (धोरणा) द्रष्टव्यतया विवरैषिणः
 परमादान्तेष्वप्युक्तस्य यथा शीघ्रं पतनं न तथा पुनरुद्गम इति विवक्षितोऽर्थः । अत्रैव
 हन्तुमेव प्रवृत्तस्य स्तब्धस्येति स्तारणाविषया, विवरै धोरणार्थं तदन्वेषिण इति पराङ्ग-
 निषया, यथाऽऽशु जायते पात इति दोषविषयविषया, न तथा पुनरुन्नति-
 रिति नष्टरागप्रत्ययविषया प्रतीतिरश्लीला मयतीत्यरलीलाधेना^{६२} । यत्नैक इति—एवम् 'लभं'
 रागावृताङ्गे'त्यादि दोषस्य प्रकाशयता प्रत्यङ्गत्वेन स्वयङ्कृतम् । अलङ्कारे दोषास्तु ये
 पृथग्यैर्लज्जितास्तेषामेवोपान्तर्भाव इत्यमे नदयते^{६३} ।

६२ एतच्च भग्यालोकलोचने श्रुतिदुष्टादय इति मूलश्लोकोपरि 'दिशान्वेरी गदानि'-
 त्यादिपुद्गाद्वरणप्रदर्शनेन सूचितम् । कामहालद्वार उत्तरार्धेभित्तत्वं पश्यते 'पतनं
 जायतेऽवरणं कृच्छ्रेण पुनरुन्नति'रिति ।

६३ अत्रैरिति मेधागिमामहद्विद्वज्जगन्महद्व्यग्रहः प्राचोक्तेः । अत्रे—दरामो ग्राम-
 मान्तयेऽपि ।

कर्णावतंसादिपदे कर्णादिव्यनिनिर्मितिः ।

सन्निधानादिवोधार्थम्—

अवतंसादीनि कर्णाद्याभरणान्येवोच्यन्ते । तत्र कर्णादिशब्दाः कर्णादि-
स्थितिप्रतिपत्तये । यथा—

अस्याः कर्णावतंसेन जितं सर्वं विभूषणम् ।

तथैव शोभतेऽत्यर्थमस्याः ध्वजकुण्डलम् ॥२८२॥

अपूर्वमधुरामोदप्रमोदितदिशस्ततः ।

आयुधैर्हस्तसुखराः शिरःशेखरशालिनः ॥२८३॥

(वा. अ. सू. ४. २।२।१४)

अत्र कर्णध्वजशिरःशब्दाः सन्निधानप्रतीत्यर्थम् ।

विदीर्णाभिमुखारातिफलाले सद्गुरान्तरे ।

धनुर्ज्याकिणचिह्नेन दोष्णा विस्फुरितं तव ॥२८४॥

(वा. अ. सू. ४. २।२।१२)

अत्र धनुःशब्द आरूढत्वायगतये । अन्यत्र तु 'ज्यापदनिष्पन्दभुजेन यस्ये-

(र. व. ६।४०) त्यादौ (२८५) केवली ज्याशब्दः ।

प्राणेश्वरपरिष्वङ्गविधमप्रतिपत्तिभिः ।

मुक्तादारेण लसता दसतोव स्तनद्वयम् ॥२८६॥

(वा. अ. सू. ४. २।२।१५)

अत्र मुक्तानामन्तरालमिधितत्वबोधनाय मुक्ताशब्दः ।

एवं दोषाभिर्णाय तेरामेव - कुतश्चिद्दोषाददुष्टत्वं दर्शयन् पुनश्चकस्य तावददुष्टतां
दर्शयति कर्णावतंसेत्यादि । अवतंसः कर्णालङ्कार एव तथापि कर्णादिभूतिमन्तरेण तत्-
सन्निधानागवतंसादीनामशक्या प्रतिपात्तिः, अतो न दोषरूपं यथा अस्या इत्यादि ।
अन्तावतं (१३।१६) तावयः स्वभावमात्रेण नैवंप्रपावाः^{६६} किन्वेतद्वर्णमभ्यदा एवेति
वर्णनीयप्रकर्षः प्रतीयते । एवं ज्या धनुष एव भवतीति गम्यार्थत्वेऽपि धनुःशब्दस्य
प्रयोग आरूढताप्रतिपादनायेति न दुष्टः । यत् त्वेतावन् विवक्षितं तत्र 'ज्या'पदस्य केवलस्येन
प्रयोगो यथा ज्यायन्तेति । यस्येति मह्यार्थस्य । कारा युक्तिश्च । शिरः सामान्येन

सौन्दर्यसम्पत्तारूपं यस्यास्ते ते च विधमाः ।

पदपदान् पुष्पमालेव कान् नाकर्णति सा सखे ॥२८७॥

अत्रोत्कृष्टपुष्पविषये 'पुष्प'शब्दः । निरूपपदो हि मालाशब्दः पुष्पस्रज-
मेवाभिधत्ते ।

स्थितेष्वेतत्समर्थनम् ॥५८॥

न खलु कर्णाद्यतंसादिवज्जघनकाञ्चीत्यादि क्रियते ।

मुक्ताहार एवेति मुक्ताशब्दो हारशब्देनैव गतार्थः प्रयुज्यते शुद्धप्रतिपत्त्यर्थं, शुद्धानामन्यस्या-
गिभित्तानां मुक्तानां हारो मुक्ताहार इति । [ह्रस्वतीति-] हासो हि कविसम्प्रदाये शुद्ध-
शुभ्रः प्रसिद्धः । तथा पुष्पमालाशब्दः । यद्यपि मालाशब्देनैव पुष्पमालाऽभिधीयते
तथापि पुष्पशब्दस्योपादानमुत्कर्षप्रतिपत्त्यर्थं, तेनोत्कृष्टपुष्पाणां माला पुष्पमालेति
प्रतीयते । ननु वनमाला शब्दमालोस्यादौ मालाशब्दः प्रयुज्यत इति सन्निवृत्त्यर्थं पुष्पशब्दो
विशेषणं भविष्यति ? सन् कुतोऽस्य विशिष्टार्थसम्पर्कत्वमित्यत्र आह निरूपपदो ह्येति—
मालाशब्दः केवलं पुष्परचनातिशयमभिधत्ते, अतोऽलामिधाया व्यवस्थापनादभ्यस्तो-
पचार इति । एवं करिकलभशब्दः । कलभेनैव गतार्थः करिशब्दस्तद्गुणाऽऽनतये
प्रयोज्यः । करो हि प्रीटः कुञ्जरस्तद्गुणस्तथ. करिकलभो यथा 'लज्ज करिक (1323) कल त्वं
प्रेममन्ध' करिण्या' (का. अ. द. ४. २।२।१७) इति । अलाम्यतिप्रसङ्गं निरास्यप्राद्-
स्थितेऽपि—स्थितेषु महाकविपरम्पराभ्यवस्थितेषु । गहि रसनाऽऽदीनां सन्निधानादि-
प्रतिपत्तये जयनादिपदैः सह समासः कविदिष्यते । तेन जयनरसानानितम्बकाब्जमुष्ण-
करनादयः सन्निधिप्रीडत्वादिप्रतिपत्तये न परिवर्त्य जल्पनोपाः । अतएवाह समर्थनमिति^१ न

- 65 एतस्याममिमायां न कारिकायामधिकारसूक्तसमकलायां केवादिद्वि प्राद्-
निदिष्टानां दोषाणामतत्कारणं स्थाप्यते । कचित् कविसमयः कुलचिदालङ्कारिक-
सम्प्रदायसिद्धान्तः कविदलौकिकसम्प्रासम्पन्नं कविद्वन्द्वं स्वरूपतमित्यवगम्य-
शैलोपपत्तिवैशिष्ट्यमिन्त्यामकृतास्त्वतापोपतावपर्यमत्र विनियमः यथोदा-
हरणमात्रातो व्यपदिश्यते । दोषाणाञ्च केवादिदोषत्वमपुण्यत्वं वा
युक्तविधेयां गुणत्वमपि व्यवस्थाप्यते मयुक्तिम् । एषामन्तिमदृष्टाऽन्तर्मुक्तानां
वैशेषिक्यसंज्ञा भोजादिद्वयमन्येषु । 'न दोषः पुनरुक्तोऽपि प्रयुक्तोऽपि' इति-
रिलादि प्रामाणिक्यकार्यदण्डवचनमेतेषां काव्यरोभाद्वरत्नमुञ्जीयति ।
अतएव न भवति दुष्टमिलादि निषेधमुख्यस्वीकारमप्येषु 'गुणवापत्तये नित्यं'

जगाद मधुरां वाच विशदाक्षरदाग्निम् ॥२८८॥

(का अ सू ७ २११८)

इत्यादौ क्रियाविशेषणत्वेऽपि विवक्षितार्थप्रतीतिसिद्धौ 'गतार्थस्योपि विशेष्यस्य विशेषणदानार्थं प्रयोगः कार्यः' (का अ सू ७ २११८) इति न युक्तमुक्तम् ।
युक्तत्वे वा

चरणत्रपरित्राणरहिताभ्यामपि द्रुतम् ।

पादाभ्यां दूरमध्वान प्रजग्नेषु न खियते ॥२८९॥

इत्युदाहार्यम् ।

तु सर्वत्र निबद्धत्वमित्यर्थः । जगादेत्यनेन गतार्थस्य वाक्शब्दस्य प्रयोगो विशेषणदानार्थं कार्यमिति यत् वामनादिभिर्दृष्टम् (का स सू ४ २१२१६) तत् प्रत्युक्तम् ।^{११} मधुरादि पदानां जगादेति क्रियाविशेषणत्वे नैवेत्येन नपुंसकलिंगता च, मधुर विशदाक्षर निजगादेत्यनेनैव प्रतीतत्वात् । वस्तुतस्तु रचनेय साविष्यचरणादौ^{१२} (१) लाघवादिहेतोरनु-
(४५) योगिनी न त्वन्यत् । अतएव न युक्तमुक्तमिति विरोधः दर्शयति । अथ यत् क्रियाविशेषणत्वं न सम्भवति तत्र कथं विशेषावगतिरित्याह युक्तत्वे चेति—एतत् प्रजग्नेषु न खियते इत्यनेनैव पादाभ्यामित्यस्य गतार्थस्य प्रयोगश्चरणत्रपरित्राणरहिताभ्याम-
पीति विशेषप्रतिपत्त्यर्थं कार्यं एव । द्रुतमिति च क्रियाविशेषणमिति ।

तेऽत्र दोषगुणा स्मृता इत्यादि वचनं लीलावुम्बन कोडासरो हेमाद्रदादिषु शौदार्यगुणाविष्कारस्तेषां मते सम्भवति ।

६६ अत्र वामनादिभिरिति श्रीपठेकावादिपदेन दोषोक्ताये सम्मटभट्टानामादर्शस्थानीयस्य गदिमभट्टस्यापि मद्रणम् । स खलु 'अव्यभिचारिणु कारकस्याविशेषण' प्रयोगः पुनरुक्तः इत्यनुशास्ति सविशेषणस्यापि दोषनिर्मुक्तत्वमुदाहरणप्रयोगे समर्थयते च । एवमपि रुचौ व्यक्तित्ववैकल्याख्येन । सम्मटमते क्रिया-
विशेषणत्वं एवैवविधा प्रयोगा समर्थनीया न तु विशेषणसामा-दे । दर्पण कृदाया सम्मटमत्त 'केचित्पादु रिल्लसानुष्टिभवेन निर्दिशन्ति । सम्मटमते चरणत्वेत्यादिपथ उभयत्रोपि न दोषसम्भावना— १५ चरणत्वेत्यादौ न गतार्थता द्वितीये द्रुतमिति क्रियाविशेषणता । गोविन्दटक्कुरस्तु 'न युक्तमुदाहृतमिति' भिदाभविष्ठवकारि मन्तव्यं करोति ।

६७ रचनेयं सा चेति 'ख' पुलके, वचनेन मातिव्याचरणादौ इति 'क' पुलकेऽप्यष्ट पाठः ।

ह्यात्तेऽर्थं निर्हेतोरदुष्टता—

यथा

चन्द्रं गता पद्मगुणान् न भुङ्क्ते पद्माश्रिता चान्द्रमसीमभिव्याम् ।

उमामुखं तु प्रतिपद्य लोला द्विसंश्रयां प्रीतिमवाप लक्ष्मीः ॥२९०॥

(कु. स. १।४३)

अत रात्रौ पद्मस्य संकोचो दया चन्द्रमसश्च निष्प्रभत्वं लोकप्रसिद्धमिति
'न भुङ्क्ते' इति हेतुं नापेक्षते ।

अनुकरणे तु सर्वेषाम् ।

सर्वेषां ध्रुतिकदुप्रभृतीनां दोषाणाम् । यथा—

मृगचक्षुषमद्राक्षमित्यादि कथयत्ययम् ।

यदैव स गवित्याह सुतामार्णं यजेति च ॥२९१॥

यत्तूष्णौचित्ययशाद्दोषोऽपि गुणः क्वचित् क्वचिन्नोभौ ॥

यत्तुप्रतिपाद्यभ्यङ्गवाच्यप्रकरणादीनां महिम्ना दोषोऽपि क्वचिद्गुणः,

"ह्यात्तेऽर्थं इति—लोकप्रसिद्ध इत्यर्थः, यथा चन्द्रं गता पद्मगुणान् भुङ्क्ते
इति । अतः पद्मगुणानां चान्द्रमस्या अभिव्यायात् (३३२b) युगपदनुपयोगे लक्ष्म्या
यत् कारणद्वयं रातिसंकोचदियाऽनुदयलक्षणं तल्लोकप्रसिद्धमेवेति हेतुना विनाऽपि निराकाङ्क्ष-
त्वप्रतीतेर्न निर्हेतुतानिबन्धनं दुष्टत्वम् । एवं यत् विशेषणमात्रप्रयोगेणैव विशेष्यस्य च
प्रतिपत्तिः (का. सू. प्र. ५।१।१०) तत्रापि विशेषणमात्रस्यैव प्रयोगः कार्यो यथा
निष्ठानगर्भोमिव सागराम्बरम् (२. वं. ३।६) । अतः विशेषणमात्रेण पृथिव्याः प्रतीतिरिति
निराकाङ्क्षत्वैव ।

अनुकरणे त्विति यथा मृगेत्यादि—अतः ध्रुतिकदुच्युतसंस्कृतप्रयुक्तानामदुष्टेति
सम्बन्धकृतं यदमाधुराब्दस्य ये चापञ्चशा ये चानर्पका वर्णा यथान्यकवर्णपदवाक्योत्पत्तदनु-
करणानां साधुत्वाभ्युपगमात् । सुतामार्णन्दः कविभिरिन्द्रपर्वावतया प्रयुज्यते । क्वचिद्गु-
प्रतिपाद्यौचित्यादुपान्नेर्दोषा अपि शुण्डत्वमाश्रयन्ते । यथोच्यते (प. कं. ध्या. १।३६७)
सामयणमुन्दरीणं विष्मममापहह अविण्णो ज्जेव्व । धूमदिश्र पवत्तिमाण बहुमदो मुदि-

68 कारिकेयमार्ग्या निषदा । ह्यात्तेऽर्थं इत्यादिः कविशान्नादिभ्यां हिंन्न्-
भयार्थमपीयम् ।

कचिन्न दोषो न गुणः । तत्र धैयाकरणादौ वक्तुरिति पाठे वा रौद्रादौ च
रसे व्यङ्गेर कष्टत्वं गुणः ।

क्रमेणोदाहरणम्—

दीधीवेवीङ्गसमः कश्चिद् गुणवृद्धगोरभाजनम् ।
कृदित्प्रत्ययनिभः ^{१०}कश्चिद्व्यन्न सन्निहिते न ते ॥२९२॥
यदा त्वामहमद्राक्षं पदविद्याविशारदम् ।
उपाध्यायं तदाऽस्मार्पं समस्त्राक्षं च सम्मदम् ॥२९३॥
अन्तर्गतगृहत्कपालनलककूरकणत्कङ्कण-
प्रायप्रेक्षितभूरिभूषणरवैराघोषयन्त्यम्बरम् ।
पीतच्छर्दितरक्तकर्मघनप्राग्भारघोरोल्लस-
द्गरालोलस्तनभारभैरव्ययपुर्दपोद्धतं धावति ॥२९४॥

(म. बी. व. १।३५)

वाच्यवशात्—

मातङ्गाः ! किमु बलिताः किमफलैराडम्बरैर्जम्बुकाः !
सारङ्गा महिषा मदं व्रजथ किं शन्ये च शूरा न के !
कोपाटोपसमुद्भटोत्कटसटाकोटेरिभारेः शनैः
सिन्धुध्वानिनि हुङ्गते स्फुरति यत्तद्गर्जितं गर्जितम् ॥२९५॥

दारुण ॥ तदेतदाह^{११} चक्रादीति । दोषीत्यादि पाणिनिव्याकरणे हि इन्द्रिदादैश्च (१।१।१)
अदेदगुणः (१।१।१) इति कृत्गुणइदिसंज्ञानां वृद्धिः च (१।१।५) दोषीवेवीटाम् (१।१।६)
इत्येताभ्यां प्रतिषेधोऽनुसिद्धः । प्रतिषाद्यौचित्यं यथा यदा त्वामित्यादि—अत्राद्राक्ष-
मिति इत्येर्लुङि उत्तमपुरुषेकवचनेऽपि कृते इन्द्रियासनात् (पा. ६।१।५८) । (१३०२)
एवमस्मार्पमिति । समस्त्राक्षश्च सम्पदमिति हर्षस्फुटवानस्मि^{१२} । रौद्रादाविति बीरे
बीभत्से च । यथा अन्तर्गतोत्पत्त्यादि । नलकं मूर्धोऽस्त्रि । आघोषयन्ती राक्षसी प्राग्भारः
शेकः । अतः शोभणो बीभत्सरसः । वाच्यवशादपि मातङ्गा इत्यादि । शन्ये
के च न शूराः [अपि तु सर्वेऽपि] । सिन्धुङ्गते सति यद्गर्जितं... । जम्बुकानां सिंहप्रति-

69 कचिदित्यादिसदृशदेतदाहेत्यन्त सन्दर्भः 'ख' पुस्तके नास्ति ।

70 किप्-प्रत्ययनिभ इति पाठान्तरम् ।

71 एषा वृष्टवन्तु श्रुतिवृष्टत्वधापीदृशीतमीत्येटीत्यादि श्लोचने (१।१२) सूचितम् ।

अत्र सिंहे वाच्ये पश्याः शब्दाः ।

प्रकरणवशाद् यथा—

रक्ताशोक ! कशोदरी क नु गता त्यक्त्वाऽनुरक्तं जनं
नो दृष्टेति मुचैव चालयसि किं वातावधूतं शिरः ।
उत्कण्ठाघटमानपद्पदघटासंघट्टदृष्टच्छब्द-
स्तत्पादाद्विमतन्तरेण भवतः पुष्पोद्गमोऽयं कुतः ॥२९६॥

(वि. उ. १३ ४ ?)

अत्र शिरोधूननेन कुपितस्य वचसि ।

क्वचिन्नोरसे न गुणो न दोषः । यथा—

शीर्णघ्राणाद्भिषाणीन् वणिमिरपघ्नैर्धराव्यक्तघोपान्
दीर्घाघ्रातानघोचैः पुनरपि घटयत्येक उल्लाघयन् यः ।
धर्मांशोस्तस्य योऽन्तर्दिगुणघनघृणानिर्विघ्नवृत्ते-
र्वत्तार्थाः सिद्धसंघैर्विदधतु घृणयः शीघ्रमंहोविघातम् ॥२९७॥

(सू. श. ६)

अप्रयुक्तनिहतार्थं श्लेषादी न दुष्टौ । यथा—

योगिताऽत्र दुष्टा । अत्र कोपाटोपेलादयः पश्याः शब्दाः । रक्ताशोकैलादि—
अत्र पुष्पोद्गमादुचितमपि तदीयज्ञानं शिरःक्षयमेव निषेधेन मिथ्यैवायं गोपयतीति
समुद्भिन्नरोषावेशादनुगुणम् । क्वचिन्नोरस इति यथा शीर्णैलादि—अपघ्नैर्धराव्यक्त-
धर्मांशोस्तस्य योऽन्तर्दिगुणघनघृणानिर्विघ्नवृत्तेर्वत्तार्थाः सिद्धसंघैर्विदधतु
घृणयः शीघ्रमंहोविघातम् ॥२९७॥
कुर्वन् स्वास्त्यं नयमित्यर्थः । य एकः पुनरपि एवं च घटयति । अन्तस्मन्दो-
द्दिगुणत्वेन घना निषिद्धा या घृणा दया तन्निघ्नस्वस्वरत्नता निर्विघ्ना निघ्नवृत्त्य-
वृत्तयो म्यापारा यस्य तस्य धर्मांशोः सूर्यस्य घृणयो रमयः सिद्धसंघैर्विदधतु
यो युष्माकमपानां (?) पापानां विघातं शीघ्रं विदधतु । अत्र पदशाण्डान्तेन न दृष्टं
न वा दुष्टत्वं, रसं प्रत्येव वर्णानामौचित्यानीचित्यस्य वचनमाणात्त्वान् ।

अथ च्युतसंस्कृतसमर्पानुभितार्थान् दोषान् परिहृत्वाऽनुकुर्वन्त्येव

येन ध्यस्तमनोभवेन यलिजित्कायः पुराखीरुतो
 यश्चोद्धृतभुजङ्गहारपल्लवो गङ्गां च योऽधारयत् ।
 यस्याहुः शशिमच्छिरोद्धर इति स्तुत्यं च नामामराः
 पायात् स स्वयमन्धकक्षयकरस्त्वां सर्वदो माधवः ॥२९८॥

(ध्व. आ. २।२१)

अत्र माधवपक्षे शशिमन्धकक्षयकरश्चाध्यापप्रयुक्तनिहतार्यो ।

अश्लीलं कचिद्गुणः । यथा सुरतारम्भगोष्ठ्यां 'द्वयैः' पदैः पिशुनयेष
 रहस्यवस्त्विति कामशास्त्रस्थितौ—

श्लेषादाविति^१—आदिग्रहणेन (१३३b) यमकादयः । येनेत्यादि— अतः स त्वां पायात्
 सर्वदा सर्वकालमुमाधवः पार्वतीप्रियः सर्वेष्टितप्रदो हरिषः । ततः परमेश्वरपक्षे येन
 दम्भमन्मयेन यलिजितः केशवस्य कायो देहः पुरा पूर्वं त्रिपुरविजयेऽखीरुतः सरतां
 गीतः, यश्चोद्धृतवर्षहारकङ्कणो यश्च गङ्गामधारयत् यस्य चन्द्रवदुत्तमाङ्गं हरयेति
 नाम स्तुतिविषयं प्राहुः, यश्चान्धकाक्षयरेलनिपनकरथः । माधवपक्षे तु अनः शकटं
 पालकोढाया येन ध्यस्तम्, अभवेन असंसारेण । यलिं जितवान् यः कायः स पूर्व-
 ममृताहरणे शीतं गीतः, उद्धृतभुजङ्गं कालियाक्षय यो हतवान् यश्च रथे राक्षसद्वयि
 लोभः, अगं गोवर्द्धनगिरिं गङ्गां भूमिषु यो धारयामास, यस्य सरितं मन्वाति यो राहुस्तस्य
 शिरोद्धर इति नाम स्तुत्यं मुनय आहुः । अन्धकानां वृष्णीनां जनपदभेदानां क्षयं
 निवासं द्वारकाक्षयं करोति य इति शशिमच्छिरोऽतन्द्रो राहावप्रयुक्तोऽपरतः तु प्रयुक्त
 एवेति । एवमन्धको देव्ये क्षयो विनाशे च प्रविद्धः । स पालाप्रतिष्ठे प्रयुक्त इति
 निहतार्यः । अनयोः श्लेषानुश्रव्याद्गुणत्वम् । अनुचितार्यं नित्यं निरर्थकस्य तु पाद-
 पूरणमात्रार्थमिति मातृग्रहणेन यमकादयस्त्वारनिर्वाहकतया (१३४a) गुणत्वं सूचितमेवेति ।
 अश्लीलस्य गुणत्वं प्रतिपादयति द्वयैः पदैरिति । सुरतारम्भगोष्ठ्यामित्यनेनौचित्यं

73 इयमेवालङ्कारमहिमद्वयचित्तानां केषामपि कवीनां विदग्धवचनमज्ञिर्यया-
 ऽमुच्छ्रायामप्यसद्वारमेदानां विनिबन्धने दार्ढ्यमनुशीलितमनुशिशब्धः । परन्तुसम-
 काव्यकल्पेनैतेषां पृथग्व्यञ्जनिर्वैखानामुपादानमित्यालङ्कारिकतरणिग्यवस्थापका-
 नामानन्दवर्धनाचार्यानां सावर्ण्यं पोषणम् । श्लोकस्यास्य व्याख्यानभेदा आकर-
 सोऽवगन्तव्यः । सङ्कलितकोषकाव्येष्वस्य बहुलमुपलम्भः कनिष्ठास्य भारवि-
 कृतस्मनिर्देश्येनस्य विदग्धगोष्ठ्युपेयोरपातिशयं सूचयति ।

करिहस्तेन सम्याधे प्रविद्यान्तर्विलोडिते ।

उपसर्पन् ध्वजः पुंसः साधनान्तर्विराजते ॥२९९॥

शमकथासु—

उत्तानोच्छ्रनमण्डूकपादितोदरसन्निभे ।

क्लेदिनि स्त्रीवणे सकिरलमेः कस्य जायते ॥३००॥

निर्वाणवैरवहनाः प्रशमादरीणां नन्दन्तु पाण्डुतनयाः सह माधवेन ।

रक्तप्रसाधितभूयः क्षतविप्रहाश्च स्वस्या भयन्तु कुरुपञ्जसुताः

सभृत्याः ॥३०१॥ (दे. तं. १।७)

अत्र भाव्यमद्गलसूचनम् ।

सन्दिग्दमपि वाच्यमहिम्ना क्वचिन्नित्यतार्थप्रतिपत्तिं कृत्वैव^४ व्याजस्तुति-

दर्शयति, पिशुनयेत् मृष्येत प्रकटीकृत्यदित्यर्थः । करिहस्तेनेत्यादि “अत्र करिहस्तः स्थूलहस्तः ‘तर्जन्यनामिके श्लिष्टे मध्या वृष्ठस्थिता तयोः । करिहस्तस्तु विरौघ’ इति च पुष्पध्वज-प्रतिनिधिः स्त्रीणां श्रावणार्थं गजकर इति कामशास्त्रसिद्धश्च । सम्प्राधः संघादो, वराहश्च । ध्वजः पताकाबन्धितं पुंस्वजनश्च । साधनं सैन्यं स्त्रीयजनश्च” (क. स. ४६५) । तदिदं न दुष्टं प्रसृतं कामकलाऽभिज्ञतया तथाभूतयोष्य गृणतामारोहति । एवं ललित-सौतादीनामस्तोत्रानामदुष्टत्वं दृश्यम् । बहुलां ‘न शुभलक्षितसंवीतानी’ति (का. अ. सू. ४. २।१।१६) । तत्राप्रसिद्धासम्भवं गुप्तं यथा संघाध इति (का. अ. सू. ४. २।१।१७) । ‘सात्त्विकाद्यभ्यान्वितं लक्षितं यथा जन्मश्रुति । एतद्विलक्षणया शुभार्थं न तु शराक्षेप’ति (का. अ. सू. ४. २।१।१८) । ‘लोकसंवीतं सपूतं यथा सुभगा भगिनी कुमारी दोहद इति । संवीतस्य हि लोकेन न दोषान्देयत्वं घमम् । शिवलक्षणस्य संस्थानं कस्यासम्भ्यत्वभाषणे’ति (का. अ. सू. ४. २।१।१८) । उत्तानेत्यादि—अतोत्तानोच्छ्रन[लं] द्विधाकृतमण्डूकोदरतुल्यत्वं, क्लेदित्वं मण्डलश्च स्त्रीवराहस्य प्रतिपाद्यमानं तदासङ्गतां कृमिकं व्यवस्थाप्यमानं सदेष्टुणाक- (३३५b)-रमपि विरक्तकृपायामनुगुमिति गुणः । अथागमननिबन्धनस्याश्लीलस्य गुणत्वं यथा निर्वाणेत्यादि—रक्ता साधुराग प्रसाधिताऽर्जिता भूयैः रक्तेन मरिचता मुग्ध सैः । विप्रदो घेरं शरीरप । स्वस्याः कुरुजिनः स्वर्गस्याधेति सप्तपारेण भाविनोऽमङ्गलस्य

७१ केपाधित् प्राचीनानामयमसंलभप्रमाणः पाठः । कुर्येव न कदाचिदुच्येति विद्वत्संसादित्वमुच्यते । नित्यतार्थप्रतीतिरुच्येनेति प्रायस्यो दृष्टोः सुसंहितः पाठश्च ।

पर्यवसायित्वे गुणः । यथा—

पृथुकार्तस्वरपातं भूपितनिःशेषपरिजनं देव ! ।

विलसत्करेणुगहनं सम्प्रति सममाचवीः सदनम् ॥३०२॥

(सु. र. को. १६४४)

प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोर्ज्ञत्वे सत्यप्रतीतं गुणः । यथा—

आत्मारामा चिद्वितरतयो निर्विकल्पे समाधौ

ज्ञानोत्कर्षाद्विघटिततमोऽग्रन्थयः सत्त्वनिष्ठाः ।

यं वीक्षन्ते कमपि तमसां ज्योतिषां वा परस्तात्

तं मोहान्धः कथमयममुं वेत्ति देवं पुराणम् ॥३०२॥ (वै. सं. १।२३)

सूचनं क्रियमाणं विवक्षितमेवेति^{१३} । पृथुकेत्यादि^{१४} पृथुकानां बालानां य आर्ताः स्वरास्तेषां पातं, पृथूनि कार्तस्वरस्य सुवर्णस्य बालाणि भाजनानि च यत् । भुवि वृषितो भूपितोऽलङ्कृतश्च । विलसत्कर्कः गर्तसम्बन्धिभौ रेणुभिः पांशुभिर्गहनं विवृण्वतीभिः करेणुभिर्व्याप्तश्च । आरमेत्यादि—“देहे(देह)वृद्धिप्रमाणं प्राणं शून्यरूप-मितप्रमादुत्तानिमज्जनेनापरिमितबोधरूप आत्मनि ये रमन्ते । मेदसंस्पर्शाभ्यां ज्ञान-विकल्पस्वरमाश्लिष्कान्तो योगभेक्त्वमिच्छन्ति वस्तुनोऽन्वेण वस्तुनेत्युपपादितदिरा-प्येवेन सह समापतिः समाधिसुखं तदादौ च विद्वितरतय इत्यर्थः । ज्ञानं प्रकाशात्मकं तदुदेकाद्विघटितास्तमोऽग्रन्थयो येषां सम इत्युपलक्षणं रजोग्रन्थयोऽपि येषामत्र एव सत्त्वनिष्ठा एवम्भूता य वीक्षन्ते कमपीत्यनिर्वचनीयस्वरूपम्, वेदेनापि नैति नेत्या(३३५२)दिना पारिष्येण प्रतिपादनात् । अशुद्धोऽन्वा तमः, शुद्धोऽन्वा ज्योतिः, पुराणो घटादिसिद्धेः पूर्वसिद्धे ज्ञानन्दस्वरूपा प्रकाशमानार्थः” (व. सं. ४७ पृ.) । तं पुरुषमयं मोहान्धो निम्पाज्ञानान्धः सुबोधनः कथं जानातीति । अतः भीमसेनस्तद्वेत्ता^{१५}

75 अत्र क्वचित् क्वचिदुदाहरणसमर्थकवृत्तेष्टीकोमयोरेवादर्शलिप्योर्न लग्नये । परमेतत्प्र श्रीधरानुसृतशैल्यनुयायीति ग्रन्थपाठः सम्भाव्यते ।

76 इयमन्या विदग्धमन्यसरणिर्व्याजस्तुतिगुम्फिता यस्याय सत्कारमूलया गमनिकयाऽर्घ्यभौ राजप्रशस्तिः कियते स्म । एवंविधानामलङ्कारमहिम्नेन स्वीकारो न ध्वनिमूलत्वेनेति निर्णयोऽभिनवगुप्तपादैर्व्यन्यालोकलोचने ‘किं वृत्तान्तेः परगृह्यते’ शिलादिलक्ष्योद्घनेन ।

भीमसेनस्तद्वेत्ताप्रतिपाद्य इत्यस्फुटः शब्दः ‘क’ शुक्ले ।

स्वयं वा परामर्शः । यथा—

पञ्चदशविंशतीचक्रमध्यस्थितात्मा

हृदि विनिहितरूपः सिद्धिदत्तद्विदां यः ।

अविचलितमनोभिः साधकैर्दृश्यमानः”

स जयति परिणद्धः शक्तिभिः शक्तिनाथः ॥३०॥ (मा. मा. ५।१)

प्रतिपाद्यस्वभाभूत एव सहदेवः प्रतिपादकः । पञ्चदशिकेति—शक्तौनामिच्छाज्ञानक्रियायां
ब्राह्मोमाहेश्वरीयेष्वशीप्रभृतीनां बामादीनां भूयसादीनां करणेभरीणामकारादिरूपामृता-
दीनामेवं विधानामन्यासासपि फलमेवादादरोपितभेदपर्यवस्यता नार्थः न्यग्भावबोद्धवन्तात्
प्रभुर्जयति । आदिज्ञानमकारो जयत्यर्थः । “देहादिमितप्रमातृतानिगजनात्मबोधप्रमातृ-
भावोन्मज्जनेन समाधिबिषय इत्यर्थः । न च शक्तयः परस्परपरिहृतवस्तुष्वपि त्वेकैकस्याः
शक्तेः संप्रशक्त्यात्मतेत्याह शक्तिभिः । परिणद्ध इति परितः समन्ताद्दृष्टः सेनेशिलादि-
दशायामपि ज्ञात्वादिबुधः । न चासौ दूरे भवतीत्याह पञ्चदशिकेति—पञ्चभिरधिका दश धोदश
या नाड्यस्तासां यन्त्रकं इत्युक्ताने [चक्रवशात्प्रादिक्रमेण स्वरूपम्]” तन्मध्ये स्थितः
स्थितिमान् विभ्रान्त आत्मा अविकृतं शिवात्मस्वरूपं यस्य । उक्तं हि धीनन्दिशिलायां
‘हृद्योगं देवि वच्मामि निस्तरेण शृणुष्व तत् । विन्दुर्नादः शिवधैव स्वयं तलैव सन्ति चे’त्यादि ।
अथवा ‘हृदये यन्त्रकयेचक’ (३३५b) राजाननेकं यत् धोदशाराकं मित्यादि । इहा चं
पिङ्गला येन सुषुम्ना च परा सृष्टा । गान्धारी हरिजिह्वा च द्या येन वरा तथा । अलम्बुषा
कुङ्कुमेव शङ्खिलनी दशमी सृष्टा । तालजिह्वेभजिह्वा च विजया कामदाऽपरा । अमृता
पार्जुना माम एवा वायुप्रमाथिताः ॥ इत्यादि । प्रभुवरति चैतासां शतान्यर्धचतुर्दश ।
इत्यादि । नाड्योचकमिदं श्रेष्ठं प्रोक्तमाहं ननु जायतलम् । द्वाप्तसहितहस्ताक्षि तज्जने
नाभिसंस्थिता । तासां मध्ये प्रणाऽनन्तेत्यादि । द्वे द्वे नाड्यौ च दशमे पूर्वादीनां दशां
यतः (कमात्) इत्यादि च” (क. सं. ४५-४८ पृ.) । “एषां स्क्न्धनाभिहृत्स्थिततालुप्र-

७४ ‘गृह्यमाय’ इति पाठान्तरम् ।

७५ बन्धनीगर्भस्थितं वचनं ‘ख’ पुस्तके नास्ति ।

८० एवमेव काश्मीरीयशोधतन्त्रप्रणाल्या व्याख्या । पञ्चरात्रमते प्राचीनादिर्बुध-
संहितायां (३२।१३-२०) चतुर्दशैव गृह्या नाप्यः । तासां वाताधिपामानीतो
मिथ्यानि । वेदलिप्ता तु प्राच्यादिदेवाप्रचलिततन्त्रमतेन विन्यसेद् बुधियां

अथममकृत्युक्तिषु ब्राम्यो गुणः । यथा—

फुल्लुकर कलमकूरणिहं वहन्ति जे सिन्धुवारविड्या मह पल्लहा दे ।

जे गालिदस्स महिसीदंदिणो सरिच्छा दे किं च मुदधिअइल्ल-

पसूणपुञ्जा ॥३०॥ (क. म. ११९)

अतः कलमकूरमदिपीदधिशब्दा ब्राम्या अपि विदूषकोक्तौ ।

मध्यवर्तिना नाडीचकाणां मध्येऽधिकं प्रयानं यद्दशनाडीचकं मुख्यं हृदयं यत् ता इडापिञ्जला-
प्रवृत्तयो द्वा नाड्यो हृदयता एकोत्तरशतसंख्यास्तिर्यगृर्ध्वाधोगतनाडीषु प्रधानतमास्त्रासिन्-
स्त्रानान्तरमप्यवर्तिनि स्थित आत्मा शुद्धकूटस्थनिरावरणचिद्रूपं यस्य स तथेति । न
केवलमित्यर्थं नाडीचकपरामर्शेन वावगम्योतिर्मातृभ्यामेनापि गम्यत इत्यत आह हृदीति—
इदि हृचके[चिनिहिते] विशिष्टं निहितं स्वातन्त्र्येणोक्तमितं रूपं ज्योतिरादिरूपमाकारो यस्य
एवंस्वरूपोऽवाविति । एतत्प्रतिपादनञ्च न विकलमित्याह सिद्धिद् इति—परस्पर-
भुक्तिभुक्तिरूपाः सिद्धीर्ददातीति यः । तत् किं सर्वेषां, नेत्याह तद्विदामिति । तं विदन्ति
यथावज्ज्ञानते तयाभूतप्रकाशारमना प्रकाशन्ते ये तेषाम् । न (१३६३) चासाबागमोपपत्ति-
भ्यामेव सिद्धो गायत्र्यस्त्रप्रकाशः प्रलम्बिहातोऽपीत्याह—अविचलितेति । 'संप्राप्तो घटमानश्च
सिद्धः सिद्धतमस्तथे'ति चत्वारो योगिनः । तत् प्राप्तिपदेशस्तु पारम्पर्यक्रमेण यः ।
प्राप्तयोगः स विशेषविधिोऽपि मनीषिभिः ॥ चेतसो घटमानस्तं चास्तिवस्य पुनः पुनः ।
यः करोति तमिच्छन्ति घटमानं मनीषिणः ॥ तदेव चेतसा नाम्यद्वितीयमवलम्बते । सिद्ध-
योगः स विशेषो योगी योगफलार्थिभिः ॥ यः पुनर्यत् तत्रैव संस्थितोऽपि यथा तथा ।
भुञ्जानस्तत्कृतं तेन हीयते न कथञ्चन ॥ सुसिद्धः स तु विशेषः सदा शिवधमः प्रिये ।'
इति प्रतिपादिताः (क. मं. ५०) । तदिह साधकपदेन सिद्धो विवक्षितः, अविचलितेति
विशेषणोपादानमामर्श्यात् । तेन सिद्धः सिद्धतमपदं साधयितुमुद्यतः । हृदयमानः
साक्षात्क्रियमाणः । यद्यपि प्रमातेकवपुषः स्वप्रकाशस्यास्य दर्शनक्रियाकर्मभावो न सम्भवति
तथापि दृश्यमानघटादिपदार्थवदपरोक्षताप्रतिपादनार्थमेतोपनारेणोक्तम् । तदेवं परतत्त्व-
वाचनावसितानां मानससमुत्पन्नितपरावरविभागानां भगवत्प्रणतिं निधाय 'तत्त्वमसी-

मिनादाय । एषां पारिभाषिकपदानां विवरणं तात्त्विकनिबन्धमध्येषु प्रपञ्च-
सारादिषु लभ्यते । अग्रे धीधरकृतोद्गारे रुचक्याख्याने योगिना यच्चुर्विधत्त-
प्रदर्शनं न तत् पारमार्थ्यादिसम्प्रदायमवर्तनादि ।

न्यूनपदं कचिद्गुणः । यथा—

गाढालिङ्गनयामनीकृतकुचप्रोद्धतरोमोद्गमा
सान्द्रस्नेहस्रातिरेकविगलच्छ्रीमन्निभम्याम्बरा ।

मा मा मानन्द ! मरऽति मामलमिति क्षामाक्षरोल्लापिनी
सुता किं नु मृता नु किं मनासि मे लीना विलीना नु किम् ॥३०६॥

(अ. श.)

कचिन्न गुणो न दोषः । यथा—

तिष्ठेत् कोपवशात् प्रभावपिहिता दीर्घं न सा कुप्यति
स्वर्गायोत्पतिता भवेन्मयि पुनर्मायाद्रमस्या मनः ।

ह्याद्युद्देशदर्शितपरजीवाभेश समधिप्रभावमात्मनि विवशुरिव (१३६b) कपालकुण्डला
स्वयमेव परागृष्टवतीति न प्रतीतिविलम्बः, प्रकृष्टानुगुणत्वाच्च गुण इति । फुल्लुक्करमिल्यादि-
पुष्पोत्कर्षं कलमकुरत्तमं बहन्ति ये सिन्धुवारविटपा यम यल्लभास्ते । ये गालितस्य महिपो-
दभाः सट्टास्ते किय सुत्रविचकितप्रसन्नपुजाः ॥ कुरं गुरुं, गालितस्य मिलीयीकृतस्य,
विचकितप्रसन्नानि सट्टनेवासीति प्रतिद्वानि पुष्पानि । विहृताकृतिशतग्वैरादिनिर्दालकारी
विद्युक्ताः प्रतिद्व इति कलमादयो भ्राम्या आवि विद्युत्कोक्तो गुणा इति शेषः । तस्मिन् बहुरि
भ्राम्योक्तिरेव व्यञ्जिका^१ । नेयार्थस्तु यदा कुतश्चित् पदराक्षिभिर्योषादर्थप्रतीतिं शीघ्रमेव
करोति तदा न साहृष्टमिलयराक्षित इति वक्तव्यं तेनैव (का. अ. सू. ४. २।१।१३)
प्रतिपादितं^२ यथा 'काशीगुणस्त्वानमभिन्दितायाः' (कु. स. १।३.७) इत्यादि ।

अथ वाचयमाणाप्रतिषेधो दोषेषु पूर्ववत् प्रतिशूलवर्णादोनामदुष्टत्वं न सम्भवतीति म्यूनाधिक-
कथितपदानां गुणत्वं स्वयमेव ग्राह्येलादि । प्रगल्भा चैवं नादिका, यदाहुः—वीवनाती
भरोऽमता प्रवशता दयिताऽऽके । विलीयमानेषामन्दाद्वतारम्भेऽप्यचेतना ॥ (द. ह-
२।१८) इति । तदिदं स्तोत्रम एव चेतन्यापनमात् कथं कथमपि कामस्मेरताया उत्तर-
माश्रम्यापि निर्वाह इति मा मा भति पीडयेत्यादिभोग्यक्रियापदस्यानित्यत्वेन तादृशेभ्यः,
प्रसुप्त दर्शयत्यं स्वभिरात्मिण्यवमतिवरां पुष्पातीति (१३७a) गुणः । कचिन्न्यूनपदस्ती-
दास्यं यथा तिष्ठेदित्यादि- इयं हि पुरुरवयो वितथेहिः । विप्रलम्भयद्वापेति तत्प्रयुक्त

१ 'भ्राम्योक्तिरेव रञ्जिते'ति 'क' पुस्तके पाठः । तत्तामेव पदनेवातीति पादान्तरम् ।

२ 'नेयार्थस्त्वित्यादिः प्रतिपादितं मधेलन्तः मन्दर्भाः 'स' पुस्तके नास्ति । तेन
वाममेवेति वाच्यम् ।

तां हर्तुं विद्युधद्विपोऽपि न च मे शक्ताः पुरोवर्तिनीं
सा चात्यन्तमगोचरं नयनयोर्यातेति कोऽयं विधिः ॥३०७॥

(१)

(वि. उ. ५।६)

अत्र पिहितेत्यतोऽनन्तरं 'नैतद्यत' इत्येतैर्म्यूनैः पर्वैर्विक्षेपबुद्धेरकरणाच्च
गुणः । उत्तरा प्रतिपत्तिः पूर्वो प्रतिपत्तिं बाधत इति न दोषः ।

अधिरूपदं कचिद् गुणः । यथा—

यद्भञ्जनाहितमतिर्वहुचाटुगर्भं कार्योन्मुखः खलजनः कृतकं प्रवीति ।

तत् साधवो न न विदन्ति विदन्ति किन्तु कर्तुं वृथा प्रणयमस्य न

पारयन्ति ॥३०८॥ (ध. धा. ३।१६ वृ)

अत्र विदन्तीति द्वितीयमन्ययोगव्यवच्छेदपरम् ।

यथा या—

यद् यद् जितः स शत्रुर्न हतो जल्पश्च तथ तयास्तीति ।

चित्रं चित्रमरोदीक्षा हेति परं मृते पुत्रे ॥३०९॥

(व. का. अ. ६।३०)

इत्येषमादौ हर्षमयादियुक्ते षत्कारि ।

कथितपर्वं गुणो लाटानुप्रासेऽर्धान्तरसंक्रमितपाध्ये विहितस्यानुपाद्यत्वे च ।

क्रमेणोदाहरणम्—

सितकरकरचिरचिभा विभाकराकार ! धरणिधर ! कीर्ति !

पौदपवमला कमला सैव तवैवास्ति नाम्पस्य । ३१०॥

एवास्वादातिशय इति वितर्कनं व्यभिचारिभित्तिरत्र प्रधानम् । उत्तरा प्रतिपत्तिरिति—

दीर्घं न सा शुष्यतीत्यनेन सा प्रतिगति । तां हर्तुं निरयादि सकोपं, सा चात्यन्त-

मिथ्यादि सशोचम् । यद्भञ्जनेत्यादि—अत्र न न विदन्तीत्यनेनायोगव्यवच्छेदः । वामनो-

ऽप्याह (वा. अ. सू. ५।१।६ वृ) नम्याव्यस्य निषेधस्य निवर्तने ह्यं प्रतिषेधो

प्रयोक्तव्यमिति । तदिह द्वितीयेन विदन्तीत्यनेनाभिप्रायेण नाश्व एव ज्ञेयतः सुतरां

विदन्तीत्यन्ययोगव्यवच्छेदो यथा पार्य एव धनुर्धर इति । अधिरूपदस्य गुणत्वे दृष्टान्तमाह

यथा घेति । यद् यदेति भीष्मया इया गम्यते, तय तयास्तीति भयं, चित्तं

चित्तमिति विसम, ह्य हेति दुःखम् । तदुक्तम्—विस्मये च विप्रादे च बोधे

देन्द्रेऽनपारणे । प्रसादने च हर्षे च नाश्वमेक द्विदृश्यते ॥ इति । सितेत्यादि—

ताला जाअंति गुणा जाला दे सहिअपहिं घेयन्ति ।

रदकिरणाणुगाहिआई होन्ति कमलाई कमलाई ॥३११॥

(वि. बा. लो. १ ध. आ. ६२ पृ.)

जितेन्द्रियत्वं विनयस्य कारणं गुणप्रकर्षो विनयाद्वाप्यते ।

गुणप्रकर्षेण जनोऽनुरूप्यते जनानुरागप्रभया हि सम्पदः ॥३१२॥

पतत्प्रकर्षमपि कचिद्गुणः । यथोदाहृते 'प्रागप्राप्ते'त्यादौ (२१३ श्लोः) ।

समाप्तपुनरात्तं कचिन्न गुणो न दोषः । यत्र न विशेषणमात्रप्रदानार्थं पुन-
र्ग्रहणम्, अपि तु याक्यान्तरमेव कियते यथा 'प्रागप्राप्ते'त्यादौ ।

अपदस्यसमाप्तं कचिद्गुणः । यथोदाहृते 'रक्ताशोके'त्यादौ (२१६ श्लोः) ।

गर्भितं तथैव । यथा—

दुमि अयद्वट्टिअरेदो गिरहुसो अह विवेअरहिओ वि ।

सिदिणे वि तुममि गुणो पत्तिहि तत्ति ण पंमुसिमि ॥३१३॥

(वि. बा. लो. १ ध. आ. लो. १५२ पृ.)

वीरपमेव कालं यस्याः सा । अत कर-विभ्रा-कमलादानीं कथितानामपि लाटानु-
प्राप्तसाधकत्वाद्गुणत्वम्^{८३} । अर्थान्तरसंकथितवाच्ये ध्वनौ यथा ताला जाअंतीति—
ताला तदा । जाला यदा । तदा जायन्ते गुणा यदा ते सहस्रैर्दृष्टान्ते । अर्थान्तर-
व्यासमाह—रदकिरणाणुगदीतानि भवन्ति कमलावि कमलानि ॥ 'अत द्वितीयकमलशब्दो
तदमो-(१३७b)पातत्वादि"^{८४}भर्तृन्तरशतचित्ततापरिणतं संक्षिप्तिरीदृश प्रत्याययतीति
गुणः' (ध. आ. लो. २११ पृ.) । विहितस्यानूयत्वे यथा जितेन्द्रियत्वमिच्छादौ विनयादि-
पदानां विहितानां पुनरुदाह इति । 'प्रागप्राप्ते'त्यादौ विकटवर्णत्वदीर्घसमाक्षीयित्ये
तथा कृते । चतुर्थे पादे तु कोधो न विवक्षित इत्यतः सम्परीक्षित्वं गुण एव । अत्रैव 'भाव-
शिथिलस्तत्कृष्टणीकान्तिवि'रित्येतावन्तैः वाक्यस्य समासत्वात् । यद्यपि येनानेनेत्यादि पुनरु-
पात्तं तथाप्यस्य न समाप्तपुनरात्तत्वनिवन्धनं दुष्टत्वम् । न तस्य पूर्वोक्ताधीशेषणमात्र-
फलता, न वाऽनेन कश्चिद्विशेष आधोयते—अतो न दोषो न वा गुणः । अस्मागस्थसमाप्तो

- ८३ अतः वीरपमेव कमलं यस्या इति कमलाविशेषणत्वं भवत् सान्धिविग्रहिभ्यो भिन्नार्थ-
तया लाटानुप्राप्तमन्त्रप्रसङ्गेन भाषणीय इति चण्डीदासः सोत्प्रासमाह । तत्र मुक्ति-
मुक्तमेव । वस्तुतस्तु वीरपकमलापदं वीरपलक्ष्योः शुद्धाकारसम्पदिति व्याख्येयम् ।

- ८४ 'पितृलादी'ति 'क' सुल्लके पाठः ।

अत्र 'प्रतीदि' इति मध्ये दृढप्रत्ययोत्पादनाय । एवमन्यदपि लक्ष्यात्
प्रेक्ष्यम् ।

व्यभिचारिरसस्याभिभावानां शब्दवाच्यता ।

कष्टकल्पनया व्यचिरनुभावविभावयोः ॥६०॥

प्रतिकूलविभावादिग्रहो दीप्तिः पुनः पुनः ।

अकाण्डे प्रधानच्छेदावहङ्गस्याप्यतिविस्मृतिः ॥६१॥

अङ्गिनोऽननुसन्धानं प्रवृत्तीनां विपर्ययः ।

अनङ्गस्याभिधानं च रसदोषाः स्युरीदृशाः ॥६२॥

यथा ह्रस्वीलारि—भवाभ्यपइक्षितरेख निरहुशमथ विनेकरहितमपि । जप्तेऽपि त्वयि पुन'
प्रतीदि तत्पद^{११} (१) न प्रसरामि ॥ कामदेवस्य सहचरसमागमे निमलभावाभिव्यक्तिका
योवनहृदयेयमुक्तिर्निश्चयगर्भतया प्रकृतरसप्रपञ्चवसायिनोति गुणत्वम् । कामदेवस्य मधुषौवन-
मल्लपानिलादिमि सहचरे सद समागमे न क्षणमोति प्रीति पदवक्षिता ।

अथ साक्षादसभक्तहेतु दोषा इति व्यभिचारीति^{१२} । यथाक्रममुदाहरति

85 एव श्रीपरकृता द्वाया वस्था मूलं न सुखरूपापनम् । अण्डीदासादयोऽत
'तन्ति मिति पठित्वा तान्ति चिन्तामिति विरादयन्ति ।

86 प्रवन्धादोनां अङ्गकलनिबन्धनं यथोचित प्रकाशनं चान्यालोके सुष्ठु सविस्तरं
निहितमिति सदोषजीम्य मूलकारिकाणां प्रवर्तनम् । औचित्यविघाते दोष
स्यात् । विभावानुभावन्यभिचारिणामवषावथ रतेषु यो विनियोगस्तन्मात्र-
लक्षणमेवान्तरङ्गमनौचित्यम् । तस्य एव मुख्यतो दोषतेति प्रायेवादिति । दोषाश्च
केचिदादृत्यैवास्वादापकर्षका केचिदङ्गापकर्षद्वारेति द्विविधा । तत्राद्या रस-
समिकृष्टा रसदोषा इत्युच्यते । तेषाम् स्वजात्यपेक्षया ग्राह्यत्वात्तद्वागम्यतो
पादेयमिति पथात्तदुपन्यास इति दीपिकाकृतः । यथा पदादिदोषविवेचने कामग
दृढकृतव्यवस्थानानामन्तरी महिममते नानुमानमुक्त्यादिपरिपोषितानां तथा
रसदोषविवेचने दृढतुल्यतानां केषांश्चिन् सिद्धान्तस्याऽऽनन्दवर्धनेन सामग्र्यत
कृतनिर्धारणानामनुसृतिर्मन्त्रदाधारैश्च विहिता । अत्रार्थं जगोद्भाते तथा C
चिह्निते परिशिष्टे मन्तव्यमवलोकनीयम् ।

स्वशब्दोपादानं व्यभिचारिणो यथा—

सप्तोद्वा दयितानने सकृन्मा मातङ्गचर्माम्बरे
सत्रासा भुजगे सविस्मयस्सा चन्द्रेऽमृतस्यन्दिनि ।
सेष्या जङ्घुसुताऽवलोकनविधौ दीना कपालोदरे
पार्यत्या नवसङ्गमप्रणयिनी दृष्टिः शिवायास्तु वा ॥३१४॥

‘ध्यानप्रा दयितानने मुकुलिता मातङ्गचर्माम्बरे सोत्कम्पा भुजगे निमेष-
रहिता चन्द्रेऽमृतस्यन्दिनि । मीलदभूः सुरसिन्धुदर्शनविधौ म्लाना कपालो-
दरे’ इत्यादि तु युक्तम् ।

रसस्य स्वशब्देन शृङ्गारादिशब्देन वा वाच्यत्वम् ।
क्रमेणोदाहरणम्—

तामनङ्गजयमङ्गलधियं किञ्चिदुचभुजमूललोकिताम् ।
नेत्रयोः कृतयतोऽस्य गोचरे कोऽप्यजायत रसो निरन्तरः ॥३१५॥
आलोक्य कोमलकपोलतलाभिपिकव्यक्तानुरागसुभगामभिरामरूपाम् ।
पश्यैव वाच्यमतिवृत्त्य विवर्तमानः शृङ्गारसीमनि सरङ्गितमातनोति ॥३१६॥
स्थायिनो यथा—

सम्प्रहारे प्रहरणैः प्रवीरानां परस्परम् ।
ठनत्कारैः श्रुतिगतैवत्सादृशस्य कोऽप्यभूत् ॥३१७॥

अत्रोत्सादस्य ।

कर्पूरधूलिधवलश्रुतिपूरघौतदिलम्पण्डले शिशिररोचिपि तस्य यूनः ।
लीलाशिरोऽश्रुनिवेशविशेषकलसिन्यक्तस्तनोप्रतिरभून्नयनावनौ सा ॥३१८॥
अत्रोद्दीपनालम्बनरूपाः शृङ्गारयोग्या विभावा अनुभावापर्यवसायिनः
स्थिता इति कष्टकल्पना ।

सप्तोद्वाद्यादि । व्यभिचारिणोऽपि हि स्त्रीः स्वेरनुभावेः प्रकाशयमानास्तन्वायीभावयोग्याः,
तत्रैव रसवर्णनापर्यवसायिनी तच्चर्चसौव नास्तीति रसभङ्गः साक्षादेवात । एतत् पाठान्तरेण
प्रकाशयति ध्यानप्राद्यादि । रसस्य च (१३४२) स्वशब्देन शृङ्गारादिशब्देन वा प्रतीतिर्न
भवतीति प्राक् प्रतिपादितमेव (१५१-२२ पृः) । तामिह्यादि प्रीतादिवाक्यमिदम् । आलोक्ये-
त्यादि—वरङ्गं (सरङ्गं) तविलासगतयतम् । सम्प्रहारः संघामः । तस्येति रसप्रविष्टस्य ।
अत्रोत्सादस्य शब्दवाच्यतेति सम्यग्धः । कर्पूरेत्यादि—अभून्नयनावनौ सा दृष्टि-

परिहरति रतिं मतिं लुनीते स्पलतितरां परिवर्तते च भूयः ।

इति यत् विपत्ता दशाऽस्य देहं परिभवति प्रसभं किमत्र कुर्मः ॥३१५॥

अत्र रतिपरिहारादीनामनुभाधानां कष्टणादायपि सम्भवात् कामिनीरूपो विभावो यत्नतः प्रतिपाद्यः ।

१ प्रसादे वर्तस्य प्रकृत्य मुदं सन्त्यज ह्यं

प्रिये ! शुष्यन्त्यङ्गान्यमृतमिव ते सिञ्चतु यव ।

निधानं सौख्यानां क्षणमभिमुखं स्थापय मुदं

न मुग्धे ! प्रत्येतुं प्रभवति गतः कालहरिणः ॥३२०॥

(पं. आ. लो. १६२ पृ. १ ; चन्द्रमय)

अत्र शुद्धारे प्रतिकूलस्य शान्तस्यानित्यताप्रकाशनरूपो विभावस्तत्प्रकाशितो निर्वेदश्च व्यभिचारी उपात्तः ।

णिहुभरमणमि लोअणपहमि पडिप गुअणमज्झमि ।

सभलपरिहारहिअभा घणममणं एअ महुअ यह ॥३२१॥ (मा. श. (१) वे ३६७)

पथमवतीर्णस्य । अत्रानुभावस्य कष्टरूपनायुक्तिर्मन्थकृतैव व्याख्याता । परिहरतीत्यादि—यथा सापेक्षभावे विप्रलम्भे तथा निरपेक्षभावे बहोऽप्येतेऽनुभावाः सम्भवन्ति । अत्र प्रकृतसापेक्षया प्रतिकूलो विद्वद् यो रसस्वत्सम्बन्धितो विभावादीनां ग्रह स्वीकारो रसमग्नदेतुर्यथा प्रसाद इत्यादि । प्रणयकृतहृदयितायां प्रियायां प्रसादार्थमनुनयनमुपक्रान्तं, तत्प्रतिकूलो न मुग्धे प्रत्येतुं प्रभवति गतः कालहरिण इत्यर्थान्तरन्यासेन निर्वेदप्रकाशकोऽनित्यताप्रकाशनरूपः शान्तरमस्य विभावः प्रकाशित इति प्रकृतरसमग्नः, मनागपि निर्वेदानुबन्धे सति रतेविच्छेदात् । ज्ञातविशेषतत्त्वे^१ हि जोनितसर्वस्वाभिमानं कथं भजते ? नहि ज्ञातयुक्तिको रजते तदुपादेयमिदं कुरुते । अतः सन्ततिमातायामेव प्रणयप्रसिद्धतायां प्रियायां नायकस्य कोषावेशवशस्य रीशानुभावनर्थेन विद्वद् दृष्टव्यम् । णिहुअ इत्यादि—निश्चतरमणे लोचनपथे पतिते गुह्येण मध्ये । सत्त्वपरिदारहृदया वनगमनमेवेच्छति वधूः ॥ वनग(१३८६)मनेच्छा च प्रत्युत गुणायैव । अयथापरो रसभक्तदेतुर्यदोक्तस्य स्वसामपीतगन्धपरिपोषस्य रमस्य पीन पुन्येन प्रकाशनम् (पं. आ. लो. ३१९६) । तथा सति रसस्य परिमर्दनोत्था ग्लानि रथादेव । कुमारसम्भवे हि कालिदासः परिपोषं गतस्यापि कष्टणस्य—अथ सा पुनरेव विद्वन्ना वसुधाऽऽल्लिङ्गनधूरस्त्रयो । विललाप विकीर्ण-

यत्र सकलपरिहारयनगमने शान्तानुभावौ । इन्धनाद्यानयनव्याजेनोप-
भोगार्थं वनगमनं चेन्न दीपः^१ ।

दीप्तिः पुनः पुनर्यथा कुमारसम्भवे रतिविलासे । अकाण्डे प्रथमं यथा
वैणीसंहारे द्वितीयेऽङ्केऽनेकवीरक्षये प्रवृत्ते भानुमत्या सह दुर्योधनस्य शृङ्गार-
वर्णनम् । अकाण्डे छन्दो यथा वीरचरिते द्वितीयेऽङ्के राघवभार्गवयोर्धारा-
ऽधिरूढे वीररसे 'कङ्कणमोचनाय गच्छामी'ति (म. वी. न १३) ॥३२२॥
राघवस्योक्तौ ।

अङ्गस्याप्रधानस्यातिविस्तरेण वर्णनं यथा ह्यग्रीवपथे ह्यग्रीवस्य । अद्भि-
नोऽनुसन्धानं यथा रत्नावल्यां चतुर्थेऽङ्के चाभ्रव्यागमने सागरिकाया विस्मृतिः ।

मूर्धन्यां समबु-खामिप 'कुर्वती स्वामीम् ॥ (कु. स. ४११) इत्यादिना समारम्भेषु प्रलापेषु
पीत पुन्येन प्रकाशमकापीत । अयथापरो रसभङ्गहेतुर्वदकारः एव रसस्य प्रकाशनमकारः एव
रसस्य च्छेद इति । यद्यपि 'समीक्षा रतिभोगार्था विलासः न तु कीर्तिः' (ना.
शा. १४१०६) इत्येवंलक्षणो विलासः प्रतिमुखावधेरुत्तरदेनोक्तस्तथापि । वैणीसंहारे
द्वितीयेऽङ्के प्रतिमुखसन्धानस्य भरतमतानुसरणमालेख्यया घटनं प्रकृतस्य वीररसत्वानु-
गुणमित्युचितं यतो नोष्णादिवृद्धाभटेनसद्यधनुर्धरेष्वपि नट्येषु दुर्योधनस्यावसादेव
भानुमत्या सह साम्यसम्भोगं प्रत्यभिलाषादृतीय वीररसविद्वत्ता प्रकाश्यते । तत्रापि च
सङ्गीतस्य प्रदर्शनाया नकुलेन भग्न स्तनपुण्ड्रे नखद्वतं दत्तमिति भानुमतीयचनाकर्णनाव
पाण्डुनलेन नकुलेन सदानुभूतसम्भोगेयमित्यप्यविनयाशङ्कायामतितरामनोचितम् । मुनिना-
ऽपि सन्ध्यानां (१३९४) रसाङ्गभूतमिति तत्रशलोत्पादनमेव प्रयोजनमुक्तं न तु पूर्वं
रङ्गादिष्वदृष्टादिसम्पादनम् । यदाह (ना. शा. १११२, ४२, पं. आ. लो. ३१४४)
इष्टयार्थस्य रचना वृत्तान्तस्यानुवृत्तयः । रागप्राप्तिः प्रयोज्यस्य गुणानाम् निगूहनम् ॥
आधर्म्यवदभिधानं प्रकाशनां प्रकाशनम् । अङ्गानां पञ्चविधं लोचनं शास्त्रे प्रयोजनम् ॥
इति । वीरचरिते इति—नख राघवभार्गवयोः संग्रामाय परस्परालम्बनान्धो "विलुप्त
हस्ता वीर" इति वीररसे प्रकर्षभाराऽधिरूढे सति तदुचितमवधारमुपलब्धस्य व्रतन्वतया
व्यापारान्तरायाकस्मिन् रामोक्तिः । तदेवदाह धाराऽधिरूढे वीररसे इति ।
अत्र राघवभारामाह इति केचिदुपाचरते । अयथापरो रसभङ्गहेतुः प्रस्तुतरसाङ्गभूतस्य

मुचितं वा तावदेवोपनिबद्धव्यम् । अधिकं तु चक्ष्यमानमतस्य प्रतिभासेन नायत्नवद्व्यतिथिर्न प्रतिनायक्यदित्युपदेशे न पर्यवस्येत् । दिव्यादिव्येषु त्वमयथाऽपि । (५. आ. ५. ३।१०-१४)

एवमुक्तस्यौचित्यस्य दिव्यादीनामिव धीरोदात्तादीनामन्यथावर्णनं विपर्ययः । 'तत्रभवन्' 'भगवन्नि'त्युत्तमेन नाधमेन मुनिप्रभृतौ न राजादौ, 'भट्टारके'ति 'परमेश्वरे'ति च राजादौ, न मुनिप्रभृतौ, प्रकृतिविपर्ययापत्तेर्वाच्यम् । एवं देश-कालवयोजात्यादीनां चेशव्यवहारादिसमुचितमेवोपनिबद्धव्यम् (६. का. अ. ६।१०-२० तुः) ।

विषयोऽशुचये प्रयोक्तव्यः । कोषस्यानुभाषणस्य सचलत्वाभूतातिदाहणकनदावृत्तम् । स्वर्ग-पातालगमनसप्तार्णवलङ्घनादिव्यापारा दिव्यमानोजिताः केवलमानुषमात्रक उपनिबध्यमाना वैरस्यगावहन्ति । अयद्गानं सातिसर्गं वने । यावता विनेयाप्रतीतिस्तद्वृत्ता^{२३} न ज्ञायते तत्रद्वर्णनीयं न पुनरधिकम् । इतरथा हि केवलमानुषस्य सप्तार्णवलङ्घनमसत्यतया सम्भाव्य-मानमनृतगति हृदये स्फुरदुपदेशवच्चतुर्वर्गोपायस्याप्यस्तीकना युद्धे सतिपेशयेत् । "रागादेश्च तदाभूतमपि चरितं पूर्वेप्रसिद्धिरन्तरोचिततामप्रत्ययोषारुडं नासत्यतया वक्षसि । अतएव यदा तस्यापि प्रभावान्तरमुपवर्ण्यते तदा तादृशमेव, यदि वा दिव्यादिव्यस्यादेन तदुचितं दिव्यादिव्येषु देवाङ्गेषु मनुष्येषु सातवाहनाभुनादिषु तेषां नागलोरुगमनादिकमुचितमेव । अतएव भरते (ना. शा. १८।१०) 'प्रह्वातवस्तुविषयं प्रह्वातोदात्तनायकञ्चैव । राजविंश-चरितं तथैव दिव्याधयोपेतम् ॥' इति मुनिना प्रह्वात(१४।१०)वस्तुविषयत्वं प्रह्वातोदात्त-नायकत्वञ्च तादृश्यावश्यकर्तव्यतगोपन्यत्वम् । उतपायवस्तुवर्णने हि कवेः प्रमादोऽपि स्यात् ।

एवमुक्तस्येति । सर्वत्रौचित्यमेव रमजीवितम् । तन्नामन्त्रयामन्त्रकौचित्येनामन्त्रण-माह तत्रभवन्नित्यादि । वक्ता हातुतममध्यमाधममेदात्तिधा । तलोत्तमप्रकृतिरेव तत्रभवन् भगवन्निति पदमुदाहर्तुमर्हति न त्वधमप्रकृतिः । उत्तमेनाप्येतत् संबोधकारररणादित्येऽपि राजादौ न प्रयोक्तव्यं किन्तु मुनिप्रभृतावेव । एवमुत्तमेन भट्टारकेति राजादौ परमेश्वरेति मुनिप्रभृतौ सर्वेषां न प्रयोक्तव्यं । तदेतेषां यदि विपर्ययः क्रियते तदा पदमिदमुचितं भवति । एवमिति—उत्तुक्तम् (६. ६. अ. २।६३-६६)—देशभाषाकिवाधेशलक्षणाः स्युः प्रत्ययः । पाठ्यन्तु संस्कृतं नृणामनीचानां कृतात्मनाम् ॥ लिङ्गिनोवा महादेव्या मन्त्रिजावेश्ययोः

अनङ्गस्य रसानुपकारकस्य वर्णनं यथा कर्पूरमञ्जरीं नायिकया स्वात्मना च वसन्तस्य वर्णनमनादृत्य चन्द्रिवर्णितस्य राज्ञा प्रशंसनम् । 'ईदृशाः' (६२ का.) इति नायिकापादप्रहारादिना नायककोपादिवर्णनम् ।

उक्तं हि ध्वनिकृता—

अनीचिल्यादृते नान्यद् रसभङ्गस्य कारणम् ।

प्रसिद्धौचित्यवन्धस्तु रसस्योपनिषत् परा ॥ इति ।

(भ. आ. पृ. ३१४; १४६ पृ.)

कथित ॥ अत एव किंचिदिति देवोपश्रुतीनां सम्बन्धः । लोणान्तु प्राकृतं प्राहुः शीर-
सेय्यशमेऽपि च । मिश्राचार्यस्तनीचादौ पैशाचं गागधं तथा ॥ बदेरयं नीचपादं
स्नातदेरयं तस्य भावितम् । कार्यतद्योतमादीनां कार्यो भाषाव्यतिक्रम इति । तथा सर्गवन्धादौ
प्रयन्धीचिल्याभ्यमादेरपि संस्कृतमेव ग्राह्यम् । खलङ्कथापरिक्रपाऽऽदौ रूतमादेरपि
प्राकृतमेव, वृद्धरूपादौ तु पैशाचमेव, यस्तु(?)गन्वादान(१४६)पञ्चश एवेत्यादि । एवं यस्य
देशस्य यादृशो वैशः सगाचारादिषु प्रसिद्धिगोचरादृश एव वर्णनीयतिपयतस्योपनिबद्धव्यः ।
विपर्यये तन्नौचित्यनिबन्धनं दुष्टवत् । तत्र देशवैशाचारानौचित्यं यथाऽऽदित्यप्रकृतीनां
स्वादित्यादिमतेन परिग्रहः, लोमोचादीनां लज्जाऽऽतङ्गादिवशादिति । कलानौचित्यं यथा
वसन्तोत्सवे मेधागुहोपनिविभाववर्णनम्, आलम्बनविभावस्य तद्विद्वद्वैशःदिध । वयोऽनौ-
चित्यं यथा वार्धक्ये श्वेद्वाराभिलाषः । आलम्बनोचित्यं यथा नामकं प्रति नायिकायाः समुद्दिष्टं
भङ्गीमन्तरेण स्वयं सम्भोगाभिलाषकीर्तनमित्यादि । अथवापरो रसभङ्गदेवर्तुः प्रकृत-
रसापेक्षयाऽन्यस्य तद्विगतभूतस्य वर्णनम् । न हानुन्मतः प्रकृतं परित्यज्यान्वर्णयति । कर्पूर-
मञ्जरीं (१५४.) 'राज्ञा । देवि वक्षिष्यादिवर्णनरिन्दणंदिणि वद्वामिअसि वसन्तारम्भेण'
इत्यादिना वसन्तवर्णनं स्वयमारब्धमनादृत्य चन्द्रिगिरादृतस्य वसन्तवर्णनस्य 'देवि एको अहं
वद्वामिअथो तुज्ज्म, एका तुमं वि वद्वामिअ गज्ज्म । किं वण दुवे वि अम्हे वद्वामिअ'
इत्यादिनाऽभिधानेन प्रशंसनम् । नायिकेति—ईर्ष्यारोगादिना सण्डितया क्रियमाणभरणप्रहारे
रतेः प्रतिहृततया प्रतिपादितः । उल्लेख्याऽऽदिनिमित्तभूते कोपवर्णनं अतितरामनौचित्यम् ।

१३ उल्लेखादि कलानौचित्यमित्यर्थं 'क' पुस्तके नास्ति । देशवैशाचारानौचित्यं
यथा दिव्यप्रकृतीनां मां स्वादित्यादिमवेषादिपरिग्रह इत्यस्मदः पाठः 'स'
पुस्तके ।

इदानीं कचिददोषा एत इत्युच्यन्ते—

न दोषः सपदेनोक्तावपि सञ्चारिणः कचित् ।

यथा—

औत्सुक्येन कृतत्वेन सदभुया व्यावर्तमाना हिया

तैस्तैर्यन्धुवधूजनस्य धचनैर्नीताऽऽभिमुख्यं पुनः ।

दृष्ट्वाऽग्रे यस्मात्तसाध्वसरसा गौरी नवे सङ्गमे

संरोहत्पुलका हरेण दसता श्लिष्टा शिवायास्तु वः ॥३२५॥ (रत्ना १।२)

अत्रौत्सुक्यशब्द इव तदनुभावो न तथा प्रतीतिरुत् । अतएव 'दूरादुत्सुक'मित्यादौ (२६ श्लोः) मोडाऽऽयनुभावानां घटितत्वादीनामेवोत्सुकत्वानुभावस्य सदसां प्रसरणादिरूपस्य तथाप्रतिपत्तिकारित्वाभावाद् 'दुत्सुक'मिति कृतम् ।

सञ्चार्यादेर्विद्वस्य बाध्यस्योक्तिर्गुणावहा ॥६३॥

बाध्यत्वेनोक्तिः न परमदोषः, यावत् प्रकृतरसपरिपोषकत् ।

यथा—'काकार्यं' शशलक्ष्मणः क च कुलम्' इत्यादौ (२३ श्लो) ।

तद्विषयमन्यत्वाप्यनौचित्यमुत्प्रेष्य दृष्टत्वात् प्रयत्नतो रसाभिव्यक्तिरिति परिहर्तव्यमिति साहचर्यार्थः । अत्रैवाप्यन्यत्वेतिरक्षणाया प्रा(१४२३)माश्लिष्यन्मार्तिं दर्शयति उक्तं हीति । प्रसिद्धौचित्येति प्रसिद्धप्रकृत्यानौचित्यकथने । उपनिषदहस्यं प्रकृतमिति ।

एवं रसभङ्गकारणमुक्त्वाऽधुना सतापवादमाह न दोष इति । यथौत्सुक्येनेत्यादि । सदभुया सदजया । [अनुभावः] क्रिया न तथा प्रतीतिरुत् यथा स्वशब्देनोपात्त इत्यर्थः । अतएवेति—गतः कचिद्विषये विभावानुभावाभिन्नप्रकृतस्य व्यभिचारिणो न तथा भङ्गित्वमिमतामप्रतिपत्तिस्तत्त्वस्याभिधे निषेधे स्वशब्दोपादानमप्यादिवन्ते महाकवयो यथा 'दूरादुत्सुक'मित्यादौ । अतः यथा निवर्तनादिभिरनुभावेर्गङ्गितं प्रेसादिप्रतिपत्तिस्तथा यथौत्सुक्यायनुभावेः सदमाप्रसरणादिभिरनुभावरूपो (रनुपगमरूपो) न निवर्त्यते तदा सादृशी प्रतिपत्तिर्न स्यादिति स्वशब्देनौत्सुक्यमुपासाम् ।

सञ्चार्यादेरिति—विद्वदस्य प्रकृतरसापेक्षया विद्वदरसाङ्गस्य बाध्यत्वेन बाध्यत्वाभिप्रायेणोक्तिर्गुणावहेति । बाध्यत्वं हि न यथाऽप्यन्यत्वं कल्पनामालेखं किन्तु शक्याऽभिभवे सति । तथाच सति तस्योक्तिर्न केवलं निर्दोषतां भजते यावत् प्रकृतरसपरिपोषाय जायते यथा काकार्यमित्यादि । अतः श्रीरज-

अत्र चित्कर्तादिपूहतेष्वपि चिन्तायामेव विधान्तिरिति श्रुततरसपरिपोषः ।

पाण्डु क्षामं वदनं हृदयं सरसं तवालसं च वपुः ।

आवेदयति नितान्तं श्रेयसरोम्, सखि । [हृदन्तः ॥३२५॥ (च. आ. १६६ट्टः)
इत्यादौ साधारणत्वं पाण्डुत्वादीनामिति न विरुद्धत्वम् ।

सत्यं मनोरमा रामां सत्यं रम्या विभूतयः ।

किन्तु मत्ताङ्गनाऽपाङ्गभङ्गलोले हि जीवितम् ॥३२६॥

(म. भा. १ : ६५. आ. ट. १।१०) .

अत्रायमर्थं वाच्यत्वेनैवोक्तम् । जीवितादप्यधिकमपाङ्गमङ्गस्यास्थिरत्वमिति प्रसिद्धमङ्कुरोपमानतयोपात्तं शान्तमेव पुष्पाति । न पुनः शृङ्गारस्यात्र प्रतीतिः, तदङ्गाप्रतीतिः । न च विनेयोन्मुखीकरणमत्र परिहारः, शान्तशृङ्गारयोर्नैरन्तर्य-
स्याभावात् । नापि काव्यशोभाकरणं रसान्तरादनुपमासमावाच्य^{१४} तथाभावात् ।

लक्षणात्मनविभावयत्ताङ्गत्वप्रतिष्ठे शृङ्गारे मूलभूतेऽगिलापे च एव काकार्यमिल्यादिना निरुद्धसंसारपरम्पराऽमूलभूतोऽकार्यमयस्वरूपत्व- (१४२b) ज्ञानलक्षणः शान्तविभावत्वाक्रमः स्पृष्टे भूयोऽपीत्यादिना । प्राप्स्युगामानुमन्धानलक्षणचिन्तनाद्वयकामावस्थाप्रकटनाद्वाधितः । एवं दोषाणामिल्यादिना सर्वसाक्षात्ज्ञानपरिणामलक्षणशान्तविभावप्रकाशनमलन्ताभिलाष-
प्रकर्षादन्यकार्यप्रद्वेषलक्षणाऽनुस्मृतिर्ज्ञतृतीयकामावस्थां संस्पृश्य अहो कोपेऽपीत्यादिना शुण्ठिकीर्तनाभिपचतुर्थकामावस्थाप्रकटनाद्वाधितम् । किं वक्ष्यन्तीत्यादिना तपस्विसहवास-
लक्षणशान्तविभावनिरूपणं स्वप्नेऽपीत्यादिना शृङ्गालक्षणपञ्चमकामावस्थाकीर्तनेन धाबितम् । चेत् इत्यादिना शान्तव्यभिचारिणित्तिपरिग्रहः कः खल्वित्यादिनोद्-
भूत्यातिशयोक्तताचिन्तायामेवेति तु काव्यस्यादुद्देश्यस्थानमाधित इत्युद्देशाद्वयमयकामा-
वस्थाकथनेन बाधित इति चित्कर्तृद्वयो दोषवन्नानीयलावलम्बित, प्रत्युत सुतरां रस-
परिपोषकाः । अतः विरुद्धसाक्षात्तानामुक्तेरविरुद्धपरत्वोक्तं प्रकारान्तरमङ्गीकुर्वीतः स्वसिद्धं दर्शयति पाण्डु क्षामगिलादाविति । श्रेणियः परचेते चिकित्से देहान्तरे निवार्य इत्यर्थः । अतः कदण्णरसोचितस्य ग्लानेः शृङ्गाराङ्गत्वेन समारोप इत्यारोपवत्तावन्नभावप्राप्तेरस्याविरुद्धत्व-
मिति प्वनिकारः । अतएवाह (च. आ. १।२०)—निवृत्तितरसे लम्ब(१४३a) प्रतिष्ठे तु विरोधिनाम् । बाधनामङ्गभावं वा प्राप्ताणामुक्तिरच्छला ॥ अङ्गभावप्राप्तिर्वा स्वाभाविकी मताऽऽरोपकृता चेति । एतच्च वाच्यमित्याह साधारणत्वमिति कथञ्च इव शृङ्गार-

प्रकृतं प्राण्डुत्वादीनामप्यनुभावानां सम्भवात् । तथाच 'व्याप्युन्मादापस्मारजाप्यमरणा-
दिभिर्विप्रलम्भोऽभिनेतव्य' इति साक्षान्मुनिना (ना. शा. ६ : ३०६ पृ.) व्याप्यादय
एतदङ्गत्वेनोक्ताः । अत्र मरणस्यैवोक्तस्यैवोपन्यासो न न्याय्यः । तथा च रत्नाश्रयाणां
श्रीपुरुषाणां विच्छेदेन रमस्यात्यन्तविच्छेदप्राप्तिरिति व्यभिचारिप्रस्तावे निर्णीतमेव (८६ पृ.) ।
एवं 'चोपात् चोमले'त्यादौ 'बद्धाऽन्यत' इति रीदानुभावयोर्बन्धनताद्वनयोरोर्ध्वाविप्रलम्भे न वि-
कीरलात् समारोप इति यदुक्तं तदपि न वाच्यं तत्रापि साधारण्यात्, येनानु 'व्याप्यु-
'न्मादापस्मारजाप्यमरणादिभिर्विप्रलम्भोऽभिनेतव्य' (ना. शा. ७थ) इति मुनिना साक्षादङ्ग-
त्वेनोक्तानां स्वाभाविक एवाङ्गभावो यथा 'अभिमरति'मित्यादी विप्रलम्भे अभिप्रभृतीनां तेषां
निवेशनादविरोधः स्फुट एवेति प्वनिकृतैरुक्तम् (प्व. भा. ३।२० वृ.) । अथ सत्यं मनोरमा
रामा इत्यादावपि क्षमतेन विरोधं 'परिहरति । अत्राद्यमर्थमिति—इयं हि विराणिणः
कस्यचिदुक्तिः । तत्र सन्ने एवामो कामादिविभूतयश्च जीवितमालोपयोगिन्यस्तौ यस्य कृते
सर्वमेतदभ्यर्च्यते (१४३b) तदेव वेद्यमन्तं सताप्युपमानतयोपकान्तत्वाद्युपमयाधिक्ययुगेन
गताङ्गनाऽपाङ्गेन सुतरां प्रकरोरोहस्तदा किमेभिर्वराकैः कामादिभिर्विपरीति नि संसारानित्यता-
ऽनिशयस्यास्ते ह्यतलक्षणाविभाजनवर्णनात् प्रकाशितः शान्तरसः परां परिपोषपदवी-
गातावयतीत्याह जीवितादपीनि । न पुनरिति । अत्र हेतुः, तदङ्गेति—तस्य शृङ्गार-
स्याङ्गानि विभावानुभावानां सास्तेषामप्रतिपत्तेः, वाच्यत्वेनोपम्येन चोपात्तत्वात् । यत्तु
अनिकृताऽत मताऽङ्गनाऽपाङ्गलक्षणस्य शृङ्गारानुभावस्य स्पर्शानोन्मुखीकृताः सन्तो भोगिनो
विनेयाः सदाऽभ्यस्तमताङ्गनाऽपाङ्गाः सुगृहोत्तोपदेशास्तत्कालमेव जातवैराग्या भवन्ति
तथा, शृङ्गारस्य सकलजनमनोऽभिरामत्वात्तदङ्गसमावेशेन काव्यशीलाऽतिशयश्च सम्पद्यत इति

- १५ अत्र क्षमतेनेत्यन्वर्थं विरोधणम् । 'व्याप्यलो'कृतां यतमाक्षिप्येतन्मर्तं स्थाप्यते ।
लोचनकृतमिजितमनुसृत्य एवमभाष्येति निपुणमाकलनीयम् । तथाच लोचने
मताङ्गनेति—अत्र हि शान्तविभावे सर्वस्यानित्यत्वे वक्ष्यमाणे न कस्यचिद्विभावंस्य
शृङ्गारभद्रया निबन्धः कृतः किन्तु सत्यमिति परहृदयानुपवेशनोक्तम् । न
खल्वशोकवैराग्यवीतुके रुचिं प्रकटयामः, अपि तु यस्य कृते सर्वमभ्यर्च्यते
'तदेवेदं चलमित्यादि (प्व. भा. लो. १२८ पृ. , १०० पृ. ३.) । 'ना भूत
विभूतिषु निःसारानु राभिणो गुणेषु वा प्रतिनिविष्टमिधः । तथा चाग्रे पर्यत
निःसारतां संसारस्येत्यादि प्वन्यालोचप्रत्यक्षतुष्टोद्भूतम् । गामदैरालोकनीयः ।
मम्मममर्तं चेमेन्द्रमन्तव्यमनुवदतीति (श्री. वि. च. १८ वा. ५.) च प्येदम् ।

निवेशयितव्यः । शान्तशृङ्गारयोस्तु नैरन्तर्येण विरोध इति रसान्तरमन्तरे
कार्यम् । यथा नागानन्दे शान्तस्य जीमूतवाहनस्य 'अहो गीतम् अहो
चादितम्' ॥३२७॥ इत्यद्भुतमन्तर्निवेश्य मलयवतीं प्रति शृङ्गारोपनिबन्धः
(ना. आ. १।६ ग.) ।

स विभिन्नाश्रयः कार्यः । सस्य वीरस्याश्रयः यथानायकस्तद्विपक्षविषये हि निवेशितस्य
विरोधिनो भयानकस्य परिपोषो गुणावह एव । विपक्षगतेन भयातिशयवर्णनेन वर्णनीय-
गताभयपरिक्रमादिसम्पत् सुनरासुहृदोवते यतः, एवं नायकस्य प्रभावातिशयवर्णने तत्-
प्रतिपक्षाणां य. वरुणो रसः 'स' क्षामाजिकानां साधन वैकृत्यमादधाति, तत्ताविभ्रान्तेः ।
चिन्तु । वीरस्य योऽनौ क्षोभो व्यवहारिता प्रतिपद्यते सत्फलरूपोऽनौ वरुणरसः स्वकारणाभि-
व्यञ्जकद्वारेण वीररसास्वात्तातिशय एव पर्यवसति । यथोक्तं मुनिना—'वीरस्यैव य
यत् कर्म स हेय. वरुणो रसः' (ना. शा. ६।२४) । यथा—कुञ्जक कुचापात-
भीषासुतेन विपुज्यसे वज्रलविटपिन् स्मर्तव्यं ते मुक्तासनसेयनम् । वरुणपटेनाशूयो
पात्यस्वरोर सरोरुष्तामिति निजपुरावगो यस्य द्विपा जगदुः खिय ॥' (वा. मी. ७३५४ ; ख.
आ. लो. १।२०) इति । (१४५०) यः पुराऽऽश्रयेक्येन निमित्तेन निर्बिरोधो नैरन्तर्येण
तु निमित्तेन विरोधो स रसान्तरव्यवधानेन निवेशयितव्यः । यथा नागानन्दे—अल
शान्तेऽङ्गिनि निर्वाणो कवना प्रथमेऽङ्गे शान्तेरनिवासभूतस्य राज्यं विहाय वनं प्रस्थितस्य
नायकस्य विभवप्रकर्षेऽपि भट्टिति श्चकारप्रसन्नं विददमिति प्राक्तनः सतानिवायार्थ-
मगाधारण्यौन्दर्वाधितापूर्वगीतवाद्यश्रवणविभाषणवृद्धिः 'अहो गीतमहो चादितम्'मित्यु-
भयरसाविस्फोऽद्भुतरनो नियद्वलयापि 'अभिलिखितापप्रकाशने किञ्चिद्विद्वत्त्वमारादमानेन
'व्यक्तिर्व्यग्रनधानुना दशविधेनाप्यत लब्धाऽमुषे'त्यादिना (ना. आ. १।४४) वीरसंप्रदेष्टादि
गीतवाद्यप्रोचना निबद्धा । सतो 'भो वयस्य ऐक्य ऐक्य अक्षरिभ्यः' । य केनलं
वीणाए कल्याणं सुहं उपपादेदि जाव इमिणा वोष्ठाविष्टाणाणुरुवेण रुवेण भ्रच्छीणं वि
सुहं उपपादेदि उज्ज्व' इति निदृष्टकावतारितानन्तरं 'वयसा केयमिति नावगच्छामि । एतत्
पुनरहं जानामि—स्वर्गस्त्री यदि तत् कृतार्थमवबन्धु-सदृशं हरेर्नारी चेन रसातलं शराश्रुता
शून्यं मुहोऽस्याः सति । जातिः सा यत्तान्यनातिव्रिणो विद्यापरी चेदियं स्यात् सिद्धा-
न्वयज्ञा यदि जिभुवने सिद्धाः प्रगिह्लास्यतः ॥ (ना. आ. १।१२) इत्यभिलाषः प्रकाशितो
नायकस्य । पुनस्तत्रैव परं परिपोषभारामचिह्ने श्चकारे (१४५०) तृतीयादे मिलावमु-
प्रयेसेन स्ववधानाय यपि वीररगो निबद्धस्तथापि वीररसस्य मिश्रवैशुसमाश्रयेणास्तन्नुपेन

न परं प्रयत्ने यावदेकस्मिन्नपि यावये रसान्तरव्यवधिना विरोधो निवर्तते ।

यथा—

भूरेणुविग्धान् नवपारिजातमालारजोवासितबाहुमध्याः ।

गाढं शिवाभिः परिरभ्यमाणान् सुराङ्गनाऽऽश्लिष्टभुजान्तरालाः ॥३२८॥

सशोणितैः कव्यभुजां स्फुरद्भिः पक्षैः रंगमानामुपवीज्यमानान् ।

संवीजिताश्चन्दनवारिसेकैः सुगन्धिभिः कल्पलतादुकूलैः ॥३२९॥

विमानपर्यङ्कतले निपण्णाः कुतूहलाविष्टतया तदानीम् ।

निर्दिश्यमानान् ललनाऽङ्गुलीभिर्वीराः स्वदेहां पतितानपश्यन् ॥३३०॥

अत्र धीमत्समृद्धारयोऽन्तर्वीररसो निवेशितः ॥ (ध्व. भा. पृ. १।२७ पृ.) ।

कविना चतुर्थेऽङ्के 'उत्तर्ज्ज्वलकुञ्जरेन्दरभसास्फालातुषण्धोद्धतः सर्वाः पवैतकन्दरोदरभुजः कुर्वन् प्रविभानिनीः । उच्चवैश्वरसि खनि. ध्रुतिपभोग्माथी ययाऽयं तथा प्रायः प्रेह्ल-
दसंलस्यसंलक्ष्यता विलेयसुहृददति ॥ मितावसो ! परम शरत्समयपाण्डुभिः पयोधरपटकैः
प्रावृताः प्राप्तेयाचलशिखरं बहन्त्येते मलयगानव' इति (ना. भा. ४।३) नायकाप्रवाहोत्-
रसम्पवधानेन 'कुमार ! मेते मलयगानव । नायकः—स्मिन्मयू । मितावसुः—मामामासि-
सद्वाताः खल्वेते । नायकः—रुष्टं किमितिमेते सद्वातामृतावो जाता' इत्यादिना (ध्व. भा.
सो. १।२९) पुनः प्रकाशितः रसान्ते निर्वोहितः ।

सर्ग्यमाणो विरुद्धोऽपि साम्येनाथ विवक्षितः ।

अङ्गिन्यङ्गत्वमासी यौ तौ न दुष्टौ परस्परम् ॥६५॥

यथा—अयं स रक्षानोत्कर्षं पीनस्तनविमर्दनः ।

नाभ्युज्जघनस्पर्शी नीधीविर्घसनः करः ॥ (११७ स्तोः)

एतद् भूरिध्रुवसः समरभुवि* पतितं हस्तमालोम्य तद्भूरभिदधौ । अत्र
पूर्वावस्थास्मरणं शृङ्गाराङ्गमपि कर्णं परिपोषयति ।

दन्तैः क्षतानि करजैश्च विपाटितानि मोद्दिघसान्द्रपुलकैर्मघतः शरीरे ।

दत्तानि रक्तमनसा मृगराजवध्या जातस्पृहैर्मुनिभिरप्यचलोकितानि ॥३३१॥

(११७ आ० पृ. ३१३)

अत्र कामुकस्य दन्तक्षतादीनि यथा घमत्कारकारीणि तथा जिनस्य ।
यथा चाऽपरः शृङ्गारी तद्वलोकनात् सस्पृहस्तद्देतादृशो मुनय इति
साम्यविवक्षा ।

कामन्त्यः क्षतकोमलाङ्गुलिगलद्रक्तैः सदर्भाः स्थलीः

पादैः पातितपायकैरिव गलद्वाष्पाभ्युधोताननाः ।

अथ प्रकारान्तरेण विरोधं परिहरति सर्व्यमाण इत्यादि । अयं स इति रक्षानां
मेखलां सम्मोगावसरे पूर्वं कर्षतीति रक्षानोत्कर्षः । अतः कण्ठे वाक्यार्थभूते प्रागवस्था-
ऽनुभूताः सर्व्यमाणा विलासाः शोकावेशमधिकतरमुपजनयन्तीति सम्मोगाज्ञानानेपां कर्णं
प्रत्यनुकूलत्वं परिपोषित्वादिरुक्तमेव (१३६ पृ.) । दन्तैरित्यादि—मृगराजवधूः सिंहो ।
रक्तमनुरक्तं वधिरथ । तदिदं समाधिरस्यस्य योगिनः परब्रह्मास्वादसमुद्भूतपुलरोद्गमे शरीरे
सिंहोदत्तानि दन्तक्षतादीनि शीघ्रनृसरसव्यप्रकान्धवि कान्तादतदृशनादिरूपशृङ्गारानुभव-
साम्येनोक्तानि तस्य प्रकर्षातिशयं प्रकाशयन्ति । अतएव कथमेवं भूयास्मेति मुनिभि-
रचलोकितानीति रागिजनद्रुह्यता मुनीनामभिधीयमाना शृङ्गाराद्वस्पर्शस्य योगतत्त्वस्य पोषिकेति
न विरोधः । (१४६b) एतादृश इति एतादृशा मुनय इत्यर्थः । एवं विरोधिनः प्रभृते
रघयोर्मवयोर्नां परस्परविरोधिर्नोद्देश्योक्तताभावप्राप्ती सत्यागविरोधं दर्शयति—कामन्त्य
इत्यादि । अतः दर्भाङ्गुलिगलद्रक्तैः विनाहसगयोभितालकाङ्गारेणोत्प्रेक्षितम् ।
विनाहसमये वाष्पाभ्युधोताना वधूनां बन्धुजनसमीपतो गमनात्, भर्तृकरावलम्बनं
परिजनाभावात्, अयं साहजिकमपि । अतः कर्णनीयराजगोवरतया वाक्यार्थभूतस्य
रतिरूपप्रेयोऽनन्दारलक्षणस्य कर्णशृङ्गारावन्नभूताविलययोर्न विरोधः, द्वयोरप्यन्यपरत्वेन

भीता भर्तृकरावलम्बितकरास्तुच्छतुनायोऽधुना
दावाग्निं परितो अमन्ति पुनरप्युद्यद्दिवाहा इव ॥३३२॥

(प्व. आ. वृ. १६६ पृ.)

अत्र चाटुके राजविषया रतिः प्रतीयते । तत्र कथं इव शृङ्गारोऽप्यङ्गमिति
तयोर्न विरोधः ।

यथा— एहि गच्छ पतोत्तिष्ठ वद मौनं समाचर ।

एवमाशाग्रहग्रस्तैः क्रीडन्ति धनिनोऽर्थिभिः ॥३३३॥

(प्व. आ. ३।४४)

इत्यत्र एहीति क्रीडन्ति गच्छेति क्रीडन्तीति क्रीडनापेक्षयोरामन-
गमनयोर्न विरोधः ।

क्षितो हस्तावलग्नः प्रसभमभिहतोऽप्याद्वानोऽशुकान्तं
शृङ्गं केशोप्यपास्तध्वरणनिपतितो नैक्षितः संभ्रमेण ।

अप्यवस्थानात् । "नन्वप्यपरत्वेऽपि संभावसावत्र निवर्तते. अन्योऽथ विरोधः स्वाभाविकः,
तत् कथमविरोध इति चेत्, न, स्यादेतद् यदि भावानां विरोधाविरोधी स्वाभावमात्रनिवन्धनी
स्याताम् । न चैवं गितदेशीयशैः शीतोष्णयोरप्यविरोधात्तथा स्यात् । सामग्रीविरोधपतितत्वेन
विरोधाविरोधी मन्तव्यौ । एवञ्च विभीषमानत्वेन प्राधान्यविद्वत्तया विरुद्धसमावेशस्य
दुष्टत्वम् । अतएवा'विराजते योदशिनं गृह्णाती'ति विरुद्धत्वविधिः विरुद्धपर्यवसायीति
वाक्यविदः" (प्व. आ. लो. १६७ पृ.) । यत्र त्वनूयमानत्वेनान्याद्वत्तया शुशीभावस्त्वनाविरोध
एव । तत्र दृष्टान्तमाह एहीत्यादि (३४७) । "क्रीडाऽद्वारेण हस्त विरुद्धानामर्थानामभि-
धानमिति राजनिरुद्धस्त्वित" रजिजनद्वयन्वायेन विरुद्धानामप्यन्यमुखप्रेक्षितापरतन्तो-
रुक्तानां श्रुतेन क्रमेण सार्धमावेयं निधाम्यताम्, का कथा परस्पररूपविन्नायां येन विरोधः
स्यादि" (प्व. आ. लो. १६७ पृ.) इति भागः । 'एवञ्चाभिनेयार्थं काव्ये यदोद्देशं वाक्यं भवेत्तदा
यदि समस्तान्वयः कियते तदा विरुद्धान्यविषयः कथं युगपदभिनयः कर्तुं शक्य इत्याशङ्काऽपि
निरवकाशा 'एहि गच्छे'त्यादिन्यायेन तन्नाप्यविरोधात्' (प्व. आ. लो. १६८ पृ.) ।

आलिङ्गन् योऽवधूतस्त्रिपुरयुवतिभिः साधुनेत्रीत्पलामिः

कामीवाद्ग्रीपराधः स दहतु दुरितं शाम्भवो च शरामिः ॥३३४॥ (म.स.)

अत्र त्रिपुररिपुप्रभावातिशयस्य कण्ठोऽङ्गं, तस्य तु शृङ्गारः । तथापि न कण्ठे विधान्तिरिति तस्याङ्गत्वैव । अथवा, प्राग्वथा कामुक आचरति स्म तथाऽद्य शरामिरिति शृङ्गाररिपोपितेन करणेन मुख्य एवार्थ उपोद्बल्यते ।
उक्तं हि ।

गुणः कृतात्मसंस्कारः प्रधानं प्रतिपद्यते ।

प्रधानस्योपकारे हि तथा भूयसि वर्तते ॥

(च. भा. लो. १७१ पृ.) इति ।

प्राकृभूतिपादितरूपस्य रसस्य रसान्तरेण न विरोधो नाप्यङ्गाङ्गिभावो भवतीति रसशब्देनात्र स्थायिभाव उपलक्ष्यते ।

इति काव्यप्रकाशे दोषप्रदर्शनो नाम सप्तम उद्घातः ।

अतोदाहरणान्तरमाह क्षिप्त इत्यादि । "क्षिप्तः कामिपक्षेऽनादृत इतरत धृतः । अवधूत इति न प्रतीक्षितः (प्रतीक्षितः) प्रत्यातिव्रजेन, इतरत सर्वावधूतनेन निशारारुह्यतः । ताभ्रुत्वमेकतैर्व्याऽन्यत निप्रत्याशया (च. भा. लो. ७३ पृ.) । अतैर्व्याविप्रलम्बायोर्न विधीयमानत्वं, काक्याणीभूतत्रिपुररिपुप्रभावाङ्गत्वेनादूषमानत्वात् । तन्नाभीर्व्याविप्रलम्बापेक्षया कण्ठस्य तावन्निकटं प्राकरणिकत्वं परमेश्वरप्रभावं प्रति सोपयोगत्वात् । विप्रलम्भस्य तु कामीवेत्युत्पन्नोपमावज्ञेनायातस्यैतरत्वादित्याह" अतैस्यादि । अत्रेव 'अयं स रशनोत्-
कपी'ति न्यायेनापि (१४७b) न विरोध इत्याह अयमेति । तासां त्रिपुरयुवतीनां प्रणय-
रोपनिराकरणार्थं चाटुकारप्रवणः कामो हस्तप्रहणादिकं कृत्वाऽनाशाशयमेव (१) मे
निशारणानां शाम्भवशरामिस्त्रया विललासेति शाम्भववद्विचेष्टितावलोकनेन स्मर्यमाण-
प्राक्तनावस्थं तदीयैर्विप्रलम्भस्य कण्ठोऽङ्गभावः । तत्तत्परिपुष्टेन कण्ठेन मुख्यो

१४ अर्जुनचर्मकृतरसिकप्रतीवन्त्या "नूनमनयो. श्लोकयो. (ज्याकृष्टिवदेति काव्य-
सूचनार्थं श्लोकेऽत एव) सङ्क्षेपैरुपनिबन्धोऽनेन (कविना) दर्शितः । अग्रे
सर्वत शङ्काररसस्यैवोपनिबन्धनीयत्वात् । सङ्क्षेपैरुपनिबन्धस्तु निवृत्तः कवीना"-
मिशस्यैव मन्तव्यस्य प्रकारान्तरेण स्थापनम् ।

११ ...यातस्य गुणतादिति 'य' पुस्तके पाठः ।

वाच्यार्थभूतो भगवत्प्रभारूप उपोद्भवते अप्रत्यक्षे वरा प्रत्यक्षद्वयो नोयत इत्यर्थः ।
अत्रैव प्रामाणिकसम्मतिं दर्शयति उक्तं 'हीति गुण इति गौण इत्यर्थः । अतः 'साधु-
मेतोत्पल नि'रित्यन्तेन यः कण्ठस्य प्राधान्यादभिनयः कृतस्तथापि ततः प्रतीयमानोऽप्यसौ
विप्रलम्भः समनन्तराभिनीयमाने 'मृ ददत्त दुरित'मित्यादौ यः सादोपाभिनयसमर्थितो
भगवत् प्रभावस्तदशक्त्या पर्यवस्यतीत्यभिनयविषयोऽपि न कश्चिद्विरोध इति । अथ यत्र
रसधमत्कारगोचरता प्रतिपद्यमानस्यावयवे न विभ्राम्यति किन्तु समत्सरान्तरमनुभावति ततः
रसस्याश्रिता । एवं विरोधो हि प्रकर्षपरपर्यवस्यन्त इति केषांविन्मतम् । तत्राह प्रागिति—
'चतुर्थोक्तासे सुसिद्धेन (७० दृ) मतिपादितस्य रसस्येति विरोधादि'-(१४४२)पद्वे सति
रसस्यैव व्याघातादिति साधः । अतः रसो विरोधितागमभजनानो हृदयते ततः रसशब्देनो-
पचारात् स्यादिति उक्तम् इति सन्तम्यम्^{१००} ।

इति सदासाधिविप्रद्विक्रीधरविरचिते काव्यप्रकाशद्विचैके सप्तम उक्तायः ।

१०० "स्याधिनय इति स्यामिनः साकाराद्व्यतीति स्यामिनाम्, स्वतन्त्रविभ्राम-
रहितः । पूर्वसदादसायमाताय चित्तलण्ठना सहृदयहृदयसंवेदसङ्घः कश्चित्
स्यारिणाप्रादस्मान्निध सङ्कटसमाप्ता अपहर्त्रे कथन विशेष" इति विशदो-
क्त्या चतुर्थोदात्तशब्दोक्तिवाम् । अतः च सप्तधमसुन्दारसदनुजीविना
दर्पणकृता समन्ये 'अदाह — अज्ञं बाध्योऽथ ससर्पात् यद्यज्ञो स्वादसान्तरे ।
नास्मायते सगम यत् यतः सतत्परसः सृष्टः ॥' सन्दर्भोऽथ चतुर्थोदात्तशब्दान्
ज्वलितिलान्तरप्रदास्यप्रत्यगाहुर्द्वैत । प्रकरणेन तद्वीचयसत्ताञ्जनमहाचार्य-
दिभिः समन्येषु काव्यपरिच्छात्रश्रुतिषु बहुमानितमास्ते । सधारिरता इत्थं
मुनिनैव निर्दिष्टा । 'बहुना समवेतानां रूप यस्य मधेद्वद् । स यन्त-यो रस-
स्यायो शेता सधारिणो मता- ॥' रसानां स्याद्विप्रधारिभेदचनो स्पृष्टाऽभिनव-
शुभपादैर्लौकिके तुतीयोद्योग्यटीकायाम् ।

अथाष्टम उद्घातः

एवं दोषानुक्ता गुणालङ्कारविवेकमाह—

ये रसस्याङ्गिनो धर्माः शौर्यादय इवात्मनः ।

उत्कर्षहेतवस्ते स्युरचलस्थितयो गुणाः ॥६६॥

आत्मन एव हि शौर्यादयो नाकारस्य यथा, तथा रसस्यैव माधुर्यादयो न वर्णानाम् । क्वचित्तु शौर्यादिसमुचितस्याकारमहत्त्वादेव दर्शनाद् 'आकार एवास्य शूरः' इत्यादेर्व्यवहारात्, अन्यत्राशूरेऽपि चिन्ताश्रुतित्वमात्रेण शूर इति, कापि शूरेऽपि मूर्तिलाघवमात्रेणाशूर इति, इत्यविधान्तप्रतीतयो यथा व्यवहरन्ति, तदन्मधुरादिरसव्यङ्गकतुकुमारादिवर्णानां माधुर्यादिव्यवहार-प्रवृत्तेरमधुरादिस्ताङ्गानां वर्णानां सौकुमार्यादिमात्रेण माधुर्यादि, मधुरादि-

वृत्तिकार उक्तास्तं सङ्गमयति एवमिति "पूर्वोक्तप्रकारपरामर्शः । अधुना निर्दोषस्य काव्यशरीरस्य कान्तीयकोपपत्तौ गुणोपादानमलङ्कारयोगधोरादेव इति वमप्राप्ता गुणा-लङ्काराः । तेषामभेदमेव केचिन्मन्यन्ते भेदधान्ये च मन्यन्त इति तमिराकुर्वाणो 'बह्व्य-माणक्रमेण गुणालङ्कारयोगुणोपादानं गरीय इति प्रथमं गुणानां स्वरूपमाह ये रसस्येति । अङ्गी कान्यस्यात्मा रसः, तस्योत्कर्षहेतवः सद्योत्पत्तेर्यवदाश्रयमवस्थापिनो धर्मा गुणा इति । अत्र दृष्टान्तमाह शौर्यादय इवेति । यस्तु कथं क्वचि सङ्गमारताऽऽदि-निबन्धनो माधुर्यादिव्यवहारः स प्रमगूल इति दृष्टान्तदर्शान्तिकयोस्तद्वीजं दर्शयति क्वचित्स्विलादि—अविधान्तप्रतीतयोऽनिधितधियः । तेन मधुररसस्याभिव्यक्तिसमर्थता

। गुणानां प्राप्तावसरतया प्रथमोक्ताये भोनवाग्भटजयदेवादीनां निबन्धेष्विव तददोषाविति ग्रन्थान्निषेधसूचनपरेण क्रमेण गुणविवेचनमागतम् । तत्र च तल्लक्षणाभादादेव विवेच्यं कथं तर्हि मूले तृती गुणालङ्कारयोगेर्दनिर्णयेऽयमाटोप इति चोच्यम् । तत्र प्राचीनैर्भामहदण्डिप्रभृतिभिर्गुणालङ्कारयोरभेदपक्ष एव स्वीकृतः । ततोऽर्वाचीनैर्बामनीयैस्तथा नवीनमतप्रतिष्ठापयितृभिरानन्दनर्धनादिभिर्बभूवो, स्वस्व-गतवैलक्षण्यं यथास्वमतमाविष्कृतम् । गुणानां स्वरूपज्ञानेऽनङ्कारतत्त्वोपा व्यावृत्ति-बोधः सुतरागेव जायते, ततश्च भेदनिराकरणमायं विधेयमिति भावः ।

रसोपकरणानां तेषामसौकुमार्यादि च रसपर्यन्तविश्रान्तप्रतीतिवन्धमा व्यवहरन्ति । अतएव माधुर्यादयो रसघर्माः समुचितैर्वर्णैर्व्यज्यन्ते, न तु वर्णमात्राभ्याः । यथैषां व्यञ्जकत्वं तथोदाहरिष्यते ।

उपकुर्वन्ति तं सन्तं येऽङ्गद्वारेण जातु चित् ।

हारादिवदलङ्कारास्तेऽनुप्रासोपमादयः ॥६७॥

ये पाचकराज्यलक्षणाङ्गातिशयमुखेन मुख्यं रसं सम्भवितुमुपकुर्वन्ति ते कण्ठाद्यङ्गानामुत्कर्षाधानद्वारेण शरीरिणोऽप्युपकारका हारादय इवालङ्काराः । यत्र तु नास्ति रसस्तत्रोक्तिर्यैचित्रमात्रपर्यवसिताः । कश्चित्तु सन्तमपि नोपकुर्वन्ति ।

वर्णानां सौकुमार्यादिनियन्धनं न तु वर्णधर्मा माधुर्यादिव इति । अतएव शब्दपरमैरनुप्रासादिविः सह गुणानां साम्यं नास्तीति (148b) भागहोङ्गटादयः^१ । अथालङ्काररूपमाह उपकुर्वन्तीति । तमिति रसविवक्षाऽयस्यापि कान्याभासोपलम्भात् । अङ्गद्वारेण कचरणादिस्वानीयशब्दार्थद्वारेण । [जातुचित्] श्वाचिदिति न ह गुणपत् साक्षात्सर्ववैलम्बः । अत्र दृष्टान्तमाह हारादिवदिति । तथाचोक्तं 'अदृष्टतैत्तेन—शीर्षादामोदिवत् पुंसां न हि हारात्तदादयः । अन्तरङ्गतरोभावं गन्तुं जातुचिदीशते ॥ तथा—समवेता गुणाधिते शरीरे लक्ष्यानि च । इच्छापताः पृथक्सिद्धेरलङ्काराः शरीरगाः ॥ सैऽलङ्काराश्च

२ यदलङ्कारकृताः शब्दधर्मतया स्वीकृतानामनुप्रासादीनां गुणतो भेदसोकारपक्षः । आपाततो भागहोङ्गटादिसिद्धान्तस्त्वेनोपबन्धतः, न तत् सम्यक् पूर्वापर-स्वीकृतिः परादृत्य । कान्यालङ्कारे भागदेन शब्दानभिधेयालङ्कारेति यद्वैज्यासो-द्वृत्तात्तस्य वचनात्त गौडि शब्दालङ्काराणां स्वरूपगतभेदोऽर्थालङ्कारतोऽङ्गीकृतः । उद्भटेन कान्यालङ्कारसारसंग्रहे चैव पक्षः कुलावि नोक्तः । तत्कृतमामहविचरणेऽनुना कुष्यापे नास्ति तिस्रस्तस्य प्रोक्तसाहचर्यमिति सम्प्रदायप्रसिद्धिरेतादनुमापयति । अमि-धानानभिधेयस्वापारे वैदग्ध्यं स्वरूपलङ्काराणां जीनात् रसादनुपारवनारूपः सन्दर्भ-धर्मस्तु गुणस्यैतरस्यापर्वत्तमे धर्म इति निवेद्यः ।

३ नन्यालङ्कारसरणिर्निर्देशकस्याभिव्यक्त्युत्पत्तौपात्रापर्येतदतिगद्गर्धं वचनं वागनीय-मततो नन्यमतस्य नैतद्वैलम्बं शक्यमिति मतद्वयसमाधानकले चेतुरचनं संविधते । वागममते गुणा निलयाः परं वदिराजता मार्गधर्माश्च । नवीनयते गुणा निलया

अपसारय घनसारं कुर्व ह्यारं दूर एव किं कमलैः ।

अलमलमालि ! मृणालैरिति यदिति द्विधानिर्गन्धं चाला ॥३३५॥

(कु. म. १०२)

इत्यादौ चाचक्रमुत्थेन.

मनोरोगस्तीव्रं विषमिव विसर्पत्यधिरतं .

प्रमाथी निर्धूमं ज्वलति विधुतः पायक इव ।

दिनस्ति प्रत्यङ्गं ज्वर इव महीयानित इतो

न मां ज्ञातुं तातः प्रभवति न चाम्वा न भरती ॥३३६॥

(मा. मा. २११)

इत्यादौ पाठ्यमुखेनालङ्कारौ रसमुपकुसुतः ।

शब्दार्थनयान्नैकवृत्तं धियः । गुणैर्जिता रसोऽन्विताव्यस्योत्पत्तिर्गन्धिभिः (का. पी.) ॥ इति ।
अपसारयेत्यादि—घनसारः कर्पूरः । मनोरोगः इत्यादि—धिरतं प्रमाथी क्षोभकारी
मनोरोगे विसर्पति तीव्रं विषमिव यथा तीव्रं विषं स्वगादिपातुष्वलक्ष्यक्रमं विनर्पति तेना-
कारेणाहेषु विसर्पति तेन ऋद्धिर्निर्गन्धश्चान्युद्देशो व्याप्नोतीत्युक्तम् । तातः स एवोद्देशः
सन्तापक्यतामापाय विधुतः सन्धुक्षितोऽमिरिव निर्धूमं ज्वलति तत्रः सन्ताप इत्यतः
प्रत्यङ्गं दिनस्ति योजयति, ज्वर इव महीयान्, तत इवती भूमिमाहतीत्यभाषिरशक्य-
समाधानो भवद्विकलं प्राणैश्चरमपदायैत्यर्थः । अलङ्कारौ रसमुपकुसुत इति इत्यर्थ इति
यथाक्रममुत्पत्तिरसोपमाकृषौ । रसं विप्रलम्भम् ।

अन्तरङ्गधर्मात् । 'शरीरं' शब्दाद्यौ ध्वनिरनव आत्मा किल रस' इति कस्यापि
नवीनतरालङ्कारिकवच्यस्य मन्तव्यमेतत् स्फुटयति । मूलग्रन्थे वामनपञ्चाशेप एव
तात्पर्यं, न तु तदालोक्तगुणालङ्कारभेदसिद्धान्त इत्यवसेयम् । एतथाप्येव श्रुतौ स्फुटो-
भविष्यति । नाट्यशास्त्रे योजशाध्याये येषां लक्षणांशानामुद्देशोऽभिनवमारत्नां,
यदुपरि महानर्थपूर्णाः सन्दर्भयन्प्रालोके च जयदेशनिबन्धे 'निर्दोषा लक्षणावतो'
स्यादिलक्षणे यच्च गुणालङ्कारव्यतिरिक्तः सुचितो लक्षितश्च तस्य निवेचन-
मन्यस्तास्माभिः प्रबन्धविशेषे कृतमिति जिज्ञासुभिस्तल्लेख इष्टव्यम् । (*The
Doctrine Lakṣaṇa in the Poona Orientalist vol xvi, 1948*).

४ कृताश्रया इति 'स' पुल्लिङ्गे पाठः ।

५ मनोरोग इति साम्प्रदायिकः पाठः ।

चित्ते ण घुट्टदि ण खुट्टदि सा गुणेसु सेज्जाइ लुट्टदि विहुट्टदि दिम्मुहेसु ।
 वोल्मि वट्टदि पवट्टदि कव्वण्णे माणेण तुट्टदि चिरं तरणी तरट्टी ॥३३७॥
 इत्यादौ वाचकमेव,

मित्रे कापि गते सरोरुद्वये चक्षानने ताम्यति
 मन्दत्सु भ्रमरेषु चीक्ष्य वयिताऽऽसन्नं पुरः सारसम् ।
 चक्राङ्गेण वियोगिनां विसलता नासादिता नोज्झिता
 फण्टे केवलमर्गलेव निहिता जीवस्य निर्गच्छतः ॥३३८॥ (प्रवरेसनस ?)

इत्यादौ वाच्यमेव, न तु रसम् । अत्र च विसलता जीवं शेषं न क्षमेति
 प्रवृत्ताननुगुणोपमा ।

एव एव च गुणालङ्कारप्रविभागः । एवञ्च, 'समवायवृत्तया शौर्यादयः
 संयोगवृत्त्या तु हारादय इत्यस्तु गुणालङ्काराणां भेदः । भोजःप्रभृतीनामनु-

रसविषयान्तराण्य वक्तव्येविषयमाह्वारिणतोऽलङ्कारो यथा चित्त इत्यादि—चित्ते
 ण घुट्टति निष्ठाता भवति । ण खुट्टति सा गुणेसु न न्यूना भवति । (149a)
 सेज्जाइ लुट्टति शर्यायां विपरिवर्तते । विहुट्टदि विस्पर्षति विकशति दिग्मुहेषु ।
 वोल्मि वट्टदि वने वर्तते । पवट्टदि प्रवर्तते काव्यण्णे मनेन तुट्टदि तरणी
 तरट्टी प्रगल्भा । अत्रानुप्रासेन वाचकमात्रमलङ्कियते न तु रसः, तस्याविषयित्वात् ।

कञ्चित् सन्तमपि रसं भोदकुर्वन्ति मित्रे क्षापीलादौ* । मित्रशब्दः सूर्ये वृद्धि च ।
 अतोपमया वाच्यमात्रमलङ्कियते, रसस्तु निप्रत्यक्षलक्षणः सम्भवन्नपि न प्रकृष्यते, तदननु-
 गुणत्वात् । एव एवेति—लौकिकगुणालङ्कारविभागन्यायेनास्मद्वयव्यापितरूप एवेति ।
 यथा च ध्वनिकारः (ध्व. आ. २१७) "तमर्थमवलम्बन्ते येऽज्ञिनं ते गुणाः स्मृताः ।
 अज्ञाप्रितास्तवनद्वारा भन्तव्याः कटकादिवत् ॥" इति । एवञ्चेति—अस्मद्वक्तृगुणालङ्कार-
 विभागव्यवस्थितो सत्याम् । अप्रत्यक्षविज्ञानमाधर्माधारभूतानां गिह यः प्रत्ययेतुः सम्बन्धः
 स समवायः, प्रत्यक्षविज्ञानोप्राप्तयोः प्राप्तिरूपः संयुक्तप्रत्ययनिमित्तं संयोग इति सम्बन्ध-

6 जीवरोधाय कण्ठे विमलताऽर्पणमनुचितमिलतोऽनीनित्यादौ नान्यदसम्भत्तस्य
 कारणमिति रसमज्ञापतेः । अत रसपदेन वक्ष्यमात्रो प्राक्तः ।

7 न तु यथा वामनीदेरोद्भट्टौ भामहमतानुयायिभिरतत्त्वदर्शिभिः प्रदर्शित
 इत्येवकारस्य तात्पर्यम् । उभयोरेव पञ्चयोगुणालङ्कारयोः स्वरूपगतो भेदो-
 ऽन्ततोऽज्ञिरसापलम्बिरवपञ्चव्याख्यादितकल्प इत्यनेनोक्तम् ।

प्राप्तादीनां चोभयेपामपि समवायवृत्त्या स्थितिरिति गडुलिकाप्रवाहेणैवां भेदः
(भा. वि.) इत्यभिधानमसत् ।

यदप्युक्तं 'काव्यशोभायाः कर्तारो धर्मा गुणाः, तदतिशयहेतवस्तूलङ्कारा'

भेदाद्गुणालङ्काराणां लौकिकानामेव भेदः, न तु काव्याधितानाम्, एवमुभयेपामपि
समवायवृत्त्यैकस्यत्वात् । अतोऽत भेदाभिधानं गडुलिकाप्रवाहेणेति यत् केनचिदभेद-
वादिना (१४९६) घोषहासमभिहितं तत्तावन्न युक्तमिति व्यवस्थितम् ।

अथ भेदवादिभिर्धर्मनादिभिरपि यदन्यथा गुणालङ्काराणां भेद उपपादितः सोऽपि न
युक्त इत्याह यदप्युक्तमिति । लोकाशास्त्रातिरेकी शब्दार्थयोस्तुरजकः कश्चिद्विशेषः शोभा-
शब्दवाच्यः, तस्याः शोभायाः कर्तारो धर्मा गुणाः, तस्याश्च शोभायाः प्रकयैहेतवोऽलङ्कारा
इति । अत्रैव च श्लोकी—(का. प्र. सू. वृ. ३।२।२९) युक्तेरिव रूपमज्ञं कार्यं स्वदत्ते शुद्धगुणं
तदप्यतीतम् । विहितमण्यं निरन्तराभिः सदलङ्कारविकल्पकस्वभाभिः ॥ यदि भवति यदप्युक्तं
गुणेश्वो वपुरिव यौवनवन्ध्यमज्ञनायाः । अपि अवर्धमानानि दुर्भगत्वं निवर्तमानाङ्गराणि

- ४ वामनकृतो गुणालङ्कारभेदः परिणामे शोभायास्तारतम्य एव पर्यवस्यति न तु तयो-
रापाततो भेदनिर्धारणे । नाप्यसौ तद्वैलक्षण्यसूचक इत्याशयः । वामनीयमतमुभय-
पक्षेऽप्यतान्नुद्धिक्म् । प्राचीनपञ्चानलम्बी नवीनमताभिश्चोऽपि काव्यादर्शटीका-
कृतवृत्तवाचस्पतिरेवमभिपते 'शोभाहेतवो गुणाः शोभाऽतिशयहेतवस्तूलङ्कारा
इति वैचिदुक्तम् । शोभाऽतिशयहेतुत्वस्यैव विवक्षितत्वान्नार्थं भेदहेतुरिति गुणा
अलङ्कारा एवे'ति । नवीनमतानुप्राणितव्याद्यु गुणालङ्कारयोः स्वगतभेदं स्वीकुर्यन्ति ।
एके आत्मधर्मा इतरे शरीरधर्माः । एतत्तु न आश्चर्यं यद्भ्रामहदपिदमवृत्तिभिरिव
वामनीयैरपि शब्दशरीराशय एव विचारः । वामनेन 'रीतिरात्मा काव्यस्ये'-
त्युक्तम् । श्लो च तत्र शरीरस्येवेति वाक्यशेषः । तिप्पभूपालस्तु 'अत
रीतिरात्मत्वमिव शब्दार्थयुगलस्य शरीरत्वमौपचारिक'मिति सिद्धान्तयति ।
तिप्पभूपालमन्त्रव्ये यथाविन्यस्यते पदार्थयुगलस्य शरीरत्वमिव होतेश्चर्यस्योप-
चारिकमिति तदभिप्रायः प्रतिभाति । कदटादिभिस्तु गुणदोषयोर्विचारो वृत्तेभ्यांपक-
लक्षणाया अवान्तरभेदस्य विहितः, न तु यथा नव्ये रसस्य मुख्यत्वे निर्बन्धवद्भिः ।
'स्वर्गप्राप्ति'रित्यादिपक्षे वामनमतेन दर्शिते (भा. ३।२३) 'तत् हि नाम पुदपस्या-
सिंहास' राज्य'मित्यत्र 'दयं वाक्यमज्ञं सप्तमी'रित्यादिष्विव विशेषोक्तिष्वभ्यवः ।
परं तत्र गुणनिरपेक्षत्वे काव्यप्रवर्तनप्रयासो दुःस्थः ।

इति (का. अ. सू. ५. ३।१।१, २) तदपि न युक्तम् । यतः किं समस्तैर्गुणैः काव्य-
व्यवहार उक्त कतिपयैः । यदि समस्तैस्तत् कथमसमस्तगुणा गौडी पाञ्चाली
च रीतिः काव्यस्यात्मा । अथ कतिपयैस्तत्—

अद्वाचन प्रज्वलत्यग्निवच्चैः प्राज्यः प्रोद्यन्नुल्लसत्येष धूमः ॥३३९॥

इत्यावाद्योजःप्रभृतिषु गुणेषु सत्सु काव्यव्यवहारमाप्तिः ।

स्वर्गप्राप्तिरनेनैव देहेन परवर्णिनी ।

अस्या रदच्छदरसो न्यकरोतितरां सुधाम् ॥३४०॥

इत्यादौ विशेषोक्तिव्यतिरेकौ गुणनिरपेक्षौ काव्यव्यवहारप्रवर्तकौ ।

इयानौ गुणानां भेदमाह—

माधुर्यैजःप्रसादाद्याख्यस्ते न पुनर्वशः ।

एषां क्रमेण लक्षणमाह—

आह्लादकत्वं माधुर्यं शृङ्गारे द्रुतिकारणम् ॥३८॥

संभ्रमन्ते ॥ (का. अ. सू. ३।१।२ ५.) इति । अतः सगुणं भूयसैरलङ्कियते न गुणरहितमिति
तात्पर्यायः । यत इति—तत् नाशः पक्षे विद्वत्पासहत्यादिष्वहं किं समस्तैरिति ।
अथ कतिपयैरेव गुणैः काव्यव्यवहार उच्यते तदानीमतिप्रसक्तो यथा अद्वाचनेत्यादि ।
अत न कथन विवक्षितौ रसो न बाऽलङ्कारः—गुणश्च सज्जगणानुसारेणाश्रितः, ततोऽप्रापि
काव्यव्यवहारः प्रसज्येत ।

एवमन्योक्तगुणतत्पक्षे दोषं निर्णयि “तदतिशयहेतवस्त्वलङ्कारा” इत्यपि न
युक्तमन्याप्तेरित्याह स्वर्गत्यादि । इयं परवर्णिन्यनेनैव देहेन (१५०३) स्वर्गप्राप्तिः ।
अत पूर्वोक्तं विशेषोक्तिव्यतिरेकः । एतौ च गुणनिरपेक्षावेव काव्यव्यवहारस्य
प्रवर्तकाविति । गुणस्तु वस्तुतोऽस्त्येव, तस्य रसधर्मत्वात् किन्त्वलङ्कारावेतावत्
तत्रापेक्षेते । अतश्च गुणकृता योमेव तावत्प्राप्ति ऊच्यते स तदतिशयोऽलङ्कारजन्य इत्येवंविधे
सन्दर्भे काव्यव्यवहारः प्रतीयमानोऽपि विधीयेत ।

माधुर्येत्यादि—न पुनर्वक्षेति वामनादीनां मतमपाकरोति । अथेतां प्रत्येकं लक्षणं
नियतरसातिशयश्च दर्शयति । आह्लादकत्वमिति—रसो हि समस्तदेवासुरतिर्यङ्मनरादि-
जातिष्वपिच्छिन्नमेव नासनाऽऽस्त इति न कश्चित्तत् तादृग् योगः सहृदयतंवादमयः,
रतेरपि तन्ममत्कारोऽस्त्येव । अतएव सर्वलोकोक्तिरुशकंरऽऽदिनाधुर्यवद्वाहादवस्था-

गृहारे अर्थात् सम्मोने । द्रुतिर्गलितत्वमिव । श्रव्यत्वं पुनरोजः-
प्रसादयोरपि ।

करणे विप्रलम्भे तच्छान्ते चातिशयान्वितम् ।

अत्यन्तद्रुतिहेतुत्वात् ।

दीप्तग्राह्यविस्तृतेर्हेतुरोजो वीररसस्थिति ॥६९॥

चित्तस्य विस्ताररूपदीप्त्यजनकत्वमोजः ।

बीभत्सरौद्ररसयोस्तस्याधिभ्यं क्रमेण च ।

वीराद्वीभत्से ततोऽपि रौद्रे चातिशयमोजः ।

माधुर्यमित्युक्तम् । द्रुतिचित्तस्य इवीभावः । मन्थुकोधादिगुणस्य काठिन्यमुत्पद्य-
यितवत् प्रवृत्तौषधं । गलितत्वमिवेति श्लोक्षिप्रवृत्तौ मत्त इत्यर्थः । अथ
शब्दार्थाधितत्वाद्वाह्यमस्य निराकर्षणः परकीयलक्षणं साधारणपादपाकरोति श्रव्यत्वं
पुनरिति—एतेन 'श्रव्यं नातिसमस्तार्थशब्दं मधुरमिष्वपे' (भा. का. भा. २।३) इति
भाष्यस्य माधुर्यलक्षणमुपलक्षितम् । ओजःप्रसादयोरपीति—तत्रोक्तं यथा 'यो यः
शस्त्रं विभती' आदी (वे. सं. ३।३२) । प्रसादे तु श्रव्यत्वसमस्तार्थं (१५०b)
वास्त्येव (पञ्च. भा. लो. २।१०) । अथ रसविशेषाधितत्वेन चित्तद्रुतिप्रकर्षाग्माधुर्यस्य प्रकर्षं
दर्शयति करण इति । अतः स्वाभाविकमनाविश्रान्तकं काठिन्यं मन्थुकोधादिदीप्तरूपत्वं विस्मय-
हासादिहविमर्शश्च मनः परित्यजतीति सर्वभवे गलितत्वमिवेति । तथाशुक्तम्—गलितरस-
मिवाह्लादं पदव्याहृतये ददत् । माधुर्यं नाम श्रवारे प्ररोहं ग्राहते गुणः ॥ क्रमेण तस्य
कक्षणे विप्रलम्भे च कृमभते । आधिक्यं मुख्ये शान्ते ततोऽप्युत्कर्षणमिता ॥ इति ।
तदिरां मस्तुनो^{१०} माधुर्यं श्रवारादे रसस्यैव गुणः । तन्मधुररसाभिव्यञ्जकयोः शब्दार्थयो-
रनूपचरितम् । माधुर्यं मधुररसाभिव्यक्तिसमर्थता शब्दार्थयोर्माधुर्यमिति तल्लक्षणम् ।

दोष्येति—दोषिभ्यश्चलता याऽऽरमगिस्तृतेर्हेतुरिति, हृदये विस्ताररूपप्रगल्भलक्षणाभाव-
मास्तादर्थविशेषार्थं येन जन्यते स ओजो नाग गुण इति । अथ च वीररसाभिव्यञ्जकत्वात्-
साधितः । तस्येति—ओजसः । बीभत्सरौद्रयोः क्रमेणाधिभ्यं, तेन वीररसाद्वीभत्सरस
ओजस्वरः, ततोऽपि रौद्रस्य ओजस्तम इति । यद्यपि बीभत्समाधुर्ययोरग्योग्याभावस्तत्परत्वात्
सहोऽप्यतः^{११} रीतिबाह्य इत्युक्तं तथापि तत्प्रमादेशवैचित्र्यं द्रष्टव्यम् । यथा हारये

१० मस्तुन इति 'त' पुस्तके पाठः ।

११ नीतीति 'क' पुस्तके पाठः ।

कृत्तरूपं पय न दशेत्याह—

केचिदन्तर्भवन्त्येषु दोषस्यागात् परे स्थिताः ।

अन्ये मज्जन्ति दोषत्वं कुत्रचिन्न ततो दृश ॥७२॥

बहुनामपि पदानामेकपदबद्धासनात्मा यः श्लेषः, यश्चारीहाचरोदक्रमरूपः

अभेदोपचारेख्यर्थः । तत्र दशान्तमाह आकार इति । एवञ्च रसावतन्विनी युष्माः
सन्दाभिमिश्रितस्ववद्वारा इति काश्मीरकाणां व्याख्यारोडविकासुन्दर एवेति यत्
कैयिदुक्तं¹⁴ तन्निव्यम् ।

भोजः प्रसादश्लेषसमतात्तमाधिमार्थ्यकोकृमायोदारताऽर्थ्यमक्रिन्नान्तिनामानो दश गुणा
 वाननादिभिरभिहितः । एत कथं कथं एवेति जिज्ञासावतर्कयति इति कारः कुतश्च यदेति ।
 अतोत्तरं कैचिदित्यादि । यतोऽस्यदुक्तेषु लिखेत् गुणेषु केवाहिद् गुणानामन्तर्यामः
 केवाहिद्विषयतामात्रविषयवाद्युपलभ्यमानं (१५६) न तु गुणत्वं, केवाहितु न चाद्यगुणत्वं
 प्रत्युत दुष्टत्वमेव, ततो न वदेति । तत्र तद्वत्त्वमप्युत्तरेण श्लेषादीनामोक्त्यन्तर्भावः
 दर्शयति यदुक्तानामपीति । यस्मिन् सति निजान्यसि पदान्येकवद्भासन्त इति पदानाम-
 नालम्बितसम्भवीतां छिद्यतामिव नमस्यारवं सः श्लेषः । एवं बन्धस्य गाढत्वे भोजः ।
 बन्धः पदरचना तस्य गाढत्वं छिद्यत्वमेव, अतः श्लेषगुणो नास्त्येतदप्यतिरिक्तः किन्त्वैतद्वन्धुत्वं
 एव । एवमारोहानरोहयोः कणः समाधिरिति (का. ख. सू. ११११२) । एतारोहस्य
 क्रमोऽनरोहस्य च क्रम आरोहावनरोहक्रमः क्रमेणारोहणमवनरोहणञ्चैत्यर्थः । तत्र
 श्लोकोक्त आरोहः प्रसादरूपोऽनरोह इति सामवेवेव शङ्कितं यदाह—(११११३)
 न पृथक् समाधिरारोहावनरोहयोस्तथोच्यः प्रसादरूपत्वादिति । तेनैव च पुनः समर्थितं
 'मासम्पूज्य' इति । सरमादोजः प्रसादावतः सम्पूज्यो नदीवेणिकावद्दृष्टस्ततः पृथगयं
 गुण इति (का. सू. ११११४) । एतच्चामुक्तम् । यथाहि बन्धगात्यभोजः (११११५),
 शीतत्वं प्रसादः (११११६) । अथयौलोविषयवाता श्लेष इत्योक्त्या तद् 'सम्पादगुणत्वम्'

वस्वावुपवादी नैव यन्मय इति तु मातरा इति रघुपञ्चापरकृतः । पुण्य-
इतिकल्पने मम्मटश्चा अभिनवगुप्तमतमुपसरन्तीति रघुपञ्चापरकृता होय-
स्वपापनमादियम् । वस्तुतस्तु रघुपञ्चावोदीप्यलंकारास्ते दृष्टान्तत्वेनैवोपकल्पित
इत्यवयैयम् ।

14 एते च भोजादिमत्तानुष्ठाणि आनन्दवर्धनप्रवर्तितसिद्धान्तं कटाक्षयन्ति ।
अर्थाथो विद्यानाथपण्डितराजमग्राक्षप्रभृतयोऽप्येवम् ।

समाधिः, या च विकटत्वलक्षणोदारता, यश्चौजोमिश्रितशैथिल्यात्मा प्रसादः
तेषामौजस्तन्तर्भावः । पृथक्पदत्वरूपं माधुर्यं भङ्गरा साक्षादुपात्तम् ।
प्रसादेनार्थव्यक्तिरभिहिता । मार्गाभेदरूपा समता कचिदोपः । तथाहि
'मातङ्गाः किमु वलितैरित्यादौ (२६५ श्लोः) सिंहाभिधाने मच्चुणमार्गत्यागो
गुणः । कष्टवग्राम्यत्वयोर्दुष्टताऽभिधानात् तन्निराकरणेनापारुष्यरूपं सौ-
कुमार्यम् औज्ज्वल्यरूपा कान्तिश्च स्वीकृते । पर्यं न दश शब्दगुणाः ।

(३।१।७) । केवलस्य तु प्रसादस्य तन्मतादुसारेण दुष्टत्वमेवेति (३।१।७ वृ) प्रसादाद्वस्यौजसि
न्यग्भावात् समाधेरोजस्येवान्तर्भावः । 'विकटत्वमुदारता । यस्मिन् सति नृत्नन्तीव
पदानीति जनस्य वर्णभावना जायते तल्लीलायमानत्वमित्यर्थो यथा 'स्वचरणविनिविष्टै-
र्नूपुरैर्नर्तकीनां ऋगिति रणितमासीत्तत्र चित्रं कलञ्चे'ति (३।१।२२) । अत्र बन्धस्य गात्रत्वा-
द्वपकमेवौजस्त्वम् । प्रसादस्य शैथिल्यारामनो दुष्टत्वमेव । तथाचोक्तम्—(का. अ. सू. ६.
३।१।७) गुणः (१५२२) प्रसाद औजसा सह संज्ञात् । केवलस्य दोष एवेति । अस्य
पूर्ववदौजस्तन्तर्भावः । पृथगिव पदानि यत्र भासन्ते स पृथक्पदः सन्दर्भः, उपमान-
गणौ बहुव्रीहिः, तस्य भावः पृथक्पदत्वं (का. अ. सू. ३. ३।१।२०) तद्रूपं माधुर्यं
द्वावक्तव्यमित्यादिना साक्षादुपात्तमेवेति न पृथक् शब्दाश्रितौ गुणः, मधुररसं प्रति वैदम्या
जीवितप्रायत्वात्^{११} । यत्र ऋगित्यर्थप्रतिपत्तिहेतुत्वं स गुणोऽर्थव्यक्तिः (३।१।२३ वृ)
प्रसादेन गृह्यत इति दृष्टान्तताऽप्यनेनोक्ता भवतीत्याह प्रसादेनेति । मार्गाभेदेन मार्गाभेदः
समता । येन मार्गोपक्रमस्तस्यापरित्याग इत्यर्थः (३।१।११) । इयं कचिदोपः ।
तथापि लक्ष्यसन्दर्शनमेव हेतुत्वेनाह मातङ्गा इत्यादि (२६५ श्लोः) । अत्र सिंहाभि-

- १५ असमाप्तवृत्त्याश्रयेण पृथक्पदत्वस्य माधुर्यादवशब्दगुणत्वेन तस्योक्तिवैचित्र्यं
माधुर्यमिति तस्यैवार्थगुणस्य लोकारेण 'सति चक्ररि सत्यर्थे सति शब्दाशु-
शासने । अस्ति तत्र विना येन परिस्रवति वाङ्मधु ॥' इत्यनेनाभिप्रेतवचनेन च
सदृश्यदृश्यैरासादस्य समप्रतीतिर्ननुगुन्मेपित्वरूपस्य रसस्य कञ्जोकाराश्रितत्वेति
वामनोयानामन्यत न विमतिः । रसपञ्चमुपजीवतां 'शुद्धार एव मधुरः परः
प्रकादनो रसः । तन्मयं कान्यमाश्रित्य माधुर्यं प्रतिविधृती'ति पद्यः । लोचन-
कारेण 'वस्तुतो माधुर्यं' नाम शुद्धारादे रसस्यैव गुणः । मधुरश्चादि-
रसामिव्यक्तिसमर्थता शब्दार्थयोर्मधुर्यमिति हि तत्राप्यमिति विवक्ष्य ।

‘पदार्थे चाप्यवचनं चाप्यर्थे च पदामिधा । प्रौढिष्योत्तममासी च
सामिप्रायत्वमस्य चेति (का. अ. सू. द. ३।१।२२) या प्रौढिरोज इत्युक्तं, तद्वैचित्र्य-
मात्रं न गुणः, सर्वभावेऽपि काव्यव्यवहारप्रवृत्तेः । अपुरार्थत्वाधिकपदत्वानती-

धाने ‘कोपाटोपे’त्यादौ यथा गुणत्वं तदुक्तमेव, तत् निमित्ते इत्यत्र ह्यात् । अत्र तत्त्वं
सौकुमार्यं बन्धस्याश्रयत्वस्यैवत्वम् (३।१।२१) इत्यत्राभाव इत्यर्थः । बन्धस्योज्ज्वला
कान्तिः, यदभावे पुराणी च्छायेत्युच्यते (३।१।२४) ।

अथार्थगुणालम्बतेनैव दर्शयति, तत्तार्थत्वाभिधेयस्य प्रौढिः प्रौढत्वं यतदोजः ।
तत्र ‘पदार्थे’ इत्यादिना (का. अ. सू. द. ३।२।२) ‘सामिप्रायत्वमस्य चै’त्यन्तेन पद-
भोक्तृमिश्रित—प्राग्भवेत्वाभाव इत्यर्थः । यदेतौ द्वानपि दोषाभावात्ते पर्यवस्यते ।
श्लोकाभास—(का. अ. सू. ३।१।२४ इति) ‘प्रौढत्वस्य’ कान्तिरित्याहुर्गुण
गुणविषयताः^{१०} । पुराणचिन्ताभावोऽयं तेन एव ‘कवेरेव’ इति । पदार्थे इति—
यथा—सप्त (अ. अ.) पदार्थेऽर्थे (१५२७) ‘नयनसप्तार्थं ज्योतिरक्षैरिव यो’ (र. व. ३।७४)
रित्यत्रातिशयोक्त्यादिपदसमुद्भूतत्वार्थं चाप्यर्थं प्रयुक्तम् (का. अ. सू. द. ३।१।२) ।
चाप्यर्थे च पदामिधा यथा दिव्येव न भवति किं तर्हि आनुपीति वक्तव्ये निमित्तमिति ।
चाप्यर्थत्वं व्याप्नोति यथा—(का. अ. सू. द. ३।१।२) अतो नानाकारो भवति ह्यवतुः स-
म्पत्तिरः ह्युत्वं वा दुःखं वा प्रभवति भवत्येव न तत् । पुनस्तत्त्वावर्त्यं भवति ह्यवतुः
किमपि तत् पुनर्वत्त्वावर्त्यं भवति न च दुःखं न च सुखम् ॥ इति । अतो यथा—भूयतो
धर्मैर्वैदहं सुखा वैराग्यभार्याम् । आत्मनः प्रविष्टतां वि परेषां न समाचरेत् ॥ तदेव-
प्रकारकपुण्येनाधेयस्य प्रौढत्वमिति यदोज इत्यर्थगुणत्वदेवोक्तं तद्वैचित्र्यरूपं न तु गुणः । अत
हेतुभावे तत्त्वभावेऽपीति । यथा—(र. व. १।१) चाप्यर्थविषयस्यैव वागर्थप्रतिपत्तये ।
अगतः पितरो नन्दे दानं तोषरमेवतौ ॥ इत्यादि । सामिप्रायत्वरूपमोजो यथा (का. अ. ३।१।२) सोऽयं सम्प्रति चन्द्रगुप्तवन्मन्त्रप्रकारो गुणः आतो भूयविरागः
कृतधियां दिष्टया कृतार्थभ्रमः ॥ इत्यत्राधेयः कृतधियामित्यस्य वस्तुबन्धुसामिप्रायत्वोप-
पत्तया यदि नियोपाधायकं न स्यात्तदानीमपुण्यार्थत्वेव स्यात् । “अर्थस्य रीतिव्यमर्थवैदह्यं

उभयतरेव वैदह्यैवरीतिमयस्तानपलापः परं च निषेधनिर्बन्धतामनेन रीति-
लक्षणेन न किञ्चिदिति तत्त्वसम्बन्धव्यवहारस्य एवमेव च व्याकृतिशीलस्या-
दित्यवधेयम् ।

१६ गुणविषयित्व इति ‘अ’ दुष्पके पाठः ।

कृतत्वामङ्गलरूपाश्लेषाभ्याम् । तिराकरणेन साभिप्रायत्वरूपमोजः, अर्ध-
चैमल्लसत्ता प्रसङ्गः, उक्तिचेच्छिराक्षं मानुष्यम्, अपाक्यरूपं सोऽनुमार्थम्,
अप्राप्त्यवयवपुनरावृत्ता च स्वीकृतानि । अभिधास्यमानसमाधोकरलङ्कारेण
रसप्रतिगुणोभूतव्यङ्ग्यार्थां च वस्तुसमाधिरुद्धत्वरूपाऽप्येव्यक्तिः, दीप्तरसत्व-
रूपा कान्तिश्च स्वीकृते । कमलोदित्वानुवर्णनोपपत्तिवोगरूपघटनात्मा

प्रयोजकमात्रपदपरिप्रदः, तदात्मा प्रसादः" (भा. म. सू. ५-३।२।३) । अथ च विपर्ययेऽपि क-
पदत्वं नाम दोषो यथा 'उपास्त्राहस्रो मे विमन्मणिः कपोपदिद'मित्यत्र कपोपदिदेतावतैर्ग
नितम्बस्य लघितत्वात् (१५३३) विमलमणीत्वमिदं पदत्वं स्फुटमेव (वा थ सू. ५. ३।२।२) ।
उक्त्येद्वैविध्यं तन्मापूर्य' यथा (का. थ. सू. १ ३।२।१०) 'रसपदमूर्तं कः पदो
सधुमिति मानुषा मधुरमधिकं नृत्तस्यापि प्रथमरत्नं कनम् । स्रष्टव्यं पुनर्मग्नस्य तान्
रसान्तरविज्ञानो बभूव यदिहान्यत् साधु स्यात् प्रियादरातच्छ्रुता' इति । एतद्वृत्तयत्तत्तत्तत्त-
लक्षणेन दोषेणाकान्तः । प्रपञ्चेऽप्याद्यर्थे स्वीकृत्य' यथा मूत्रे यथा शेषप्रवृत्तिः । (का.
म सू. ५ ३।२।११) । एतद्विपर्ययेऽप्यत्र लक्षणाऽभ्युल्लता । अत्राप्युपास्योदाराता यथा—
'अपेक्षनीयद्वयोः स च लघिरताया परिचितः कनानां सीमानं परमिदं युतामेर भवम् । अपि
द्व द्व विपदा तदिति हगमे लब्धेति वा-गतः शेषं चोऽस्मात्कतिपयं यदाहो'गुणित्वया (वा.
म सू. १ ३।२।१२) ॥ शेषं चेत्त स्वादिति विपर्यये तु साम्यता स्फुटैः । गदेतदाह मधु-
प्राथम्येत्यादि—एषा 'साभिप्रायत्वरूपमोजः' इत्यादिनिर्वाक्यं सम्पन्ना । यथा 'पञ्चसाम्य-
स्फुटत्वकथनार्थव्यक्तिः', 'दीप्तरसत्वं कान्ति' इति कोक्तम् (वा. म. सू. १. ३।२।१३-१४)
तदपि न वृथालिख्यते । अत्रादि वस्तुत्वं दशमपादा (पदार्थोनाम् १)
स्वभावस्य स्फुटत्वं यद्व्यवस्थित्यक्तिः । इयं वस्तुत्वान्तेन स्वभाषीविज्ञानात्तद्वारेण स्वीकृता
यथा—(पर म. सू. १ ३।२।१३) शृष्टेः शब्दप्रत्ययव्यङ्ग्यि पदार्थानां रासोभिरहित-
मलकत्वसोऽहनीभिः । गोरोचनादितेषु यदि त्वाप्त-माद्योदरे कृत्रिम्यपि परितरस्य ॥
प्रथममलत्तैः पर्यस्ताभिः शिष्यं शृष्ट्यर्थैः सिरज्जितरेणैव पर्यस्ताभिः शिष्यैः । ननु वत्त-
नामात्रं सिद्धिद्वयव्यापि यदि (१५३३) दैर्घ्यमुक्त्येति तदात्मानं वन्तु पदमेव ॥ इति ।
एव दोषा विमाणादिगमनेनेन शब्दमलत्तं गद्यादयो एव मधुकर्मस्य न दोष-
रसस्य भावस्यैव ना कान्तिरिति नान्यमलत्तं इत्यादिना (३।२।१४)
प्रायुक्तानां रसप्रतिगुणोभूतव्यङ्ग्यार्थां च वस्तुसमाधिरुद्धत्व-
रूपा कान्तिश्च स्वीकृते । कमलोदित्वानुवर्णनोपपत्तिवोगरूपघटनात्मा

श्लेषोऽपि विचित्रत्वमात्रम् । अवैयम्यस्वरूपा समता दोषाभावमात्रं, न पुनर्गुणः । कः स्ववस्तुमस्तोऽन्यप्रस्तावेऽन्यदभिदध्यात् । अर्थस्यायोनेरन्य-

घटनात्मा श्लेषे कमादिव्याघो घटनाः । अलेदं कृतेदं कर्तव्यमिति क्रमः । लोकशास्त्र-
विलक्षणा कृता कौटिल्यम् । अतिशयं प्रतिभासनाभाषोऽनुत्पणत्तम् । कथमेवमर्थः
सन्नच्छत् इत्यनुपपत्तिवमाधानीयधिकविशेषनिवेशनमुपपत्तिः । एभिः [योगः] योजन-
मर्थस्य श्लेषो यथा—(ख. अ. सू. वृ. १।२।४) इच्छुं काष्ठमगच्छते प्रियवने यथादुपेखादरा-
देकस्या जपने निमीत्य निहितकीडाऽनुबन्धच्छत्ता । तिर्यग्चर्चितकन्धरः सपुलकः स्वेदोलसत्-
कम्पिनी-मन्दहोसतसत्कपोलफलकां भूतोंऽपरां जुम्बति ॥ (ख. श.) । अस्व ष बध्नि
माधुर्यरूपत्वं तथापि निषर्षयेऽनरीकृतदोषेणाकान्तरादोषाभावमात्रमेतत्त्वार्थः^{१८} । अर्थेयस्य
समता (१।२।४) । तेन क्रमेण कोटिऽर्थः प्रवीतस्तत्त्वानतिक्रमोऽवैयम्यं, तेनार्थस्य गणनं

रसस्य स्फूर्तदेवान्तर्यामः । मलङ्कारादिना पक्षे स रसवाद्यलङ्कारपरि-
ग्रहेण साधितः । एवमादांना गुणाचाम्योगोऽन्तर्यामि हेतुर्जनिवारणोक्तो यथा—
‘लोभादयो रसा दोषा तत्त्वमन्ते कान्यवर्तिनः । उद्भूतकिहेत् सत्त्वाधोपाधितोत्रो
व्यवस्थितम् ॥ ‘आदि’पक्षेन दोषाद्भूतयोरपि प्रदणम् । माधुर्यगुणेन
शृङ्गाररस्य, तथा शान्तस्यापि नवरसत्वमये । प्रसादस्तु सर्वरससाधारणी स्वच्छत
रसैवादिस्वीकृता । निरुपविस्तारदोषिभिधित्तस्य प्रयो गुणाः प्रसादमाधुर्यमो-
नानानो यथाकर्म प्रतीयन्ते । एतामेव सरणिमनुष्यस्य रसरास्ते नूतनरनि-
दग्नेषु सात्त्विकभावागो ‘भूमाविवास्ते प्रवलिता रीसा उद्गीतर्षकिताः । दुर्दि
यथोत्तर’ यान्तः सात्त्विकः रजुधनुर्विधाः ॥’ इति षडुधो संज्ञामेदा
उद्गादिताः ।

- 18 शान्तेतास्य नवस्य श्लेषादवार्थगुणादाहरणत्वमेव दक्षितम् । अतिनवभारत्वामपि
(II. p 339) समनमर्थं गृहीतमेव । ओजोऽप्येवनाह । दोषाकृता श्रीपरेणासा-
हचिचोऽनुद्गाभ्य दोषाभावमात्रत्वमेव विद्वान्तितम् । एवममहकपयान्तरे ‘शून्यं
बाधयद्’मित्यन्तान्यैः प्रक्षिपितेऽपि मननवरितोर्णविधाऽर्चयेन पदिहतराज-
जगत्रायेन कवेर्निर्मण्यवामोदारिद्र्यं प्रकाशितमिति निन्द्य प्रवटिता ।
‘नस्तुतस्तु एकस्मिन् माने सम्भोगशृङ्गारस्य विभावादिकृतपरिपाटीमने तात्पर्य-
मितरत्न पदानां वर्णानाम् घटनावाचिति नैवदाभर्मम् ।

च्छायायोनेर्वा यदि न भवति दर्शनं तत् कथं न दोषा हरं काव्यमित्यर्थदृष्टिरूपः समाधिरपि न गुणः ।

तेन नार्थगुणा वाच्याः

वाच्या वक्तव्याः ।

प्रोक्ता. शब्दगुणास्तु ये ।

वर्णाः समासो रचना तेषां व्यञ्जकतामिताः ॥७३॥

के कस्येत्याह—

मूर्ध्नि वर्गान्तराः स्पर्शा भटवर्गा रणौ लघू ।

अवृत्तिर्मध्यगुत्तिर्या माधुर्यं घटना तथा ॥७४॥

ढ-ठ-ड ढ-घर्जाः स्पर्शा फादयो मान्ताः शिरसि निजवर्गान्त्वयुक्ताः, तथा रेफणकारौ ह्रस्वान्तरिताविति वर्णाः । समासाभावो मध्यमः समासो वेति

समता, एतद्वपत्यये प्रकमभङ्गाव्यदोषः^{१९} स्फुट इति तदभानमात्र समता । कमत्वापत्य दुष्टता इत्येति क. खदिश्रित । अथदृष्टिः समाधि (का ख सू इ ३।२।६) । अर्थस्य दर्शनं समाधि, समतभानकारणत्वात् । अथ(१५४०)द्वित द्वि चित्तमर्षान् परयति । अर्थवा-योनिर्न्य छायायोनिर्वेति द्वितीयो यथा—माधवेदि मम शीघ्रभाजनायावदप्रदर्शनैर्न दृश्यसे । न-इ मदर्शनमपदलाङ्घित यं न यास्यसि हि रोहिणीमयात् ॥ मा भै शशाङ्क मम शीघ्रनि नाति राहु जे रोहिणी वसति आतर कि यिगेवि । प्रायो विद्वद्वनितानवसत्तमेपु पुसा मन प्रचलतीति किमत्र चित्तम् ॥ अत्र पूर्वस्य श्लोकस्माधाऽयोनि । द्वितीयेत्य चान्य-छाया-योनिरिति (का ख सू इ ३।२।७) । अस्य शोभनत्वात् अ-यस्व यदि न दर्शनं भवति तत काव्यस्य व्यवहार एव न स्यात् । तदेतदुपपन्नमिति सूत्रकार—तेनेति । न वाच्या इति नियोगाधन कृतेन श्लोकाकम उक्तं—न वक्तु योग्या इत्यर्थः ।

अथ वर्णानां यथाकम् शृङ्गारादिरसामिज्वलत्वं दर्शयति मूर्ध्निर्लादि । स्पृश्यन्त इति स्पर्शा फादयो मावसाना । श्लासतवर्गानामन्त्या इत्याह शिरसि निजेति । तेन दनणनमान्तर्युक्ता कलटवपादय । तथा लघू इत्यनेन रणौ ह्रस्वान्तरितौ । एकरूपा वर्णा प्रयुक्ता सन्त शृङ्गारादिरसस्य प्रकाशका माधुर्यगुणत्वात् प्रकृष्यमाणात्वात् । समासाभावो मध्यमः समासो वेति । यथा यमके शब्दान्तराभ्येपरूपं दृश्य-

समासः, तथा माधुर्ययती पदान्तरयोगे च रचना माधुर्यस्य व्यञ्जिका ।
उदाहरणम्—

अनङ्गरङ्गमतिमन्तदङ्गम्भङ्गोभिरङ्गोक्तमानताङ्ग्याः ।

कुर्वन्ति यूनां सदृसा यथैताः स्वान्तानि शान्तापरचिन्तितानि ॥३४१॥

योग आद्यतृतीयाभ्यामन्त्ययो रेण तुल्ययोः ।

टादिः शपो घृस्तिदैर्घ्यं गुम्फ उद्धत ओजसि ॥३५॥

प्रयत्नो रसगङ्गदेवुरित्युक्तम्, तथा दीर्घसमासे समासमखण्डत्वान्वेषणस्यः (१५४b) स्थित एव ।
अतः शृङ्गारे दीर्घसमाससंघटना सर्वथा परिहार्याः, कठणविप्रलम्भयोस्तु विशेषतः, उतापि
विशेषतोऽभिनेयाशेषः । अतः स्ववत्वायादुल्लङ्घनादुल्लङ्घनादुल्लङ्घनाद्विभ्रम्भतरसाव्यत्येनाविद्यमान-
समासेव संघटनाऽनुकूलेति दीर्घसमासे तु भङ्गरूपा प्रतीयते । ताकादृक् । सती विरेण
किमापद् दूरस्थमनुधासतीति वाच्यप्रतीतावेव ज्ञान्ता । सुकुमारतरसचर्वणायोग्या ह्मादिति
भावः । माधुर्यं दीर्घमात्रं तद्वती रचना पदान्तरयोगेऽप्याप्यस्य । तेनोक्तप्रकारा वर्णास्तथा
समासस्तथा माधुर्ययती संघटना च माधुर्यस्य मधुरतरश्लाघासाधयिणा व्यञ्जिकेति । यथा
अनङ्गेति—अल शिरसि निजवर्गान्तेन उक्तोऽथ युक्ते गकारः, एव न्तम्बप्रवृत्तयः । समासा-
भावो द्वित्वपदारब्धसमासश्च । पदान्तरयोगे माधुर्ययती रचना यथा 'भङ्गोभिरङ्गोक्त-
मानताङ्ग्या' इति । एभिः समुचितैर्माधुर्यं व्यञ्ज्यते^{२०} ।

योग इति आद्यतृतीया प्रत्याभाङ्गस्य प्रत्यामस्याऽन्त्ययोऽन्त्येतरयोरेव । तेन ककारेण
प्रकारस्य गकारेण परारस्य अकारेण ककारस्य योग इत्यादि । [रेण] रेकेण सवैतु सवैतु योगः
कं क्वादिः । तुल्ययोर्योगः क्त्वा इत्यादिरूपः । टयगोऽतः खकारवर्जितस्यापठयतेन माधुर्यापयुक्त-
त्वात् । उदाहरणम्—शकार-पकारयोरेक्यं भालि, वक्त्रस्य (१५५a) स्वस्थेयेति शपादैव
व्यञ्जकविलम्बधारणमिति वदन्त्येकम् । तद्विचाररमणीयमेव । अतः उक्तस्या, सर्वं वर्णा
दीर्घा दीर्घसमास इति स्वरितपाठ्यत्वात्^{२१} । गुम्फः संघटना । उद्धततत्त्वं विकटत्वम् ।

२० एतन्मन्त्रमन्त्रमनेनेवाकारेण यथाऽन्यापदेशेन च काव्यालङ्कारसारसंमिश्रितो मृदुतावा-
मुपलभ्यते । अन्ते च 'मित्राः कन्येन्द्रे रचना अल्पदोषां कार्या' इत्यन्यलोकेरिति
मतादेशः । किमिदं राजानकतिलकारदेवेत्युपपत्तिमिति सन्देहः ।

२१ वचनमेतद्व्याख्यास्यते न लभ्यते, परन्तु मान्यदेवकृत्वरतमान्ये स्यात् । चतुरधिक-
पेदवदे समासे हलानामपराधामपि दीर्घाणामिव वाचिकोऽस्मिन् यो विशेष
इत्याशयः । लरिवपाठयोजन आधायकः ।

वर्गप्रथमतृतीयाभ्यां तद्ध्रितीयचतुर्थयोः रेफेणाथ उपर्युभयत्र वा यस्य कस्यचित्, तुल्ययोस्तेन तस्यैव सम्बन्धः, दवर्गोऽर्थात् णकारवर्जः, शकार-
सकारौ, दीर्घः समासः, विकृता संघटना भोजसः। उदाहरणं—“मूर्धामुद्-
वृत्तकृत्ते”त्यादि (१६३ श्लोः)।

श्रुतिमात्रेण शब्दानां येनार्थप्रत्ययो भवेत् ।

साधारणः समप्राणां स प्रसादो गुणः स्मृतः । ७६॥

समप्राणां रसादीनां समासानां संघटनानां च ।

उदाहरणम्—

परिस्लानं पीनस्तनजघनसङ्गाधुभयत-

स्तनोर्मध्यस्यान्तः परिमिलनमप्राप्य हरितम् ।

यस्याः संघटनाया विकृत्स्वं पृथक्प्राबादिनिबन्धनं सा घटना विकृता । एते तर्णादयः
शब्तारण्यसंका यदा दीरवोभत्सादो^{११} निवेश्यन्ते तदा रतं दीपयन्ति । असीजसः प्रकृष्ट-
सरसादोजसो व्यञ्जिकेति सन्ध्यो यथा मूर्धामित्यादि ।

श्रुतिमात्रेणेति—आविद्वदज्ञानावालप्रसिद्धार्थं प्रसादवत् (भा. का. अ. १।३) ।
रसादीनां रसावतदाभासानाम् । अतएव समध्यसमासदीर्घसमासानां संघटनानां शब्द-
घटनानां शब्दगतानामर्थगतानां च प्रसादादयो गुणो व्याधौ सर्वैरससाधारण्यत् ।

प्रसादातिक्रमे ह्यसमासाऽपि संघटना वदणौ विप्रलम्भः शब्तारो वेति न व्यनक्ति, तद्-
परित्यागे च मध्यमसमासा संघटना प्रकटयत्येव । तस्मात् सर्वेते प्रसादोऽनुसर्तव्यः । अत एव
'यो यः शस्त्रं विमर्त्तौ'त्यादी (वै. सं. ३।३३) दीर्घसमासाभावादोजसोऽप्यसम्भवेनैवाचाकर्वं,
रीदरसे प्रसादगुणेनाभिगृह्यते । अथ द्विधा लोकप्रसिद्धापञ्चशाम्यपदार्थभेदात् ।
तस्य गुणद्वयोपयुक्तवर्णातिरिक्तवर्णा अपि यकारादयो वर्णा व्यञ्जकत्वेनानुसर्तव्याः, केवलं
लकारादिभिः सह यकारादयो न योजनीयाः । यथाचोक्तम्—(का. अ. सा. सं. १।६)
शेषैर्वर्णैर्भषायोगं रचिता कोमला (१५५b) ह्ययाः । आभ्यां रतिं प्रसन्ति काव्येष्वाह-
बुद्धयः ॥ इति । अल हि यथायोगमित्यनेन लकारादिभिः सह यकारनिरासः ।
परिस्लानमित्यादि—अतः . आभ्योपनगरपदारन्धरान्दर्भे विप्रलम्भशब्तारात्मनि मल-स-

२२ योजस इत्यक्षीयस इति 'क' मातृकालिपी द्रव्यते । स च मातृकाया
असा वक्षीयलिपित उद्गोऽथवा लिपिकरो गौडीनो नागराक्षरलिप्यामपि लिखितं
रष्ट्रां श्रुत्वा वा पठितं ग्रन्थमन्याकारेण लिखतीति विवक्ष्यते ।

इदं व्यस्तन्यासं श्रुयमुज्ज्वलताक्षेपयलनैः

कृशाङ्गनाः सन्तापं धदति यिसिनीपत्रशयनम् ॥३४२॥

(रत्ना. २।१२)

यद्यपि गुणपरतन्त्राः संघटनाऽऽदयस्तथापि

घट्टचाच्यप्रबन्धानामौचित्येन कचित् कचित् ।

रचनावृत्तिचर्णानामन्यथात्वमपीष्यते ॥३४३॥

कचिद् चाच्यप्रबन्धानपेक्षया घट्टौचित्यादेव रचनाऽऽदयः । यथा—

मन्यायस्तार्णयान्म-प्लुतकुह्रवलन्मन्दरगानधीरः

कोणाघातेषु गर्जत्प्रलयघनपटाऽन्योन्यसङ्घट्टचण्डः ।

कृष्णाक्रोधाग्रदूतः कुङ्कुलनिधनोत्पातनिर्घातवातः

केनास्सखिहनादप्रतिरसितसमो दुग्धुभिस्त्याडितोऽयम् ॥३४३॥

(वे स. १।२१)

प्रभृतय पूर्वापयुक्तोपा वर्णा । एव समाश्रादयोऽपि पूर्ववत् । अत एव प्रभावा
सुख एव ।

इह गुणानां सघटनाऽऽदीनादैकारम्य, सघटनाऽऽदीनां धर्मा एव गुणा इति
भट्टोज्झटादयः (भा वि) । एतच्च न युक्तं, वच्छेदयेऽपि सघटनाऽऽदीनामिव गुणानाम
प्यनियतद्वयसंश्लेषाद् । अतो गुणपरतन्त्रा सघटनाऽऽदय इत्यनेन दष्टं श्रेया
निश्चाह—यद्यपीति । गुणपरतन्त्रा राजभूचरवमदायतात्त्विकमुखमेवका इत्यर्थः । अत्राप
वारमाह यस्मिन्त्यादि । वक्ता द्विधा कवि कविनिबद्धः । स आपते रमभाष रमममन्वितो
वा, रतोऽपि कदावाक्यावबन्धविषयार्थयो वा, कथानायकादिषु रामादिभोरोदात्तादि
भेदभिन्न, प्रतिनायको वेति वक्तृभेदः । वाच्यस्य रमन्वयक रसामासन्वयक वा, उत्तम-
प्रकृत्याधर्मं मध्यमप्रकृत्याधर्म्य वेति बहुप्रकारम् । प्रबन्धनाभिनेयार्थोऽनभिनेयार्थो वा, तेषा-
नीचिार्येर्नेति । ततः वक्तृनिश्चाद् यथा मन्वेत्यादि—सन्धो वितोढनदण्डः । आयस्तः
समन्ततः द्विभ । धीरो नन्धोर सद्गरो क^{२३} । कोणः पट्टद्वारादनदण्डः । कृष्णा दीपदी ।
इदं हि भावमती प्रति दुग्धार्णं अयुक्तेषु (१५६३) कैरेषु कद अम्हाय देवोए
केवा सजमोमन्वि (वे स १) इति बुद्धिपतिकारकनार्थनानन्तरम् । नेपथ्ये

अत्र हि न वाच्यं क्रोधादिव्यङ्ग्यम् । अभिनेयार्थं च काव्यमिति तत्प्रतिकूला उद्धता रचनाऽऽद्यः । वक्ता चात्र भीमसेनः ।

अचिद् वक्तृप्रयत्नापेक्षया वाच्यौचित्यादेव रचनाऽऽद्यः । यथा—

प्रीदच्छेदानुरूपोच्चलनस्यभवत्सै द्विकेयोपघात-

तासाकृष्टाश्वतिर्यग्वलितरविरयेनादणेनेक्ष्यमाणम् ।

कुर्वन्ताकुकुत्स्थवीर्यस्तुतिमिव भक्तां कन्दरारन्ध्रभाजां

भाङ्गारैर्भीमेतद्विपतति विवतः कुम्भरुणोत्तमाङ्गम् ॥३४४॥

(क. रा. १. छ. रा. १)

अचिद् वक्तृवाच्यानपेक्षया प्रयन्धोचिता एते । तथाहि—आख्यायिकायां भट्टकारेऽपि न मखणवर्णादयः । कथायां रौद्रेऽपि नात्यन्तमुद्धताः । नाटकादौ रौद्रेऽपि न दीर्घसमासादयः ।

एवमभ्यन्त्यौचित्यमनुसर्तव्यम् । (भ. आ. ३।८, ६ पृ. ३०)

इति काव्यप्रकाशे गुणालङ्कारभेदनिर्णयगुणनिर्णयो नाम

अष्टम उल्लासः ॥

कलकलश्रवणश्च विसयजनकम्, अतो यद्यपि वाच्यं न क्रोधादिव्यङ्ग्यमभिनेयञ्च काव्यं तथापि भोरोद्धतप्रकृतौ भीमसेने वक्तरि तदुचिता उद्धता रचनाऽऽद्यो वाच्य-प्रयन्धप्रतिकूला अपि शोभन्ते । वाच्यौचित्याद् यथा—प्रीदेषादि । इयं हि कृष्णारावणादौ नाटके 'देवालिङ्गस्त्रोक्तिः । तदिह वक्तुः प्रयन्धस्यानित्यमपेक्षमाणाः संपटनाऽऽद्यः ।

अचिदिति—एते इति वर्णाः समासा रचनाश्च । ततोच्च्वासादिना वक्तादिना च युक्ताऽऽख्यायिका । एतद्विरहिता कथा । उभयोरपि यद्यवन्धरूपता विन्दु विकट-वन्धप्रधानाऽऽख्यायिका सुकुमाररचनाग्राया तु कथा । उल्लाख्यायिकाया रससम्बन्धिन्यपि

- २४ चण्डीदासकृतदीपिकायामध्येयमेवाकरनिर्देशः । अपरे तु दलितरामनाटकीयं पद्यमिदमिति वदन्ति । विष्णुतथोद्धमयोरप्येतयो रामनाटकयोर्मातृकाणामधुनाऽ-नुपलम्भान् किं तदेकतरत् सत्यमाहोक्तिदुभयमपि चित्तकर्मूलकमिति न निश्चेतुं शक्यम् ।

वक्त्रि भूमा मध्यमसमायदीर्घसमासे एव संप्रत्यये, यत्सर्व विकटवन्धाश्रयेण कदाप्यवस्थात् ।
 आहवायिकायाश्च विकटवन्धाश्रयतया गद्यस्य प्रकृष्यमाणत्वाच्च मयूष्णा वर्णादयो न वा
 पृथक्पदत्वमित्याह शुद्धरेऽपीत्यादि—सौकुमार्योदेव । रोदाहो, तु न्याय्यमेव ।
 विप्रलम्भनक्षणेयोरुत्थावि दीर्घसमासरचना परिहर्तव्येव, - तयोरन्वयं सौकुमार्योदेव ।
 कथायास्तु रसवन्धोक्तवीचिल्यं, न त्वाहवायिकावन्नियमः । अतो रीदेऽपि नात्यन्तमुदा-
 रचनादयः ।

एवमन्यदिति 'काव्यभेदरूपे विपवाग्रतमोचित्यम्'—तथाहि, मुक्तक्यन्दानित-
 कारीनि पर्यायवन्धादयश्च प्रवन्धाः काव्यप्रभेदा इष्टव्याः । तत्रैकस्मिन् छन्दसि (156b)
 काव्यसमाप्तौ मुक्तकं, द्वयोः सन्धानितकं, त्रिषु विशेषकं, चतुर्षु कंठापकं, पञ्चाष्टेऽपि
 चतुर्दशपर्यन्तेषु कुलकम् । तत्र मुक्तके रसवन्धाभिनिवेशिणः कवे रसाश्रितगीचिल्य
 द्दित्येवमेव यथाऽन्यदयस्य 'शब्दं वाच्यह'मित्यादि (२३) । रसरहिते तु 'कामचारः,
 सन्धानितकादिषु त्वावाक्यपरिसमाप्तेर्वैवदयम् । तदीचिदान्धमध्यदीर्घसमासे संप्रत्यये । एतेष्वेव
 प्रवन्धाभिनेषु सन्धातमेवोचित्यं न पुनः स्वाभाविकम् । तदाऽन्तस्तत्क्रियासमाप्तावपि
 वसन्तवर्गनायनेकवर्णनोचोद्देशेन प्रवृत्तिः पर्यायवन्धः । मुक्तकादीनां कुलकपर्यन्तानामेक-
 प्रपञ्चोपनिबन्ध इति कृत्वाऽत्र संस्कृतप्राकृतदेवनागानिवन्धनाच्छुद्धारवाक्यादसमाप्ता
 संप्रत्ययाः । कदाचित्तु कीदादिरसोचित्यादितरे । तत्र दीर्घसमाप्तावपि संप्रत्यया
 पक्षेण प्राप्ता वा इति परिहायाः । एतमेक धर्मादिपुरुषार्थमुद्दिश्य प्रचारवैचित्र्येणानन्त्ये निर्भूते
 निर्भूतवर्णना परिकषा । अस्यां कामचारः, कथामानन्दवाच्येणाल्पान्तरसाधनभिनिवेशात् ।
 धर्ममकलान्तेतिवृत्तवर्णना सवनकथा । एकदेशवर्णना लघुकथा । एतयोः कुण्डादि-
 निबन्धनमन्यस्तदीर्घसमाप्तावपि संप्रत्यया न विरोधः । तथाच पदयोः सारिका-
 प्राप्तायां वृत्तानां श्वनोचित्यं निजनिजरचनाऽन्तमुद्दिश्यात् । कामयासतात्पर्येतिवृत्तिषु कामचारः ।
 सर्ववन्धे तु रसतात्पर्ये यथाऽसमाप्तावपि, अन्यथा नावधार एव । धनिवेशार्थे च
 वाटकादौ सर्वथा रससम्बन्धाभिनिवेशः कर्तव्यः । अतोऽन्तावसासेनेव (157a) संप्रत्यया ।
 तथाहि वाक्याभिनयतत्त्रये 'पूर्वपदेः प्रसन्ने' रित्यादिकं चतुर्निर्गुणं (ना. शा. ११४४)
 तत्रापि कीदादिरसवर्णने नायं निबन्धः इत्याहुः^{२५} (ध्व. आ. १६८ इ.) । गद्यपद्यसो

२५ बभोवामुदितमुक्तके (१२१४) पाठास्तिस्रस्तमस्योद्धृतवन्दर्भस्योपलभ्यन्ते—नाना-
 रथायंगुह्येतिनिबन्धैः कृतः चतुर्ण्यपदेः । प्राकृतसंस्कृतपाठौ वाक्याभिनयो
 नृपैर्ज्ञेयः ॥ इति, नानारसविशेषो जायमान्येतेन युक्तानि वाक्यानि यानि तानि च

बन्धूः । इत्थं रसबन्धानभिनिवेश इति रसबन्धोक्तौचित्यसङ्कटं विषयाश्रयसौचित्यं
प्रयत्नं यथायोगमनुसर्तव्यं-कविभिः ।

इति सद्भासान्विधिग्रहिणीग्रीधरविरचिते

काव्यप्रकाशविवेके अष्टम उल्लासः ॥

वृत्तरचितानि चूर्णपदात्मकानीत्याद्यभिनवभारतीटीका च (III. p. 168) । (ध्वन्या-
लोकप्रत्यस्तदुपरि लोचनञ्च (१४३ पृ.) मूलकृता टीकाकृता चानूदितमनूदितप्रायं
ना सर्वसैतत्प्रकरणे ।) तत्र हि वाच्यार्थभिनयलक्षणे 'चूर्णपदैः प्रसन्नैरित्यभि-
नवगुप्तपदपाठः । यत्तूपरि वीररीत्यादिवर्णने नायं नियम इति तत्र कदाचिद-
र्थोचित्याश्रयेण परुषा ग्राम्या ना वृत्तिः परिरुक्तम्येति प्रतीकस्थ- (१४२ पृ.)
'कदाचित्'पदस्य व्याख्यानं लोचनग्रन्थे 'कदाचि'दिति रीत्यादिविषय इति
तदस्यानुवादः । एष एवायं ध्वन्यालोकग्रन्थे (३१६) 'रीत्यादिवर्णने
'विषयापेक्षं तौचित्यं' प्रमाणतोऽपकृत्यते प्रकृत्यते चे'ति चूर्णके प्रस्तुतः ।

अथ नम उद्गास-

गुणविवेचने कृतेऽलङ्कारा प्राप्तावसरा इति सम्प्रति शब्दालङ्कारानाह—

यदुक्तमन्यथा पाप्यमन्यथाऽन्येन योज्यते । *

श्लेषेण काका या श्रेया सा चकोक्तिस्तथा द्विधा ॥७८॥

तथेति श्लेषचकोक्तिः काकुचकोक्तिश्च । तत्र समझ्श्लेषेण यथा—

नारीणामनुकूलमाचरसि चेन्नानासि कथ्येतनो

यामानां प्रियमादधाति हितकृन्नैवावलाना भवान् ।

एतन्नास्तरोपस्थोवात्तुल्यस्य च-का-यसरीरस्य सम्प्रत प्राप्तवातोऽलङ्कारयोग इत्यत्र
आह गुणविवेचन इति । अलङ्काराश्च शब्दार्थान्वयगतत्वेन यास्या आभ्यन्तरा यास्या-
भ्यन्तराश्चेति त्रिप्रकाराः ^१ । 'अतोऽर्थापेक्षया शब्दस्य प्रतीक्षावन्तरङ्गरमिति शब्दालङ्कारो
प्रथममभिधातुमर्हन्तीत्याह शब्देति । यद्यपि 'ते वातुप्राप्तोपमादय' (६७ का) इत्युक्तम्,
अथापि सर्वेषामेवालङ्काराणां कविसरम्भशोचरवैदग्ध्यमङ्गीमणिते स्वभावत्वात्प्रापनाय
चकोक्तिर्जीवितशराभिप्रायेण प्रथम चकोक्तिः 'तत्तयति । यदाह 'वकाभिधेयशब्दोक्ति
रिष्टा वाचामनादृति'रिति (भा ना ११२६) तताभिधेयस्य शब्दस्य च पक्वता
लोकोतोयौन रूपेण यदवस्थान लोकोत्तरतया चातिशय । अतोऽदिसचोक्तिः 'सर्षालङ्कार-
सामान्यरूपेति वदता आमहेनापि चकोक्ते सर्वत्र प्राणितमिति व्यवस्थापितम् । तदस्य
तानाचरूपस्यापि विशेषप्रतिपत्त्य (१५७b) यनाह—यदुक्तमिति ५११५५पेन स्वर्प
श्लेषेण काकश्चेति ततो कामेति । अस्याथाऽ-वाभिधेयाभिप्रायेण केनचिदुक्तं वदन्त्येन वद्वा
श्लेषवलात् अकुमादाः स्यादा वागर्थमवदनया योग्यते तदुक्तिर्चकोक्तिरिति । तत्र श्लेष-
चकोक्तिः समञ्जसश्लेषमेवाद्भिदिषा । नारीणामिलादि—नारीणां स्त्रीणां, पदमञ्जेन
न श्रीणामिल-मयासोत्रेन कृत्वा लङुत्तरद प्राह जानासि कथ्येतन इति । एव
यामानामनुकूलानां स्त्रीणामिति च । हित करोति कृन्तयति च हितकृन्त, करोति

१ एतच्च कण्ठाग्रखकार भोज तदनुभारिणो रक्षार्थं बालशरभारादीनामुत्थल
सङ्गामेदकवपनम् ।

२ चकोक्तिर्जीवितशराभिप्रायेणेत्यत्र पदविन्यासः । सेया भवत चकोक्ति रिति
यामदनिर्देशमनुसृत्य सालङ्कारस्यैव कान्यत्ववादिना कुन्तयेन '१' अलङ्कारम् ।

मुक्तं किं द्वितर्कतन ननु बलाभायप्रसिद्धात्मनः
सामर्थ्यं भवतः पुरन्दरगतच्छेद विधातु कुतः ॥३४५॥

अभाङ्गश्लेषेण यथा—

अहो केनेदृशी बुद्धिर्दाहणा तव निर्मिता ।
त्रिगुणा ध्रुयते बुद्धिर्न तु दाहमयी क्वचित् ॥३४६॥

काका यथा—

गुरुपरतन्त्रतया यत दूरतरं देशमुद्यतो गन्तुम् ।
अलिङ्गलकोकिलललिते नैप्यति सखि ! सुरभिसमयेऽसौ ॥३४७॥
चर्णसाम्यमनुपास.

इ-तस्यो द्विपि गुरुपरतन्त्रात् । अवलानां वनितानां दुर्बलानाम् । बलाभावेन प्रसिद्धात्मा
दुर्बल, यत्तस्य वैलक्ष्याभावेन विनाशेन प्रसिद्धात्मा शक । मतमभिमतम् । कुत पृथ्योतथ ।
अहो इत्यादि—दाहणा कुरा बुद्धिस्त्वत् केनेदृशी निर्मितेयुक्ते, दाहणा केन इति तृतीया
परतया युक्ता प्राह त्रिगुणेति । तत्परजलमोललक्षणप्रत्ययान्तिकां बुद्धिर्न पुन क्वचिदाह-
मयीति । अतो नैय दाहया-करणभूतेन निर्मितेत्यर्थ । शुर्विहादि—नैप्यतीति निषेध
परत्वेन नायिका, काकु-व्यत्येवेत्यर्थ सख्या प्रतिवचने । अयमलङ्कारमात्रं पद्यवद्
गद्येऽपि द्रष्टव्य ।

अथावृत्तिनिबन्धनेऽलङ्कारे लक्षितव्ये चर्णमालावृत्तिनिबन्धनतमा रसादुपगच्छेनान्तरङ्ग-
त्वाच्च यमकात् प्रथममनुपास लक्षयति (१५४३) चर्णसाम्यमिति । एकद्वयैकैतापि
स्थान्येनायमिष्यत इति समासेन निर्देश । चर्णाय यद्यपि स्वयं व्यञ्जनानि न तथापि

- यमोक्तिरेव वेदधीमन्त्रीमण्डितद्वन्द्वे इति वेदमध्यपुर सरत्वाव्यापनेनार्थनिवचनं
१. ऊनम् । ऊनकृत प्राप्तेनायं पदस्य कृत्विचेना-त्रयान्तरङ्गश्लेषकाकुभिर्भेदैरिष्टिष्टेऽह-
नियमन च इत्यादिनिबन्धेषु दृष्टं कविसम्प्रदायशैलीश्रीकारपरं बोद्धव्यम् । काकु
यमोक्तिस्तावदलङ्कारतया सर्वत्र स्वीक्रियते तस्य पाठ्यमस्त्वात्, सुनिप्रतिपादितदिशा
वाशोरेव विच्छिन्ननिदानत्वात्, काको प्रकारसम्पादनस्यालङ्कारता-व्यपदेशे
प्रयोजकत्वाभावाच्च १. 'पद्यवत् गद्योप्ययं द्रष्टव्य' इति टीकाकृत खरससूचन
कादम्बगोदिमयकाव्ये सखीवचनप्रतिवचनादिकृता विच्छिन्ननिबन्धोक्त्या प्रवृत्तम् ।
३ 'यमकात्, प्रथम मिति सत्तन्त्रपर्यं सूचन प्राचीनेभिरंतादिभिलक्षणादिभिर्वाचनादौघ
मुद्यतया यमकस्य स्वीकाराभिर्देशो वेति कृत्वा ।

स्वरस्यैतादृश्येऽपि व्यञ्जनसदृशत्वं वर्णसाम्यम् । रसाद्यनुगतः प्रष्टव्यो
भ्यासोऽनुप्रासः ।

छेकवृत्तिगतो द्विधा ।

छेका विद्मधा* । वृत्तिनिर्यतवर्णगतो रसविषयो व्यापारः, 'गत इति'
छेकानुप्रासो वृत्त्यनुप्रासश्च ।

किं तयो स्वरूपमित्याह—

सोऽनेकस्य सङ्घत् पूर्व

गनेकस्यार्थाद् व्यञ्जनस्य सङ्घदेकार सादृश्यं छेकानुप्रासः । उदाहरणम्—

ततोऽरुणपरिस्पन्दमन्दोदृतं यषु राशौ ।

दधे कामपरिक्षामकामिनीगण्डपाण्डुताम् । ३४८॥

(वा मी १७ इ*)

एकस्याप्यसङ्घत् पर ॥३५॥

स्वरसाम्यमचारत्वात् नपयत् इत्याह व्यञ्जनसदृशत्वमिति । अर्थनैरपेक्षया तु शब्दा
कङ्कारता* स्फुटैव । अन्वर्थता दरांयति रसादौति—अनुप्रासोऽनुगमार्थः । अनुगमश्च
रसवन्धाभिनिर्देशिनः कवेष्टेति प्रयत्नान्तरं विना स्वयमेवायस्याहपूर्विकाया अनुप्रासेणाह* ।
एव 'प्रशब्द प्रकटीय' । प्रकटीयपि पूर्ववर्णभावनुगमेन सहस्यहरयावर्जनकतो ह्रस्वः ।

छेकवृत्तिगतो द्विधेति सूत्रप्रतीकं व्याचष्टे छेका विद्मधा इति । आलम्बवर्तिन
पङ्क्तिशब्देकादोषामविरतप्रौढत्वादित्ये । सोऽनेकस्य सङ्घत् पूर्व एकस्याप्यसङ्घत्

- ४ अनादिकालतो वात्मीयिकातिदातादिकविपरम्परावाहिनि काव्यमसारे सहस्य
हृदयश्रवादिन्या उपमाया च द्वास्त्यालङ्कारस्य साप्राप्य स्वतः सिद्धमिति
नानिदिशते निदर्शनात् । तेषु च रसाद्यनुगतत्वेनैव भवत्कारमहिमेति
नातिरोहितं काव्यमीमांसकानाम् । 'भूतद्वारावन्तराणि हि रसवनाहितचेतस
प्रतिभानवतः' कवेरहपूर्विकपुरा परापतन्तीति स्वयंलोकोमन्दर्भस्यानुसरणप्राय
टोककृन्मन्तव्यं 'रसाक्षिप्ततया-यस्य बन्धः शक्यकियो भवेत् । अपृथग्यजनितवर्त्य
सोऽलङ्कारी भवो मय इति तत्रैव* प्रविष्टावित्तस्य मूलोभूतवत्त्वस्य निदर्शनपर
मूलमप्याश्रयति ।

अपसारय घनसारं कुरु हारं दूर एव किं कमलैः ।

अलमलमालि । मृणालैरिति वदति दिवानिशं वाला ॥३३५॥

(कु म. १०२)

केपाञ्चिदेता चैदर्भप्रमुखा रीतयो मताः ।

एतास्तिष्ठो धृतयो धामनादीनां मते चैदर्भगोड़ीपाञ्चाख्याख्या रीतय उच्यन्ते ।

दीप्तमसृष्टमभ्यवर्थावर्णनोपयोगितया परस्परललितत्वमभ्यमत्वस्वरूपविवेचनाय वर्गतय-
सम्पादनार्थं तिलोऽनुप्रासजातय एव इतय इत्युक्ताः, वर्तन्तेऽनुप्रासभेदा आसिति कृत्वा ।
एवञ्च यद्यपि भामहादिनिर्णयनुप्रासादिभ्यो नाभ्यधिक्यापारा इति न पृथग्गतय-
कथितास्तथापि धामनादिभिः प्रयुक्तवाद्दर्शयति केपाञ्चिदिति । भूमयतेऽग्नियते यदि वा
गम्यते महाकविपद्वो (१५७३) ताभार्थिनिरनयेति रीतिर्भोगः, रीद् गताविति धात्वनु-
सारात् । अस्याथ विदर्भगोडपञ्चालदेशेषु तत्तयै कविभिर्यथास्वरूपमुपलभ्यत्वादेश-
समाख्या, न पुनर्भ्यवदेशै किञ्चिदुपक्रियते अभ्यानाम् । तच्च समर्थं यौरेपेता नैदर्भा
रीतिरिच्यते । भोज कान्तिश्च यस्यां स्तः सा माधुर्यस्याभावादधमप्रगुणा धौडीया समास-

- 6 एताथ सम्प्रदायनेदप्रभिन्ना भोजादीनां ग्रन्थेषु धृतिभिर्भूतिभिर्भर्णैरितिभेद-
नयिताभ्य कार्याटीकीन्तलोद्यादित्तानिर्दिशिताभ्यो वृत्तिजातिभ्यथ व्यतिरिक्ता
इति कुतश्चित्तिभिराकरत एवावगन्तव्या । 'इतयः काव्यमातृका' इति मुनिराह ।
- 7 वृत्तेर्नियतव्यापारगततरसाश्रयप्रक्रियस्वसोकारस्वदीयनिर्देशनैस्तेविध्यप्रदर्शनादि च
मूलकृतानुद्भूतपक्षपात रीतेस्तु 'केपाञ्चि'दित्यल्लविकताप्रतिपादनपरो निर्देशो
वामनीयमते गिन्दा च सममेव सूचयत । परमस्फुटस्फुरितं काव्यतत्त्वमिति,
'वृत्तयोऽपि प्रकाशन्ते' इत्यन्यवहितकारिकाद्वयेनापक्षपातोऽत्र च्चनिकृद्भिः सूचितः ।
अपराध 'अस्फुटस्फुरित'मिति कारिकापदेन 'मनाक् स्फुरितमासी'दिति वृत्त्या
तेद्विवरणेन व्याजस्तुतिरपि बोध्यते । रुद्रटेन तु रीतीनां भेदेन नामवृत्त्यन्तनिर्दिष्टे-
नोद्भूतादिप्रतिपादितवृत्तेनागनुप्रासान्दर्भावेनायस्य व्यापकताऽन्यस्यातथात्वञ्च
कण्ठत एवोक्तम् । भोजकृते सरस्वतीकण्ठाभरणे गृह्यारप्रकाशे चोभयोरैव
वाद्यत्वं समर्थितम् । भोजप्रदर्शितनिर्वचनं श्रीधरेणोपस्थापित रीद् गता'विति
सन्दर्भोऽयम् ।

शब्दस्तु लाटानुप्रासो भेदे तात्पर्यमाह्वतः ॥८१॥

शब्दगतोऽनुप्रासः शब्दार्थयोरभेदेऽप्यन्वयमात्रभेदाद्वाटजनवह्मत्वाच्च

लाटानुप्रासः । एष पदानुप्रास इत्यन्ये ।

पदानां सः

स लाटानुप्रासः । उदाहरणम्—

यस्य न सविधे दयिता दयदहनस्तुदिनदीधितितस्तस्य ।

यस्य च सविधे दयिता दयदहनस्तुदिनदीधितितस्तस्य ॥३४९॥

(उ. वि. १.)

पदस्यापि

‘अपि’शब्देन स इति समुचीयते । उदाहरणम्—

चदनं वरवणिम्यास्तस्याः सत्यं सुधाऽऽकरः ।

सुधाऽऽकरः क तु पुनः कलङ्कविकलो भवेत् ॥३५०॥

वृत्तापन्यत तस्य वा ।

नाम्नः स वृत्त्यवृत्त्योश्च

बहुलाऽऽप्युत्पन्नपदा चेत्सर्थः । एवमोक्त्यानावाच्छ्रुत्वा विन्वाया च नाधुर्मसौकुमार्योपपन्ना
पात्राक्षी रीतिरिति (का. भ. सू. ११२।१-१२) ।

एवं वर्षादुप्रासं लक्षयित्वा शब्दानुप्रासमाह शब्दस्त्विति । लाटजनवह्मत्वा-
दित्यभेदात्पुनस्तत्त्वात् नान्यानुप्रासकत्वं सर्वेषां रक्षक इति दर्शयति यदाह वामनः—

‘वत्त्वस्तु न धेयानि’ति (का. भ. सू. ४।१।६) । तात्पर्यमनन्यपरत्वं तदेव
नियतोऽह न पुनः शब्दार्थलक्षणेन, अतएव यमकादौदेः । अथचोपलभ्यमानमुपतिङ्गानां

४ पदानुप्रासेति तु वामनादीनां संज्ञा । पदानुप्रासेति संज्ञातो निर्देशस्तत्त्वतरेभ्यो-
ऽनुप्रासभेदेभ्यो व्यावृत्तिसुखनार्थः । ग्रामहवामनादयोऽपि भक्षयव सिद्धान्तं
प्रकटयामासुः । तथा तदनुवादिनोऽभिनवगुप्तादयो सूधेतुत्तरदिष्टिपयमुद्धत-
तद्वचनेन सूचितम् ।

९ लाटानुरागिणां राजशेखरप्रभृतीनां विशेषतः सरस्वतीकण्ठाभरणकृता भेदना-
देयम् । ‘यथोनिः कित संस्कृतस्ये’त्यादि लाटदेशीयरेचनाप्रशस्तिपरं पथमत्र
स्मरणोद्यम् ।

एकस्मिन् समासे भिन्ने वा समासे समासासमासयोर्वा, नान्नं प्राति-
पदिकस्य, न तु पदस्य सारूप्यम् ।

उदाहरणम्—

सितरुकररुचिरविभा विभाकराकार धरणिधर^{१०}कीर्ति ।

पौरुषकमला कमला सा च तवैयास्ति नान्यस्य ॥ (३१० श्लो)

तदेव पञ्चधा मत ॥८२॥

अर्थ सत्यर्थभिन्नाना यर्णाना सा पुन गति ।

यमकम्

समरसमरसोऽय^{११}(३५९)मित्यादावेकेषामर्थवत्त्वेऽन्येषामनर्थकत्वे भिन्ना

पदार्थानाम् । अत्रुपलभ्यमानत माशङ्कानु समासे ऐक्यव सति परतन्त्र एव भिन्ने
समासे स्रवन्त समासासमासयो स्रवन्तोऽक्षत त्वयति विधेति सूत्रकार
परिगणयति ।

तदेवमिति । मत इति लाटानुप्रास । य च पादयमकस्य भेदास्ते पादानुप्रासस्य पि
दृष्टव्या । तथाच पादानुप्रास पादयमकव दिति शुभन^{१२} (का अ. सू. वृ
४।१।१०) ।

अप्रावृत्तिप्रकर्षात् यमकं लङ्घयति अर्थे सतीति । एकार्थतायामर्थवानङ्कय प्रकृतं दोष ।
सात्पर्यमालिनेदे तु लाटानुप्रासतेल्लोक्रम् (अ स वृ १७ २८) (१५९b) अर्थ
भिन्नानामिति । विभिन्नार्थता च यद्यप्यर्थसङ्काश एव सम्भवति तथापि सार्थकनिरर्थकानो

१० धरणीधनेति प्राचीन का प्र सातृकायामुभयत्र स्थले पाठ ।

११ मालिनीशब्द दोषदस्य श्लोकस्य पादोऽय कुतोऽपि काव्यात् गृहीत इत्याह ।

१२ प्राचीनवर्णानामलङ्कारकृतां प्र येषु यमकस्यैव प्राधान्यम् । भरतीये नाव्यशास्त्र
शब्दालङ्कारतया यमकमेवैक परिगृहीतम् । तथा च तद्विज्ञतायमिनवश्रुताचार्या
तेना (यमकेना) उपप्रासलाटीयादेरेनेषोपसमद इति । धामनेनापि प्राचीन
नगवेदिना यमकमेदाना निर्देशो यथा यमको विहितस्य पा नानुप्रासस्य । तत
प्राचीनतरेणाचार्यदण्डिनाऽनुप्रासस्य गुणधर्मकृत एव सात्पर्य सूचयता
तत्तद्भेदप्रदर्शनव्यसने परिक्रमे न यद । स एव भागदोष पृष्ठ ।

र्थानामिति न युज्यते वक्तुमिच्छ्ये सतीत्युक्तम् । सेति सरो रस इत्यादि-
वैलक्षण्येन तेनैव क्रमेण स्थिता ।

केवलनिरर्थकानामाहुत्या च व्याप्तिमाशङ्क्यार्थे सतीत्युक्तमिहाह^{१३} । समरेखादि समरे-
संप्रामे तुल्यरस इति । 'शमरतेऽमरतेजसि चाग्निवे' (र. व. ६।४) इत्युभयेषां निरर्थक-
त्वेऽपि दृष्टव्यम् । एवमपि 'सरो रस' इत्यादावतिशयातिरत उक्तं सेतीति । एवमाहुत्या
वर्णाः स्वाननियमेन यन्वन्त इति यमकमन्वर्थ^{१४} नाम । तथान 'पदमनेकार्थमन्तर'
नाऽऽदत्तं स्थाननियमेन यमकमिति (का. अ. सू. ४।१।१) वामनः ।

एवं वर्णादुक्तानपि सजातीयनैरन्तर्ये एव यमकमुद्भासत इत्याशयवानाह^{१५} वर्णाना-
मिति । कविशक्तिधानेन प्रकाशत इति सन्मासनिबन्धनचमत्कारास्पदत्वमलङ्कारतायां

- १३ अर्थे तसौख्यस्य भिद्यार्थत्व इति तात्पर्यम् । आचीनेभरतभासहृदिष्ठप्रभृतिभि-
र्लक्षणाविधायिभिरलङ्कारनियमदायां प्रकटितम् । 'सप्त चार्थभेदो मुनिना
नाहत इति तदप्रसिद्धं श्रुत्यपस्यादिना परहृदयं विदितमस्मान्' रिश्वभिनवभारतां
मत्तत्त्वम् । भरतोदाहरणे 'दिगन्तयाद् संतुल्यरश्मिमण्डलं दिशो व लम्' तपनीय-
मण्डल'-(१६।६३) मित्याद्यत स्थापकम् । यद्यपि भासवल्लभे 'भिप्रानामभिपेदै'-
रिति निर्देशस्त्वपि 'अग्नी नृपा दत्तममरासना' इत्युदाहरणे द्वितीयतृतीय-
चरणयोः 'शासना' इति पदस्य नार्थभेदः । दण्डकृतलक्षणेऽप्यर्थभेदत्वस्या-
दर्शनात् तथा काव्यादर्से 'तत्र प्रिये'त्युदाहरणे (३।४१) द्वितीयतृतीयचरणयोर्मैत्रये
स्यस्यार्थभेदेन, 'मत्तां पुत्राने'त्यादि (३।४६) पद्ये च द्वितीयतृतीयचरणयोरेतु-
लोमतानिलोमता'पदाश्रययोर्मैत्रे'ति च पदांशयोरार्थभेदेनेतदेव सूचितम् । एवमेव
भट्टिहरके 'अवसिष्ठं हृदितं'मिति (१०।६) श्लोके । 'न स्रष्टाः प्रमदा हृतममदा'
इत्यतः च 'मदा' इति वस्तुत एकाध्याः । एवमपि 'दुतं दुत'मिति (१०।११)
'पगगिरोन्द्रे'ति (१०।११) श्लोके च दृष्टव्यम् । अलार्थगतभेदवत्त्वे पदस्य
सार्धस्त्वादिविचारेऽस्याभिरलङ्कारमीक्षिकावल्यां (२४७-२६२ एः) सविस्तरं
दर्शित इति जिज्ञासुभिरलङ्कार एवावगन्तव्यः ।

१४ यगी द्वी समजातायुज्येते । तदप्रतिष्ठितित्वायमकमिति वा संज्ञा ।

१५ एवमेतदलङ्कारविचारेऽभिनवभारतोपेक्षः—'तैवेकस्याचरस्य पदस्य वा सहरां
निरन्तरं सान्तरं वा श्लोकाजनकमलङ्कारो यथा सुकान्तलोचितमुक्ताक-नान्तरं

पादतद्भागावृत्ति तद्व्यात्येनकताम् ॥८३॥

प्रथमो द्वितीयादौ(३) द्वितीयस्तृतीयादौ(२), तृतीयश्चतुर्थे(१), प्रथमस्त्रिष्व-
पीति(१) सप्त । प्रथमो द्वितीये तृतीयश्चतुर्थे इति, प्रथमश्चतुर्थे द्वितीयस्तृतीय
इति द्वे । तदेव पादानां नवभेदत्वम् ।^{१६} अर्धावृत्तिः श्लोकावृत्तिश्चेति द्वे ।
द्विधा विभक्ते पादे प्रथमादिपादादिभाग पूर्ववद्वितीयादिपादादिभागेष्वन्त-
भागोऽन्तभागेष्विति विशतिर्भेदाः । श्लोकान्तरे हि न भागावृत्तिः । त्रिषण्डे

बोजम् । बाहुल्येन छन्दोविषयत्वमवगन्तव्यम् ।^{१७} तदुक्तम्— इ का अ ३।१) तुल्यश्रुति
कमाद्यामन्गार्थानां मिवस्तु वर्णानाम् । पुनरावृत्तिर्यमक प्रायश्छन्दासि विषयोऽस्य ॥ इति ।
तत्र समस्तपादावृत्तिः तद्भागावृत्तिरूपेति प्रथम द्विधा भूयो बहुप्रकारम् । तत्र पादाद्यावृत्तौ
यदा प्रथमपादो द्वितीयपादेन तुल्यरूपस्तदा गुण नाम यमक, यदा तु तृतीयेन सन्दर्श-
श्चतुर्थेनावृत्तिर्नाम । एव द्वितीयपादो यदा तृतीयेन तदा गर्भभूयर्धेन तु सन्दर्शकम् ।
तृतीयस्तु यदा चतुर्थेन तदा पुच्छ । यदा चावृत्तिः प्रथमद्वितीयतृतीयचतुर्थेषु सर्वेष्वपि पादेषु
तदा पङ्क्ति—इति पादावृत्तिरूपा शुद्धभेदा सप्त (इ का अ ३।१।७७) । अथ द्वौ
मङ्गीणी । (१६०३) तत्र सुखपुच्छयोः सयोगे युग्मक, गर्भाश्लोकोर्वे परिहृतीति (इ का अ.
३।१३) पादानां नवभेदस्यमिलाह—प्रथमो द्वितीयादादित्यादि । अर्धावृत्तिस्तु समग्रं
श्लोकावृत्तिर्महायमकमिति द्वे यमके(३।१६) । अथ पादभागावृत्तिप्रकाश कथ्यते । तत्र
पादे द्विधा विभक्ते विशतिर्भेदाः । (इ का अ ३।२१ २२) ।

श्लोकावृत्तिप्रकारो भागावृत्तौ न सम्भवतीति पादावृत्तिश्च प्रथमपादार्धवद्भागा
वृत्त्या द्रष्टव्य प्रकारा । एव द्वितीयभागस्यापि द्योति । त्रिधा विभक्ते पादे
पूर्ववत्तिरात् (इ का अ ३।२८) । श्रुत्वा विभक्ते चत्वारिंशदित्याह पादे प्रथमादि

पञ्चरागाद्येवोपात्रयविशेष समुचितमहायोगेन सत्पुरुषमध्यपतन वा सत्पुरुषान्तर-
स्येति । अत्र वर्णानां मिति बहुवचनमविवक्षित द्वयोरपि नाम्ने यमकत्व-
प्रसिद्धे ।

16 'पादेषु नवभेद'मिति क्वाचित्क पाठ ।

17 प्रायश्छन्दासि विषयोऽस्येति छन्दस्यपुण्ये प्रायोपद्रव्यात् मयमपि क्वापीति नमि-
साधुमन्त-म युस्थित वासवदत्ताकादम्बरीनलचम्पवान्-दध-दावनचम्प्यादिषु
क्विदन्पायसनेन क्वचिद्बहुलतयाऽस्य प्रयोगदर्शनात् । यमकानां विनितसङ्गाभेदाथ
दृष्टादीनां म पञ्चवि लक्ष्यते ।

विंशत् । चतुःषण्डे चत्वारिंशत् । प्रथमपादादिगतान्त्यार्थाविभागो द्वितीय-
पादादिगत आद्यार्थाविभागो यम्यत इत्याद्यन्वर्थताऽनुसारेणानेकभेदम् ।
अन्तादिकम्, आद्यमित्येकं, तत्समुच्चयः—मध्यादिकम्, आदिमध्यम्, अन्त-
मध्यं, मध्यान्तरकं, तेषां समुच्चयः । तथा तस्मिन्नेव पाद आद्यादिभागानां
मध्यादिभागेष्वनियते च स्थान आकृतिरिति प्रभूततमभेदम् । तदेतत्
काव्यान्तर्गद्भूतमिति नास्य भेदलक्षणं युतम् ।

दिङ्मात्रं चोदाह्रियते—

पादादिभाग इत्यादि । प्रथमपादगतोऽन्तोऽर्धभागो यदा द्वितीयपादगतस्यार्धभागस्यादी
यम्यते तथा तृतीयपादार्धस्यादिभूतो भागधनुर्धपादार्धभागस्यान्ते यम्यते तदाऽऽन्तादिकम् ।
यदा तृतीयरूपमप्येवैकरलोके यम्यते तदोभयस्य समुच्चयनात् समुच्चय इत्याह प्रथम-
पादादिगतान्त्यार्थेत्यादि । प्रथमपादस्य मध्यं यदा द्वितीयार्धान्त्योर्वम्यते तदा
मध्यादिकं चतुष्टयम् । सद्य च द्वयोस्त्रयाणां चतुर्णामपि वा प्रकाराणां समुच्चयेऽर्थं
सिधेयम्—समुच्चय इति । तदानीं पादभागादृती पादान्तरभागादृती प्रकाराः ।
यदा तु यस्यैव पादस्यादिमध्यान्तभागस्तस्मिन्नेव पादे ते परस्परं परिहृत्वा यम्यन्ते
तदा स्थाननियमेनानन्तरप्रकारत्वमिषाह तथा तस्मिन्नेव पाद इत्यादि । अमीषा
श्लोकप्रकाराणामन्यैरलङ्कारकारैः^{१४} कृतमपि(१६०b)लक्षणं नौरसत्वादनन कृतमिषाह तदेतत्
काव्यान्तर्गद्भूतमिति । 'गदुःपृष्ठगुडे कुम्भे' इति कोषज्ञरः । तत्र मुखं यथा—
चक्रन्द इतारं चक्रं ददताऽऽरम् । खड्गेन तवाभी खड्गदरिनारी (क. वा. अ. ३।४) ॥
हे राजन् तव खड्गेय्यारं चक्रमरोष्णं समूर्धं ददता अर शीघ्रं हताऽरिनारी चक्रन्देति ।
एतत्तु गुम्भकोदाहरकोनोपदर्शितमिति सदस्यमुदाहरति ग्रन्थकारः । एतन्मन्यतापि

- १४ "कृत्वाऽर्धशब्द भागानिहासि सर्वं तथा रचये" इति रुद्रटादिभिः सूचिता बहवः
प्रकाराः । तथा च रुद्रट—'यमकानां गतिरेषा देशावयवावपेक्षमाणा नाम् ।
अनियतदेशावयवन्तपरममंद्ध्यं सदेवास्ती'त्याह । देश आदिमध्यान्तलक्षणः ।
अवयवोऽर्धलिमायादिः । पूर्वं कृत्वा निन्दितेषां श्राय सर्वेषां यथाऽऽह
लोकट—यमकाचुक्षोमसदितरवक्त्रादिभिर्वा हि रसविरोधिभ्यः । अभिधानमात्र-
मेतद् गङ्गुलिकाऽऽदिप्रवादो वा ॥ इति ।

सञ्चारीभरणोमायमारुध्य विधुशेखरम् ।

सञ्चारीभरणोऽमायस्ततस्त्वं पृथिवीं जय ॥३५२॥

(द. का. अ. ३।४)

ग्रन्थकर्तुरभिप्राय उन्नेयः । सञ्चारीति सतीः साध्वीनारीविभर्ति पोषयति या उमा
ता याति संबभ्राति यस्तु विधुशेखरमारुध्य सञ्चारीभः शत्रुगना यत् तथाभूतो रणो
यस्य तथाऽभायो मायाशून्यस्ततः पृथिवीं जय सार्धोमो भवेति । आरुतिर्यथा—कलङ्गमुक्तं
तनुमभ्यनामिका^{१९} स्तनद्वयी च स्वरते न हन्यतः । न याति भूतं गणने भवन्मुखे
कलङ्गमुक्तं तनुमभ्यनामिका ॥ (का. भा. ३।१६) । कलमभ्यक्रमधुरमुक्तं वचनम् ।
स्तनद्वयी च तनुमभ्यस्य नामिकाऽतिगुप्तरवात् । रवानृते पुरुषं कं न हन्ति न बशीकरोति
अपि तु सर्वमेव । अतो जितेन्द्रियेषु भवन्मुखे भवदाहिके प्रथमगणनीये त्वयि
सतोऽर्थः । कलङ्गमुक्तं निर्दोषम् । भूतस्य बहुविषयत्वात्तनुमभि शरीरगधिकृत्य भूत-
मनामिकाऽङ्गुतिर्न याति, परस्य स्वतन्मदशस्याभावात् । निर्दोषो हि लोके ऊर्ध्वयाऽ
ङ्गुत्या निर्दिश्यते । गभी यथा (का. भा. ३।१७)—यथा ते दिव्य रजथ सैनिका
वितन्वतेऽजोपम दंशितायुधाः । वितन्वतेजोऽपमदं शितायुधा द्विपाथ कुर्वन्ति कुलं
तरस्त्रिनः ॥ अत्रः स्वयम्भूस्तत्तदोल्यामन्तये । तथ सैनिका दंशितायुधाः क्वचित्तायुधा
युधा संप्राप्तेण (३।६३) कृत्वाभूतेन यतो रजथ वितन्वते । वितन्व विशेवेण सूक्ष्ममतेज-
स्तेजोरहितमपगतमदं द्विपा च कुलं शितायुधास्तरस्त्रिनः कुर्वन्ति । संदष्टकं यथा—
(का. भा. ३।१९) विभर्ति भूमेर्वलयं भुजेन ते भुजद्वयोऽग्रा स्मरतो मदधितम् । भृशक-
मेकं स्वयमेव भूधरं भुजद्वयो मा स्मरतो मदधितम् ॥ ते तव भुजेन यथा सह
भुजद्वयः शीपाह्वयो भूमेर्वलयं विभर्ति । मन् मत्तः शास्त्रादिकं स्मरतः सकाशादुक्त-
मेकमभितं पूजितं शृणु । किं तदित्याह स्वयमात्मनोऽयं भूधरमयेव मदोयवलेन सेयं पृथिवी
धार्यत इति मत्वा रतः सन् चिप्यमुपचितं मदं मा स्व गमः । पुच्छो यथा—स्तरानलो मान-
विवर्धितो यः स निर्दृष्टिर्न किमपानरोति । समन्ततलामरसेऽप्येव न समन्ततलामरसे चोद्येन ॥

- १९ 'क' पुस्तके पादशो विभज्यान्वयमुखेन श्लोकोद्धृतिर्दृश्यते । अत 'हन्यत'
इत्यतः पूर्वापात् 'अत' इति पदस्योत्तरार्धेनान्वये कर्तव्येऽधोन्तरैकपदता दोषः । स
च दुष्करयमकनिर्वर्तनव्याजेन वयमात्रं सोढव्यः । उत्तरार्धस्यानुकूलं पर्यं—
'पुरा कवीनां गणनाप्रसङ्गे कनिष्ठिनाऽभिष्टितशालिदासाः । अद्यापि तत्तुल्य-
कपेरभावादनामिका साऽर्धवती बभूवे'ति ।

विनाऽयमेनो नयताऽसुखादिना विना यमेनोनयता सुखादिना ।

महाजनोऽदीयत मानसादरं महाजनोदी यतमानसादरम् ॥३५३॥

(क. पा. अ ३।१५)

(का.आ. ३।१२) । अरमे नीरते समन्ततः सर्वतः समं समकालं ततो विस्तीर्णः सराभिर्मान-
विवर्धितस्ये यः स निर्वृतिं तदप्युपेन किं नापाकरोति अपि तु निर्वृतिमपाकरोत्येव ।^{२०} पक्ति-
र्यथा—(का. आ. ३।१३) समान या समाऽनया समानयासमानया । समानया स
माऽनया समानयासमानया ॥ द्वे समान वयस्य या स्त्री समा सदरी प्राणसमा वा अन्यया
नयरद्विषाऽविनयवतीति यावत् । यसन यासः, समानी यासमानो यसास्त्रयाभूतया ।
समानया पूजासहितया स खं मा याम् अनया एषया समानय सन्नय असमानया
अनुपमया ।^{२१} वादलयाऽतिरुच्यन्तु यमक नातिसुन्दरमिति (१६६६) महाकविभिरनादृतं
प्राक्तनैरतद्वाक्यैरपि बहुभिरुपेक्षितमिति नेह वितन्यते^{२२} । सुप्रसक्तं यथा विनैति—विना
अयम् पन्तः अपराध नयता स्वस्थाने प्रापयता असुखादिना प्राणतक्केण विना विहङ्गपुत्र-
यमेनान्तकेन ऊनयता हानि कुवेता सुखादिना सुखमिति भव्यति यस्तेन महाजन
उतमुत्पद्यः अदीयत अययद्वयत मानसात् वितात् अरं द्रुतम् [महाजनोदी] महान्
कण्ठवान् अनन्ति लपयन्ति ये दुर्जनस्त्रान् नुदति यः यतमानानामुद्बुक्तानां स्वाद-
ममसाद वाति ददाति । यमेन नयता मानसादययद्वयतेति सन्धश्च । परितृप्तिर्यथा
(का. आ. ३।१६)—कलापिना चाद्वययोपयान्ति रुन्दानि लापोदघनायमानाम् । रुन्दानिला-
पोदघनायमाना कलापिना चाद्वययोपयान्ति ॥ के वानीये लपयन्तीता हसास्तेषां रुन्दानि

२० तस्मात् सप्तम्यता प्रियेण, किमेन दग्धमानेनेति शेषः ।

२१ श्लोकभाष्यद्वयेण रुन्दानां व्याख्यानयोः । इत्यनेन यमकव्याख्यानं
सरला शैली ।

२२ सरस्वतीधराभरणकारेणात 'करेण ते रणेष्वात्तकरेण द्विपता हताः । करेणत-
चरद्वका मान्ति सान्ध्यघना इति' काव्यादशी यमुदाहरणमुद्धृत्य 'अस्यापि नाति-
प्रसुरः प्रयास इति विशेषमेदा नोदाह्रियन्ते' इत्येतावता निरुद्धम् । यम्मतेन त्वत्
दशमोक्षातेऽलङ्कारोपविनेनप्रसङ्गे यमकस्य पादलपयतत्वेन यमनमप्रयुज्यते दोषः
यथा 'भुजङ्गमस्त्येव मणिः सद्मन्मा' इत्याद्युदाहरणम् । 'यमकन्तु विपातस्य
न कदाचिदपि विपादि' ललङ्कारखराणां निर्देशः ।

स त्वारं भरतोऽयदयमवलं विततारवम् ।

सर्वदा रणमानैपीद्वानलसमस्थितः ॥३५४॥ (६. का. अ. ३।१८)

सत्वारम्भरतोऽयदयमवलम्बिततारवम् ।

सर्वदारणमानैपी द्वानलसमस्थितः ॥३५५॥ (६. का. अ. ३।१९)

अनन्तमहिमव्याप्तविभ्यां वेधा न वेद याम् ।

या च मातेय भजते प्रणते मानवे दयाम् ॥३५६॥ (दे. श. १)

चारुतयोग्यान्ति सन्नच्छन्ते, तापेन परस्परसंतापमालेखोक्तं प्राप्नो घनो निरन्तर आगम
आगमनं येषां, वृन्दानिलो बाला सेनापोदा निरस्ता घनाना आगमा यस्तेषां कलापिनां मयूराणां
च आहतय. समन्ततः केन अपयान्ति अपगच्छन्ति । समुद्रकं यथा—अनेकरादभ्रमदभ्रमालं
मान्येदशाभीरुपततिवृट् । अनेकपादभ्रमदभ्रमालं मान्ये दशा भीरु पततिवृट् ॥ (स. क.
आ. १८७ पु) अनेकेषु पादेषु प्रत्यन्तपर्वतेषु भ्रमन्त्याभ्राणि येषा एव सालो वरणः प्राकरो
यत् । (1622)मान्याः पूजार्हा इदं यथा हरयन्ते तथैव मनोहारिणः अभीरवी भयरहिताः
पततिवृटाः पततिमंघा यत् । अनेकपाद हस्तिनस्तेषामदभ्र उत्कटो यो मदन्तं भ्रमन्ति
भारगन्वीति मूलविभुजादिशब्दाः कः (पा ३।२।५) । अनेकपादभ्रमदभ्रा साला वृक्षा
यत् । मान श्रद्धारभावस्वदर्हा मान्या । मान्ये भीर्विति सम्बोधनद्वयम् । दशा [नयनेन]
वृट् पर्वतम् आलोक्येति शेषः ।

महायमकं यथा—सु द्यारमिति । स तु महापुरुष आरं शलुसमूहं भरतः
भरात् अवश्यं यदीदवर्तमानम् अवल बलरहित विततारवं दीर्घकम् सर्वदा
सर्वकालं रणं संमानमानैपीत् प्रापयमानम् । अद्यान् अलसम् अस्थितः अपि
तु त्वरितं गच्छन् । यद्वा अस्थितः अस्थितो तस्मिन् उपाक्षिणोत्तोलस्थितः अल 'अरु-
तन्तस्य बाधातो'रिति (पा. ६।४।१४) निषेधात् दीर्घत्वाभावः । सत्त्वेति—सत्त्वेन
य आरम्भात्तद्वतः अवश्यं सर्वदाऽवलम्बितमाश्रितं तारवं तत्त्वव्यवसनं येन
तथाभूत् सर्वेषा दारणो यो मानसमिच्छति दवानलेन दवाग्निना समं स्थितं
यस्येति । एवं पादावृत्तैव पादार्थादिमध्यादिवृत्तिः । लिपिकाराणामपि महायमकं
वर्जयित्वा न्यपेताभ्यपेत्तत्वेनोदाहरणानि दृष्टव्यानि । तत्र व्यपेत्तं संदष्टकं यथा अनन्तेत्यादि ।
अनन्तो विष्णुस्तस्य महिमा मादात्म्यं तेन व्याप्तम्, अनन्तैर्महिममिव्याप्तं वा विद्वं

- २३ शब्दरत्नेपादस्य महायमकस्यायं विशेषो यत्तत्त्वेनेव प्रयत्नेन वाक्यद्वयमुच्चार्यत,
इह तु द्वाभ्यामपि नमिसाधुमन्तव्यमत्रोपयोगि ।

यदानतोऽयदानतो नयात्ययं न यात्ययम् ।

शिवेद्वितां शिवे द्वितां सरामितां सरामि ताम् ॥३५७॥ (दे श. ४६)

सरस्वति ! प्रसाद मे स्थितिं चित्तसरस्वति ।

सर स्वति कुरु क्षेत्रकुरुक्षेत्रसरस्वति ! ॥३५८॥ (दे श ५०)

ससार साकं दर्पेण कन्दर्पेण ससारसा ।

शरं नवाना विभ्राणा नाविभ्राणा शरश्चवा ॥३५९॥ (र का अ ३।३५)

मधुपराजिपराजितमानिनीजनमनःसुमनःसुरभिधियम् ।

अभूत चारितचारिजविप्लवं स्फुटितताम्रतताम्रगणं जगत् ॥३६०॥ (ह वि ३।५७)

एव वैचित्रसहस्रैः स्थितमन्यदप्युन्नेयम् ।

यथेति वैधाः प्रजापति न वेद वेति द्यां, स एव चेन जानाति तदाऽन्यस्य सम्भावनाऽपि नास्तीति । या च मातेव प्रणते प्रहे मानवे पुरुषे द्यां कृपा भजते पोषयतीति । (162b) आद्यन्तयमक व्यपेत यथा—यदानत इति यस्या आनतः प्रापत अयस्य शुभावहस्य दिवेर्दानाद्यस्य अत्ययं न याति गच्छत्यय पुरुष । शिवनीद्वित यस्या शिवे द्वे द्वितामनुकृता सरेण कामेन अमितामविच्छिन्नाम् । अभ्यपेत यथा—सरस्वतीत्यादि—हे सरस्वति वागीश्वरि प्रसादं प्रीति सर गच्छ । सु सुष्ठु [अति] अतिशयेन च । तथा मे मम चित्तसरस्वति मनःसमुद्रे स्थितिं पद कुरु । क्षेत्रं शरीरमेव कुरुक्षेत्रं तत् सरस्वत्याक्ष्ये नदीशरीरे निष्ठावस्थानात् सरस्वतीनदीसाक्ष्येनामन्तरणम् ।

समस्तान्तादियोगादर्थपरिस्तिर्यथा ससारेत्यादि—ससार प्रवृत्ता साकं सार्धं दर्पेण कन्दर्पेण कामेन च ससारसा सह सारसै पञ्चविशेषैर्वर्तते या सा । शरं काण्ड विभ्राणा धारयन्ती, नवानि अनासि शकटानि यस्या सा नवानाः । नाविभ्राणा बीणां प्राण शब्द सोऽविद्यमानो यस्या, न तथाभूता, अपि तु पञ्चशब्द-युक्ता । शरत् ऋगुविशेष नवा नूतना । मध्यमक यथा मधुपेति—‘भ्रमरराज्या परिभूतमानिनीजनस्य मनो याभिस्त्वामभूत्वा या सुमनसः पुष्पाणि तासां सीगन्प्लवदम्’²⁴

24 एवमपि हनकमनुसृत्य नृदत्तसङ्गतकर शोमेश्वर । पर ‘स सुरभिः सुरभिः सुमनोभरै’रिति माध्यमक इत्यात् प्रस्तुते वसन्तवर्णने सुरभेर्वसन्तस्य शोभामिति मनोसतर व्याख्यानम् ।

वाच्यभेदेन भिन्ना यद् युगपद्भाषणरूपेण ।

निष्पद्यन्ति शब्दाः श्लेषोऽस्मावक्षरादिभिरुपधा ॥८४॥

अर्थभेदेन शब्दभेद इति दर्शने 'काव्यमार्गे स्वरौ न गण्यते इति च नये

जगत कर्तुं अभुतः । धारितो धारिज एव विपुत्रो यत् । स्फुटितानि विवक्षितानि
ताम्राणि लोहितानि ततानि विस्तृतानि आम्रगणानि यत्' (६ स ५६ पृ) । अन्यदिति
यथा—विविधधनवना नागपद्मैर्द्वानाविवृतमगनाऽनाममन्त्रनाऽना । शशरुक्लला
नाववन्धु धुनाना मम द्विहिततनाऽनाननखलनाना ॥ (का मा सू ४ ५११२) । विविधानि
धवानां वनानि यस्यां नागान् इन्धिनो गृह्यति (१६३३) ये ऋद्धा महान्तो नाना
प्रकारा वय पक्षिणो व्याकादयस्तैर्वितत व्याप्त गगन यस्याम् । अनामेन अनमनेनैव
मञ्जन्तो जना यत् । अवियमाना नर पुङ्गवा यस्याम् । शशाना रुक्णाश्च मृगभेदाश्च
ललन कीदृन यत् । नी आचयो । अबधु शत्रु [धुनाना] धुनयन्ती । मम द्वि यस्मात्
द्वित तनोति [या] अनाननोऽमुषो य स्त्र आत्मीय स्त्रन स्वर स एवान् प्राणो यस्या इति
हस्त्रिषोधे हरिणा हलधर प्रति समुद्विक्ता भूर्ध्वयते (६ स ५७ पृ) । अनया
वर्णयमकनालया पद्यमकनालाऽपि व्याख्याता (का म सू ४ ५११२) ।

आवृत्तिवैपरीत्याद् यमकानन्तरं श्लेषमाह वाच्येति । इहानेनार्थस्य युगप
द्विवक्षायां द्वयी गतिः । अर्थभेदेन शब्दा भिन्ना ते न चेति । तत्राद्य एव दर्शनं एतत्
सम्भवतीत्याह^{११} अर्थभेदेनेति । यद्यपि शब्दस्य प्रतीतावेकतावशायावताञ्चि सम्भेद
शब्दार्थयोस्तादात्म्यमिति न विरोधाद्वाप्यतमेव तथापि शन्यते प्रतिपाद्यतेऽनेनार्थ इज्जानु
पूर्वाविशेषविशिष्टवर्णसमूहलक्षणस्य शब्दस्यार्थभेदेन प्रतिपादकत्वोपाधिक्यशोपाधिक भिन्नत्व
मिति भावः । तथा च वैयाकरणः त्रिधा शब्दा भिन्ना ते रूपत स्वरूपतोऽर्थतश्च त्वाद् ।
एवमपि स्वरभेदेन भिन्नप्रयोजोच्चार्यत्वाद् युगपदुच्चारणमनुपपन्नमित्यत आह काव्यमार्गे

- २५ भट्टकटिनिष्ठा ते तर्धेन परिग्रहः । एतन्नेव श्लेषालङ्कारस्य सम्भावना नान्यस्य ।
उद्धृतवैयाकरणनेनाप्यस्यैवानुसरः । रूपभेदत्वे न श्लेषस्योत्पादना । स्वर
भेदपक्षस्तु काव्यमार्गे स्वरौ न गण्यते इति प्रतिषिद्धः । यत्तु द्वितीयोक्त्या
टीकायां काव्यमार्गे प्रधानतो नाटकादिहरयनान्ये टीकाकृतोदात्तादिस्वरभेद
स्वीकारपक्षे त्रितस्तेन नालङ्कारसम्भावना गतायी । एतादृश स्वरभेद पाठधर्मो न
सन्दर्भधर्म नापि तेन काव्यशोभाकरता काचित् न पाठधर्मो सर्वज्ञादष्टे रिति
यामनमस्य श्लाघ्यत्वात् । काकादिस्वराणां तु वस्तुस्वभावैर्नैवार्थान्तर-

वाच्यभेदेन भिन्ना अपि शब्दा यद् युगपदुच्चारणेन श्लिष्यन्ति भिन्नं स्वरूप-
मपह्नयते स इलेपः । स च वर्ण-पद-लिङ्ग-भाषा-प्रकृति-प्रत्यय-विभक्ति-वचनानां
भेदादप्युच्यते ।

प्रमेणोदाहरणम्—

अलङ्कारः शङ्काकरनरकपालं परिजगो

विशीर्णोद्गो भृङ्गो वसु च घृष एको गतवयाः ।

अवस्थेयं स्थाणोरपि भवति सर्वामरगुणे-

रिधिौ चक्रे मूर्ध्नि स्थितवति चयं के पुनरमी ॥३६१॥

(यु.र.को. १३४४)

इति । एवञ्च यद्यप्येकवक्त्रकवादुच्चारणस्यैक्यं तथापि विषयाभेदेन तस्य भेदादन्वये-
नास्याः क्रियाया एककालाभिः (163b) सम्बन्धः सम्भवतीत्यभिप्रेत्याह युगपदुच्चारणेनेति ।
श्लिष्यन्तीति व्याचष्टे भिन्नं स्वरूपमपह्नयति इति । तद्वचनार्थः । समानरूपानैकशब्द-
प्रतिपत्त्यनुकूलैर्नैकेन प्रयत्नादिरूपेण व्यापारेण यत् तदर्थक्रियाकारित्वाद्विज्ञा अपि शब्दा एक-
कृतया प्रतिभासन्ते स इलेप इति । अयमाक्षरादिभेदादप्युच्यते । अक्षरादीनि दर्शयति
वर्णोदादि । तत्र प्रत्ययमहोर्गैव लङ्गे विभक्तिपदस्य पुनरुपादानं विशेषतश्चाह्वयति शय-
प्रकाशनाथम् । तत्र विभक्त्यादिवशात्त्यत्र भिन्नानां वर्णानामैकह्वयं ए वर्णरूपेण ।
अलङ्कार इत्यादि—अलङ्कारः शङ्काकरनरकपालमिति विधेयाविमर्शता चिन्त्या ।
विधाचिति—अत्र विधुविधिभेदेन उच्यते अरयोः सप्तमीवशात् साहचर्यम् । एवं प्रत्यय-
वर्णान्तरवशादपि^{१०} इष्टव्यम् । पदच्छेपे स्वस्वान्तर्भावः केचिदुक्तः, स्थूलवशा वर्णभेदा-

प्रतिपादनम् । न तु यत्र दृष्टी दक्षितः स्वरूपापह्नवरूपो विच्छिन्नरुपादानक-
रूपेण इति सम्प्रदायविदा न्यवस्था । उक्तमते यः अन्यकाव्येऽपि स्वरभेदो
वेगाक्षरपक्षिद्वान्ततः समर्थनोक्तत्वा तदानुपक्रिय उच्चारणे यः प्रयत्नभेदः सोऽप्यु-
पादीयते । 'सुच्छिष्टक्रियविनिर्माणदसन्धो'ति व्याकृते रुद्रटलच्छणे 'युगपद्भाषण-
रूपः' इत्यस्य मम्मटलच्छणस्य सूचनम् । रुद्रटदक्षितो भेदप्रकारा एवातामुद्धता
इति मम्मटस्वीकृतो नवमभेदः 'आश्रित शब्दमात्रं सामान्यमिहापि सम्भवत'
इत्यत्र गृहीतः । शब्दार्थात्तद्वारविवेके रुद्रममत्तन्नु विभिन्नमेव ।

पृथुकार्तस्वरपात्रं भूपितनिःशेषपरिजनं देव ।

विलसत्करेणुगहनं सम्प्रति सममावयोः सद्नम् ॥ (१०३ श्लोः)

भक्तिप्रह्वविलोकनप्रणयिनी नीलोत्पलरूपधिनी

ध्यानालम्बनतां समाधिनिरतैर्नातेद्वितभासये ।

लावण्यस्य महानिधी रसिकतां लक्ष्मीदशोस्तन्यती

युष्माकं कुप्तां भवार्तिशमनं नेत्रे तनुर्वा हरेः ॥३६२॥

(अ. वि. १।६९, ३६९ पृ०)

एवं घचनदलेषोऽपि ।

मह देसु रसं धम्मे तमवसमासंगमागमादरणे ।

हरवहु ! सरणं ते चित्तमोदमवसरउ मे सहसा ॥३६३॥

(गा. स. वे. ६६१)

अयं सर्वाणि शास्त्राणि हृदि येषु च यक्ष्यति ।

सामर्थ्यकृद्मित्राणां मित्राणां च नृशरमजः ॥३६४॥

देवार्थभेदात् तद्व्यतिरिक्तस्य प्रकृतिप्रलयभावस्य [च] साधारणत्वात् । यत्र तु पदभङ्गे विभक्तियोगसमासयोगो विभक्तो भवतः स पदभङ्गः—यथा पृथुकार्तस्वरपात्रमित्यादि प्राग्व्याख्यातमेव (७म वः २४३ पृः) । ‘स्त्रीनपुंसकानां राश्यानां यत् यत् घचनलपुत्रदीर्घत्व-समासैः सारूप्यं स तिरश्चेषो यथा भक्तीत्यादि । नीतेद्वितभासये इति च महानिधी इति च घचनश्लेषोऽपी’ति (क. सं. १७७ पृः) । महानिधिसतो रसिकतामिति सन्निधेः ‘दूतोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः’ (पा. ६।३।१११) इति (१८।३) दीर्घत्वे रूपं स्फुटमेव । एवं कुप्तामिच्छात्मनेपदे तामिति भेदेन्यादेतो च तुल्यं रूपम् । घचनदलेषोऽपीति द्विषचनैकवचनयोः । सारूप्याद्यत् मित्रनावाणां वाक्यानि यावदर्थमुच्चार्यन्ते स भाषाश्लेषो यथा—महदे इत्यादि । ‘महदे उद्वचनरे सुरसन्ध’ श्रुतेः सन्धानं यत्र मे मम तम् अथ रत्न । समासद्वयम् आगमादरणे आप्रायसो हरे, हर निवारय यहु प्रभूतं सरणं प्रवरणं यत्र तम् । चित्तस्य मोदमङ्गलं, अवसरे काले, उमे गौरि, सहसा भगित्येव । अन्योऽर्थः—मम देहि रथं भर्मे तमोवशागारां गमागमात् संसारात् हर नः हरवहु सम्भुपति सरणं त्वं चित्तमोदः अपसरतु मे सहसा चलेन’ (क. सं. १७७ पृः) । प्रत्ययागमोपदेशैरेवैतन्निमाणां प्रकृतीनां सारूप्यं च प्रकृतिरूपो यथा—अयमित्यादि ।

सर्वस्वं हर सर्वस्य त्वं भवच्छेदतत्परः ।

नयोपकारस्ताम्सुखमायासि वनुचर्तनम् ॥३६६॥

मेदाभावात् प्रकृत्यादेर्मंदोऽपि नवमो भवेत् ।

नवमोऽपीत्यपिभिन्नक्रमः । उदाहरणम्—

थोऽसकृत् पत्न्योत्साणां पक्षच्छेदक्षणक्षमः ।

शतश्रोत्रिदत्तां विभ्रद्विबुधेन्द्रः स राजते ॥३६७॥

अस प्रकरणादिनियमाभावाद् द्वावप्यर्थौ वाच्यौ ।

रजतिरमणमौलेः पादपद्मावलोक-

क्षणसमयपराप्तायुर्वसम्पत्सद्वयम् ।

प्रमथनियद्वयध्वे जातुचिन्त्यत्प्रसादा-

ददमुचितशक्तिः स्यान्नन्दिता सा तथा मे ॥३६८॥

यत्न वक्ष्यतीति धारयिष्यति नवयिष्यति चेति नदिनक्षयो ह्यम् । कृदिति कृत्यति करोति चेति प्रकृतिकेषः ।

प्रकृतिप्रत्ययमपुदागतां भिन्नानां यत्र प्रत्ययान्, साहचर्यं स प्रत्ययच्छेपो यथा रजनीत्यादि । पादेवेत्यादिना सद्वस्त्रं पर्यन्तेन क्रियाविशेषणम् । स्यां स्यादिति च नन्दमतीति नन्दिता नन्दनो गणयिष्येयस्य भाव इति च नदिनक्षत्रप्रत्यययोः (इ. स. ४७ पृ.) । यत्न तु नन्दिता नन्दन स्यां सा योयिता इतिस्तथा स्यादिति मध्यस्थः । तुमप्रत्यये तु शब्दमुचितशक्तिः स्या नन्दिता मग स्वादिति । यत्न तुभा तिडा वा तिथाः साहचर्यं (१६५७) स विभक्तिच्छेपो यथा सनेसमित्यादि । 'हे हर त्वं सर्वस्य सर्वस्वं', त्वं भवः सर्वारब्धस्य च्छेदे तत्परः मुक्तिप्रद- नयोपकारयोः साम्मुख्यं शरोत्पत्तनमायासि प्रागच्छति । अत्रोऽर्थ—हर अपहर भव सम्पदस्त नव निरास्य सायानि सोदनादि वर्तनं उक्तिं वस्तु विस्तारय । यत्न सुपुतिदोः प्रकरणादिनाऽ- निवाया अनियमेन रतेषो न तु शब्दशक्तिमूलो ध्वनिः' (इ. स. ३५ पृ.) ।

नवम श्लेषप्रशस्तौ यथा—य इत्यादि । 'अल गोस्त्रसन्द- कुम्भार्तयोः, पक्षा नर्ग्या पतताणि च । क्षण उल्लासः, शतश्रोत्रिदः शत श्रोत्रोर्दत्तयि यः, शतश्रोत्रिना नक्ष्रेण यति स्वगङ्गयति च विबुधाः पण्डिता देवाश्च' (इ. स. ३५ पृ.) । अत्रापि न प्रकरणादिकं नियामकमस्ति यैव ध्वनिसम्भानना स्वादिति ।

ननु खरितादिगुणभेदाद्भिन्नप्रयत्नोच्चार्याणां तदभावाद्भिन्नप्रयत्नो-
च्चार्याणां च शब्दानां यन्त्रेऽलङ्कारान्तरप्रतिभोत्पत्तिहेतुः शब्दश्लेषोऽर्थ-
श्लेषश्चेति द्विविधोऽप्यर्थालङ्कारमध्ये गणितोऽन्यैरिति कथमर्थं शब्दा-
लङ्कार उच्यते ? उच्यते । इह दोषगुणालङ्काराणां शब्दार्थगतत्वेन
यो विभागः सोऽन्यथव्यतिरेकाभ्यामेव व्यवतिष्ठते । तथाहि—

अथ परगत निराधिकोर्पराशङ्कते नन्विति—इह केचिदुदात्तादिसरनेशात् प्रयत्नादि-
भेदात् युगपत् प्रयोक्तुं न शक्यन्ते परस्परच्छायाऽनुकारिणश्च भवन्ति तद्विपरी-
तभेदेन कृतोऽर्थश्लेषः 'अर्थभेदेन शब्दभेदा'दिति, शब्दान्यत्वे शब्दश्लेषो यत् प्रायेण
पदभङ्गा भवन्ति । केचित् पुनरुदात्तादिसरनेक्यात् प्रयत्नादिसाम्याच्च तन्त्रेण प्रयोक्तुं
शक्यन्ते । तदुक्तं सप्तपदस्य नास्तीत्येव तदवकलद्वयन्यायेनार्थद्वयस्य शब्दश्लेष-
त्वादर्थश्लेषः सङ्कलनया लभ्यश्लेषो यथा रक्तच्छदस्य विक्रमा बहुन्तो माल जलै
सङ्कलमादधाना । निरस्य पुष्पेषु (१६५३) क्वचि समग्रं यथा विरेतुः धमण्या
यथैव ॥ अत्र रक्त-लक्ष्मिमलादावर्थश्लेषः, नालमिलादी शब्दश्लेषः, उभयघटनाया-
न्लभ्यश्लेषः ' (अ ह श्लेषः प्र) । एव च नाप्राप्तोपमादिध्वारभ्यमाणस्वरत्नसङ्गाधक-
त्वात्तत्प्रतिभासुत्पादयति । न त्वलोपमादयोऽलङ्काराः, अभ्यस्त लक्षणसत्त्वाकत्वात् तथा
स्वयञ्च ल्यादि—न केवलं हिमादेल्लभाभूतस्य त्वं सुता यावत् स्वयमेवभूतेति च
शब्दः । गीरीपदे किशलयवद्रकाभ्या दीप्यमानाभ्यां कराभ्यां शोभिता युक्तेन कर्त्तुं
यमाप्नुं शक्यते तत् सुग्वानामोदितं प्रदर्शयति । 'प्रातः सन्त्यापन्नं उज्ज्वलसूर्य-
मरीचिभि शोभिता स्वपक्ले निधान्ती यो न सुखस्तद्विषये हितं प्रदर्शयति ।
अत्र प्रथमार्धे खरादिगाम्भ्यादर्थश्लेषता । उत्तरार्धे तु सुतादिनेशाच्छब्दश्लेषता । तथाहि—
आलापेलादानैकाये 'भाषयनकान्नविकाराणा'मिति (पा ६।२।१४४) सुदेष्टान्त्वोदात्तत्वं
लघुप्रयत्नत्वं । अन्तरपदे बाधादिसरेणान्वोदात्तत्वं मिति (ल ४) । अत्र चोपमाप्रतिभोत्पत्ति-
हेतुः श्लेष इति । तथाचोक्तम्—एवप्रयत्नोच्चार्याणां लक्ष्याणां चैव विभ्रताम् । खरितादि-
गुणोभिन्नेर्बन्धः छिद्यमिदोच्यते ॥ अलङ्कारा-तरपदा प्रतिभां जनयत् पदे । द्विविधैरर्थ-

कष्टत्वादिगाढत्वाद्यनुभासादयो व्यर्थत्वादिप्रौढ्यारूपमाऽऽद्यश्च तद्भावतद्भावानुविधायित्वादेव शब्दार्थगतत्वेन व्यवस्थाप्यन्ते ।

सयं च पल्लवाताम्रभास्वत्करविराजिता ।

इत्यभङ्गदलेपः,

प्रभातसन्ध्येवासापफललुब्धेदितप्रदा ॥३६८॥

(का. भा. सा. सं. ४।५१)

इति सभङ्गदलेपश्चेति द्वावपि शब्दैकसमाधयाविति द्वयोरपि शब्द-
दलेपत्वमुपपन्नं, न त्याद्यस्यार्थदलेपत्वम् । अर्थदलेपस्य तु स विषयः, यत्र शब्द-
परिवर्तनेऽपि न दलेपत्वमण्डना । यथा —

स्तोकेनोन्नतिमाप्नोति स्तोकेनायात्यधोगतिम् ।

अहो सुसदृशी वृत्तिस्तुलाकोदेः खलस्य च ॥३६९॥ इति ।

(प. त. १।१५० ; व. भा. ; छ. र. को.)

न चायमुपमाप्रतिभोत्पत्तिहेतुः दलेपः, अपि तु दलेपप्रतिभोत्पत्तिहेतु-
रूपमा । तथाहि यथा 'कमलमिव मुखं मनोऽमेतत् कन्यतितरा' मित्यादौ (३७०)

शब्दोक्तिं व. भा. रितः^{२८} प्रतीयताम् ॥ (का. भा. सा. सं. ४।५०-५१) ॥ इति । एतच्च
विचार्यमाणं न युक्तमित्याह (६५b) — इहेति । न हि भास्वत्करविराजितेव्यर्थ-
रलेपः, यतो वैजित्पल्लवहारः, कविप्रतिभाधरम्मयोचरार्थाऽन्तहारः, लोकवदाश्रया-
धयिनावेन तयोर्व्यवस्थितेः । न चात्तार्क्यं शरम्मयोचरः, न हि भानुदीप्यमानादिशब्द-
प्रयोगेऽलङ्कारोऽङ्गेति शब्दान्वयव्यतिरेकानुविधायिनोऽस्य शब्दात्तद्धारणमेव व्याप्यमित्याह
न त्याद्यस्येति । अभङ्गसभङ्गकृतस्त्वन्मयोः शब्दरलेपयोर्भेदः । अर्थदलेपस्येति यथा
स्तोकेनेत्यादि — सत्त्वान्नोपचयापचययोस्त्वमातुर्व्यमादिसम्बन्धपरिवर्तेऽपि तुलाकोटितल-
भर्मयोरर्थयोः श्लिष्टत्वमप्रतिहतमेव । यदप्युक्तमलङ्कारान्तरप्रतिभोत्पत्तिहेतुः रलेप
इति तदपि न युक्तमित्याह न चेति वैपरोक्षं दर्शयति । एतदुपपादयमाह तथाहोत्यादि ।
एवम् 'पल्लवाताम्र'त्यादौ नोपमाप्रतिभोत्पत्तिहेतु रलेपत्वं किन्तु सङ्करत्वमेव व्याप्यम् ।^{२९}

२८ विशिष्टं स्वमिति ख. पु. असमीचीनः पाठः ।

२९ एवमनन्त-व्यादिमात्रं रावानकतिलककृतादुद्भूतविकेकादुद्धृतं स्यात् । मुद्रित उद्धृत-
विहितमग्रेऽ- (G. O. Series) पृथक् पाठो दृश्यते । परं तस्य न संशयो-

गुणसाम्ये क्रियासाम्ये उभयसाम्ये वा उपमा, तथा 'सरलरुलं पुरमेतज्जातं सम्प्रति सुधांशुविम्बमिवे' ॥ स्यादौ (३७१) शब्दमात्रसाम्येऽपि सा युक्तैव ।

तथाह्युक्तं रुद्रदेन

“स्फुटमथालङ्कारायेतावुपमासमुचयौ किन्तु ।

आश्रित्य शब्दमात्रं सामान्यमिहापि सम्भवतः” ॥ इति ॥

(क. का. प्र. ४।३२)

अथवा न्यायपरोक्षायामुपमाः रूपरूपेण (रुद्रदे- (विवेक) विवृति ३६ पृ.) । तथाहि श्लेषत्वावुपमाऽऽदिभ्यस्तिरिक्तेऽपि विषये प्राप्तप्रतिष्ठा यथा देव स्वमित्यादि । पाता रक्षिता अलं पर्याप्तं पातालं रसावलय । आशाः प्रत्याशा दिशश्च । चामरस्य मधत्, अगराणां गहवा नायूनाम् [भूमिः] । अत्र स्वमेव पातालमित्याकारवाधात्स्वत्वचामरस्य गह्वरमिरित्याकारात् पौरस्त्येऽद्वारे श्लिष्टमिति वर्णश्लेषता । न चात्र श्लेषस्य पृष्ठेऽलङ्कारान्तरस्वीयापनगतिः । (१६६७) एवमुपमाऽपि यथा गुणादिसाम्ये तथा शब्दमात्रसाम्येऽपि हरयते । यथा सरलेयादि यद् कलकलेन वर्तते यस्मात् कला यत्पेति चेति । अत्रैव प्रागाणिकसम्मतिं दर्शयति तथाहीनि । इहापि शब्दालङ्कारमध्ये । उदाहरतश्च यथा—यदनेकयोषिभुजस्तत्रैव सदशोऽस्य हीनगुरतरनसः । ननु वल्लिजितः कथं ते तदमी

•मुक्तलेख्यलायोचाम (Hemacandra and the 11th century Kashmiri Poets) Asiatic Society Letters, Meghnad Saha Vol. 1958) । त्रिमरमुपमाः रूपकल नामनपरिग्रहोक्तस्य मन्मदमन्त्रेऽस्त्रोकारादयमंशोऽस्त्रस्थोऽनवकाशपराहतय । एवविधेषु स्थलेषु मूलमातृकालिपेक्षिष्यन्ताः किं टीकायामन्तर्मुक्तः साक्षिषिकरानवधानतयेति सशयो जागर्ति ।

- 30 पथार्थमिदं रुद्रतोये काव्यालङ्कारेऽन्यथा पठितं हरयते तत्र एतद्वत् पथं 'मुखमापूर्णक्योल भृगमदनिखितार्थपल्लवेन्ते । भाति लग्नगकनकलं स्फुटलाञ्छनमिन्दुविम्बमिवे'ति । तच्च कनितोपमाभेदत्वेन स्वीकृतं रुद्रदेन । अत्र पुरवर्णने तावत्पर्यम् । रुद्रदेकवर्णनेऽस्य च्छायागवलम्ब्य राजानकतिलकेन केनाप्यनेन वा रचितमिदं स्यादिति सम्भाव्यते । हेमचन्द्रविधनाथादीनां मम्मटानुगारिणां ग्रन्थेष्वपि 'पुर'शब्ददर्शनादुद्धृते प्रपञ्चे शब्दमात्रसाम्यस्य प्रकृतत्वाच्चायमेव समीचीनः पक्षः ।

न च 'कमलमिव मुख'मित्यादिसाधारणधर्मप्रयोगशून्य उपमाविषय इति यक्तुं युक्तं पूर्णोपमाया निर्विषयत्वापत्तेः ।

देव ! त्वमेव पातालमाशानां त्वं निबन्धनम् ।

त्वञ्चामरमरुद्भूमिरेको लोकत्रयात्मकः ॥३७२॥

इत्यादिश्लेषस्य चोपमायलङ्कारविधिकोऽस्ति विषय इति द्वयोर्धर्मे सङ्गर एव । उपपत्तिपर्यालोचने तु उपमाया एवार्थं युक्तो विषयः । अन्यथा विषयापहार एव पूर्णोपमायाः स्यात् । न च 'अचिन्दुसुन्दरी नित्यं गलल्लुण्णय-विन्दुकै'त्यादौ (३७३) (का. अ. शा. सं. ४११९) विरोधप्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेषः, अपि तु श्लेषप्रतिभोत्पत्तिहेतुर्विरोधः । न ह्यतार्थद्वयमतिपादकः शब्दश्लेषः, द्वितीयस्यार्थस्य प्रतिभातमात्रस्य प्ररोहाभावात् । न च विरोधाभास इव विरोधः श्लेषाभासः श्लेषः । तस्मादेवमादौ श्लेषप्रतिभोत्पत्तिहेतु-रलङ्कारान्तरमेव । तथाच

सद्वंशमुक्तामणिः, ॥३७४॥ (उ. विं. १)

सदृशः सुराधिकृतः ॥ यमुधामहित सुरजित नीरागमना भवोन्मत्तः । सुरजित-पराङ्मुखपुस्तकं च हरेर्लोपमा पठते ॥' (क. का. अ. ४१३३, ३४) इति । न च यत् सद-मात्रसाम्यं उपमा तत्र श्लेषस्यैवार्थं यक्तुं युक्तं, पूर्णोपमाया निर्विषयत्वप्रपञ्चात् । गुणादि-सादरेषु सा भविष्यतीति चेत्, न, अर्थविषयस्य निर्विषयत्वापत्तेः ।

अभासदुपदर्शितशब्दश्लेषवदुपमानिरहितोऽर्थश्लेषस्य विषयः प्रकृत्यते. सद्व्योस्यन्यत्न-लम्पसत्ताक्योरेकत्र रागिवाते सङ्गरत्वेव प्राप्तेति 'गुणक्रियासाम्यमुपमा' 'शब्दसाम्यन्तु श्लेष'इति विशेषणस्यानभिधानाच्छब्दसाम्यमप्युपमाया विषयः । श्लेषस्य तूपमाविरह इति 'पक्षवे'त्यादास्तुपमैव न्याय्या । एवं च 'अचिन्दुसुन्दरी'त्यादौ विरोधप्रतिभोत्पत्ति-हेतुः श्लेष'इति यदुक्तं (उ. वि. १) तदपि न सम्यगित्याह न चेति । अप्सु प्रतिविम्बितो य इन्तुल्यद्वय सुन्दरी नित्यं गलन्तो सावयविन्दवो यस्याः । अविद्यमानविन्दुः कथं स-विन्दुरिति शब्दालङ्कारविरोधः, श्लेषस्य तु तेन बाधितत्वात् प्रतिमानमात्रं (१६६b) न तु प्ररोहः । विरोधस्याभासस्यादेवालङ्कारता, दृष्टरथा तस्य दुष्टत्वात् । एवमादाविति— तत्र श्लेषप्रतिभोत्पत्तिहेतौरेकदेशनिवर्ति स्मकं यथा सद्वंशेति । वंशः कुलं, वंशो वंशुः,

नाल्पः कचिरिव स्वल्पदलोकी देव ! महान् भवान् ॥३७५॥

अनुरागनती सन्ध्या दिवसस्तत्पुंसरः ।

अहो दैवगतिश्चित्रा तथापि न समागमः ॥३७६॥

(ध्व. आ. १।६)

आदाय चापमचलं कृत्वाऽह्नीनं गुणं विपमदृष्टिः ।

यश्चित्तमच्युतशरीरे लक्ष्यमभाङ्गधीनमस्तस्मै ॥३७७॥

इत्यादावेकदेशविवर्तिरूपरुदलेष्वन्यतिरेकसमासोक्तिविरोधत्वमुचितं, न तु दलेष्वन्यम् ।

तदिह सर्वत्र एव सर्वत्र इत्यारोपपूर्वो मुक्तमशरीरोपः ।^{३१} इतिव्यतिरेके यथा नाल्प इत्यादि । श्लोकः परं कीर्तय । समासोक्तिर्यथा अनुरागेत्यादि, अनुरागः सन्ध्याऽदृष्टि-
माऽभिलाषश्च पुरोऽग्रे जगत् सति । “यद्यपि वामनाभिप्रायेणायमाशेषलथापि
भामहामिप्रायेण”^{३२} प्रसिद्धिं पुरस्कृत्य समासोक्तिरित्युक्तवान्” (ध्व. आ. लोचन ३७
पृ. ६) । विरोधो यथा आदायेत्यादि । अललं परंतं निश्चलय, अह्नीनं सर्वाणामिन-
महीनम्, विपमा विष्णो अस्थिरा च । अच्युतः कृष्णो गतिरल्यथ । लक्ष्यमभाङ्गशी-
रिति तिसुरमेवे ।^{३३}

३१ अत्रसिद्धात् प्रस्थान्तरादुदृतमिदं श्लोकावयवरूपं परं इतिकारशैलीविरोधितया
विचित्रोत्कर्षं प्रतिभाति । मूलग्रन्थे दशमोऽध्याये शिलपमाजावरम्परितरूपरुनिदर्शने
‘अलोकिरुगहातोके’त्यादौ ‘सर्वशमुक्तारम्’मिति पदमुपलभ्यते, न तु सर्वशमुक्ता-
मभिरिति ।

३२ “मूलोक्ते मन्मतेऽन्योऽर्थस्तत्प्रमानविरोधम् । सा समासोक्तिरिति संक्षिप्तार्थतया
यथा ॥” इति भामहलक्षणम् । “उपमानाशेषलथापि” इति वामनलक्षणम् ।
उपमानाशेषः प्रतिषेध इति उपमानाशेष इति च तत्तत्त्वा इति । वामनमते
लोकरप्रतिषेधोपमानोपमेयता प्राप्या । एतच्च तत्कृतायामुपमालङ्काररूपा
स्वरूपम् । वस्तुतस्तद्वत् मन्मदभिप्रायेणापि समासोक्तिरिति टीकाकृतो भामह-
नामनयोर्मतेदवद् “वन्मालोक्तोचनप्रत्यप्रतिपत्त्येनोक्तस्य कौतुकाभायक-
सेनाऽथवाऽन्यत् किमपीति बहुतरप्रस्थानां लोपे वक्तुं दुष्करम् ।

३३ “रथः प्रीणी नन्वा शतशिरिगेन्द्रो धनुरधो रथाङ्गे चन्द्राक्षे” रथचरणपाणिः
शर इति” इति यदिप्रःस्वनीयपद्यत्वाधिकृतः संवादीर्षं पश्य ।

शब्दश्लेष इति चोच्यते. अर्थालङ्कारमध्ये च लक्ष्यते इति कोऽयं नयः ? किञ्च वैचित्र्यामलङ्कार इति य एव कविप्रतिभासंरम्भगोचरस्तन्नैव विचित्रतेति सैवालङ्कारभूमिः । अर्थमुखप्रेक्षित्वमेवां शब्दानामिति चेद्, अनुप्रासादीनामपि तथैवेति तेऽप्यर्थालङ्काराः किं नोच्यन्ते ? रसादिव्यञ्जकस्वरूपवाच्यविशेष-सव्यपेक्षत्वे ह्यनुप्रासादीनामलङ्कारता । शब्दगुणदोषाणामप्यर्थापेक्षयैव गुण-दोषता । अर्थगुणदोषालङ्काराणां शब्दापेक्षयैव स्थितिरिति तेऽपि शब्दगतत्वे-नोच्यन्ताम् । “विधौ चके मूर्ध्नि”त्यादौ (१९१ श्लोः) च वर्णादिश्लेषे एक-प्रयत्नोच्चार्यत्वेऽर्थश्लेषत्वं शब्दभेदेऽपि प्रसज्यतीत्येवमादि स्वयं विचार्यम् ।

‘द्विवेकप्रयत्नोच्चार्याणा’ (का. धा. सा. सं. ४।८०) मित्येतत्सामर्थ्याच्छब्दानामित्यव-
गमने आद्येपे भवदनुमतेऽर्थश्लेषे भवतैव शब्दानां रितष्टनाऽभ्युपगतेष्वेव योक्तिविशिष्टं
‘रितष्ट’ प्रतीवतामिष्यन्त-शून्यमेव । अथरथ तन्मत एन दूषणमुत्पादयति । शब्दश्लेष
इति चेति । तस्मादेवंविधे विषये शब्दालङ्कारत्वेनैव युक्तम् । “अथ शब्दशक्ति-
मूलोऽनालङ्कारो न तु शब्दस्यालङ्कार इति चेदसाह, वैचित्र्यामिति । अर्थमुखेति—
एवम सत्यविप्रसङ्ग इत्याह अनुप्रासादीनामपीति । न चैवामर्थोऽनुपलब्धं नास्तीति वाच्य-
मित्याह रसादिव्यञ्जकेत्यादि । किञ्च “शब्दार्थी (१६७३) संहितौ काव्यम्” (भा. का.
म. १।१६) । ततोऽनयोः परस्परव्यपेक्षयोस्तुल्यवापेक्षेति तथा शब्ददोषादीनामर्थ-
पेक्षयाऽर्थगतत्वं तथाऽर्थदोषादीनामपि शब्दगतत्वं प्राप्नोतीत्याह शब्दगुणेत्यादि । किञ्च
शब्देकप्रयत्नोच्चार्यत्वेऽर्थश्लेषत्वं तदाऽतिप्रसङ्ग इत्याह विधावित्यादि । स्वयं विचार्यमेत-
दिद्विज्ञानैव [स्म] दुक्तमित्येतावतैव भवित्वाभ्युपगम्यमित्युहनीयमिति ।^{३४}

- 34 अयं विचारे मूलतस्त्वाध्यायप्रवृत्तिपरिवृत्तिरहत्वासहत्वनयोः कतरदाप्रवणीय-
मित्याधिलक्ष्य प्रवृत्तः । उद्धटविभेदादिमन्यकृतो राजानकतिलकाद्या रुद्रादीना
प्राचीनानां मतमतसुखलायं पक्षमुपजोवन्ति । परन्तु नव्यैर्ममदप्रमुलेः परिवृत्ति-
सहत्वासहत्वपक्ष एव प्रतिष्ठापितः । य एव भविदोषगुणालङ्कारेषु सर्वत्रैवा-
प्रतिष्ठप्रसरो न्यायमूलव्येलाचार्यदेमनन्दनिधनाभायोः प्रमाणनियुक्तीरखद्धार-
भमपारोक्ष्येण हीट इति सत्यमि केपाधिद्वैमले नवीननये सिद्धान्तत्वेन स्वीकृतः ।
- 35 एवं संशोधितमस्माभिद्वद्धटकाव्यालङ्कारवारसप्रहोपरि विवृतिदोषस्थपाठदर्शनेन ।
(G. O. S. edn. ४४ पृः) । य च पाठपत्र राजानकतिलकहोवद्धट-

तच्चित्रं यत्त वर्णानां खड्गाद्याकृतिहेतुता ॥८१॥

सचिवेशविशेषेण यत्त न्यस्ता वर्णाः खड्गमुत्तपन्नाद्याकारमुद्भासयन्ति
तच्चित्रं काव्यम् । कष्टं काव्यमेतदिति दिङ्मात्रं प्रदर्श्यते । उदाहरणम्—

मारारिशकरामेभमुखैरासाररंहसा ।

सारारब्धस्तथा नित्यं तदार्तिहरणक्षमा ॥३७८॥

माता नतानां सङ्गृह्ण धियां वाधितसम्भ्रमा ।

मान्याऽथ सीमा रामाणां शं मे दिश्यादुमाऽऽदिमा ॥३७९॥

(क. का. अ. ५।६, ७)

खड्गवन्धः ।

तच्चित्रमिति यद्यपि लिप्यक्षराणां खड्गादिसन्निवेशितत्वे चित्रत्वं तथापि धोलाकार-
समवैतवर्णात्मकशब्दमेवेन तेषां लोक्ष्यतोतेः शब्दाध्यातव्यम् । एतच्च बहुभिर्भेदैर्मिथ्यमान-
मनन्तत्वात् परिसंख्यानुमशङ्क्यं यदगदुः—(रुद्र का ५।१-५) तच्चकलङ्गापलै-
र्बाणासनकापशूलहस्तैः । चतुरङ्गपीठविरचितरथचतुरगगजादिपदपादैः ॥ अगुलोवप्रति-
लोमेरर्पञ्जमुरजवपैतौभद्रेः । इत्यादिगिरिवैरपि वस्तुभिर्योपाकृतिप्रभदैः ॥ 'भेदे-
विभिद्यमानं संख्यानुमन्तमस्मिन्नेतद्वलम् । यन्मान नाम यत् स्यात्तदाकृतिर्लक्षणं
मर्त्तं तस्य । तज्जद्यमेव शब्दाऽवधार्यमखिलं ततोऽन्यदपि ॥ इति । अतः शिष्यभ्युत्पत्तये
दिङ्मात्रमुदाहरति । "मारारिः परमेधरा. शक्र इन्द्रः, रामो हलायुधः, इभमुखो
गणपतिः, एभिरीसारनरथेन रंहसा केन सारमुत्तपन्नामारब्धः स्तनो यस्याः, तदार्ति-
हतेयामावेर्हरणे क्षमा यस्मा नतानां प्रणतानां माता धियां संघट्टः, वाधितः
सम्भ्रमो यथा । मान्या अथ तनुचये रामाणां वरयणिनीनां सीमा पर्यन्तभूः (१६७b)
शं वदयाणं मे दिश्यात् समादिशु उमा भीते आदिमा सर्वपामप्रया । 'अनेन
श्रोतृगेन खड्गवन्धप्रस्तारः ।" तथा आदिकाऽन्तरे 'मा'शब्दं त्रिवेगधोऽपक्रमेण

विवेकादुद्घोतः स्यात् । यदि तु आध्रयणोयमिति पाठो गूले गृह्यते
तदाऽतः टीकाकृतमाध्रयणविमानस्मालङ्कारविभागरूपेण योग्यतायामास्था सूचिता
स्यात् । टोकाप्रकरणात् सा नास्त्वन्तस्तमोन्वीयेति प्रतिभाति । अन्यत्र च (Fol.
१५५b) तथैवाकृतं टीकाकृतं लक्ष्यते ।

- 36 खड्गवन्धादीनामिहोपदर्शितानां तदतिरिक्तानाञ्च चित्राणां चित्राणि रुद्र-
काव्यालङ्कारे (नि. सा. सं) सरस्वतीकण्ठाभरणे (नि. सा. सं) कविकर्ण-
पूरकतेऽलङ्कारधेरुनेऽस्वल्पव्यादिते कृपहृलिनिरपलोक्षीयानि ।

सरला बहुलारम्भतरलालिवलात्वा ।

वारलावहुलामन्दकारलाऽवहुलामला ॥३८०॥

(क. का. अ. ५।१३)

मुरजयन्धः ।

भासते प्रतिभासार ! रसाभाता हताविभा ।

भावितात्मा शुभावादे देवाना यत ते सभा ॥३८१॥

पञ्चयन्धः ।

वर्णचतुर्दशकं पारायो न्यपेद्यावत्-‘मा’शब्दं छिद्यम्, एतत्फलकम् । तत्स्यैव ‘मा’-
शब्दस्य दक्षिणपार्श्वे निष्कामकपेणाक्षरसप्तकम्, ततोऽपरपार्श्वतः ‘मा’शब्दान्तिक-
प्रवेशकमेव वर्णसप्तकम् । एता द्वादशिका । ततो ‘मा’-शब्दादारभ्योर्ध्वकमेव
गान्तिकाधे” वर्णसप्तकम् । तदुपरि ‘मा’शब्दः । तदक्षिणपार्श्वेऽन्यदक्षरचतुष्टयम् ।
अपरपार्श्वे च ‘मा’शब्दान्तिकं वर्णचतुष्टयम् । एतन्मुकुलकम् । ततः छिद्यस्य ‘मा’-
शब्दस्योपरि वर्णद्वयम् । एतन्मल्लकम् । सरलेति—यहुलारम्भः, तरलानां वपला-
गामलिवलानां अनुरसैश्वानामारायः सप्यो यत । वारलाभिर्देवोभिर्वहुलाऽमन्दा
वप्युक्ताः [करला] करं दण्डं लान्ति ये ते भूपा यत । अपहुत्तेन शुभ्रपक्षेणातला
निर्मला बहून् वा लासोति यहुला वा सा शरत् प्रसन्ता । एव मुरजयन्धः । तथाहि
पादचतुष्टयेन पङ्क्तिचतुष्टये कृते प्रथमद्वितीयतृतीयचतुर्थपादेष्वो षण्माक्रमं प्रथमादीन्पञ्च-
रापि चत्वारि चतुर्थतृतीयद्वितीयप्रथमपादेष्वः पञ्चमपङ्क्तिसप्तमाष्टमाणि च गृहीत्वा प्रथमः
पादः । द्वितीयात् प्रथमं, प्रथमाद्वितीय-(168a) तृतीयो, द्वितीयतृतीयाभ्यां चतुर्थपञ्चमी,
चतुर्थीत् तृतीयद्वितीयो तृतीयात् पादात् प्रथमं वर्णञ्च गृहीत्वा द्वितीयः पादः । द्वितीयादष्टमं
प्रथमात् सप्तमपङ्क्ति, द्वितीयतृतीयाभ्यां पञ्चमी, चतुर्थीत् पङ्क्तिसप्तमी, तृतीयादष्टमञ्च गृहीत्वा
तृतीयः पादः । चतुर्थीदिभ्यः प्रथमादीनि प्रथमादिभ्यः षण्मादीनि गृहीत्वा चतुर्थः पाद इति
प्रत्ययः । (क. सं. ५८-५९ छः)

भासत इति । ‘हे प्रतिभासार अज्ञातसिख्योत्कृष्ट रसेनादरेणाभाता
समन्तादीनाऽहताऽप्रतिहताऽऽविभा शोभा यया । भावितात्मा एकामोक्तहृदया चाद्
एव देवैर्विजिगीषुभिः पविर्तैराभा यस्याः । चतेलाज्यं निपातः । ते त्व सभा ।

तच्चित्रं यत्र वर्णानां खड्गाद्याकृतिहेतुता ॥८५॥

सन्निवेशविशेषेण यत्र न्यस्ता वर्णाः खड्गमुर्जपद्माद्याकारमुत्तासयन्ति
तच्चित्रं काव्यम् । कष्टं काव्यमेतदिति दिङ्मात्रं प्रदर्श्यते । उदाहरणम्—

मारारिशकरामेभमुखैरासाररंदसा ।

सारारब्धस्तथा नित्यं तदार्तिहरणक्षमा ॥३७८॥

माता नतानां सद्गुहः धियां बाधितसम्भ्रमा ।

मान्याऽथ सीमा रामाणां शं मे दिश्यादुमाऽऽदिमा ॥३७९॥

(ह. का. अ. ४।६, ७)

खड्गबन्धः ।

तच्चित्रमिति यद्यपि लिप्यवराण्य खड्गादिष्विषेयित्वे पितृत्वं तथापि श्रोतृनाश-
सनपेतवर्णात्मकसन्देहेन तेषां लोकरूपीतेः शब्दाश्रयत्वम् । एतच्च बहुभिर्भेदभिद्यमान-
मनन्तत्वात् परिसंख्यातुमशक्यं यथाहुः—(द्रष्ट का २।२-५) वषट्कखड्गमुपले-
र्षणासनचापशूलाहलैः । पगुरद्रपोठविरचितरथपुरगमजादिपदपाठैः ॥ अत्रुल्लोमप्रति-
लोमैरर्धभ्रममुर्जवर्तमानैः । इत्यादिभिरन्यैरपि वस्तुविशेषाकृतिप्रभवैः ॥ भेदे-
र्विभिद्यमानं खड्गयानुमनन्तमस्मिन्नेवदत्तम् । यत्रास्य नाम यत्र स्वासदाकृतिर्दृश्यं
मर्तं तस्य । तत्रचयमेव हृष्टाऽवधार्यमस्ति ततोऽन्यदपि ॥ इति । अतः शिष्यस्युदपत्तये
दिङ्मात्रमुदाहरति । “मारारि परमेश्वरः, शक्र इन्द्रः, रामो दत्तात्रेयः, इभमुखो
गणपतिः, एभिरासारप्रारयेन रंदसा केनेन सारपुत्रकृष्टमारब्धः स्वनो वसाः, तदार्ते-
स्तेपामावेर्दरणे क्षमा शक्रा नतानां प्रणवानां माता धियां संघट्टः, बाधितः
सम्भ्रमो यथा । मान्या अधः समुच्ये रामाणां श्रवणिनीना सीमा पर्यन्ततः (१६७b)
शं कदाप्यं मे दिश्यात् नमादिशु उमा गीते आदिमा सर्वपामप्रपा । ‘अनेन
लोकरूपेन खड्गबन्धप्रसारः ।” तथा दादिभ्यस्तरे ‘मा’सन्दं तिर्यगपोऽधःक्रमेण

विवेकादपृहीतः स्यात् । यदि तु आधयणोपमिति पाठो गूले गूलते
उदात्त टीकाकृतमाधयणविभावस्मात्कारविभागकल्पने योग्यतायामास्था सूचिता
स्यात् । दोषप्रकरणात् सा नात्यन्तसमीचीनेति प्रतिभाति । मन्वत् च (Fol.
१५१b) तथैवाकृतं टीकाकृतं लक्ष्यते ।

३७ खड्गबन्धादीनामिहोदशितानां तदतिरिक्तानाथ चित्ताणां चित्ताणि द्रष्ट-
काम्यालङ्कारे (नि. सा. रं) सरस्वतीकण्ठाभरणे (नि. सा. रं) कविकर्ण-
पूरकृतेऽलङ्कारधेनुभेऽसत्त्वम्पादिते कुपूडलिभिरवलोकनीयानि ।

सरला बहुलारम्भतरलालिवलारवा ।

वारलावहुलामन्दकरलाऽवहुलामला ॥३८०॥

(ह. का. अ. ५१३)

मुरजवन्धः ।

भासते प्रतिभासार । रसाभाता इताविमा ।

भावितात्मा शुभावादे देवाभा चन ते समा ॥३८१॥

पञ्चवन्धः ।

वर्णचतुर्वराकं धारायां न्यसेवावत्-‘मा’शब्दं छिद्यम्, एतत्कृतम् । तस्यैव ‘मा’-
शब्दस्य दक्षिणपार्श्वे निष्कामकमेष्टाचरसप्तम्, ततोऽपरपार्श्वोत् ‘मा’शब्दान्तिक-
प्रवेशकमेष्ट वर्णसप्तम् । एषा द्वाविका । ततो ‘मा’-शब्दादारभ्योर्ध्वकमेष्ट
मान्तिकार्थं वर्णसप्तम् । तदुपरि ‘मा’शब्दः । दक्षिणपार्श्वेऽन्यदक्षरचतुष्टयम् ।
अपरपार्श्वे च ‘मा’शब्दान्तिकं वर्णचतुष्टयम् । एतन्मुकुलम् । ततः छिद्यस्य ‘मा’-
शब्दस्योपरि वर्णद्वयम् । एतन्मालम् । सरलेति—बहुलारम्भः, तरलानां चपला-
नामन्त्रियलानां भ्रमरसैन्यानामारोचः शब्दो यतः । वारलाभिर्होतोभिर्बहुलाऽमन्दा
तद्युक्ताः [करला] करं दण्डं लान्ति ये ते भूगा यतः । अवहुलेन शुभ्रवर्णमाला
निर्मला बहुलं वा लातीति बहुला वा सा शरत् प्रकान्ता । एष मुरजवन्धः । तथाहि
पादचतुष्टयेन पङ्क्तिचतुष्टये कृते प्रथमद्वितीयतृतीयचतुर्थपादेभ्यो यथाक्रमं प्रथमादीन्वच-
राणि चाशारि चतुर्थतृतीयद्वितीयप्रथमपादेभ्यः पञ्चमपष्ठसप्तमाष्टमानि च गृहीत्वा प्रथम
पादः । द्वितीयात् प्रथमं, प्रथमाद्वितीय-(१६८३) तृतीयौ, द्वितीयतृतीयाभ्यां चतुर्थपञ्चमी,
चतुर्थात् तृतीयद्वितीयौ तृतीयात् पादात् प्रथमं वर्णञ्च गृहीत्वा द्वितीयः पादः । द्वितीयादष्टमं
प्रथमात् सप्तमपष्ठो, द्वितीयतृतीयाभ्यां पञ्चमी, चतुर्थात् पष्ठसप्तमी, तृतीयादष्टमञ्च गृहीत्वा
तृतीयः पादः । चतुर्थादिभ्यः प्रथमादीनि प्रथमादिभ्यः पञ्चमादीनि गृहीत्वा चतुर्थः पाद इति
प्रत्यारः । (ह. सं. ५८-५९ पृः)

भासते इति ।

‘हे प्रतिभासार प्रज्ञाऽक्षिसयोत्कृष्ट रसेनादरेणामात्रा
समन्ताद्दीप्ताऽद्विताऽपविहताऽऽविभा सोमा यथा । भावितात्मा पृथग्रीहदृश वाद्
एव देवैर्विजिगीषुभिः पविष्टैरामा यस्या- । यतेत्याथर्वे निपातः । ते वा मना ।

रसा साररसासार ! सायताक्ष ! क्षतायसा ।
साताघात ! तयातासा रक्षतस्त्विततक्षर ॥३८२॥

(ह. का. अ. ५।२०)

सर्वतोभद्रम् ।

सम्भविनोऽप्यन्ये भेदाः शक्तिमात्रप्रकाशका न तु काव्यरूपतां दधतीति न प्रदर्श्यन्ते ।

एषोऽष्टदशपदबन्धः । तथाहि प्रथमपदस्य कर्णिकस्थाने सवोऽक्षरद्वयेनैकं दलं, निःसरणक्रमेण तावत्तैव भागेन प्रवेशक्रमेण द्वितीयं दलं, यावत्ता कर्णिकाऽक्षरम् । ततश्चावर्तय तृतीयं निःसरणक्रमेण तदेवाक्षरद्वयम् । एवं दिग्दलान्वयपरमितानि निर्गमप्रवेशाभ्यामुद-
पायानि । विदिग्दलानि तु प्रवेशेनैव । तदिह दिग्दलेषु निर्गमप्रवेशाभ्यां श्लिष्टाक्षरत्वं विदिग्दलेभ्यस्तथा कर्णिकाऽन्तरन्तु श्लिष्टमेव' (ह. सं. ५६ पृ.) ।

रसासारेति—'हं साररसासार उत्कृष्टाभिलाषस्य वैभवद्वये, आयताक्ष विस्तीर्णनयन, सात मुखललाप, अघात अवपल, अतक्षर वक्त्रं त्वक्त्रं वज्रकरणे । अतक्षरं वृद्धं रात्रि वरात्रि यक्षधामभूत, तव रक्षतः सतः सा रक्षा भूः । अतासा नास्ति तास इत्येषो यक्षाः । तद्ध उत्क्षेपे । [क्षतायसा] क्षत धातु अर्थान्गमोपायो यैस्तान् सति विनाशयति । (१६४b) अस्तु भवतु । अरवतामरोभना भूः । तुल्यदो व्यतिरेके । अत न केवलमधोऽधःक्रमेण स्थितानां पादानां प्रातिलोम्येन व्यङ्ग्यस्थितिर्योषदर्थभ्रमस्यापि । तत्र हि प्रथमादिपादाक्षराणि चत्वारि, चतुर्थतृतीयपदपादान्वाक्षराणि चेति प्रथमः पादः । प्रथमादि यावत् द्वितीयाक्षराणि चत्वारि, चतुर्थादिपादसप्तमाक्षराणि चेति द्वितीयः पादः । प्रथमादि यावत् तृतीयाक्षराणि चतुर्धादि यावत् षष्ठाक्षराणि चेति तृतीयः पादः । चतुर्थपञ्चमेशतुर्थः पादः । इह च सर्वं तदेवोपलभ्यत इत्यर्थप्रमण्यप्यवस्थानात् सर्वतोभद्रम् ॥' (ह. सं. ५६-६० पृ.)

सम्भविनोऽप्यन्य इति यथा—स त्वं मानवविशिष्टमात्रभतादालम्ब्य मन्व्यः पुरो लब्धाऽचक्षयशुद्धिः सुखरपीवत्समूर्तिर्मुदा । मुक्ता काममपास्तभीः परमृगव्याधः सनादं हरेरेक्षेयः समकालममृदयारोपेक्षया तत्तरे (शिशु. व. १६।१२०) ॥ धीवत्सो रोमानर्तक्षत्र भूमिर्वज्रः, हरेर्नादं सिंहनादं मुक्तेति सम्बन्धः । अत मुक्ता काममिलास्तरणकियाविशेषणम् । अनेन हलोकेन कविकाव्यनागाहितपञ्चरचनप्रसारः । तथाहि प्रथमपादस्य नवाक्षराणि धारास्वरवाऽधोऽधःक्रमेण न्यसेत् । ततो नाभी 'र'सन्दर्षाभारणं ततोऽधोऽधःक्रमेणैवापराणि नवाक्षराणीति प्रथमपादेनारद्वयम् । तत्र

गीते गीतवेदिन ॥ रीतयो वाङ्मयप्रणा हृदय तस्य हृत्तग । रचनाऽऽदिनयं मूर्तिरनु-
 प्रासस्तु जीवितम् ॥ उक्तयो दैवत छायासुखाभणितयो भृति । पठिति धम्मदा
 प्रेक्षाऽभिनयोऽप्ययन भृति ॥ श्लेष पुष्पाति सर्वास्तु प्रायो यद्योक्तिषु धियम् । वाक्येवाकेन
 कृष्यन्ते मनासि महतामपि ॥ चित्तयेन विना का धी का निद्या शशिना विना । विना यमक-
 चित्ताभ्यां कीदृशी वाग्विदग्धता ॥ गूढागूढचतुष्पादा नादिना वादद्यान्तये । प्रभोत्तर दग्ध-
 सुष्टि विदग्धमुखमण्डनम् ॥ क्लीडायोष्टेविनोदेषु तज्ज्वराकोर्लमन्तये । परम्यामोहने
 चारि सोपयोगा प्रहेलिका ॥ (स क आ ३।६७) यथामति यथाशक्ति यथोचित
 यथासक्ति । कवे पातस्य चेतासां प्रयोग उपपद्यते ॥ (स क आ २।२६) यादृग्गद
 विधौ बाण पद्यबन्धे न सादृश । गत्या गत्यामिय देवो मित्ररुण सरस्वती ॥ सस्कृतेनैव
 कोऽप्यर्थ प्राकृतेनैव वाऽपर । राक्यो रचयितु कश्चिदपन्नयेन जायते ॥ (स क
 आ २।१०) पैराच्या शोरसेभ्याऽऽन्यो मागध्याऽन्यो निधन्यते । द्वितामि श्रेऽपि
 भाषामि सर्वानिपि कथन ॥ (स क आ २।११) कश्चिदगद्येन पद्येन कश्चिन्मिश्रेण
 शक्यते । निबद्ध कथन द्वाभ्यां कश्चित् पद्यमिश्रमि ॥ सस्कृतेनैव केऽप्याहु प्राकृतेनैव
 केचन । साधारण्यादिभि केचित् केचन म्लेच्छभाषया (स क आ २।७) ॥
 न म्लेच्छितव्य यथाशो लोपु नाप्राकृत वदेत् । सकीर्ण नामिजातेषु नामनुक्तेषु
 सस्कृतम् ॥ (स. क. आ २।८) वदन्ति सस्कृत देवा प्राकृत किरादय ।
 पैराचाद्य पिशाचाया मागध हीनभाषय ॥ (स क आ २।९) केऽभूत्पाञ्चराजस्य
 राज्ये प्राकृतभाषिण । काले भीमाहवाइत्य केऽसस्कृतवादिन ॥ (स क आ २।१५)
 नालन्त सस्कृतेनैव नालन्त देशभाषया । कया गोष्ठीषु कथयन् लोके बहुमतो भवेत् ॥
 (स क आ २।१२) श्रगवति लटभ लाटा प्राकृत सस्कृतद्वय । अपन्नयेन तुष्यति
 (१७०३) स्वेन नायेन गुर्जरा ॥ (स क आ २।१३) मज्जन् विज्ञापयामि स्वा
 स्तादिस्तरनिहायया । गोहस्त्यननु या माधाम्-या वाऽस्तु परस्वती ॥ (का मो ३३ पु
 स क आ २।१४) द्विधा प्रयुक्तेन न नादमयेन सरस्वती तन्मिथुन तुनाव । सस्कार
 पूतेन नर वरेण्य बधु मुखार्थमिनिबन्धनेन ॥ (कु स ७।६०) एतद्रोम्ता (१)
 सुरभिक्षुसुम आम्बमेतत्त येय भते शोभां विरविनमिदम्यानयेवदस्य (२) । मालाघारो रचयति
 यथा साधु विज्ञाय कल योजय चाम्येष्ववहित्तिवा नद्वेवाभिधानम् ॥^{३९} गिर

39 आललहारप्रणाये मुद्रिते सरस्वतीध्यामरुण्डेऽय सन्दर्भा नोपलभ्यते परन्तु तत्तत्तया
 प्राग्वहिक इत्यनुमायते । अन्तिमे श्लोके तु पाठांतर न धनोर्भेण पाठेन दर्शितम् ।

पुनरुक्तवदाभासो विभिन्नाकारशब्दगता ।

एकार्थतेव

मिन्नरूपसार्थकानर्थकशब्दनिष्ठमेकार्थत्वेनेव मुखेऽवभासतः^{४०} पुनरुक्तवदाभासः । स च

शब्दस्य

समझाभङ्गरूपः केवलशब्दनिष्ठः ।

उदाहरणम्—

अखिधदेहशरीरः सहस्रारथिसूततुल्यपादातः ।

भाति सदान्त्यागः स्थिरतायामवनितलतिलकः ॥३८३॥

अभ्या दिव्याः प्रकृतिमधुराः प्राकृतधुराः सुभक्त्योऽपभ्रंशः सरस्वरचनं भूतवचनम् ।
(विभिन्नाः पन्थानः किमपि कमनीयाश्च त इमे निबन्धाः किं यत्तेषां स खलु निवृत्तितोऽस्मिन् कवि-
रवा ॥) विदग्धानां नोष्टे मगधमधुरायासिभणितिनिबन्धा नस्तेषां स इह पविराजो विनयसे ॥
(वा. रा. १।११; स. क. भा. २।१६)

पन्थकृतं तु केषामिदेवानोचिलपातन्त्रपाहोपाभावमात्रपर्यपमायित्वं केषादिदुक्ते-
न्येरास्तर्भावः केषादिषु रसप्रकाश एवावरणत्वमिति प्राचीनानामनुसारेण परैव सङ्ग्रहाः ।
यदाहुः—(व. का. भा. २।१३) वक्रोक्तिरनुप्रासो यमकं रत्नेपस्तथा चित्तम् । शब्दस्यालङ्काराः
रत्नेषोऽर्थस्यापि सोऽन्यस्तु ॥

अधुना शब्दार्थालङ्कारयोः अथान्तराल उभयालङ्कारममुं लक्षयते पुनरुक्तेति । यथा
धास्तेवमन्येयामप्यलङ्काराणांमुखात्तद्वारत्वं तदमे वदन्ति । सादानुप्रासयमकाभ्यां भेदं
दर्शयति विभिन्नेति । मिन्नरूपात् न सार्थकानर्थकशब्दां शब्दान्तरादिलाह मिन्नरूपेति ।
एभेऽर्थो यथोक्त्यपेक्षार्थं तयोर्भाव एकार्थत्वं तेनेव न तु वस्तु- (१७०b) भूतेनैतर्कः । एतेन
पर्यवसानेऽन्यथात्वं दर्शयति, इतरथा दुष्टतापत्तेः । न चैवमस्यादुष्टत्वमात्रं तदतिरिक्तस्य
व्यतिरिक्तान्युत्पत्तिप्रसङ्गस्य वैविध्यस्य सङ्काशात् । मिन्नरूपो सन्दर्भे यत्तेकार्थत्वप्रमात् पुनरुक्ता-
विव भाषेते स पुनरुक्तवदानासौ नामालङ्कार इत्यर्थः । द्वाभ्युत्पेति सूत्रप्रतीकः । केवल-

४० मुखेऽवभासनमिति आधरभीविषयानुवर्तिनमिति निर्दिष्टः पाठः । अथन
प्रतीहारैन्दुराजकुलतुल्यवसुधारी 'अत मिन्नरूपे पदे एकार्थवदानाभाषेते' इति तत्
दर्शनात् । अलङ्कारपर्यवेष्टेपि 'आधुनावभासनं पुनरुक्तावदानात्' इति सूत्रम् ।
एकार्थत्वेन वाऽऽमुखे इति पाठान्तरम् ।

गीते भीतवेदिनः ॥ रीतयो नादमयप्राणा हृदयं तस्य श्रुतयः । रचनाऽऽदिनयं मूर्तिरनु-
 प्रासस्तु जीवितम् ॥ उक्तयो देवतं छायासुखमणितयो भूतिः । पठितिः ध्रुव्यता
 प्रेक्षाऽभिनयोऽप्ययमं भूतिः ॥ श्लेषः पुष्पाति सर्वासु प्रायो नक्षोक्रिपु धियम् । वाकोवाकेन
 कृष्यन्ते मनांसि महतामपि ॥ दिनयेन विना न धीः का निष्ठा शशिना विना । विना यमक-
 चित्ताभ्यां फीदशी बान्धवधता ॥ गूढागूढचतुष्पादा नादिना नादशान्तये । प्रभोतरं दग्ध-
 सुष्टि विदग्धमुखमण्डनम् ॥ स्त्रीबागोष्ठोविनोदेषु तज्ज्ञेराकोर्णमन्तये । परध्यामोदने
 चापि सोपयोगाः प्रहेलिकाः ॥ (का. आ. ३।६७) यथामति यथाशक्ति यथोचितं
 यथाशक्ति । कवेः पातस्य चैतासां प्रयोग उपपद्यते ॥ (स. क. आ. २।२६) यादृग्मय-
 विधौ बाणः पयवन्धे न तादृशः । मत्सां मत्सामिदं देवो भिन्नरुपा सरस्वती ॥ संस्कृतेनैव
 कोऽप्यर्थः प्राकृतेनैव नाऽपरः । शक्यो रचयितुं कश्चिदपभ्रंशेन जायते ॥ (स. क.
 आ. २।१०) पैशाच्या शोरतेन्याऽन्यो माग्याऽन्यो निवध्यते । द्विताभिः कोऽपि
 भाषाभिः सर्वानिरपि पथन ॥ (स. क. आ. २।११) बन्धिदग्धेन पद्येन कश्चिन्मिथेन
 शक्यते । निबद्धः कथनं द्वाभ्यां कश्चित् पथिभिस्त्रिभिः ॥ संस्कृतेनैव केऽप्याहुः प्राकृतेनैव
 केचन । साधारण्यादिभिः केचित् केषम म्लेच्छभाषया (स. क. आ. २।७) ॥
 न म्लेच्छितव्यं यज्ञादी लोपु नाप्राकृतं वदेत् । संदीर्घं नाभिजातेषु नाप्रवृत्तेषु
 संस्कृतम् ॥ (स. क. आ. २।८) वदन्ति संस्कृतं देवाः प्राकृतं किन्नरादयः ।
 पैशाचाद्यं पिशाचाद्या मागर्षं द्वीजजातयः ॥ (स. क. आ. २।९) केऽभूवनाद्वराजस्य
 राज्ये प्राकृतभाषिणः । काले धीमाहनादस्य के न संस्कृतपादिनः ॥ (स. क. आ. २।१४)
 नात्यन्तं संस्कृतेनैव नात्यन्तं देशभाषया । कथं गोष्ठीषु वपयन् लोके बहुमतो भवेत् ॥
 (स. क. आ. २।१९) श्रुतवन्ति सडमं स्त्रियाः प्राकृतं संस्कृतद्विपः । अपभ्रंशेन मुष्यन्ति
 (१७०५) स्वेन गात्रेन शुर्जराः ॥ (स. क. आ. २।१२) वदन् विज्ञापयामि त्वां
 स्थापिकारजिह्वाभया । गौडस्त्यजन्तु वा वाषायन्त्या नाऽस्तु सरस्वती ॥ (का. मी. ३३ पृः
 स. क. आ. २।१४) द्विभा प्रयुक्तेन च नादमयेन सरस्वती तन्मिथुनं तुनाव । संस्कार-
 पूतेन वरं वरेण्यं वधूं सुधार्थमिनिबन्धनेन ॥ (कु. सं. ७।६०) एतदोम्ला (?)
 मुरभिकुमुमं साम्यमेतद येन भस्ते सोमं विरचिनमिदमानयेतदस्य (?) । गालाकारो रचयति
 यथा साधु विज्ञाय कालं योज्यं वाभ्येधवद्वितृषिषा तद्देवानाभिधानम् ॥^{३९} गिरः

39 जाललक्षारप्रस्तावे मुद्रिते सरस्वतीकण्ठाभरणेऽयं सन्दर्भो नोपलभ्यते, परन्तु सर्वेषां
 प्रासन्निक इत्यनुमीयते । अन्तिमे श्लोके तु पाठान्तरं सन्धनीगर्भेण पाठेन दर्शितम् ।

पुनरुक्तवदाभासा विभिन्नाकारशब्दया ।

एकार्थतेव

भिन्नरूपसार्थकानर्थकशब्दनिष्ठमेकार्थत्वेनेव मुखेऽवभासनं^{४०} पुनरुक्तवदा-
भासः । स च

शब्दस्य

समज्ञाभङ्गरूपः केवलशब्दनिष्ठः ।

उदाहरणम्—

अस्त्रिधदेहशरीरः सहस्रारयिसूतनुसगपाद्वातः ।

भाति सदान्त्यागः स्थिरतायामवनितलतिलकः ॥३८३॥

धम्या दिव्याः प्रकृतिमधुराः प्राकृतधुराः सुभण्डोऽपमंशः सरसरचनं भूतवचनम् ।
(विगिताः पन्थानः किमपि कमनीयाश्च त इमे नियन्त्राः किं यत्तेषां स खलु निखिलेऽस्मिन् कवि-
दया ॥) विश्वधानामीष्टे गणपमधुरावातिभणितिर्निगदा वस्तेषां स इह कविराजो विनयते ॥
(बा. रा. ११११; स क. आ. २११६)

प्रमथकृता तु केपाविदेवानोचित्यपारतन्त्रपाटोपाभाषमात्रपर्यवसायित्वं केपाविदुल्ले-
खेवान्तर्भावः केपाविसु रसप्रकाश एवावरणत्वमिति प्राचीनानामनुगारेण पर्यव लक्षिताः ।
यदाहुः—(क. का. अ. २११३) वकोकिरनुप्रासो यमकं श्लेषस्तथा चितम् । शब्दश्चातङ्काराः
श्लेषोऽर्थस्यापि सोऽन्यस्तु ॥

अधुना शब्दार्थातङ्कारणोः मपदान्तरात् समवायद्वारममुं लक्षयते पुनरुक्तेति । यथा
चास्यैवमन्तेयामभ्यलङ्काराणांमुगयालङ्कारत्वं यदपि वक्ष्यति । सादावुप्रासयमकाभ्यां भेदं
दर्शयति विभिन्नेति । भिन्नरूपता च सार्थकानर्थकशब्दशब्दान्तरादिलाह भिन्नरूपेति ।
एतेऽप्ये ययोक्त्यावैक्यार्थां तयोर्मान एकार्थत्वं ऐवैव न तु वस्तु (४७०b) भूतेनेलर्कः । एतेन
पर्यवसानेऽन्यथात्वं दर्शयति, इतरथा दुष्टत्वापत्तेः । न चैवमस्यादुष्टत्वमात्रं सदतिरिक्तस्य
अविराजित्युत्पत्तिप्रकाशस्य वैविध्यस्य सङ्कोचात् । भिन्नरूपी यन्त्री यत्तेकार्थत्वप्रभात् पुनरुक्ता-
विव भातेवे स पुनरुक्तवदाभासो नामातङ्कार इत्यर्थः । शब्दस्येति सूत्रप्रतीकः । केवल-

४० मुखेऽवभासनमिति आपरधीविद्याचक्रविविधविनिर्णयः पाठः । 'अथवा
प्रतीक्षतेन्दुपानकृततपुःस्वयम्भारे' 'यत्त भिन्नरूपे पदे एकार्थवदभाषिते' इति एतत्
दर्शनात् । अतद्वारण्यस्येति 'आनुचारभाषनं' पुनरुक्तवदाभावमिति सूत्रम् ।
एकार्थत्वेन वाऽऽमुखे इति पाठः न्तरम् ।

चक्रासत्यङ्गनारामाः कौतुकानन्दहेतवः ।

तस्य राक्षः सुमनसो विबुधा पाद्वेवर्तिनः ॥३८५॥

तथा शब्दार्थयोरप्यम् ॥८६॥

उदाहरणम्—

तनुवपुरप्यनन्योऽसौ^४ करिकुञ्जररुधिररक्तखरनखरः ।

तेजोधाम महः पृथुमनसामिन्द्रो हरिर्जिष्णुः ॥३८६॥ (उ. वि. १)

प्रहणेनार्थनिरासः । अरीत्यादि अरीना र्थं ददौ इहा येषां तादृशाः शरिणो धानुष्कास्ता-
नीरयन्ति ये सूता वन्दिनः” (क. सं. ६० पृ.) । पादार्तं पतिसमूहः सारथिपवृतिभिः
सह वर्तत इति सत्तामानस्या हेतुभूतया स्थिरतायां सत्यामगः पवैतः स अवनितलतिलको
भाति । अकासतीत्यादि । “अङ्गनेप्पारामा उपवनानि अङ्गनाभिः शोभनाश्च । अर्तकार्थ-
तया प्रतिभाती देहशरीरशब्दौ सार्थकौ सभङ्गौ प्रतिभाते इति पीनरूपसम्भावना । सारथि-
सूतशब्दौ सार्थकावभङ्गो दानत्यागशब्दावनर्थकौ सभङ्गौ, अङ्गनारामा इत्येतावनर्थावभङ्गौ
देहशरीरादिवदिद् शब्दयोर्भङ्गाभावात् ।” (क. सं. ६० पृ.) निजैव रूपेणैवावस्थितयोरनयो-
“वपलभ्यमानमुपामि शब्दानामुपरि शब्दार्थपीनरूपमुदाहरति तस्यैति । सुमनसः
शोभनचित्तस्य राक्षः सुमनसो देवा विबुधाश्च । तव एवात्मेकार्यताभ्रनः ।” (क. सं. ६० पृ.)

“तथा शब्दार्थयोरप्यमिति सूत्रप्रतीकः । यथा तनुवपुरित्यादि—तनु सख्यं
करिकुञ्जरा कारणप्रेषाः “इन्दारक- (१७१०) नागकूपरेः पूज्यमान”मिति (पा. २।१।६२)
समासः । रक्षाश्लुडिताः । (क. सं. ६० पृ.) विभिन्नाकारशब्दोति समासे संख्या न
विवक्षितेति भिन्नरूपाणां वद्गुणानामपि शब्दानामभिधेयत्वभ्रमे पुनरुक्त्यदाभासः । तद्वत्तो
दर्शयति तेज इत्यादि”^५ (क. सं. ६० पृ.) । तेजसो धामान्याध्यास्तेत्रस्त्रिस्तेषां

४। अल मूलस्थपद्ये ‘तनुवपुरप्यनन्योऽसौ’ इति प्राचीनानां धीधरनएकीदासधोविद्या-
चक्रवर्तिप्रभृतीनां पाठः । धीधरधोविद्याचक्रवर्तिनोश्च टीकाशोरजपन्यपदे
प्लाहयानादर्थमेव नएकीदासस्य ‘कृशशरीरोऽप्यदृष्टवैपराकमशाली’ति विवरणेनेदं
सूच्यते ।

५। उद्धटप्रन्धे काम्पालङ्कारसारसंमदे तेनेदं प्रथमं परिहृयत्वादावेवास्त्योक्तं ।
इवकेनालङ्कारसंमदे पुनरर्थालङ्कारतयैवास्व निर्दशः । उभयोर्मोदुक्षलित्योः
सङ्कलनेनात्र पाठोद्धारः कृतः । अयमेव पाठो इवकस्यैवातुयायो ।

अत्रैकस्मिन् पदे परिवर्तिते नालङ्कार इति शब्दाश्रयः, अपरस्मिन्
परिवर्तितेऽपि स न द्वीयत इत्यर्थनिष्ठ इत्युभयालङ्कारोऽयम् ।

इति काव्यप्रकाशे शब्दालङ्कारनिर्णयो नाम
नवम उल्लासः ॥

मह उत्सवः । इन्द्रः स्वामी, हरिः सिंहः, जिष्णुः जयशीलः । अत्रैकस्मिन्निष्ठ—
पदपरित्यागमा सहिष्णुत्वमसहिष्णुत्वञ्चैवानयोरेतद्वारयोर्निमित्ते । तदिह तनुशब्दपर्याय-
सूचनादिशब्दोपादानेऽलङ्कारता न प्रसरतीति शब्दाश्रितत्वं, वपुःशब्दपर्याये तु
शरीरादिशब्देऽप्युपात्तेऽलङ्कारता पदत इति सतार्थालङ्कारता । एवं करिकुशर इत्यत्र
कुशरशब्दः श्रेष्ठादिना परिवर्तनं न सहते, करिशब्दस्तु सहत एव, तथा तेजोधाम
इत्यादावपि । एवं त्रिवन्तापेक्षया पुनरुक्तवदाभासो द्रष्टव्यः । यथा भुजङ्गकुण्डली
व्यक्तशशिगुम्फाद्युशीतयुः । जगन्त्यपि सदाऽवागादम्याच्चेतोहरः शिवः^{४३} ॥ (श्रीकण्ठस्तवे
अ. सं. १२ पृ.) ।

इति महासांनिध्यविमहिम्नीधीधरविरचिते काव्यप्रकाशविवेके
नवम उल्लासः ।

अथ दशम उल्लासः

अर्थोलङ्कारानाह—

साधर्म्यमुपमा भेदे

उपमानोपमेययोरेव न तु कार्यकारणादिकयोः साधर्म्यं^१ भवतीति तयोरेव समानेन धर्मेण सम्बन्ध उपमा । भेदग्रहणमतन्वयव्यवच्छेदाय ।

अथायत्तिद्वाराणां प्रस्तावः । तत्र चोपमेव प्रसारवैचित्र्येणालङ्कारबीजभूतेति तामेव प्रथमं निर्दिशति साधर्म्यमिति । अर्थप्राप्तं व्याचष्टे उपमानोपमेययोरेवेति— उपमीयते सादृश्यमानीयते येनोद्भूतगुणैरनन्यतदुपमानं, यद्— (१७१६) उपमीयते सादृश्य-मानीयते न्यूनगुणं तदुपमेयम् (का. भा. सू. च. ४।२।१) । अत एव पार्थेन धनुर्धरान्तर-मुपमीयत इत्याहुः । विदत्तया^२ तु यया चन्द्र इव मुखं कामिन्यास्तथा सुन्दरिव चन्द्रो यामिन्या इत्यपि । न कार्यकारणादिकयोरिति—आदिपदेन वाच्यवाचकलक्ष्यलक्षक-लक्ष्यामिश्रवृत्तीनां परिग्रहः । समानस्य सादेयो रूपमिति व्याचष्टे समानेनेति । तद्विद्यार्थ-माह सम्बन्ध इति । तदुक्तं “यत्र किञ्चित् सामान्यं कश्चिद्विशेषः स विषयः सदृशताया इति” (अ. स. ३१ पृ.) । उपमितिर्ह्युपमा ‘आतथोपसर्ग’ (पा. ३।३।१०६) इति क्रिया भावे अह् । कविप्रतिभोत्प्रेषितवाक्यवाक्ययोरित्येवं सर्वलालङ्कारतायां बीजम्^३, अत एव गौरिव गवयः, समुद्रः कुण्डिकेकेकेयेनमादौ नालङ्कारता । ननु चोपमानमुपमेयश्च परमाधेयः धृषणभूतमेव तत्किं भेदग्रहणेनेत्याह—अनन्वयव्यवच्छेदायेति । अस्य च

- १ ‘साधर्म्यं सम्भवती’ति मूले पाठः साधोयान् ।
- २ न तु पदार्थनैयत्यनेत्याशयः ।
- ३ यदाह कुन्तकः “अलङ्कारितङ्कार्थमपोद्भूत निवेच्यते । तदुपायतया तत्त्वं लालङ्कारस्य काम्यता ॥” ‘वस्तुमात्रं शोभाऽतिशयशून्यं न काम्यव्यपदेशमर्हति । ...अपरा कविकौशलशालिनी । निर्मितनिर्तनोल्लेखलोकातिक्रान्तगोचरा ॥’ इत्यादिभि-रलङ्कारलक्ष्यसूचनपरैरन्वयैरभिधानैः । अन्त्य उदारे अपरा वस्तुवक्तव्या विलक्षणा । लोकातिक्रान्तगोचरेत्यस्या एव अभासोक्तिव्यतिरिक्ता वक्रोक्तिरिति भागदोषज्ञा संज्ञा । सा च कविप्रतिभोत्प्रेषिता क्रियागोचरा राक्षसोन्मथितव्यव-सुच्यते ‘कविप्रतिभोत्प्रेषितत्वेन चालन्तमगम्यभाष्यमप्युपनिबन्धमानं समग्रसत्तां ग्राह्यं’ इति ।

पूर्णा लुप्ता च

उपमानोपमेयसाधारणधर्मोपमाप्रतिपादकानामुपादाने पूर्णा । एकस्य द्वयोस्त्रयाणां वा लोपे लुप्ता ।

साधुप्रिमा ।

अत्रोत्तरार्थं च भवेद्वाक्ये समासे तद्धिते तथा ॥८७॥

अप्रिमा पूर्णा । यथेवादिशब्दा यत्परास्तस्यैवोपमानताशतीतिरिति यद्यप्युपमानविशेषणान्येते तथापि शब्दशक्तिमहिम्ना ध्रुत्वैव पठ्यीयत् संवन्धं

पूर्णत्वलुप्तत्वादिभेदाद्बहुविधत्वं यथा चिरन्तनालङ्कारकारैकत्वं तथैव दर्शयति । ततोपमानादीनां बहुषामुपादाने पूर्णा । ततः साधारणधर्मोपमानस्य चोपमाद्योच्यते चैत्येकस्य धर्मोपमाद्योतकयोर्धर्मोपमानयोर्वपमाद्योतकोपमेययोर्वेति द्वयोः, धर्मोदीनानामन्यतराणामिति त्रयाणां लोपे लुप्ता । ध्रुतिनिरन्तरार्थनिष्ठः शब्दस्यापारस्पर्यप्रतिपादित्वा श्रौती तद्विरोधा त्वार्थीति पूर्णा द्विधा । अत्येकं वाक्यसमासतद्धितमस्येति दोषः ।

मनूरामेन (१७२०) साङ्गदसम्बन्धान् उपमेयादीनां प्रयोगे कथं श्रौतीरगिलासङ्गपाद—
यद्यपीति । उपमानस्य विशेषरूपतया व्यपस्थापनानि । परिहरति—
तथापीति । शब्दशक्तिभागाभ्येन प्रतिपादकत्वे दृष्टान्तमाह—यद्यपीति । यथा राहः पुरुष
इत्यादी पठ्यी यत् उत्तरा तदेव विहितमिदं सम्बन्धसोभयाध्ययनमिति तत्वेदमपि सुतविभक्ति-
कमवयवमेकस्यापि विधास्तदुक्तयात्रय सम्बन्धवगिभ्यगतिः । कर्त्तुं पुनरपि राह एव पठ्यो न

४ 'वोपमे'ति 'ल' पुलके पाठः ।

५ उपमानस्य विशेषरूपतया व्यपस्थापनानि इति (६) पुलके पाठः । अतः तु
मातृशान्धादिकानवधानात्, अन्यमातृसाधुतरको भेषिननिष्ठा पृथक्कृतोद-
लुङ्कारपल्लवान्तनिवेशः । त चेत्वं 'नाति व्यपस्थापनविधिस्तथा भवति.....
अतः नातिके नातिमहते सतोयादायनुमाने.....यन्निवृत्त्याभातिः ।
द्वितीयानुमाने भोजननोपपत्तेः.....पार्थिवान्नवृत्त्यं प्रत्यक्षदत्तं न चापि प्रदीये
साध्यमिति । ननु 'कमानवस्थापितृगादित्वे कर्मावस्थापिते उदयपरास्यान-
तिदो यावत् नाना' तुदिरातिरित्यनुक्तं दत्तं, अथानु ननु सनापथापि
तुदिराति नना दत्तः । अथ दुर्धनपुष्टेनदत्तपुष्टया विनाशः । नैव
कर्मविभागः । समग्रमुक्तं अन्तर्गतं दत्तान्, दत्तान्नान्नवृत्त्यमेव तु न
तथेति त्रयपदयो निर्दिष्टः ।

तद्वत् "तेन तुल्यं क्रिया चेद्वति"- (पा. ५।१।११५) रित्यनेन विहितस्य वतेः स्थितौ । "इवेन नित्यसमासो विभक्त्यलोपः पूर्वप्रकृतिस्यत्वं च" (पा. २।१।४ वाः) इति नित्यसमासे 'इव'सम्बन्धयोगे समासगा । क्रमेणोदाहरणम्—

तुल्यता द्विरूपं सादृश्यम् । तद्वदिति 'तेन तुल्यं क्रिया चेद्वति'- (पा. ५।१।११५) रित्यत्र क्रिया साध्यत्वभावा विवक्षिता । तद्विधीयते तुल्यमिति । तथाभूता च क्रिया क्रिययोपपद्यते । प्रातिपदिकन्तु उमेति तुलीयासमर्थं द्रव्यवाचि । अतः सामर्थ्यात् प्रातिपदिकापेक्षमभेदक्रियायां यतमानात् प्रत्ययो भवतीति विज्ञायते न तु मुख्यवृत्तौ, असम्भवात् । ततश्च 'मादृशणत्वं चतुर्विधमिति', 'होरेवमन्तं पिबतीत्येवमादयः प्रयोगाः सिध्यन्ति । मादृश्यादिराब्दानां मादृश्यादिस्वात्म्ययवादिक्रियास्तु साहचर्यादुल्लेखान्निध्नं चतुर्विधस्यानामभ्यननादिक्रियाणां तुल्यत्वात्तुतोवाङ्मयमेव मादृश्यादिराब्दानामुपपद्यते । तद्विधं क्रियासामर्थ्यपर्यालोचनयाऽत्र तुल्यताप्रतीतिरित्यर्थत्वम् । (१७२६) एवञ्च देवदत्त इव स्थूलः, यद्वत्त इव गोदानित्यादौ सप्तमोपभ्रान्ततयोरभावेऽपि क्रियाग्रहणादेव 'तत् तद्वत्वेव' (पा. ५।१।११६) इत्यत्र वतिर्दृष्टव्यः ।

कथं पुनः क्रियाशब्देन गुण उच्यते ? क्रियापूर्वकत्वात् । स्वीकृत्युपयोगादि स्थूलो भवति गोसम्यक्भावा गोमानिति । नन्वेव' इति क्रियाग्रहणमपि न वर्तय्यम् ; प्रवर्तना(ता)-मविशेषेण 'तेन तुल्यं'नित्यस्मिन्नर्थे वतिः । तत्र तद्वत्वेत्यनेन नार्थः सूत्रारम्भेण, तद्वत्त्वं (पा. ५।१।११७) इत्येतदप्युपमानतो न व्यतिरिच्यते । यद्विधृतं राजानमर्हति तद्राज-सदृशमेव भवति । एवञ्च 'तेन तुल्यं क्रिया चेद्वति'रित्येतावति स्थिते(वातिवृत्ते) ? तथाचाह चन्द्रगोमो 'इवे(व)वति'रिति (च. पा. ५।१।११५) ।

नन्वेवं गौरिव गवय इत्यादिषु वतिः प्राप्नोति ? नैषम्, उपमायां वतिर्नोपमाने । यद्यपि 'इव' सन्देशेनयमपि शोध्यते तथाऽप्यन्यदेवीपम्यमन्वदेवोपमानम् । भूयोऽयव-सादृश्ययोगात्पुनमा यथा चन्द्र इव शुभम् । सादृश्यात् सदृशप्रतिवस्तिरुपमानम्, यथा गौरिव गवय इत्याद्यामेतत् । मादृशणत्वं चतुर्विधं द्रव्ये भज्यति पठतीत्यादिवास्तु क्रियासु न विद्येयोऽवगम्यत इति तत्प्रतिपत्तये क्रियाविशेषोऽपर्यं प्रयोज्य इति वाक्यविषय एवात्र प्रयोगः प्रकरणादिना वा तत्प्रतिपत्तिरिति तुल्यमेव । 'सागान्यान्त्येन भूयाति गुणायववर्त्मणाम् । निप्रप्रधानवामान्यम्यक्तिः सादृश्यमुच्यते ॥' इति श्रोताविताः । सदृशमिति कदा वत् प्रतीयते तत् सादृश्यम् । न (१७३३) ऐतदप्यवगम्यनिन्निर्वापान-

स्वप्नेऽपि समरेषु त्वां विजययन्तीं मुञ्चति ।

प्रभावप्रभवं कान्तं स्वाधीनपतिका यथा ॥३८६॥

चकितहरिणलोललोचनायाः क्षुधिं तरुणाद्यन्तारहारिकान्ति ।

सरसिजमिदमाननं च तस्याः सममिति चेतसि संमदं विधत्ते ॥३८७॥

मात्रणाप्रतिभासमानात् । न च लिङादिगम्यम् । उदनुसन्धानविरहिणोऽपि सादृश्यप्रतीतेः ,
 १० प्रत्यक्षादिविषयीभूतद्रव्यादिवदार्थातिरिक्तत्वाच्च । तथाहि न तावद्द्रव्यं गुणं कर्म वाऽ
 गुणत्वाद् गुणवृत्तित्वादिभावाद्हेतुत्वात्, [न] सामान्याद्यन्यतममगुणतव्यावृत्त्येदुद्धप-
 हेतुत्वात् । अतः पदार्थान्तरमेवेति प्राभाकराः । “परस्परविरोधे हि न प्रकारान्तरस्थितिः ।
 नैकताऽपि विरुद्धानामुक्तिमात्रविरोधतः ॥” (न्या कु अ ३।८ का) इति न्यायाद् भावाभावा-
 भ्यामन्य प्रकारं शङ्कितुमपि न शक्यम् । तथा च विधिरूपतया प्रतीयमानस्याभावत्वं न
 वक्तव्यम् ।^{११} भावरूपस्य गुणवन्निर्गुण्येति चेत् ? तत्र प्रथमे द्रव्यत्वे द्वितीये स्वाधितमनाधित
 चेति । तत्र द्वितीये समवाय एवावस्थानयात् । आधितं तु सामान्यवन्नि सामान्यं चेति ।
 प्रथमे तु स्वप्नद्रव्यमल्पद्रव्यं वा ? एतद्व्यथासह्यं कर्म गुणधः । निःसामान्यं निर्गुणम्
 आधितं त्वेकाधिततमेकाधितचेति । एतदपि यथाभेदं विदोष सामान्यवन्ति । अतः
 सादृश्यमेवानेका विधानात्तादव्यनानिरिच्यते । अनात्तादव्यमप्यधीन्य स्थातुमुत्तद्वृत्ते शक्ति-
 सत्त्वावदिति नैयायिका (न्या कु अ ३।८ उ १६३-१६४ पु) । एतद्वृत्तावस्थानीमासा
 मन्धगौरवभयात् प्रकृतानुपयोगाच्च नेह प्रतन्यते ।

स्वप्नेऽपीत्यादि—प्रभावप्रभवं कान्तमित्यनेन धोरण्यद्वारादिमत्त्वं परायति । अष्टासु
 नायिकास्त्रासत्रायत्तरमणोत्कृष्टनायिका स्वाधीन-(173b) पतितेऽप्युच्यते (ए ह १।२३) ।
 या उपमानं, विजययन्तीरूपमेव यथाशब्दो योत्कृष्टः, अपरिलोको धमे । स च सम्बन्ध-
 भेदाद्भिन्नोऽप्येकजातीयतया साधारण इति चतुर्णां गुणाद्यो वाक्यगम्येयं पूर्णा धीती ।
 चकितेत्यादि—क्षुधिं ईर्ष्याये । अनाति पूर्ववत् तरुणाद्यन्तारहारिकान्तित्वं साधारणो

१० अत्रापि भीमांशङ्करणा सादृश्यसातिरिक्तपदार्थस्वीकारे गौरवं नैयायिक-
 पुर्वाणामुपयनानाचार्याणां म-बोद्धारेण सूचितम् । परं प्रकृतानुपयोगाच्च नेह प्रतन्यते
 इति टीकाकृमन्त-यमलङ्कारशाले तद्व्यतिरेकं समयेन विषयविवेचनं विपश्चिदा-
 लोचनमर्हतीति स्मरन्तीति । मेधिलपण्डितराजादय एव साधर्म्यं सादृश्य-
 मित्यर्थं इत्याद्यभिदधति ।

११ ‘न वक्तव्यम्’ इति च पुस्तके नास्ति ।

अत्यायतैर्नियमकारिभिर्द्वतानां दिव्यैः प्रभाभिरनपायमयैरुपायैः ।

शौरिर्भुजैरिव चतुर्भिरदः सदा यो ^{१२}लक्ष्मीविलासमवनैर्भुवनं यभार ॥३८८॥

(क. प्र. ११३.६)

अवितथमनोरथपथमथनेषु प्रगुणगरिमगीतश्रोः ।

सुरतस्तद्वशः स भवानभिलषणीयः क्षितीश्वर न कस्य ॥३८९॥

गाम्भीर्यगरिमा तस्य सत्यं गङ्गाभुजङ्गवत् ।

दुरालोकः स समरे निद्राधाम्पररत्नवत् ॥३९०॥

स्वाधीनपतिका कान्तं भजमाना यथा लोकोत्तरचमत्कारभूस्तथा जयधी-
स्त्वदासेवनेनेत्यादिना प्रतीयमानेन विना यद्यपि नोक्तेर्वैचित्र्यं, वैचित्र्यञ्चाल-
लङ्कारः, तथापि न ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यव्यवहारः । न खलु व्यङ्ग्यसंस्पर्श-

धर्मः । सम्मदा हर्षः । समशब्दो योक्तक इतीगमार्थः । अवितथेत्यादि—सुरतव-
स्तद्वश इति 'पूर्वसदृशे'-(पा. २।१।३१)त्यादिना समासः । तद्विशगम्या यथा गाम्भीर्ये-
त्यादि । भुजङ्गः कानुकः ^{१२} । अत्र गङ्गाभुजङ्गस्यैव गाम्भीर्यं गरिमा तत्सौतोकार्यं वृत्तिः ।
आधी यथा 'दुरालोक' इत्यादि । अम्युररत्नं सूर्यः । स यथा प्रतापातिरायादृशेनाव-
लोक्यते तथा वर्णनीयोऽपि निद्राधर्माकारतया दुरालोकतया वर्णनीयसम्बन्धिन्यास्तस्या-
स्तद्वशतेति तुल्यक्रियार्थेऽनन्तरितिरिक्तार्थेऽनुपमा ^{१३} । यद्यप्यत्र स्वाधीनपतिकेलादानुपमाया
विषये ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यता सम्भवतस्तथापि (न) तद्व्यवहारः । ^{१४}अत्र हेतुनाह—न

१२ अत्र अत्यायतैरित्यादिमूलोदाहृते कण्ठिकाभ्युदयकाव्यपदे भीमरेखाभ्याकृते
'सदा यो' इत्यस्य स्थाने 'सदायो' इत्यपि समग्रतः पाठः । 'अयः शुभाचदो विधि'-
रिति श्लोकात् श्लेषपुष्टिः ।

१३ 'रणाश्रमेधे पशुवामुपगता' इतिचरित भुजङ्गपदेनानुचितार्थता प्रकृता । सा य
'शशी दिवसधूमर' इत्यादानुदाहरिष्यमाणे सहचरनिप्रतेव रूपमपि सोढव्या ।

१४ 'न चाभ्युपमाया सदृशस्य वाच्यतया सादर्यस्यावाच्यत्वेनान्वाप्तिरिति वाच्यं
शक्यतावन्निर्दृष्टवाच्यत्वेऽपि सक्रियत्वेन तस्यापि वाच्यत्वादिति रासगमे
गाभाभाः ।

१५ ननु निर्व्यङ्ग्यता उदाहरिष्यन्तामलङ्कारा येन विषयविशेषः स्यादित्याह—तद्व-
दित्यनेनेति । यद्यपि मूलोक्तं काम्यं निद्राव्यवहारोपायां शुद्धमुदाहरणं यन्वाधी-

स्वप्नेऽपि समरेषु त्वां विजयथीर्न मुञ्चति ।

प्रभावप्रभवं कान्तं स्वाधीनपतिका यथा ॥३८६॥

चकितहरिणलोललोचनायाः क्षुधि तरुणाक्षतारहारिकान्ति ।

सरसिजमिदमाननं च तस्याः सममिति चेतसि संमदं विधत्ते ॥३८७॥

मालयाप्रतिगातमानात् । न च लिङ्गादिगम्यम्, तदनुगमनविरहिणोऽपि सादर्यप्रतीतेः,
 १० प्रत्यक्षादिविषयीभूतद्रव्यादिपदार्थोक्तिरिहत्वाच । तथाहि न तावद्दुर्लभं गुणः वनं वाऽ-
 गुणत्वाद् गुणवृत्तित्वादिभागाहेतुत्वात्, [न] सामान्याद्यन्यतममनुगतव्यावृत्त्येवदुर्लभ-
 हेतुत्वात् । अतः पदार्थान्तरमेवेति प्रामाण्यकराः । “परस्परविरोधे हि न प्रकारान्तरस्थितिः ।
 नैकताऽपि विरुद्धानामुक्तिमालविरोधतः ॥” (न्या. कु. अ. ३।८ का.) इति न्यायाद् भाषाभावा-
 ध्यानमयः प्रकारः शङ्कितुमपि न शक्यः । तथा च विधिरूपतया प्रतीयमानस्याभावत्वं न
 वक्तव्यम् ।^{११} भावरूपश्च गुणवन्निर्गुणं चेति ? तत्र प्रथमे द्रव्यात् द्वितीये त्वाधितमनाधितं
 वेति । तत्र द्वितीये सम्बाध एवानवस्थाभयात् । आधितन्तु सामान्यवति सामान्यं वेति ।
 प्रथमे तु स्वन्दरूपमस्वन्दरूपं वा ? एतद्व्याससंबन्धं कर्म शुण्ध । निःसामान्यं निर्गुणम्
 आधितं त्वेवाधितमनेनाधितमेवेति । एनदपि यथार्थदर्शनं विशेषः सामान्यमेवेति । अतः
 सादर्यमेवानेका विधामासाद्यत्रानिरिच्यते । अनासाद्यत्र पदार्थभूय स्वाधुमुत्तमहते शक्ति-
 संबन्धवादिति नैयायिका (न्या. कु. अ. ३।८ इ. १६३-१६४ वृ.) । एतद्व्यापलनीमासा
 मन्धगीरबभयात् प्रकृतानुपयोगाच्च नेह प्रतन्यते ।

स्वप्नेऽपि स्वादि—प्रभावप्रभवं कान्तमिलनेन वीर्यश्रारादिमत्त्वं दर्शयति । अष्टाशु
 नाविनासासमायत्तरमणोवृज्जठान्विता स्थापन-(१७३b) पविनेष्टुप्यते (द. ह. २।३३) ।
 सा उपमानं, विजयथीरूपमेवं यथाशब्दे शीतकं, अपरित्यागो धर्मः । स च मन्धमन्ध-
 भेदाद्विभोऽन्वैकजातीयतया साधारण इति चतुर्णामुपादाने वाक्यगम्येवं पूर्णं धीवी ।
 चकितेलादि—क्षुधि ईर्ष्याये । अलापि पूर्ववत् तरुणाक्षतारहारिकान्तित्वं साधारणो

१० अलापि भीमासम्पत्तौ सादर्यस्यातिरिक्तपदार्थलोकारे गौरवं नैयायिक-
 धुर्याणामुदमनाचार्याणां मन्धोद्वारेण सूचितम् । पर प्रकृतानुपयोगाच्च नेह प्रतन्यते
 इति टीकाश्रमन्तव्यमलद्वारास्ते तद्गतेनेव समयेन विषयविवेचनं विपथिदा-
 लोचनमर्हतीति स्वीकरोति । नैथिलपण्डितराजादय एव साधर्म्यं सादर्य-
 मिलनं इत्यादिभिदपति ।

११ ‘न वक्तव्यम्’ इति ‘अ’ पुस्तके नास्ति ।

अत्यायतैर्नियमकारिभिरुत्तानां दिव्यैः प्रभाभिरनपाद्यमयैरुपायैः ।

शौरिर्भुजैस्त्रिचतुर्भिरेव सदा यो ^{१२}लक्ष्मीविलासमधनैर्भुवनं वभार ॥३८८॥

(क. अ. १।३६)

अवितथमनोरथपथप्रथनेषु प्रगुणगरिमगीतधीः ।

सुरतसदृशः स भवानभिलषणीयः क्षितीश्वर न कस्य ॥३८९॥

गाम्भीर्यगरिमा तस्य सत्यं गङ्गाभुजङ्गवत् ।

दुरालोकः स समरे निद्राधाम्भररत्नवत् ॥३९०॥

स्वाधीनपतिका फान्तं भजमाना यथा लोकोत्तरचमत्कारभूस्तथा जयध्री-
स्त्वदासेचनेनेत्यादिना प्रतीयमानेन विना यद्यपि नोक्तैर्धैर्विज्यं, वैचित्र्यञ्चा-
लङ्कारः, तथापि न भवनिगुणीभूतव्यङ्ग्यव्यवहारः । न खलु व्यङ्ग्यसंस्पर्श-

धर्मः । सम्मदा ह्यः । समशब्दो योतक इतीयमर्थः । अवितथेत्यादि—सुरतस-
दृश इति 'पूर्वसदृशे'-(पा. २।१।३१)त्यादिना समासः । सदृशतमस्या यथा गाम्भीर्य-
सादि । भुजङ्गः कामुरः^{१३} । अत्र गङ्गाभुजङ्गत्वेव गाम्भीर्यं गरिमा तस्यैतोवार्थं पति ।
आधी यथा 'दुरालोकः' इत्यादि । अभ्यरत्नं सूर्यः । स यथा प्रतापातिशयादस्तेनाव-
लोक्यते तथा वर्णनीयोऽपि निद्राधमस्योक्ततया दुरालोकतया वर्णनीयसम्बन्धिभ्यास्तस्या-
स्तुल्यतेति हृत्यक्रियार्थेऽन वतिरिवाधी^{१४}यमुपमा ।^{१५} यद्यप्यत्र स्वाधीनपतिकेत्यादावुपमाया
विषये भवनिगुणीभूतव्यङ्ग्यं सम्भवत्तथापि (न) तद्यवहारः । ^{१६}अत्र हेतुमाह—न

१२ अत्र अत्यायतैरित्यादिमूलोदाहृतो कण्विण्याभ्युदयकान्यपथे श्रीधरेणाभ्याकृते
'तदा यो' इत्यस्य स्थाने 'सदा यो' इत्यपि समभवत्. पाठः । 'यसः शुभावहो विधि'-
रिति श्लोकात् श्लेषगुणः ।

१३ 'रणाधमेधे पशुतामुपायता' इतिवदत्त भुजङ्गपदेनावुचितार्थता प्रसङ्गा । सा च
'शरो दिवसपूर्ण' इत्यादावुदाहरिष्यमाणे सहचरभिरत्रैव कथमपि खेदव्या ।

१४ 'न चाभ्युपमाया सदृशस्य वाच्यतया सादर्यस्यावाच्यत्वेनाव्याप्तिरिति वाच्यं
शययतावच्छेदकसारस्येऽपि अक्रियत्वेन तस्यापि वाच्यतादि'ति राजगणे
नामाभावाः ।

१५ ननु निर्व्यङ्ग्या उदाह्रियन्तामनश्वरा येन विषयविशेषे सादित्वाह—तद-
द्वित्येनेति । यद्यपि तृतीयो काव्यं त्रिप्राह्वयमतप्रासादो युद्धमुदाहरणं शब्दायां-

परामर्शादत्र चास्तामतीति, अपि तु वाच्यवैचित्र्यमतिभासादेव । रसादिस्तु व्यङ्ग्योऽर्थोऽलङ्कारान्तरं च सर्वत्राव्यभिचारीत्यगणयित्वैव तदलङ्कारा उदाहृताः । तद्वद्वितत्वेन तदाह्वियमाणा चिरसतामाचहन्तीति पूर्वापर-चिरुद्धाभिधानमिति न चोदनीयम् ।

तद्वत् धर्मस्य लोपे स्यान्न थीती तद्धिते पुनः ।

धर्मः साधारणः । तद्धिते कल्पयादौ त्याज्यैव । तेन पञ्च । उदाहरणम्—

सखिवि । ‘अलङ्कारान्तरञ्चेति—तर्ह्यनुप्रासादिछन्दस्य(१)मपि काव्ये व्यवहारी यदा व्यभिचारितयैव गण्येत तदा तेन सहोपगमाऽऽदीनां सङ्घटनमृष्टी स्यातामिति केवलस्यैषा विषयो नावश्य्येत’^{१६} । तद्वद्वितत्वेन विवक्षितम् । स चास्फुटतरो रसादिरर्थः । तथा-अलङ्कारान्तरागिति ‘नपुंसकमनपुंसकेनैत्येकशेषः (पा. १।२।६३) । अस्फुटश्च रसादि-गुणी (१७४३) भूतव्यक्तेय गृहीत इत्यस्फुटतरोऽत गृह्यत इति संस्पर्शपदेन भवितुम्’ (क. सं. ६१ पुः) ।

अथ लुप्तोपमा प्रपञ्चयति तद्वद्विति, पूर्णवद्वाच्यसमासयोः प्रत्येकं भोक्ताधी चेति पक्षभा । कल्पयादौ कल्प-जातीयोपादि । तत्रैव वाक्ये गम्या लुप्तोपमा यथा—

लङ्काराणावतया तस्मिन्मालङ्काराण्ये व्यवस्थापनात्, यथा निरलङ्कारमुत्तमं काव्यं रसभूतैः, न यस्त्वलङ्काराणां रसभूतो निबन्धो यथा चित्तविषये ध्वनिवादिनां तथाऽपि तद्विषयविभागलोभादुदाह्वियमाणा न चमत्काराय । इत्थं गुणीभूत-व्यङ्ग्यमालङ्कारान्तरयोः सङ्घटनेऽन्वयोद्धारमुदेवालङ्कारा उन्नेतुं शक्याः । वस्तुतस्तु ध्वनिवादिनोऽपि समीक्ष्य विविधेयितानामालङ्काराणां व्यङ्ग्यचामालङ्काराणाञ्च चमत्कारमतीति चेति । एवमप्यप्राचीनानां कविविमर्शकानां पण्डितराजजगन्नाथ-चरणाणां ‘निर्दूषणा गुणवतो रसभावपूर्णो सालङ्कृतिः ध्वन्युत्प्रेरणलवण्यराजिः । सा मानकीनकविष्वेव मनोऽभिहामा रामा वृत्ताऽपि हृदयान्मन नापयाती’त्यादि-लालङ्कारसिद्धान्तसूचके पद्ये रसगङ्गाधरे द्वितीयानने च सर्वत्रैव समं वाच्य-व्यङ्ग्यशोभयोरेवालङ्कारजात्योरालोचनम् ।

- १६ एवमेव प्राचीनैरानन्दवर्धनादिभिस्तदनुयायिभ्यो रसगङ्गाधरादिकारेखालङ्काराणां वाच्यप्रतीयमानादृष्टभेदद्वयेन स्वीकारेऽपि वाच्यप्रतीयमानयोर्वैजात्यात् सङ्घट-संघटिचिन्ता कृता ।

धन्यस्यानन्यसामान्यसौजन्योत्कर्षशालिनः ।

करणीयं वचश्चेतः सख्यं तस्यामृतं यथा ॥३९१॥

आकृष्टकरवालोऽसौ संपराये परिभ्रमन् ।

प्रत्यर्थिसेनया दृष्टः कृतान्तेन समः प्रभुः ॥३९२॥

करवाल इवाचारस्तस्य वागमृतोपमा ।

विपकल्पं मनो वेत्सि यदि जीवसि तत्सखे ॥३९३॥

उपमानानुपादाने वाक्यगोऽथ समासगा ॥८८॥

सअलकरणपरवीसामसिरि^{१७}विअरणं ण सरसकव्यस्स ।

दीसद् अद्वय पित्तमग्ग सरित्ते अंसंसमेत्तेण ॥३९४॥

(गा. ख. वे. ६६५)

‘कव्यस्से’त्यत्र ‘कव्यसम’मिति ‘सरित्’मित्यत्र च ‘णूण’मिति पाठे एवैव समासगा

धन्यस्येत्यादि । वचनामृतयोः साधारणो घर्मो भाषुर्यादिः प्रसिद्धो यथा शब्दसामान्या
दनिर्दिष्टोऽपि प्रतीयते । एवमुत्तरत्वापि दृष्टव्यम् । आर्था यथा, आकृष्टेत्यादि । अत्र
साधारणधर्मो दिनाशक्त्यादिः प्रतीयमानः । समासगम्या शब्दोपमा धोती यथा—
करवालेत्यादि—अत्र पूर्वैव दिवशब्देन समासः, साधारणधर्मो दारणत्वादिः । वागमृतोप
मेति पूर्वैव समासः । उपमाशब्दयोगत्वा [वा] र्थः । सैव तद्विगतस्य यथा—
विपकल्पं मनो वेत्स्यीति । अत्र यद्यपि विषमिव विषमित्युपचारवृत्त्योपमानशब्दोऽप्युपमेदे
ननसि वर्तते तदथ सार्थ एव सार्थिकः कल्पप्रत्ययस्तथापि गुणभूत उपमानार्थमनिधत्ते,
शब्दशक्तित्वाभावात्, यथा शुक्रादिभ्यस्तरदादि । यथा, अर्थः शुक्रः, अथवा शुक्रः,
अवमनयोरविशयेन शुक्र इत्युक्ते शौक्यस्यैव प्रथमं गम्यते न तु शौक्यवत्तत्त्वेदिदं
विषयदर्शं मन इत्यर्थो न तु विषमेवेति । तस्मादुपमायां एव हीदमुदाहरणं न तु रूपनयेति ।
यदि जीवसीति यद्योगे भविष्यति वर्तमानप्रत्ययः (पा. ३।३।१११ इः) ।

अथोपमानस्य लोके तद्विषयस्य सतो (174b) विदितत्वाभावात् वाक्यसमासगम्यत्व-
मेव सम्भवतीतीर्य द्विधा, न धोतीति सम्बन्धः । सअलेत्यादि—सकलकरण-
परनिधामधीविवरणं न सरसकाव्यस्य । दृश्यतेऽथवा ध्रुवते सदृशमंशांशमात्रेणेति^{१८} ।
सरसकाव्यपदं नोपपद्यते सदृशमिन्द्रियाणां परनिर्द्वैतिर्न न ध्रुवत इत्यर्थः । अत्र

17 अत्र ‘सिरो’ति इत्यनयोर्वचनद्वयोऽस्तुरीषात् प्राकृतव्याकरणानुशयो वेदावधेयम् ।

18 सदृशमंशांशमात्रेणेति ‘ए’ पुलक पाठः ।

वादेऽपि समासे सा कर्माधारक्यचि क्यङि ।

कर्मकर्तृर्णमुलि

'वा'शब्द उपमाद्योतक इति वादेऽप्युपमाप्रतिपादकस्य लोपे पट् समासेन कर्मणोऽधिकरणाद्योत्पन्नेन क्यच्चा कर्तुः क्यङा कर्मकर्तृर्णमुपपदयोर्णमुला च भवेत् । उदाहरणम्—

ततः कुमुदनाथेन कामिनीगण्डपाण्डुना ।

नेत्रानन्देन चन्द्रेण माहेन्द्री दिगलङ्घिता ॥३९५॥

तथा—

अस्तित्भुजगभीषणासिपत्रो रूढरुद्धिकाऽऽहितचित्ततूर्णचारः ।

पुलकिततनुल्लङ्घकपोलकान्तिः प्रतिभटविक्रमदर्शनेऽप्यमासीत् ॥३९६॥

पौरं सुवीर्यति जगं समरान्तरेऽसावन्तःपुरीयति विनिवचरिचक्रुश्च ।

नारीयते समरसीम्नि कृष्णपाणेरालोक्य तस्य चरितानि सपत्नसेना ॥३९७॥

परब्रह्मादिकमुपमानमनुपातं समासगम्यायां त्वार्थ्याम् एतदेव पाठान्तरे सायुदाहरणमिलाह-
कव्यस्तेति ।

उपमाद्योतकस्य लोपे योवेत्याह—वादेऽपि इत्यादि । 'वा' शब्दोऽप्युपम्यद्योतको यथा—
सोचनमिन्दीवरं वाऽस्य इति । इत्यादिलोपस्य समासादिषु पदेषु विधीयत इति पट्प्रकारः
कर्मणोदाह्रियन्ते । तत इत्यादि—कुमुदनाथश्चन्दः, कामिनीगण्डपाण्डुः, कामिनी-
गण्ड इव पाण्डुः, कामिनीगण्डमुपमानमन्तर्गतेवार्थं 'पाण्डु'ना^{१९} समस्यत इति ।
अस्तित्वेत्यादि—अस्तित्भुजग इव भीषणोऽक्षिपत्रो वस्येति, सायुपमानोपमेयसाधारणपद्मा-
मस्तित्भुजगासिपत्रभीषणरान्देरिवार्यस्य च समासेनाभिधाने 'सर्वे' समासे स्या'दिति सर्व-
समाधोपमेयम् । अत एवाल्लोपमानोपमेययोरेकपदानुप्रवेशः ।^{२०} पूर्वत एव पुण्यद् निर्दिष्ट इति
विशेषात् पुनरुदाहरणम् । सुतमिवाचरति सुवीर्यति 'उपमानादाचारे' (पा. ३।१।१०)
इति कर्मणि क्यच् । आचरणमत्र साधारणो धर्मः पौरजनमुपमेयमिति द्योतकस्यैव लोपः ।
अन्तःपुर इवाचरतीत्यन्तःपुरीयति, 'अभि-(१७५२) करणान्वेति वक्तव्य'-(पा. ३।१।१०)
मिति क्यच् । अत रणाभ्यन्तमुपमेयं [नारीयते] नारीवाचरतीति 'कर्तुः क्यङ्
सलोपये'ति (पा. ३।१।११) क्यङ् । कृदवसेना तु द्विविधा, कर्मोपमानिका कर्तुपमानिका

१९ 'पाण्डु'ना सह समस्यत इति 'क' पाठः ।

२० 'पदानु' इत्यस्य स्थाने 'प्रमेय' इति (घ) पाठः ।

मृधे निदाघघर्मां शुदर्शं पश्यन्ति तं परे ।

स पुनः पार्थसञ्चारं सञ्चरत्यवनीपतिः ॥३९८॥

एतद्विलोपे क्रिप्समासमा ॥८९॥

एतयोर्धर्मवायोः । उदाहरणम्—

सधिता विधयति विधुरपि सवितरति तथा दितन्ति यामिन्यः ।

यामिनयन्ति दिनानि च सुखदुःखवशीकृते मनसि ३९९॥

परिपन्थिमनोराज्यं शतैरपि दुराक्रमः ।

संपरायप्रवृत्तोऽसौ राजते राजकुञ्जरः ॥४००॥

धर्मोपमानयोर्लोपे वृत्तौ शक्ये च दृश्यते ।

दुण्डुण्णन्तो मरिहसि कण्टककलिलाहं केअइवणाइं ।

मालशकुसुमसरिच्छं भमर भमन्तो ण पाविहिसि ॥४०१॥

(गा. घ. वे. ६७५) (ध. आ. लो. ११९४.)

च । तत्राद्या यथा मृध इत्यादि । मृधे संप्रामे । अत्र शतवो निदाघसूर्यमिव तं परयन्तीत्यर्थः । स च पार्थसञ्चारं सञ्चरति, पार्थ इव चरतीत्यर्थः, 'उपमाने कर्मणि चे'ति (पा. ३।४।४५) चकारात् कर्तर्यपि णमुल् । [एतदिति—] एवमेकस्य लोपे लुप्तोपमा प्रवर्यं द्वयोर्लोपे दर्शयति । तत्र साधारणधर्मोद्योतकयोर्लोपे द्विधा क्रियुगम्या समासगम्या चेति । तत्राद्या यथा सवितेति । विधयति विधुरिवाचरतीति "सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्रिञ्वा ढक्लज्"मिति (पा ३।१।११) क्रिप् । समासगम्या यथा परिपन्थीत्यादि । अत्र राजकुञ्जर इति 'कुन्दारके'त्यादिना (पा २।१।६२) समासः । तत्र च 'उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याश्रयोपे' (पा २।१।२६) इत्यनुवर्तते । धर्मोपमानयोर्द्वयोर्लोपे समासगम्या नावयगम्या चेति द्विधा यथा दुण्डुण्णन्तो इत्यादि । दुण्डुण्णान् परिभ्रमन्मरिहसि कण्टककलिलानि केतव्यवनादि । मालशकुसुमसरिच्छं भ्रमर भ्रमन् प्राप्स्यति ॥ इयं हि प्रियलमेन सहोयाने विहरन्त्याः कल्याणवित्तस्रवः [कमपि] सवरन्त-मवलोक्य सखीभाग्यप्रण्णादभिमानवशादन्यापदेतोवोपात्तभावशोक्तिः । अत्र यद्यपि 'तेन पुन्य'मित्यादी (पा ५।१।११५) पुन्यादिपदानामुपमेय एव विभ्रान्तिरित्युक्तं तथापीदृ

- २। मनोरथेत्थं मनोराज्यपदमप्रयुक्तम् । न च राजपदेन प्रस्तुतेन तस्य सम्बन्धः कल्याः, दुराक्रम इत्यनेनेव तत्सम्बन्धात् ।

‘कुसुमेण समं’ इति पाठे धाक्यता ।

यच्च चायुपमेयासे

आसे निरासे ।

अरातिविकमालोकविकस्वरविलोचनः ।

कृपाणोद्ग्रदोर्दण्डः सहस्राक्षायुधीयति ॥४०२॥

अत्रात्मा उपमेयः ।

त्रिलोपे च समासगा ॥९०॥

तयाणां चाविधर्मोपमानानाम् । उदाहरणम्—

तरुणिमनि कृतावलोकना उलितविलासवितीर्णविग्रहा ।

सरशरयिसराचितान्तरा^{२२} मृगनयना हरते मुनेर्मनः ॥४०३॥

अत्र ‘सप्तम्युपमाने’त्यादिना (पा. २।२।२३) यदा समासलोपी भवतः तदैव-

कुसुमेन सङ्गमिति सरशरब्दाभिधेयस्योत्कृष्टतरुण (१७५६) रेनाप्राप्यताप्रति-
पादनादुपमानत्वं कृतायात्तम्, तस्य च साक्षादनिर्दिष्टादुपमानस्यैव लोपः । उपमाद्योतरो-
पमेययोर्लोपे यस्यचप्रत्ययगम्या यथा—अरातीत्यादि । सहस्राक्षायुधीयतीति^{२३}
वज्रमुपमानम् । आत्मोपमेयः । स च योतयथ लुप्तः । यस्यचप्रत्ययमोक्तत्वात्तद्वाराय-
पूर्ववत् समानो धर्मः । त्रिलोपे ह्येकस्यैव यथा तरुणिमनीत्यादि । मृगनयनेति—
“मृगनयने ह्यनयने यस्या, अत्र दोषापाश्रय-शुभ्रत्व-कृष्णतारश्चर्यादिसाधारण्युपयो-
कोपमानशब्दानां तयाणां लोपः । ‘सप्तम्युपमानपूर्वपदस्य बहुमीदृशतरपरलोपश्चे’-
(पा. २।२।२४) त्यादिना हि प्रकरणेन यदुत्तरपदं लुप्यते तत् ‘कण्ठेकल’ इत्यादाविन सर्वत्र
प्रथमोदप्रदित^{२४} समासस्थनेन, समाससमिश्रयोगेनोत्तरपदलोपविधानात्, ‘दानी’ उत्तरैवोत्तर-
पदत्वात् । बहुमीदृशे तु विदिते द्वितीयस्योत्तरपदत्वमिति कुतस्तस्योपमेयभूतस्य लोपः ? यदा
तु मृगशब्द एव सङ्गण्या मृगनयनइतिस्मृदा मृग एव नयने यस्या इत्युच्यते तत्र लोपक-

२२ विद्यारितान्तरेति कानित्कः पाठः । विद्यारितं विभिन्नं विदारितं चेति व्याख्यानम् ।

२३ प्रचलितपुस्तके ‘स सहस्रायुधीयती’ति पाठो हरयते । प्रदीपधृतपाठस्तु सहस्रायुधीयतीति । मूलधृतपाठे थोपरटीकायां सहस्राक्षस्यायुधं वञ्चमिति पूरणोपम् ।

२४ ‘प्रथमोदित’ इति ‘स’ पाठः ।

मुदाहरणम् । कूरस्याचारस्याय-शूलतयाऽध्यवसायादयःशूलेनान्विच्छति^{२५}
'आयःशूलिकः' इत्यतिशयोक्तिर्न तु कूराचारोपमेयतैर्दृश्यधर्मवादीनां लोपे
तिलोपेयमुपमा ।

एयमेकोनविंशतिर्लुप्ता, पूर्णाभिः सह पञ्चविंशतिः ।

अनयेनेव राज्यधीर्दैन्येनेव मनसिता ।

मम्लौ साऽथ विषादेन पञ्चिनीव हिमाम्भसा ॥४०४॥

इत्यभिन्ने साधारणे धर्मे

ज्योत्स्नेव नयनानन्दः सुरेव मङ्कारणम् ।

प्रभुतेय समाकृष्टसर्वलोका नितम्बिनी ॥४०५॥

इति भिन्ने वा तस्मिन्नेकस्यैव ध्वजपमानोपादाने मालोपमा ।

समासस्यैव विषयो न त्वस्योपमासमासस्येति नास्ति स्थानमुपमायास्तिलोपिन्याः । अतएवाह
यदेति ।" (६. स. ६१५ः) । आय-शूलिक इति पार्वेनान्विच्छतीति तृतीयाया (पा. १।१।७५)
अनुदत्तेरयश्शूलवद्वज्रजिनाभ्या ठक् च (ठक्ठन्थौ) (पा ३।१।७६) इति ठकि
रूपम् । अर्धार्जनोपायः कश्चिदतिदाकृण उपमेयः, तैदृश्यादिः साधारणो धर्मः, इषादिरूपमा-
योतकः । एषा त्रयाणां लोपात् तिलोपोपमेयमिति (१७६a) या केनचित्कु^{२६} तत्र युक्त-
मिलाह नदिविति । कूराचारधातुपुपमेयधेति कर्षधारयः । अतिशयोक्तिरिमिलित बीज-
माह—कूरस्याचारस्येति । अर्धार्जोपायस्य साहस्यरूपस्यायःशूलतयाऽध्यवसायात् ।
तदेवमेकस्य लोपे वाक्यगम्यास्तिष्ठाः, समासगम्याद्यतस्य, तद्वितगम्यैका, सुबद्धतिप्रत्यय-
गम्यास्तिष्ठाः, कृद्गम्ये द्वे इति तयोदश । तिलोपे सुर्धातुगम्ये द्वे, वाक्यगम्यैका,
समासगम्ये द्वे इति पञ्च । तिलोपे त्वेवेन—इत्येकोनविंशतिर्लुप्ता । पूर्णाया मेदाः
पञ्चदशिता एव, अतस्तेः सह पञ्चविंशतिर्भेदाः ।

अनयेनेवेत्यादि—मानिनीयता म्लानिः सर्वत्र राजतदम्यादावभिन्नेति साधारण-
धर्मसातुगामितयैकरूपेण निर्देशः । अनयादिमध्य विषादाद्युपमानभूतेभ्यः कृद् उपनिव-
शन्दप्रयोग इति विस्तरेणोपमितेर्मात्रोपमानेदोऽयम् । मम्लावित्वेकेन दोषस्यानीयेन
दोषनारोपकमताद्युपनिष्ठ^{२७} प्रतीयमानं दृश्यम् । ज्योत्स्नेवेत्यादि—भिन्ने वा तस्मिन्नि

२५ 'अन्विच्छतीत्यनुदत्तलोप्यं' इति पुनरोक्तमादयः । तेन नादुकारोऽन्वार्थः
वस्तुतस्तु पाशुरतायाचारस्यैव प्राक् प्रयोगो जातः, अत्रो नैयमुपमा ।

२६ 'एकद्वयतयायाञ्च लोपात् स्याद्वोपिनो तिथे'ति निम्नगानासुद्वेष्टादीनामर्थं पञ्चः ।

यथोत्तरमुपमेयस्योपमानत्वे पूर्ववदभिचयमन्वे—

अनवरतकनकवितरणजललवभूतस्तररङ्गितार्थिततेः ।

भणितिरिव मतिर्मतिरिव चेष्टा चेष्टेव कीर्तिरतिविमला ॥४०६॥

मतिरिव मूर्तिर्मधुरा मूर्तिरिव सभा ॥प्रभावचिता ।

तस्य समेय जयश्रीः शक्या जेतुं नृपस्य न परेषाम् ॥४०७॥

साधारणधर्मः । अत्र ज्योत्स्नाऽऽदीनां प्रत्येकं जयनानन्दनत्वादिः साधारणो धर्मो भिन्नः । नितम्बिनी तु सर्वसाधारणधर्माश्रयेत्येकस्यास्तस्या विस्तरणोपमितेरिव मालोपमा । तदुक्तं (क. का. २१५)—मालोपमेति हेयं यत्तैर्कं वस्तुनेऽसामान्यम् । उपमोवेतानेकैरुपमानैरेकसामान्यैः ॥ इति ।

अथ रशनोपमामाह यथोत्तरमिति । पूर्ववदिति मालोपमावदिवमपि द्विप्रकारा । अत्राभिन्ने साधारणधर्मं (१७६६) यथा अनवरतेत्यादि । अत्र भणितिमतिचेष्टा-कीर्तानामतिविमलत्वलक्ष्यः साधारणधर्मः एकः । तत्र भणितिमतिप्रभृतोनामुपमेयानामुत्तरमुत्तरं प्रत्युपमानत्वे रशनाभ्यायेन पथाद्गलनया वृथक् वृथगिवस्तदस्य न्याय इतीयं रशनोपमा । भिन्ने साधारणधर्मं यथा अनवरतेत्यादि—अत्र माधुर्यादिः साधारणधर्मः प्रत्येकं भिन्नः । प्रथमा च पूर्ववदेव । एवंचिषेति समस्योपमाप्रभृतिर्यथा—अतिवत्तमैरतनैरिव कुतुबस्तवकैः स्तनैरिव वस्तनैः । भान्ति तलना इव तला पाणिभिरिव स्थितमैरभिरम् ॥ (क. का. अ. २१२) अत्र तलानां तलनानां तथाऽतिवत्तयादोनामलकादोनां च सादृश्यं प्रतीयत इत्यवयविनामवयवानां च सामस्येन वाक्यार्थसंशरीभस्यम् । एकदेशोपमा यथा—नैतैरिवोत्पलैः पर्णैर्मूर्धैरिव गरःप्रिय । पदे पदे विभान्ति स्त वकवकैः स्तनैरिव ॥ (अ. छ. समासोक्ति-प्रकरणम्) अत्र मर-प्रियां नायिकात्वं प्रतीयते । तत्र न समसोक्तिः, विशेषणसाम्याभावात् । नायिका ह्यलोपमानत्वेन प्रतीयते न तु सरन्धीधर्मत्वेन नायिकात्वं प्रतीयते । अत्र एकदेशोपमैवात्र बीजम् (अ. छ. १) । एवमेकैवशब्दिवाऽनेकैवशब्दिवाऽऽदिप्रमेदा द्रष्टव्याः । उत्प्रेक्षापमा^{२१} वृत्तप्रेक्षेव, अतः साऽत्र नोदाहार्यो गथा—विशुद्धव्यपदेशेन तस्माच्छ्रयं सर्वतः । दग्धादग्धमरथयान्याः परयतीव विभावसुः प्रथमं व्यपदेशपदेन विंशुककुमुदानामप्रसादस्य-

अत्रास्या उपमेति च निविशेव विधेयमपि तु तिलोपोपमेयमिति । अत्र पद्मा मूलकृतान्तरसत्त्वेन टीकाकृताऽऽक्षिप्तः ।

२७ धमेत्यत्र प्रमेति केचित् पठन्ति ।

२८ 'मध्येतास्या मुखधोरिल्लभिमन्दोर्विभ्रधनेः । पद्मेऽपि या वदस्तवेनेत्यत्र-

इत्यादिका रशानोपमा च न लक्षिता, एवंविधवैचित्र्यसहस्रसम्भवादुक्तभेदानतिक्रमाच्च ।

उपमानोपमेयत्वे एकस्यैवैकवाक्यगे ।

अनन्ययः

उपमानान्तरसम्बन्धाभावोऽनन्ययः । उदाहरणम्—

न केवलं भाति नितान्तकान्तिर्नितम्बिनी सैव नितम्बिनीय ।

यावद्विलासायुधलास्यवासास्ते तद्विलासा इव तद्विलासाः ॥४०८॥

विपर्यास उपमेयोपमा तयोः ॥९१॥

तयोपमानोपमेययोः । परिवृत्तिः अर्थात् वाक्यद्वये इतोपमानव्यवच्छेदपरा । उपमेयेनोपमेत्युपमेयोपमा । उदाहरणम्—

भगिसन्भाय दर्शन- (१७७३) कियोत्प्रेक्ष्यत इत्युपमानार्थोत्प्रेक्ष्यामेवाहुंप्रवेशः (भा. का. अ. ३।८.५.६ः) ।

उक्तरूपवैपरीत्येन वाक्यार्थवर्ति उपमाप्रपञ्चद्वयं लक्षयति ।

यद्यपि यत्तु नदार्थानां भेदसादृश्याभ्यासितवन्मूर्तिरूपं नास्ति ततोपमानोपमेयभावो न सम्भवत्येव तथापि यदा कविता यस्य कस्यैव वस्तुनः सदृशमन्यग्रास्तीति तात्पर्येण निरुद्धमसंसर्गः परिकल्प्यते तदाऽन्यस्यो नामालङ्कारः । अत एवान्वयताऽपि । न केवलमिल्लादि—अत्र नितान्तकान्तित्वगताधारणो धर्मः । अत एव कस्यापि वस्तुनो भेदमुपकल्प्य प्रतीयमानसादृश्यमौपम्येनाभिधीयते । एवं तद्विलासानामप्यन्यविलासाः सदृशा न सन्तीति तात्पर्यम् ।

विपर्यास इति—तयोर्विषयेन सन्निकृष्टपरांमर्थो न सद्रच्छद इति व्याचष्टे उपमानोपमेययोरिति । विपर्यासशब्दार्थमाह परिवृत्तिरिति । उपमेयस्योपमानत्वमुपमानस्योपमेयत्वमिल्लर्थः । न चैतान्ताऽयं परिवृत्तलङ्कारः दानप्रतिदानरूपस्य विनियमस्याभावात् । उपमेयेनोपमानधुराऽधिकरुदेन कारणालमनोपमानस्योपमेयताऽऽपादन उपमेयोपमा नामालङ्कारः ।

सुदृष्टे चितोपमा ॥ इत्याचार्यदण्डिनिर्दिशितोत्प्रेक्षितोपमा चितो मित्नेव ।

‘मनुक्तीभिरिव केशसम्पद्य’मिल्लाद्युदाहृतो कुमारपदे काव्यालङ्कारसूत्रज्ञान्दिशितोत्प्रेक्ष्याऽवयवस्त्वेतदप्राय एव । ‘उत्प्रेक्ष्या हेतुरलङ्कार उत्प्रेक्ष्याऽवयवः । अवयवशब्दो ह्यारम्भात् सञ्चयतो’ति तत्र दृष्टिमन्यः । वस्तुतस्तु सूत्रनेष्टिकायां सादृश्यमूलाया उपमाया अप्यवसायमूलकोत्प्रेक्ष्या योऽलङ्कार इत्युक्तमेव ।

कमलेव मतिर्मतिरिव कमला तनुरिव विमा विमेव तनुः ।

धरणीव धृतिर्धृतिरिव धरणी सततं विभाति यत यस्य ॥४०९॥

सम्भावनमथोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य समेन यत् ।

अनन्वय एकवाक्यार्थवर्ती, अयन्तु वाक्यार्थद्वयवर्तितयैव षट् इत्याह अर्थोदिति ।
विपर्ययप्रयोजनमाह—इतरेति । कमलेवेत्यादि—देदीप्यमानताऽऽदिरप साधारणो धर्मः ।
तलाद्यवाक्यस्ययोरुपमानोपमेययोः, द्वितीये वाक्ये परि-(177b)इत्या परस्परसादर्ये-
नान्योऽन्योत्कर्षस्तृतीयसदृश्यवच्छेदपरः प्रतिपाद्यते । 'इयं यथा धर्मस्य साधारण्ये तथा
वस्तुप्रतिवस्तुनिर्देशे च हरयते । यथा—सञ्ज्ञायाम्भोजवदनाः सञ्ज्ञायवदनाम्बुजाः ।
वाप्योऽज्ञाना इवाभान्ति यत् वाप्य इवाज्ञानाः ॥' (अ. स. उपमेयोपमाप्र०)

एवं मुख्यानुख्यप्रकाराभ्यामुपमां निर्णयानन्तरं तदाश्रितामलङ्कारान्^{२९} कथयति—
सम्भावनमथेति । सम्भावनमभिमान उत्प्रेक्षेत्वेत्यर्थान्तरमेव । पर्यायेण लक्षणं
शुक्तिमित्यलङ्कारबीजवामाह—प्रकृतस्येति । प्रकृतमवतरेणोपमानसम्बन्धहेतुर्लक्ष्यं सम्भावन-
मुत्प्रेक्षानामालङ्कारः । नैयं भ्रान्तिज्ञानलक्षणा वाचपुरःसरत्वात् । सजातबाधत्वेऽपि
कविप्रतिभोत्पाप्यतया सम्भाव्यस्यानुप्रतीतिरबाधितैव प्रतिभातीति चमत्कारविरोधार्थत्वाद्-
स्यान्मालङ्कारवैलक्षण्यम् ।^{३०} अनेन हि कवेः शक्तिमुत्पत्ती सुतरां प्रकृष्येते, यदाह—'को हि

२९ अर्धालङ्काराणामुपजीव्यधर्मोपयोगेण सदृशादिभिः प्रकटितः कदाचिभागो धीभरादि-
टीकाकृतां मार्गोपदर्शकः । परम् 'अर्धस्थालद्वारा नास्त्वोपम्यमतिरायः श्वेद'
इति द्रष्टव्यं कृतं शानुर्विषयप्रदर्शनं यथा नैकान्तिकतया मुष्टं तथाऽङ्गापि ।
अन्यच्च भामहदृष्टिद्वयमनोद्वेष्टादीनामर्धालङ्कारोपस्थापनक्रमो यथाऽवान्तरतयैव
परोवर्ति मम्मटप्रन्थेऽपि तथा, निरोपतस्तु तत्परिपूरकेऽलक्षप्रबन्धेऽप्रत
उपस्थापिते ।

३० श्रीविद्याचक्रवर्तिनोऽस्य वैलक्षण्ये शुक्तिमित्यमुदाहरन्ति 'यदाऽयमुपमानोरो
लोकतः सिद्धिमृच्छति । तदोपमैव येनेवशब्दः साधर्म्यवाचकः ॥ यदा पुनरयं
लोकादसिद्धः कविकल्पितः । तदोत्प्रेक्षैव येनेवशब्दः सम्भावनापरः' ॥ इति ।
अत 'कविकल्पित' इत्यस्याप्यनसायमुल्लेख एव सादपर्यम् । एवमपि प्राचा वामनेन
'यदेवोपमेयमुपमानस्य प्रसिद्धं तदेव परिण्यते नेतरदि'ति वृत्ती 'गुणबाहुल्यतश्च
कल्पिते'ति चोपमालक्षणसूत्रे स्पष्टमुक्तम् । एवमप्यलङ्कारसर्वस्वे उपमालक्षण-
व्याकरणप्रसङ्गे हचकेन 'वृत्तावुपमानोपमेयचोरित्वाप्रतीतोपमानोपमेयनिवेधार्थम् ।'

समेनोपमानेन । उदाहरणम्—

उन्मेषं यो मम न सदते जातिचैरी निशाया-

मिन्दोरिन्दीवरद्वलदशा तस्य सौन्दर्यदर्पः ।

नीतः शान्तिं प्रसन्नमनया वक्तृकान्त्येति द्वर्पा-

ल्लसा मन्ये ललिततनु ते पादयोः पञ्चलक्ष्मीः ॥४१०॥

लिम्पतीध तमोऽङ्गानि वर्धतीचाञ्जनं नमः ।

असत्पुरुषसेवेन दृष्टिर्विफलतां गता ॥४११॥

(आ. द. १।१६ ; मृ. श. १।३४)

इत्यादौ व्यापनादि लेपनादिरूपतया सम्भावितम् ।

प्रतीतिमानसारे वाक्ये (काव्ये) वस्तुस्थितिं व्यावयेदिति (क. मी. १९८: ६; प. जी. १।११३; १।१२३:) । जातिचैरी निरूपयितुः । ललिततन्विष्यामन्तरे । अलोपमानोप-
मेयभावाचरणयोः पञ्चलक्ष्मीसम्बन्धे व्यवस्थिते शत्रुनिराकरणोपजातो हर्षगुणः कविना
लोकोत्तरताप्रतिपादनार्थं विमिश्रयेन सम्भाव्यत इत्येकमेव सम्भावता । 'मन्ये'-
प्रवृत्तिविवरादोऽपि^{३१} । यतोपमानोपमेययोः साधारणधर्मो न प्रतीतिपदमवतरति तत्सत्त्व-
सामग्रीसङ्गाव उत्प्रेक्षात्रे (१७८३) व्यनक्ति यथा लिम्पतीवेत्यादि । अत्र तमोनभसी
कर्तृणी । तद्वत्तत्वेन प्रकरणादिनोपस्थापितं व्यापनादि लेपनादिरूपतया प्रकर्षविवक्षया
कविनोत्प्रेक्षितम् । तदियं क्षिप्तोत्प्रेक्षा । जातिद्वयोत्प्रेक्षेऽपि^{३२} । तत् जात्युत्प्रेक्षा यथा—

यद्यपि वदुपरि सघ्नीवन्धावाप्रतीतलभवर्णनीयस्यापि वर्णनीयत्वमिति लक्ष्यसङ्कोच-
स्तेनैव वाधितल्लथापि कविसमयसिद्धेव सधर्मतोषादेशः । उत्प्रेक्षायामादरः
प्रावामर्शोवाद्य 'उत्प्रेक्षा दाक्षिणात्याना'मिति भट्टाण्यनन्तव्येनोत्प्रेक्षावृत्तभादि-
संज्ञितानामर्थानां पक्षीनां सन्दर्भसङ्कलनेन च सूच्यते ।

- ३१ अत्र 'मन्ये' शब्दे ध्रुवं प्रायो नूनमित्येवमादिभिः । उत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्दे-
रिवशब्दोऽपि वारताः ॥ इति काव्यादर्शे संग्रहः । अत्र नूनं सलमित्येवमादी
शब्दः साक्षाभिधयोऽस्तीति युक्तः । नैवोत्प्रेक्षा, सा हि सम्भावनायाः, सा कापि
स्यात् संशयाप्राप्तोऽस्तीत्यलङ्काररत्नाकरधृतः परिफरलोच्य स्मरणीयो । 'मन्ये'
इत्यादिना यन्मतास्यालङ्कारसिद्धिः केचित् स्वीकृता तत्र युक्तमित्येवमेव
प्रदर्शयिष्यते ।

- ३२ उपमानस्याप्रतीतत्वे नोपम्यं किन्तु सम्भावनमूलमुत्प्रेक्षणमेवेत्येवार्थः कवनयानन्द-

ससन्देहस्तु भेदोक्तौ तदनुक्तौ च संशयः ॥९२॥

भेदोक्तौ यथा—

अयं मार्तण्डः किं स यत्तु तुल्यैः सप्तभिरितः

कृतानुः किं सर्वाः प्रसरति दिशो नैव नियतम् ।

कृतान्तः किं साक्षान्मर्दिष्यद्वह्नोऽस्ताविति चिरं

समालोभ्याजौ त्वां विदधति विकल्पान् प्रतिभटाः ॥४१२॥

स यः पायादिगुणैर्बभिसलसारादिकृदितः सरारैर्यो मूर्ध्नि न्वलनकपिरो भाति निहितः ।
 सवन्मन्दाकिन्याः प्रतिदिवससिक्तेन पयसा कपालेनोन्मुक्तः स्फटिकधवलैनाद्भुत इव ॥ (का. अ.
 सू. ४. ४।३।६) अताद्भुतशब्दस्य चातिशन्दत्वात्वातिकल्पेति । इत्येतत्प्रेक्षा यथा—
 देहस्यदर्पणे यस्य परयति प्रतिमासुमा । अन्यार्थाभ्यामिशोत्पन्नमर्थनारीश्वरात्मकम् ॥
 (का. अ. सू. ४) । अथ प्रतिबिम्बरूपेण दर्पणेऽन्यथाऽवस्थितस्यार्धनारीश्वररूपस्यैकत्वाद्भेदत्व-
 मिति ब्रह्मसुतप्रेक्ष्यते । यथा च भावस्य सम्भावनोत्प्रेक्षा तथाऽभावस्यापि । तदुक्तम्—
 (का. अ. सा. उ. ३।३६-४०) साध्यरूपाविवक्षार्या वाच्येनाधारमभिः पदैः । अतज्जुगुप्तिना-
 योगाद्भुतप्रेक्षाऽतिरयान्विता ॥ लोकातिक्रान्तविषया भावाभावाभिमानतः । सम्भावनेयमिति
 (उद्ग्रेक्षा) । यथा (का. अ. सा. उ. ३।४०-४३)—करोल्लङ्घनस्याः वडं भूत्वा तथाविधौ ।
 अपश्यन्ताविद्याम्योम्यमीदृशं क्षामतां गती ॥ इति । अथ कपोलयोः प्रकृतयोः क्षामता-
 गमनयोगादर्शनहेतुत्वेनाभावकत्वं सम्भावितम् । 'तच्छृण्वेति' क्रियायाः' (पा. ३।२।१२६)
 इति श्रुतं शतप्रत्ययः । अतामिधानस्यालङ्कारस्याभ्येः पृथक्लङ्घितस्याप्यतैवान्तर्भावो
 दृष्टव्यः ।^{१०३}

(१७४b) सम्भावनाऽऽतिशयेप्रेक्षा भोत्कृतेकसोदिकसंशयकूपेति दर्शयितुमाह—
 ससन्देहस्त्विति । 'नु'शब्दा पूर्वसाद् व्यतिरेके । एकस्मिन् धर्मिणि विरोधितानार्थपर्याय-
 संशयः किमयं किं वाऽयमिति । अथ साधकवाचकप्रमोषाभावादिसामग्रीसङ्गतत्वादि-

काराणाः । तन्मतं विचारसहमिति न सर्वं श्रुते । तदास्वे 'सकलकल'
 पुरमेव'दित्यादी श्लेषानुप्रासितोपमास्त्रोद्योतः स्यात् ।

- 33 'तन्मतमिति यत्तु वक्तुं यत्तुऽन्वयमेव सिद्धमुपमेयम् । प्रत्यादयोपमानं तथा
 विशिष्टं समतसिद्धम् ॥' इति कपटेन लङ्घितं 'यद्विरामदभरे'त्यादी
 'मन्येऽदभिमन्तरे' इत्यादी न निदर्शितम् । साध्यताभनताज्ञानाभावादिधिततया
 प्रतीतिविज्ञानावाच्येदमनुमानालङ्कारदर्शकलङ्घयोयाद्विभिन्नम् ।

भेदोक्तावित्यनेन न केवलमयं निश्चयगर्भं यावच्चिश्चवान्तोऽपि सन्देहः स्वीकृतः ।
यथा—

इन्दुः किं क कलङ्कः सरसिजमेतत् किमग्नौ कुत्र गतम् ।

ललितसविलासवचनैर्मुसमिति हरिणाक्षि निश्चितं परतः ॥५१३॥

किन्तु निश्चयगर्भं इव नात्र निश्चयः प्रतीयमान इत्युपेक्षितो भट्टोज्जटेन ।
तदनुक्तौ यथा—

अस्याः सर्गविधौ प्रज्ञापतिरभूस्वन्दो नु कान्तिप्रदः

भृङ्गारैकरसः स्वयं नु मदनो मासो न पुष्पाकरः ।

प्रतिवादिप्रतिपत्तिजन्यादिभेदमित्रादिषा । पद्यपेक्षन्वे (४३८ = ४३६-६६) । अत्र त्वलङ्कार-
प्रस्तावात् सादरमहेतुक एव । सोऽपि विच्छिद्यत्यर्थं कविप्रतिनोत्थापित एवोपादेभो न पुनः
स्वरसोत्थापितः 'स्वाणुर्वा स्वात् पुनो वेत्येवंरूपः । ससन्देह इति लक्ष्यम् ।^{३४} उपमानेन
सन्दिग्धमानसोपमेयत्वप्रतिपत्तिनिरासार्थमुत्तरकाल (छे) भेदः प्रतिपादितः स्वात् वा,
शुद्धस्यैव सस्याविच्छिद्यत्वा प्रतिपादितत्वात् । अयमिति—किमित्यनेन विमर्शात्मा
प्रकारयते । अत्र यद्यपि प्रतिभट्टान् प्रति वर्णनोपम्य राक्षः सूर्यादिक्रियाकारितया स्तुति-
प्रतिपादनायायमेव सूर्यादात्मको न भवतीति निधोयते तथापि स निश्चयः प्रतीयमानो
न तत्तरोदाहरणद्वारा इति संशयोपक्रमो वस्तुतत्त्वनिर्णयाद्विपर्ययान् विदधातीति
संशयान्तर्धेति निश्चयगर्भोऽयं सन्देहः । तदिह सूर्यादिसदृशोऽयमित्युपमा, लोकोत्तर-
तेजस्विताऽऽदिगुणाध्वारोपादयमेव सूर्यादात्मक इति रूपम्, अतस्तदुपमादिषमन्वयात्
सूर्यादिभ्यो व्यतिरेकः, लोकोत्तरतेजस्विताऽऽद्युत्कर्षादतिशयोक्तिरित्येतेऽलङ्काराः प्रतीयमाना
अपि (१७९३) याच्यानुगता एव ।

निश्चयान्तो यत्र संशयोपक्रमेऽपि निश्चये पर्यवसानं यथा—इन्दुः किन्तिनादि ।
आधर्यमानं तु करोतीति नैकवता मुख्यत्वद्वारात्तन्मिलयं प्रघटो नदन्निर्द्वन्द्व-
प्रवृत्तिरिष्येक्षितः ।^{३५} शुद्धो यत्र संशय एव पर्यवसानं यथा—अस्या इन्दुः ।

३४ 'स सन्देह' इति केराविन्मते पदद्वयम्, स इति च्छेदः । 'सः इन्दुः = सन्देहः'
इति मूलशारिकायां यत्पदाध्याहारेत्यर्थं समर्थितं वेत्ति । इन्दुः सन्देहः
इत्युक्तकृता संज्ञा, तामेवानुसरति मम्मट इत्युक्तकृते । 'सन्देह' इति इत्युक्तकृते,
'संशय' इति इत्युक्तकृते संज्ञाभिर्दशः ।

३५ अयं प्रमथहता सदृशमेव उपायवता नन्वित्येव नैकवता सन्देहो नैकवता

वेदाभ्यासजडः कथं नु विषयव्यावृत्तकौतूहलो
निर्मातुं प्रभवेन्मनोहरमिदं रूपं पुराणो मुनिः ॥४१४॥

(वि. उ १।१०)

तद्रूपकमममेदो य उपमानोपमेययोः ।

अतिसाम्यादनपद्धतभेदयोरभेदः ।

समस्तवस्तुविषयं श्रौत आरोपितो यदा ॥२३॥

अतः कथमेवंविधं रूपं निर्मातुं यथोक्तः पुराणो मुनिः प्रभवेत्, अतश्चन्द्रादिष्वन्यतमेन प्रजापतिना भवितव्यमित्ययमवशानुपासी शुद्धः संशयः । यद्यपि 'निर्णयासमो वितर्कः' 'वितर्कसन्नः संशयः' (म्या. सू.) इतिसंशयवितर्कयोर्भेदा'निर्णयान्तराल-वर्त्यहो वितर्क' इति वितर्कलङ्कारस्य चेद्विज्ञापणं कृतं ततः चैतदुदाहृतम् (स. क. आ. १।११२) तथापि वितर्कहेतुतया संशयस्य प्रथममेवाभ्युदायमानत्वात्, तावदेव वैविध्या-तिशयात् 'किं'-'कु'-प्रवृत्तीनाम् राशदानां संशयवितर्कयोस्तुल्यरूपत्वात् संशयेन वितर्केण गर्भाकृत इति तस्मात्तैवान्तर्भाव इति प्रत्यक्तुरभिप्रायः ।^{१३} एवञ्च (स. क. आ. १।१२१)—मेताकः किमयं क्वादि गमने मर्ममार्गमव्याहृतं राक्षितस्य कुतः स वज्रपतनाङ्गीतो महेन्द्रादपि । तादृशः सोऽपि समं निजेन विभुना जानाति सो रावण-नां ज्ञातं स जटायुरेव जरसां हृष्टो वर्षं बान्धुति ॥ अत्रापि तद्वशानुपातिनः संशयस्यैव प्राधान्यं दृष्टव्यम् ।

भेदानुक्रुपकमे^{१४} सन्देह उक्त इत्यभेदप्राधान्येन तद्वशारोपरूपत्वेन साधर्म्यवैषम्याभ्यां तदनन्तरं लक्षयति तद्रूपकमिति । अनपद्धतेति^{१५}—'अपद्धतभेदत्वेऽतिशयोक्तेर्भावात् । (१७९६) आरोप्यमाणरूपेणारोप'विषयस्य रूपवतः करणाद्रूपक'मित्यन्वयः' नाम (अ. सं. ४४५), अत एव 'खले वासी गृध्र' (भौ. सू. ख. भा. १-१११६) इति नारय विषयः । अत्र

इति टीकाकृता सूक्ष्ममतपक्षे मुक्तिरुदाहृता ।

३६ एषां मतसमर्थने शोभाकर एवमाह—अर्थद्वयोन्लेखनतो मतिर्या स संशयः केवलवस्तुनिष्ठा । सम्भावना बाधकबाधनीया यत स्फुटस्तत्र भवेद्वितर्कः ॥ परं मूलकन्मतमेव समर्थनीयमिति विचारप्रवीणाः ।

३७ 'भेदानुक्रौ पक्षे ससन्देह' इति 'क' पुस्तके पाठः ।

३८ अत्र सूत्रेऽनपद्धतत्वस्य निर्देशो नास्तीति वृत्तावलि । परं स एवं प्रत्यकृतपक्ष इत्युपहृत्यलङ्कारलक्षणेनायाति । एवं सति ज्योत्स्नाभस्मेत्यायुदाहरणे सामान्यस्य

आरोपविषय इव आरोप्यमाणो यदा शब्दोपात्तस्तदा समस्तानि वस्तूनि विषयोऽस्येति समस्तवस्तुविषयम् ।” यथा—

ज्योत्स्नाभस्मच्छुरणधवला विभ्रती वारकास्थी-

न्यन्तर्धानव्यसनरसिका रात्रिकापालिकीयम् ।

द्वीपाद्वीपं भ्रमति बधती चन्द्रमुद्राकपाले

न्यस्तं सिद्धाञ्जनपरिमलं लाङ्छनस्य च्छलेन ॥४१५॥

केचिच्छब्दारोपपूर्वमर्थारोपं श्रूयते, अपरे विषययाम्, अपरे योगपदेनोभयम् । एव एव च युक्तः पक्ष इति (हे.च. श.अ.वि. २४६ पृः ३) भट्टोद्भटप्रभृतयः ।^{४०} अस्य च वाक्योक्त- (वकोक्ति) समासोक्त्यादिभेदा अलानुक्ता अप्युदाहृतेभूनेयाः । [ध्रौत इति] ध्रुविर्निरुतयथै- निष्ठशब्दव्यापारस्तत्प्रतिपादितः । आरोपितस्य गो विषय आश्रयः न यथा ध्रौतस्तद्वद्वारोप्यमाणोऽपि ध्रौतः, साधारणधर्मोन्मवेन यौगीकृतिमात्रित्य सामानाधिकरण्या

च्छलेनेत्यपह्नुतिस्पर्शः कथञ्चित् समाधेयः (४१ टिः इष्टव्या) । सारो- पलक्षणाक्षरार्थपरि श्रुती 'नतानपह्नुत्यभेदा'विति निर्देशोऽस्यैवाभेदं ज्ञापकः । अतः साहित्यशास्त्राणिग्रन्थो (२८१ पृ.) विषेकमतमनुपदवीति शब्दस्योऽर्थतथ प्रतिभाति । न केनापि तर्केण तस्य द्वादशशताब्द्याः पूर्वभागेऽवस्थिति- सम्भाव्येतैद्यनुमानं यतस्य पर्यायकमेव सर्वज्ञातद्वारसर्वस्वसूत्राण्युद्धरतो न सम्भवतीत्यतिरोहितमेव प्राज्ञानाम् । अन्यथातोऽलद्वारसर्वस्वकारचिरन्तन इति भट्टगोपालस्य व्याहृतिः धीधरेण च 'जबोना' इति यः परामृष्टः । यद्यपि 'अस्याः सर्गविषा'नित्यादिस्तोत्रविवरणे (३०६ पृः) 'अतः पुराणग्रन्थनिर्माणे सम्यन्धेऽप्यसम्यन्ध उक्त इति विरन्तना' इति स्पष्टत एव अलद्वारसर्वस्वकार' चिरन्तनं वदति ।

39 अतः कारिकाया (ध्रौत आरोपितो यदा) श्रुतो च धीधरश्रुतपाठे प्रथमान्ततैव सम्भवतीति विवेकप्रस्थतोऽनुमीयते । 'आरोपिता इति बहुवचनमविचलित'मिति च टीकायां न निवृत्तमत एतदर्थो मूलपाठे नास्तीत्यपि च सम्भाव्यते ।

40 आचार्यदेमपन्द्रवृत्तध्वानुशासनविवेक एव 'एव युक्तः पक्ष इत्याहु'रित्यन्तो निर्देशो दृश्यते । धीधरस्तु भट्टोद्भटप्रभृतय इति मूलप्रमाणं निर्दिशन्ति । एवमपि स्मात् बहुवचनकव्यालङ्कारसारसंग्रहोपरि विवरतो राजानकतिलककृत उद्भटविवेक एवैतन्मन्त्रव्यमस्तीति ।

अत्र पादत्रये अन्तर्धानव्यसनरसिकत्वमारोपितधर्म एवेति रूपरूपरिग्रहे साधकमस्तीति तत्सङ्कराशङ्का न कार्या ।

थौता आर्थाश्च ते यस्मिन्नेकदेशविवर्ति तत् ।

भजते तदा समप्रमारोप्यारोपविषयारम्भमुभयं वस्तुविषयं शब्दं यथेति समस्तवस्तु-
विषयम् । यथा ज्योत्स्नाभस्मेत्यादि । अत्र पादत्रय इति—चतुर्थेऽप्यहुतेः सङ्गात्वात् ।^{११}
निरस्तेतद्गोपवर्तिरविरमिजालः कालो रात्रिः । अत्र किं रात्रिः कापालिको वेति व्याप्रादी-
नामाकृतिगणेषु 'उपमितं व्याप्रादिभि'रिति (पा १।१।२२) समासे रूपमित्युपमा, उत
रात्रिरेव कापालिकेति मयूरव्यंसकदोनामाकृतिगणत्वात् 'मयूरव्यंसकादयथे'ति (पा.
१।१।१२) रूपम् । अत्राद्ये रात्रेरुत्कटेतया प्रतिवर्तिरिति तस्याः प्राधान्यम्, द्वितीये तु
तिरोहितरात्रिरुत्तया कापालिकया । अत एकतरसाधकसाधकप्रमाणाभावात् सन्देहसङ्क्षेपे
भविष्यदभिलाषादुपाह—आरोपितधर्म एवेति तस्य प्रसिद्धतरवेनानुकूलत्वात् । (१८०३)
न ह्यन्तर्धानव्यसनरसिकत्वयोग्यता रात्रेः प्रसिद्धा, तस्याद्रूपरूपरिग्रहे साधकम् । अत एव
भ्रमतीति क्रियाऽपि मुख्यतयैवोच्यतेति । यदाहुः—यत्त गुणानां साम्ये तत्तुपमानोप-
मेययोरभिदा । अविबद्धितनामान्यं कश्चित्तिमिति रूपकं प्रथमम् ॥ उपसर्जनोपमेयं
कृत्वा तु समाममेययोर्भयोः । यच्च प्रमुच्यते तदुपकमम्यत् समासोक्तम् ॥ इति
(ह. का. ल. ८।१८, ४०) । एतयोर्होपमानोपमेययोः । यत् कवकविषये प्राकरणिक-
त्वादारोपविषयस्य प्राधान्यमारोप्यमाणानामप्राधान्यमिति भट्टोज्झादिभिरभिहितं तदाख्य-
नयानुसारेण, न पुनः शाब्दकनानुसारेण । शाब्दे हि कवे 'सिंहो माणवक' इत्यादी
सिंहादिस्वावच्छादितो मानवादिप्रधानभूतः प्रतीयते, समासस्योत्तरपदार्थप्रधानत्वात् ।
एवञ्च तन्मते^{१२} भ्रमतीत्यादी सङ्ख्येव ।

११ उपलब्धमानास्तु प्राचीनतनास्तु ग्रन्थप्रकाशनात्कायानुपरि 'ससत्त्ववस्तुविषयस्यो-
दाहरण' पादत्रयं चतुर्थपादे त्वपहृति'रिति लिपिकारकृता टिप्पणी । अन्यथात्र
पादत्रये इति वृत्तिरुत्कटस्त्रनात् धोपरपदोऽपि मूलश्रवणं एव प्रकृतपाठ इति नास्ति
विप्रतिपत्तिः ।

१२ तन्मते शाब्दकमरौलीशीलिते भट्टोज्झादिमत इति यावत् । आरोपविषयस्य
प्राधान्ये रात्रेरेव प्राधान्यं स्यात् । तस्याथ 'द्वीपाद्वीपं भ्रमती'ति क्रियाया
मुख्यतो बाधाज्ञाप्येव भवितुमर्हेत् ।

केचिदारोप्यमाणाः शब्दोपात्ताः, केचिदर्थसामर्थ्यादवसेया इत्येकदेशे विशेषेण वर्तनादेकदेशविवर्ति । यथा—

जस्स रणन्तेउरण करे कुणन्तस्स मण्डलगलभं ।

रससम्मुही वि सहसा परम्मुही होइ रिउसेणा ॥४१६॥

(गा. स. वे. ६००)

अत्र रणस्यान्तःपुरत्यमारोप्यमाणं शब्दोपात्तम्, मण्डलाग्रलताया नायिकात्वं रिपुसेनायाश्च प्रतिनायिकात्वमर्थसामर्थ्यादवसेयमित्येकदेशे विशेषेण वर्तनादेकदेशविवर्ति ।

साङ्गमेतद्

उक्तद्विभेदं सावयवम् ।

निरङ्गं तु शुद्धं

यथा—

कुरङ्गोवाङ्गानि स्तिमितयति गीतध्वनिषु यत्

सखीं फान्तोदन्तं ध्रुतमपि पुनः प्रश्नयति यत् ।

अनिद्रं यच्चान्तः स्पपिति तद्दो मेद्म्यभिनयां

प्रवृत्तोऽस्याः सेक्तुं हृदि मनसिजः प्रेमलतिकाम् ॥४१७॥

(ध्य. आ. शो. २११८; अ. भा. ३५ १५० पृ.)

माला तु पूर्ववत् ॥९४॥

अथैकदेशविवर्तिं लक्षयति श्रौता इति । यस्मिन्निति रूपके । यथा जस्सेति—
यस्य रणान्तःपुरे करे कुर्वती मण्डलाग्रलताम् । रससम्मुह्यपि सहसा परावसुखी भवति रिपुसेना ॥ मण्डलाग्रः सङ्गः, रमः शृङ्गारः । एकदेशविवर्तिता मन्थकृतेन व्याख्याता । अवसेयं लभ्यम् ।

साङ्गमिति—न केवलं यत् तस्यैव रूपमपि तु तद्वत्स्यापि । अत्राश्लोपरणमात्रं न त्वारम्भकमेव लक्षयान्नास्तिप्रसङ्गात् । एकदेशविवर्ति रूपक्यैतद्वृत्तान्तःपुरेणादि समग्र-
वस्तुविषयाविनाभावि । तमस्तवस्तुविषये तु 'उयोद्व्यायस्ते'त्यादी सावयवे रूपके यद्यप्य-
(१४०६) ययवानाःमयेषाऽस्ति तथापि न रूपकं परतन्त्रमिति तदित्यर्थं द्वावेती मेदी सावयवो,
अवयवविषयमावात् । अवयवविषयानिरदे निरवयवं यथा कुरङ्गीवेत्यादि । सेक्तुं मित्य-
नेनाभिध्यातिलक्षणे । प्रेमलतिकेनि रूपकं शुद्धं, तदुपरणसाध्यन्यस्यासम्भवात् ।

मालोपमायामिवैकस्मिन् बहव आरोपिताः^{४३} । यथा—

सौन्दर्यस्य तरङ्गिणी तरुणिमोत्कर्षस्य हर्षोद्गमः

कान्तेः कार्मेणकर्म नर्मरद्वसामुल्लासनावासभूः ।

विद्या वक्रगिरां विधेरनवधिप्राचीण्यसाक्षात्क्रिया

प्राणाः पञ्चशिलीमुखस्य ललनाचूडामणिः सा प्रिया ॥४१८॥

नियतारोपणोपायः स्यादारोपः परस्य यः ।

तत् परम्परितं श्लिष्टे धावके भेदभाजि वा ॥९५॥

श्लिष्टे यथा—

चिद्वन्मानसदंस ! वैरिकमलासङ्कोचदीप्तपुते !

दुर्गामार्गणनीललोहित ! समित्स्वीकारयैश्वानर !

सत्यप्रोतिविधानदक्ष ! विजयप्राग्भाष्यभीम ! प्रभो !

साम्राज्यं परवीर ! यत्सर्वज्ञं वैरिश्चमुक्त्वैः क्रियाः ॥४१९॥

अत्र मानसमेव मानसं, कमलायाः सङ्कोच एव कमलानामसङ्कोचः ।

सौन्दर्यस्येत्यादि—तरङ्गिणी नदी । कार्मेण मुष्टियोगः । नर्मरद्वसामिति रद्वस-
पट्टिहासानाम् । विद्याऽऽत्मज्ञानम् । अत्र प्रियायामेकस्यामेव बहूनामारोप इति मालाकल्पकता ।

नियतेति—उपायो हेतुः, परस्याप्रकृतस्य, परम्परयेदं जातमिति परम्परितं
श्लिष्टशब्दनिबन्धनम् ।

चिद्वदित्यादि—नीललोहितः परमेश्वरः, दक्षः प्रजापतिः, भीमो भीमसेनः,
विरिचेरिदं वैरिश्चम्, क्रियाः करिष्यसि । अत्र मानसमेव मानसमिलाशारोपे रूपरूपमेव

- 43 एतच्च सूत्रकृतवृत्तिकृतोरभेदमनुमापयतीति साम्प्रदायिकाः । यतो वृत्तिग्रन्थ
एव मालोपमायाः स्वरूपो निर्णीतो न तु सूत्रग्रन्थे । रुद्रदेन निरवयवरूपकस्य
चतुर्विधत्वमुक्तं शुद्धमालारशनापरम्परितभेदेः । अत्र रशनारूपकस्य
वंचिन्यान्तराभावात् प्रष्टव्यं गणनम् । रुद्रकृतलक्षणे 'सा माले'ति निर्देशमात्र-
मुपलभ्यते । नमिनापुष्टिपण्डे 'सा मालेति यत्नैकं वस्तुनेकवामान्यम् ।
उपमीयेतानेकैरुपमानैरेकवामान्यै'रित्येतेदुपमालक्षणे (मालोपमालक्षणे इति
गतार्थत्वात्) रुद्रटीर्थं यत्न रूपके लक्षितार्थ इति व्याकृतम् । नमिसाधुभक्तिरेव
मालारूपकलक्षणे कारिकायां वृत्तो च ग्रन्थकृताऽनुपपद्येति प्रतिभाति । उपोद्घाते
(introduction) चैतद्विधेचित्तमस्मानिः ।

अलौकिकमहालोकप्रकाशितजगत्त्रयः ।

स्तूयते देव ! सद्गंशमुत्कारजं न कैर्मवान् ॥४२१॥

इति ।

निरवधि च निराधयश्च यस्य स्थितमनिवर्तितकौतुकप्रपञ्चम् ।

प्रथम इह भवान् स कूर्ममूर्तिर्जयति चतुर्दशलोकघट्टिकन्दः ॥४२२॥

(का. अ. सू. १.)

इति च “मालारूपकमपि परम्परितं द्रष्टव्यम् ।

किशलयकरैर्लतानां करकमलैः कामिनां मनो जयति ।

नलिनीनां कमलमुखैर्मुखेन्दुभिर्वापितां मदनः ॥४२३॥

(व. का. अ. ८।५.)

इत्यादि रशानारूपकं न वैचित्र्यवदिति न लक्षितम् ।

पद्या—अलौकिकेत्यादि । महानालोक आरमभानमित्यर्थः । सद्गंशः—वंशोऽन्वयः, ह्यरोमनो वेणुश्च । तदिह सद्गंशमुत्कारजमित्येत्यारोपस्य किञ्च शब्दो निमित्तं मुत्कारमस्य वेणुजत्वात् । निरवधीत्यादि—अत्र भवान् कूर्ममूर्तिरित्युपमा चतुर्दशलोकघट्टिकन्द इति रूपकस्य हेतुः । भामहामिप्रायेणैतदुपमारूपकादयमलङ्कारान्तरमेव, वामनमते तु संसृष्टिः । तथाच संसृष्टौ “तस्मैदावुपमारूपकोत्प्रेक्षावयवौ चे”ति तद्वचनम् (का. अ. सू. ४.) । किशलयेत्यादि—अत्र किशलयकरैः करकमलैः कमलमुखैर्मुखेन्दुभिरिति रशानाकमेव शब्दानां न्यासः । हस्तोऽप्याह—“निरवधश्च शुद्धं माला रशना परम्परितम्”ति (व. का. अ. ८।५६) । एवमपि यदत न कथितं तत् हेतुमाह न वैचित्र्यवदिति—प्रशंसायां मनुः । अतो वैचित्र्यपातिशये लल्ललङ्कारता न तु यमाकथमिदं वैचित्र्यमात्रे । यत्तारोप्यमायं प्रकरणोपयोगित्वाभावात् प्रकृतोपरञ्जकपेक्षैव केवलोनान्वयं लभते तत् रूपकम् । यत् तु प्रकृतारमत्वयाऽऽरोप्यमाणस्याप्युपयोग्यत्वात् प्रकृतमारोप्यमाणरूपावेन परिणमतोऽपि परिणामाक्योऽलङ्कार इति नवीनाः^{४५} (अ. सू. १. ५.) । यथा—(१४१६) “तीर्त्ना

४५ ‘इति नामालारूपक’मिति कानित्कः पाठः ।

४६ एतच्चालङ्कारसर्वस्वमतमदृष्टं टीकामध्ये च परिणामस्यान्तर्भावः श्रीधरकृतं परिणामालङ्कारे विच्छिन्तिविशेषस्थानपञ्चमोद्यतापञ्चममर्थनमुरीकृत्य प्रवर्तत इत्यवसेयम् । नवीना इत्यलङ्कारसर्वस्वविदेशाद्रीकाकृतस्तोऽप्युत्कर्तित्वमप्यनु-

प्रकृतं यच्चिपिध्यान्यत् साध्यते सा त्वपह्नुतिः ।

उपमेयमसत्यं कृत्वोपमानं सत्यतया यत् साध्यते साऽपह्नुतिः” ।

उदाहरणम्—

भूतेशमोलिसूत्रममरधुनीगात्मनाऽसी तृतीयस्वरूपे सौमित्रिमैत्रीमयमुपहृतवानातरं नाविकाय ।
व्याममाद्यस्त्रानीभिः शबरयुवतिभिः श्वेतुकोदधदचं कृच्छ्रादन्वीयमानस्त्वरितमथ गिरिं
चित्रकूटं प्रतस्थे ॥ अत्र श्रीमित्रिमैत्री प्रकृताऽऽरोप्यमाणसमानाधिकरणान्तररूपत्वेन
परिणता, आतरस्य मैत्रीरूपतया प्रकृत उपयोगात् । तदतः यथा समालोक्यादावारोप्यमाणं
प्रकृतोपयोगि तत्वारोपविषयात्मतया तत्र स्थितम्, अत एव तत्र तद्व्यवहारसमारोपः,
एवमिहापि श्रेयम् । केवलं तत्र विषयस्यैव प्रयोगः, विषयिणो गम्यमानत्वात्, इह तु
द्वयोरप्यभिधानं सादात्म्यात्तयोः परिणामित्वम्” (अ. स. ३.१५) । एतच्च रूपकविशेषत्वा-
दवान्तरभङ्गीनामानन्त्याच्च अन्धप्रकृता नोद्विष्टम् ।

आरोपप्रस्तावादपह्नवैधर्म्येणाह—प्रकृतमिति ।” असत्यं कृत्वेत्यनेन तस्य पार-
मार्थिक्यं सत्यतां दर्शयति । सत्यमसत्यमि”त्यपह्नुत्योपमारूपपर्यालोचनादसत्यार्थविधिरूपा-
ऽपह्नुतिरुत्तराकारः । अत एव पूर्वैस्त्वावतिरेकं सूचयितुं कारिकायां सुष्ठुदस्योपनिबन्धः ।

भाषयति । ‘वनैचराणां वनितासुखानां’मित्यादि कुमारपद्यम् ‘अपारे संसारे विषम-
विषयारण्यसरणां’विश्यादि पण्डितराजजगन्नाथपय्यास्य विशिष्टे उदाहरणे ।

47 एवं प्राचीन-का. प्र. मातृकायु पाठः । श्रीधरोऽपि व्याख्याने ‘कारिकायां ‘तु’-
शब्दस्ये’ति वदन्नुमोदितार्थं सूचयति । वृत्तादपि ‘सा त्वपह्नुति’रित्येवं च पाठाः ।

48 अत्र श्रीविद्याचक्रवर्तिन एवमाहुः (२८६५) “उपमेयमसत्यमित्यादि—अतः
प्रकृतनिष्ठादप्रकृतप्रतीतिमात्रेणापह्नुतिः । मुखं न भवति चन्द्र इत्यादानपि
प्रसङ्गे । नार्थं विशेषः सान्धिविप्रद्विकेण चेतितः । एवमादिभ्रमलङ्कारेषु पिरोपतः,
सामान्यतस्त्वापरिसमासेर्दशमोक्तासे स न प्रमाण”मिति । अस्त्यं कृत्वेत्यनेन
पारमार्थिक्यं सत्यतां दर्शयतीत्यादि वदता श्रीधरेण न किमपि संसारसुकृतिमिति
तु स्फुटमेव । श्रीनक्षत्रवर्तिनामाद्येपोऽस्य प्रायस्यमूलक एव । यथा पूर्वार्धविहृती
निवेदो हृदयस्य न सप्तमदशमोक्तास्योर्विहृती । अनेदमपि ध्येयं यद् दशमोक्तास-
मूलमन्योऽपि न सर्वथा निरवय इति ।

49 ‘सत्यमसत्ये’त्यंशः ‘अ’ पुस्तके नास्ति ।

अवाप्तः प्रागल्भ्यं परिणतस्तुः शैलतनये !
 कलङ्को नैवायं विलसति शशाङ्कस्य वपुषि ।
 अमुष्येयं मन्ये विगलदमृतस्यन्दशिशिरे
 रतिथान्ता शेते रजनिरमणी गाढमुरसि ॥४२४॥

इत्थं वा—

यतः^१खलि ! कियदेतत् पदय चैरं सरस्य
 प्रियविरहदृशेऽस्मिन् रागिलोके तथाहि ।
 उपवनसदकारोद्गासिभृङ्गच्छलेन
 प्रतिविशिखमनेनोद्भूतं कालकूटम् ॥४२५॥

अत्र हि न सभृङ्गाणि सदकाराणि, अपि तु सकालकूटाः शरा इति प्रतीतिः ।
 एवं वा—

अमुष्मिन् लावण्यामृतसरसि नूनं मृगदृशः
 सरः शरैः^२प्लुष्टः पृथुजघनभागे निपतितः ।
 यदङ्गाङ्गाराणां प्रशमपिशुना नाभिकुहरे
 शिखा धूमस्पर्शं परिणमति रोमाचलीवपुः ॥४२६॥

अत्र न रोमाचलिः, अपि तु धूमशिखेति प्रतीतिः । एवमियं भङ्गन्तरैरप्युद्धा ।

उपमालङ्कारस्य च व्यङ्ग्यस्यात वाच्यानुशीयित्वं बालस्यापि प्रसिद्धम् । अवाप्त इत्यादि—
 रजनिरिल्लनेनैव सौन्दर्यप्रकमनिर्वाहे प्राप्ते रमणीति पदमलौकिकप्रेमास्पदताप्रतिपादनार्थम् ।
 अत्र चन्द्रकनकमुपमेयमसदस्यं कृत्वा रजनिरमण्योशयनमुपमानं सल्लतया व्यवस्थापितम् ।
 उदयमपह्नवपूर्वक आरोपः । अत्र च वाक्यभेदः—(१४२३)वा । एतच्च कविच्छेदलच्छायावि-
 शम्भैरसल्लतप्रतिपादनैरपह्नवः, कनित पुनरसल्लतं वस्तवन्तरूपताविधायिशब्दनिबन्धन-
 गिर्वाणम्प्रकारतयाऽस्मालङ्कारस्य बहुविधा बन्धच्छायेत्याह—इत्थं वित्यादि । यथा
 यतेत्यादि—अत्र नैकवाक्यत्वम् । अमुष्मिन्नित्यादि—शरैः^२प्लुष्टः परमेश्वरदग्धः,
 प्रशमपिशुना उपशमसूचिका, [रोमाचलीवपुः] रोमाचलितरीरम् । अत्रापि वाक्यभेदः ।

50 यतावशन्दोऽयं श्लोको न ह्ययः । 'यत' 'खलु' प्रतीतिभिः पदैः श्लोकस्य उदधस्य
 वाऽऽरम्भमालङ्कारिकसमयगर्हितमिति सप्तमोक्तासटीकाया सूचितम् । 'तथाहो'ति
 श्लोकार्थान्तपदस्यापि न मनोज्ञम् ।

इलेपः स वाक्य एकस्मिन् यत्रानेकार्थता भवेत् ॥९६॥

एकार्थप्रतिपादकानामेव शब्दानां यत्नानेकोऽर्थः स इलेपः । उदाहरणम्—

उद्यमयते दिङ्मास्त्रिन्यं निराकुस्तेतरां

नयति निधनं निद्रामुद्रां प्रयतयति क्रियाः ।

रचयतितरां स्वैराचार्यवर्तनकर्तनं

यत यत लसत्तेजःपुञ्जी विभाति विभाकरः ॥९७॥

अत्राभिधाया अनियन्त्रणाद् द्वाचप्यर्कभूयो वाच्यौ ।

परोक्तिर्भेदकैः श्लिष्टैः समासोक्तिः

एवमिति चारोपपूर्वोऽपह्नोः^{५१} यथा ज्योत्स्नाभस्मेत्यादि (४०५ श्लो) यथा वा 'विक्रमदमरनारीनेहनीलाञ्जल्यङ्गान्यधिवसति सदा सः संयमाधःकृतानी'त्यादि (हेम. का. अ. ६८ पृ. ; अ. स. ६४ पृ.) । यथा चोक्तम् 'इदं भोः किमोक्तं कथय कमलातङ्गवदने'त्यादि (२६९ श्लोक) ।

अधुना निरोपणविच्छिन्नाश्रयेणालङ्कारद्वयं कथयति । अपह्नुतादुपमेयसातत्य-
पह्ननेनोपमानस्य सक्षताप्रतिशम्भः, इह तु हूयोरपीत्याह इलेप इति । यत्
वाच्यमनिशिष्टविरोपणमेकसादर्थ्यदर्यान्तरं नमयति तलैकदन्तगतफलद्वयभ्यामेवार्थयोः
श्लिष्टत्वादर्थश्लेषः । उद्यमितादि—यत यतेत्याध्यात्मशयः । न चायं भवेद्विषयः,
प्रधरणादिना वाच्यार्थनियमेऽर्थान्तरावगती तस्य सङ्गावादित्याह—अत्रेति ।

परोक्तिरिति—परोक्तिरिति लक्षणं^{५२} भेदकैः श्लिष्टैरिति हेतुः, समासोक्तिरिति

५१ अत्र भट्टगोपालेन 'आरोपपूर्वोऽपह्नोः यगोदादिभ्यते कैश्चित् विक्रमदि'त्यलङ्कार-
सर्वस्वकारप्रोधरादीनां मत्तं परागृह्यम् । तन्मतेनालोपोत्तरकालेऽपह्नवः ।
'न'कारप्रवृत्ताप्रिवेषस्य मुख्यत्वमिति नायमपह्नुतेरेव विषयः । अलङ्कारसर्वस्व-
ग्रन्थात् प्राग्भूते हेमचन्द्रकृते काव्यानुशासनेऽस्योदाहरणस्यैवतत्प्रसङ्गे प्रदर्शन-
मेतस्य प्राचीनमूलत्वं सूचयति ।

५२ परस्परप्रकृतसार्थव्योक्तिरनिधानमभिधामुलेन प्रतिपादनम् । अनेनास्य शब्दशक्ति-
मूलात् 'अनेनै'लक्ष्यम्' सूचितम् । 'श्लिष्टैर्भेदकैरिति श्लिष्टविशेषणयोगादर्शितं'
यदिह प्रकृतात् शब्दादप्रकृतार्थस्यावगमः । अत्रोपगतप्रतिष्ठापयितृणां मानन्द-
वर्णनाचार्याणां मते व्यवहारसमारोप एव वैचित्र्यबोधम् । स च ग्रन्थे न मूले न च

लङ्किण तुङ्ग वाहुपक्षं जीप स को वि उल्लासो ।

जमलच्छी तुह विरहे ण ह् पुञ्ज उड्यला णं सा ॥४२८॥

(गा. स. पं. ४२८)

अत्र अवलक्ष्मीशब्दस्य केवलं कान्तावाचकत्वं नास्ति ।

“लब्ध्वा तव वाहुस्पर्शं यस्याः स कोऽप्युल्लासः । जयलक्ष्मीस्तव विरहे न भवतु सा दुर्वला”^{५४}
ननु ! सा मा ॥ ‘मा’शब्दस्तत्र दौर्बल्यस्य निप्रतिपत्तिं व्यनक्ति ।” (क.स. ६३५ः) । भवतीत्य-
पेक्षणीयम् । अत्र विशेष्यपदं केवलं, प्रस्तुतार्थान्निपायि विशेषणन्तु जयलक्ष्म्याः कान्तावाच्य-
साधारणमिति जयलक्ष्म्याः कान्ताव्यवहारप्रतीतिः । तत्र च कान्तैकगतदीर्घत्वादिवर्ण-
समारोपः कारणम्, अन्यथा विशेषणसाम्यमात्रेण नियतस्य कान्ताव्यवहारस्य प्रतीतिः ।
दौर्बल्यञ्च प्रकृत उपचरितं शैत्यम् । विशेषणसाम्यञ्च यथा साधारण्येन तथा
कचिदौपम्यगर्भत्वेन श्लिष्टतया च सम्भवति । तत्तौपम्यगर्भत्वेन यथा—दन्तप्रभा-
पुष्पचिता पाणिपङ्कजशोभिनी । केशपारशालिद्वन्देन सुगगा हरिणैरुणा ॥ (अ. स.
११० पृ.) । अत्र दन्तप्रभाः पुष्पाण्योर्वेद्युपमागर्भे समाप्ते कृते^{५५} दन्तप्रभावद्भवतैः
पुष्पैश्चितेति, पाणिपङ्कजशोभिनीति पाश्र्वयः पङ्कजानीति समासान्तराश्रयेण समान-
विशेषणत्वभावादपि समानविशेषणमाहाराभ्यास्तत्वाव्यवहारप्रतीतिरिति तौपम्यमाऽनुप्राणिता
समासोक्तिरिति व्याख्यानमसद् । श्लिष्टतया यथा—उपोद्- (१८३५) रागेण विज्ञोड-
तारकं तथा एहीतं शशिना निशामुलम् । यथा समलं तिमिराशुक तथा पुरोऽपि
रागादगलितं न ललितम् ॥ (जाम्ब. वि. ३ भव. या ११४) रागः सन्ध्याऽदृष्टिमा प्रेम
च । तारका नेत्रविभागेऽपि । मुक्तं प्रारम्भमकूयो । तथेति रात्रिपक्षे करणपदं
नादिकापक्षे तु वचनपदम् । श्लिष्टं पलितक्षीणयो । पुरः पूर्वस्यां दिशि, अग्रे च ।
रागादगलितत्वात् सन्ध्याकृत्वादनन्तरं प्रेमरूपाच हेतोः । तदिदं श्लिष्टविशेषणमहिम्ना
निशाशशिवोर्नायकव्यवहारप्रतीतिः, अपरित्यक्तस्वरूपयोर्निशाशशिवोर्नायकताऽऽद्यविशिष्ट-

५४ अत्र ‘ण होज्व सा य हुल्लहे’ति पाठः स्यात् । अस्मत्पुष्पादिवे काव्यप्रकाशसङ्केते
(१३५.) द्विपमो दृष्टव्या । केचिद् ‘विरहेण’ इत्येकं पदं कृत्वा विरहेण हेतुनेति
विशेषयन्ति । तदा ननु दुर्वला धैर्यवेनानुनयपूर्वकः स्वीकारः समर्थितः ।
अत्र मूले किं ‘णं सा’ इति पाठः कचकन्वाह्याममनुमापयतीत्यपि विभूत्यम् ।

५५ दन्तप्रभा एव पुष्पाणि तैश्चितेति रूपकगर्भत्वेन समासान्तराश्रयेणैत्यादि ‘क’
पुस्तके पाठः ।

निदर्शना ।

अभवन् वस्तुसम्बन्ध उपमापरिकल्पकाः ॥९७॥

निदर्शनं दृष्टान्तकरणम् । उदाहरणम्—

क सूर्यप्रभवो वंशः क चाल्पविषया मतिः ।

तितीपुर्दुस्तरं मोहादुदुपेनास्मि सागरम् ॥३२१॥ (र. वं. ११२)

अत्रोदुपेन सागरस्तरणमिव मन्मत्या सूर्यवंशवर्णनमित्युपमायां पर्यवस्यति ।
यथा या

उदयति विततोर्ध्वरश्मिरज्जावद्दिमकरे हिमधाम्नि याति चास्तम् ।

यद्वति गिरिरथं विलम्बिघण्टाद्वयपरिवारितवारणेण्ड्रलीलाम् ॥४६०॥

(शि. प. ४१२०)

अत्र कथमन्यस्य लीलामन्यो वदतीति तत्तद्वशीमित्युपमायां पर्यवसानम् ।

धर्मविशिष्टयोः प्रतीतेः । अत्र एवाल निशाशशिनेर्वर्णनारूपस्य वाक्यस्यैव प्राधान्यम्, नागककेलितत्त्वणस्तथैः प्रतीयमानोऽन्यस्याङ्गमिति न भवनिष्पन्नहारः । "एवम्—अनु-
शास्यती सन्ध्या दिवमस्तपुरःसरः । अहो दैवगतिविधा सधापि न समागमः ॥ इत्यस्यापि
न प्यनित्यम् । भामहाभिप्रायेणैवं समानोक्तिः । वामनाभिप्रायेण त्वाप्तेषः । नायिकानायकयो-
रुपमानभूतयोराद्येपतः प्रतिपत्तेः" (पृ. आ. लो. १४५) ।

अभवद्वस्तुसम्बन्धादौपम्यपर्यवसायित्वेन संक्षिप्तार्थत्वेन च श्लेषसमाधौक्तिभ्यां साम्याद्
यथाकर्म निदर्शनाप्रकारद्वयं दर्शयति निदर्शनेति—इयमसम्भवता सम्भवता च वस्तुसम्बन्धेन
भवतीति द्विधा । तत्रायमाह—अभवदिति । एवं गीररवः पुरुषो हस्तीत्यादायतिप्रसङ्ग
इत्यत्र आह—उपमेति । अन्वयैनामाह—निदर्शनमिति । एषा च वाक्यार्थ-
(१४३६) पदार्थवृत्तिभेदाद्विधा । तत्र वाक्यार्थवृत्तिर्नवा क सूर्येत्यादि । उरुपकरणेन
तरणेन सागरस्यान्वयोऽयोग्यत्वादनुपपद्यमान इत्युपमायां पर्यवस्यति । एवञ्च यत्र
निरपेक्षयोर्वैयर्थ्यार्थयोर्विम्बप्रतिबिम्बभावस्यैव दृष्टान्तप्रकारः । यत्तु प्रकृतवाक्यार्थे
वाक्यान्तरमारोप्यते सामानाधिकरण्यादेन तत्र सम्बन्धानुपपत्तिमूला निदर्शनैवेत्याहुः । यथा
(अ. श. ३५ ४) । तत्पदान्नघरजानां यदलङ्कारार्जनम् । इदं धीमयद्वलेपेन पाण्डुरीकरणं
विधोः ॥ इति । एवञ्च—शुद्धान्तर्दुःखमिदं वपुराभमवासिनो यदि जनस्य । दूरीकृताः सल्लु
शुण्डीद्यानलता वनलतानिः ॥ (अभि. श. १११२) इत्यत्रापि दृष्टान्तबुद्धिर्न कार्या, उक्त-
न्यायेन निदर्शनाप्राप्तेः । पदार्थवृत्तिर्यथा उदयतीत्याह । अत्र वारणेन्द्रसम्बन्धिभ्यां

दोभ्यां' तितीर्णति तरङ्गवतीभुजङ्गमादातुमिच्छति करे हरिणाङ्गविम्वम् ।

मेघं लिलङ्घयिषति ध्रुवमेव देव । यस्ते गुणान् गदितुमुद्यममादधाति ॥४३१॥

इत्यादौ मालारूपाऽप्येषा द्रष्टव्या ।

अस्यहेत्वन्वयस्योक्तिः क्रिययैव च साऽपरा ।

क्रिययैव स्वरूपस्वकारणयोः सम्बन्धो यद्वगम्यते साऽपरा निदर्शना ।

उन्नतं पदमवाप्य यो लघुर्ह्रस्वयैव स पतेदिति ध्रुवम् ।^{५५}

शैलशेखरागतो दृप्तकणश्चास्माकृतधृतः पतत्यधः ॥४३२॥

अत्र पातक्रियया पतनस्य लाघवे सत्युन्नतपदप्राप्तिरूपस्य कारणस्य तु सम्बन्धः क्वाप्यते ।

अप्रस्तुतप्रदांसा या सा सैव प्रस्तुताश्रया ॥९८॥

लीलाया वस्तुगतरभूतेन गिरिणा वह्नमसम्भवल्लीलावदरां लीलामैव गमयतीत्युपमायां पर्यवसानम् । न च भिन्नयोर्लालयोरेक्यमभ्यवसितमिति भेदे तथेद इत्येवमात्मिकाऽतिशयोक्तिः, लीलास्वयण एको न तु स्वरूपभिन्नः । सम्बन्धिभेदात् भिद्यते । स्वरूपभिन्नयोरेवातिशयोक्तिः । यथा—अग्निश्चर्यामत्तकान्तिलिप्तवियतो विपुल्लाका घना मेघाः शीकरिणः पयोद-
सुहृदामानन्वकेकाः कलाः । जानं सन्तु हवं कडोरहदयो रामोऽस्मि सर्वे सदे वैदेही तु कथं भविष्यति इहा हा देवि पीरा भव ॥ (भू. भा. २।१ वृः) इत्यत व्यातिलेपनयोः स्वरूपभेदे ऐक्यमभ्यवसितम् । इयन्न कविमात्रयाऽपि भवन्ती दृश्यते । यथा दोभ्योर्मिलादि । तरङ्गवतीभुजङ्गः समुद्रः । द्वितीया लघुयति (१४५२) स्वस्थेत्यादि । क्रिययैव शुद्धया फलभूतया अस्मात्पतनः स्वकारणस्य सान्त्वयः सम्बन्धो गत क्वाप्यते तत् संबन्धित-
हेतुष्टान्त्वभावं निदर्शना । उक्तम्—क्रिया यैव तदर्थस्य विशिष्टस्योपदर्शनात् । इष्टा निदर्शना नाम यथेयवतिमिदिना ॥ (भा. का. अ. ३।१२) इति । उन्नतमिवादि । शेखरं शङ्खम् । चास्माकतेति—चाक्याऽन स्पृहण्येवा । अत पततीति क्रिया, तस्याः स्वरूपं पतनम् । तत्र हेतुर्लघुत्यै सत्युन्नतपदावाप्तिः । यो लघुः ममुन्नतं पदमवाप्य पतेदित्यनयोरेक्यमभ्यवसितमिति । तदिह दृष्टकणस्य पातसंबन्ध उपपद्यते । स ममेव लघोरन्यस्याप्युन्नतपदावाप्तिः पतनायेत्युपमां कल्पयति ।

56 'ध्रुवमिति' प्रायिकः पाठः । न च निदर्शनाऽजहारप्रमपने प्रयोक्तृशान्तरमिति मन्तव्यम् ।

अप्राकरणिकस्यार्थस्याभिधानेन प्राकरणिकस्याश्रेपोऽप्रस्तुतप्रशंसा ।

सा च

कार्यं निमित्ते सामान्ये विशेषे प्रस्तुते सति ।

तदन्यस्य वचस्तुल्ये तुल्यस्येति च पञ्चधा ॥९९॥

तदन्यस्य कारणादेः । क्रमेणोदाहरणम्—

याताः किं न मिलन्ति सुन्दरि ! पुनश्चिन्ता त्वया मत्कृते

नो कार्या नितरां कृशाऽसि कथयत्येवं सवाप्ये मयि ।

लज्जामन्थरतारकेण निपतत्पीताधुणा चधुपा

दृष्ट्वा मां हस्तिनेन भाविमरणोत्साहस्तवया सूचितः ॥४३३॥ (अ. रा.)

अत्र प्रस्थानात् किमिति निवृत्तोऽसीति कार्यं पृष्टे कारणमभिहितम् ।

राजन् ! राजसुता न पाठयति मां देव्योऽपि तूष्णीं स्थिताः

कुञ्जे भोजय मां कुमारसचिवैर्नाद्यापि किं भुज्यते ।

इत्थं राजशुकस्तवारिभवने मुक्तोऽध्वगैः पञ्जरा-

शिवस्थानवलोक्य दृश्यबलभावेकैकमाभापते ॥४३४॥ (उ. वि. १)

अप्रस्तुतकार्यकारणोपन्यासः सुतरां निदर्शनातोऽपि लपीयानिति सत्रक्षाऽप्रस्तुतप्रशंसा-
माह—अप्रस्तुतप्रशंसेति । अप्रस्तुतस्यार्थस्य प्रशंसनमप्रस्तुतप्रशंसानामाऽलङ्कारः । अप्रस्तुत-
वर्णनञ्च अतन्त्रमयुक्तमप्रस्तुतत्वादिति प्रस्तुताश्रयेति । सूत्रभागे व्याचष्टे प्राकरणिक-
स्याक्षेप इति । स चाक्षेपश्चिन्ति. प्रसन्नैर्भवति कार्यकारणभावात् भूमाप्रिवत्, सामान्य-
विशेषभावाद्वचस्तिरोपातवत्, शास्त्राच्च । उक्ताये ह्यी गतिः—कदाचित् कारणम-
प्रस्तुतं वदभिधीयमानं प्रस्तुतं कार्यमाक्षिपति. कदाचित् कार्यमप्रस्तुतं वर्णयमानं सत्
प्रस्तुतं कारणं व्यनक्ति । एवमेव सामान्यादिशेषस्य विशेषाद्वा सामान्यस्याक्षेपे
द्विपकारता, शास्त्रे त्वेको भेद इतीत्यं पञ्चधेति । सूत्रं कार्यं (१४५६) इत्यादि । तदिह
प्रस्तुतनिष्ठं गम्यत्व, समासोक्ती त्वप्रस्तुतनिष्ठम् । अत एवात्र विशेषेण सामान्यं गम्यमानं
समर्थात् इत्येकस्यानुपादानादुभयोऽप्यादानगूणादर्थान्तरन्यासादध्यस्य भेदः । तत्र कारणात्
कार्यप्रतीती यथा याता इत्यादि । निपतत् पीतगधु येन । अत्र प्रस्थानात् केन
कार्येण निवृत्तोऽसीति इति कार्यं प्रस्तुते निवृत्तिकारणमभिहितम् । तत्र कार्यस्य प्राधान्ये
सति कारणस्यापि प्राधान्यम्, निमित्तभावे नैमित्तिकस्याप्यनुपलम्भात् । अतोऽलाप्रस्तुत-
प्रस्तुतयोरभिधीयमानप्रतीकमानयोः सम प्राधान्यम् । कार्यकारणप्रतीती यथा राजभि-

अतः प्रस्थानोद्यतं भवन्तं ह्यास्या सहस्रैव स्ववर्य्यं पलाय्य गता इति कारणे प्रस्तुते कार्यमुक्तम् ।

त्यादि । राजशुक्रः कश्चिदेवोत्कृष्टजातिशाली शुक्र । कुमारस्तच्चिधेरिल्लत तनयैरिति पाठान्तरम्^{४१} ।

ननु कार्यात् कारणे गम्यमाने यद्यप्रस्तुतप्रशसा तदा “येन सम्बालकं सास्त्रं कराधातादण्डस्तन । अकारि भद्रयत्नयो गजासुरवधूजन ॥” (अ स), ‘चक्रनिघात-प्रसभाज्ञयेन चकारो यो राहुवधूजनस्य । आलिङ्गनोद्दामविलासवन्धु रतोत्पप पुम्बनमात-शेयम् ॥’ (अ रा ३१२०) इत्यादौ सुप्रसिद्धे पर्यायोक्तालङ्कारविषयेऽप्रस्तुतप्रशसा-प्रसन्न । तत्र हि गजासुरवधूजनेन सम्बालकरादिना कायण कारणभूतो गजासुरवध प्रतीयते, तथा राहुवधूजनेन निशिष्टेन रतोत्पपेन राहुचिररक्षेद कारणभूतोऽङ्गम्यते । एवमन्यत्तापि पर्यायोक्तविषये ज्ञेयम् । तद्व्याख्याप्रस्तुतप्रशसयाऽऽप्राप्तत्वात् पर्यायोक्तस्य निर्विषयत्वप्रसन्न । (३४३५) नैव दोष । इह यत् कार्यात् कारणं प्रतीयते तत् कार्यं प्रस्तुतमप्रस्तुतं अति द्वयो गति । यत् प्रस्तुतत्वं कार्यस्य कारणवत्तस्यापि वर्धनीयत्वात्तत् कार्यमुद्येन कारणं पर्यायेणोक्तमिति पर्यायोक्तनामाऽलङ्कारः । तत्र हि कारणपेक्षया कार्यस्वातिशयनं सौन्दर्यमिति तदेव वर्णितं यथोक्तोदाहरणद्वये । अतः हि गजासुरवधूजतान्तोऽपि भगवत्प्रभावजन्यत्वात् प्रस्तुत एव । एव राहुवधूजतान्तोऽपि ज्ञेयः । ततश्च नायमप्रस्तुतप्रशसाया विषयः । अतः च भर्तृव्यापादनलक्षणस्य स्वतन्त्रस्य न प्राधान्यात् अतः सोन्मूलनरोदनारस्तावनवलयभङ्गेरेवोक्तत्वात् । ततश्च न ध्वनिव्यपदेश इति । यत् पुनः कारणस्य प्रस्तुतत्वं कार्यमप्रस्तुतं वच्यते तत्र स्पष्टेवाप्रस्तुतप्रशसा यथादाहृतम् । यथा वा—इन्दुलिप्त इवाग्रननं जङ्गिता दृष्टिर्गोणामिव प्रभ्लानाङ्गिमेव विदुमहधि श्यामेव हमप्रभा । आकरय कन्ध्यापि कोकिलवधूः पृष्ठमिव प्रस्तुतं सीतायाः पुरतश्च हन्तं सिमिता वदाः खगदा इव ॥ (वा रा ११४२) इत्यतः सम्भाव्य-मार्मैरिन्द्रादिवर्णनलितत्वादिभिः स्वरूपैरप्रस्तुतेष्वेवोक्तस्यो वदनादिगतं सान्दर्भावशेष कारणरूपं प्रस्तुतं ज्ञेयम् (अ स १२४ पृ) । इन्द्रादयश्चामाः सुकुटमवाप्राकरणिधास्तत्-प्रतिच्छन्दभूतानां सुखादानां प्राप्तिरिति वाच्यम् । तेनान्द्रादिगणानां लितत्वादिनाऽप्रस्तुतेन कार्येण प्रस्तुतं सुखादिगतं मोन्दर्यं सहस्रहृदयकादि गम्यत इत्यप्रस्तुतप्रशसा । एव

एतत्तस्य मुखात् कियत् कमलिनीपते कर्णं चारिणी
यन्मुक्तामणिरित्यमस्त स जडः शृण्वन् यवस्मादपि ।
अक्रुत्यग्रलघुक्रियाप्रचिलयिन्यादीयमाने शनै
कुत्रोद्गीय गतो ममेत्यनुदिन निद्राति नान्त शुचा" ॥४३५॥

(अ या लो ४२ पृ)

अत्रास्थाने जडानां ममत्वसम्भावना भवतीति सामान्ये प्रस्तुते विशेष
कथितः ।

च यत् वाक्योऽर्थाऽर्थांतर (185b) तादृशमेव स्वोपस्कारकत्वेनावगृह्यति तत् पर्यायोक्तम् ।
यत् पुन स्वात्मानमेव वाक्योऽर्थाऽप्रस्तुतत्वात् प्रस्तुतमर्थान्तरं प्रति समर्पयति तत्ताप्रस्तुत-
प्रशस्येति निर्णयः (अ त १३४-३६ पृ) । एवञ्च 'राजन् राजश्रुते ह्यादौ पर्यायोक्तमेव
बोद्धव्यमिति केचिदाहुः । तत् "प्रस्थानोद्यतमित्यादिना कारणरूपस्वार्थस्य प्रस्तुतत्वात्
कार्यरूपोऽर्थाऽप्रस्तुत एव राजश्रुतत्वात्तत्वात्प्रस्तुतत्वात् प्रकृतार्थं प्रति स्वात्मान-
मर्पयतीत्यप्रस्तुतप्रशस्यैव न्याय्या न तु पर्यायोक्तमिति वर्ययन्ति । अन्ये तु 'येन
लम्बालक' इत्यादावप्यप्रस्तुतप्रशस्यकारुण्यत्वादप्रस्तुतप्रशस्येवेत्याहुः । यत् हि गम्यमानोऽर्थं
पर्यायेण भग्नघनतरेणामिधीयते तत्र पर्यायोक्तता । "एतत् पर्यायोक्तालङ्कारप्रस्तावे पश्यते ।
विशेषात् सामान्यप्रतीतिं यथा एतत्तस्य मुखादित्यादि । "लोकप्रतिष्ठापाऽन्नं मुखमाकृतिः ।

58 नार्तं शुचेति क्ताचित्क पाठः ।

59 दयकमालोषतमिति 'क पुलके पाठः ।

60 अत्राद्ये प्रपञ्चे केचिदित्यनेनातिमे य 'अन्ये' इत्यनेनालङ्कारसर्वस्वकारगत-
मुद्रिष्टम् । उक्तस्यो प्रपञ्च सशृणुत एवोदृतः । एवमादिषु स्थलेषु बहुश
श्रीधरेण सम्मतश्चकयोर्मतवैमल्यमेव प्रदर्शितं न त्वेकपञ्चतमर्धिनी युक्तिरिति नाय
तत्त्वार्थधीधरोचितं पन्था । अत एव यत् "काम्यप्रकाशसूत्राणां व्याख्या-
मुद्रपा विरोधिनः । लिखिता चकपन्थाः, साम्प्रियमदिकेण धि 'मिति
स्रोतःप्राप्तमादिष्ट आनिद्याचकवर्तिण्या । एव तदुदाहरणनिर्देशस्थलेऽपि न
सर्वथा निर्मूलम् । अल रूक्मेदाहते 'इन्दुर्लित' इति राजशेखरपये प्रति
वस्तूपमासंस्पर्श स्फुटः । केचित्तु सम्मतमतानुयायिनोऽल्लातिशयोक्तिरेव नाप्रस्तुत-
प्रशसा यत्त्वसम्भावितोऽतिशयस्य प्रतिपिपादयिषितत्वादिति तन्मूलैव विनिश्चित-
रत प्राधान्यमव्यपदेशो भवतीति तद्व्यपदेश एव न्यायानिति मन्यन्ते ।

सुहृद्वधूवाप्यजलप्रमार्जनं करोति चैरप्रतियातनेन यः ।

स एव पूज्यः स पुमान् स नीतिमान् सुजीवितं तस्य स भाजनं ध्रियः ॥४३६॥

(उ. वि. १)

अतः कृष्णं निहत्य नरकासुरवधूनां यदि दुःखं शमयिष्यसि तत् त्वमेव गृहाप्य
इति विशेषे प्रस्तुते सामान्यमुदितम् ।

तुल्ये प्रस्तुते तुल्याभिधाने त्रयः प्रकाराः । श्लेषच्छाया समासोक्तिः
सादृश्यमात्रं वा तुल्यातुल्यान्तरस्याक्षेपे हेतुः । क्रमेणोदाहरणम्—

पुंस्त्वादपि प्रविचलेद्यदि यद्यधोऽपि यायाद् यदि प्रणयनेन महानपि स्यात् ।

अभ्युद्धरेत्तदपि विश्वमितीदृशीयं केनापि दिक् प्रकटिता पुष्पोत्तमेन ॥४३७॥

(भ. श. ७१)

येनास्यभ्युदितेन चन्द्र ! गमितः क्लान्तिं रवी तत्र ते

युज्येत प्रतिकर्तुमेव न पुनस्तस्यैव पादग्रहः ।

क्षीणेनैतदनुष्ठितं यदि ततः किं लज्जसे नो मना-

गस्त्वेवं जडधामता तु भवतो यद्गोसि विस्फूर्जसे ॥४३८॥

अपेक्षितक्रियषैवदादानं जालावेदकम् एतच्छरीरादन्यदितराज्ज्ञातमित्यर्थः" (क. स.
१३ पृ.) । "अतः जडानामस्थान एवोपम इति सामान्ये प्रस्तुते जलविन्दी गणित्व-
सम्भावनास्योऽप्रस्तुतो विशेषोऽनिहितः ।" (अ. स. १३३ पृ.) सामान्याद्विशेषप्रतीती यथा
सुहृद्विलादि । प्रतिपातनं तंशोधनम्, मिलनं नरकासुरः ।

तुल्ये प्रस्तुते तुल्यस्याभिधाने श्लेष इति विशेष्यपदस्यापि स्थितता । समासोक्तिरिति
समानविशेषणं विशेष्यपदन्त्वच्छिष्टं सादृश्यमात्रमिति प्रतीयमानेनापि केनचिदमेणा-
शुभम् । "पुंस्त्वं पुरुषस्य (१४६३) आत्मः, तस्यैव चाश्वस्य । अधः पातालं
निकृष्टा गतिश्च । प्रणयने यावन्मानिनिमित्तम् । न महानप्यस्योऽपि । पुद्गरोत्तमो
विष्णुः, सत्पुरुषश्च । एव न सन्दरश्लेषः, अभिधाया एव [निवन्]
प्रियम्भितत्वात् । नापि विशेष्यपदस्य स्थित्ये सन्दराक्रिमूलो ध्वनिः, नगदन्त्य-
स्यात्र वाच्यत्वात्तस्य चाप्रस्तुतत्वात् । प्रस्तुतार्थगुणेन यत्ताप्रस्तुतार्थो निदंष्ट्रात्प्रा-
वगम्यते स तस्य ध्वनेविषय इत्युक्तं, सत्पुरुषविरागमेवात्र वार्थः प्रत्यक्षः ।
तन्मुत्तेन चेतारार्थप्रतिपत्तिस्तद्वार्थक्यपुद्गव एवावगमिति चेत्, तत्र वाच्यत्वात् ।
न सुहृद्विलापि पुरुषस्य सत्वात् एव सम्भवति स्यादित्यप्यनुदर्शय, सत्पुरुषस्य

आदाय चारि परितः सरितां मुखेभ्यः

फि नाम साधितमनेन तुरर्णधेन ।

क्षारीकृत च यदयाददने हुत च

पातालकुक्षिकुदरे विनिवेशितञ्च ॥४३९॥

(भट्टेन्दुराजस्य, आ वि च ११८ पृ)

इयं च काचिद् वाक्येन प्रतीयमानाऽर्थान्ध्यारोपेणैव भवति । यथा—

अधेरम्भ स्थगितभुयनाभोगपातालकुक्षे,

पोतोपायादिद्व द्वि यद्वयो लङ्घनेऽपि क्रमन्ते ।

आहो रिक्तः कथमपि भवेदेव दैवाचदानौ

फो नाम स्यादयदकुक्षिरालोकनेऽप्यस्य कल्पः ॥४४०॥

काचित्त्वध्यारोपेणैव । यथा—

कस्त्व भो कथयामि दैवदत्तक मां विद्धि शाकोटक

वैराग्यादिव चक्षि साधु विदित कस्मादिव ध्यताम् ।

यामेनाज घटस्तमभ्यगजनः सर्वात्मना सेवते

न छायाऽपि परोपकारकरणी मार्गस्थितस्यापि मे ॥४४१॥

(ध्व आ. पृ ३।५.१)

कचिर्बोधेऽप्यध्यारोपेणैव । यथा—

तु तस्य तुर्यत्वाद्दर्शनमधिकदमजम्भूत्वादित्यप्रस्तुतप्रशस्यैवेति । (क स ६४ पृ) ।

येनासीत्यादि पादादय इत्ययं, पादौ चरणी । जडधामता शीतलतेजस्त्व, मूर्खास्पदता

च' (क स ६४ पृ) इति विशेषणसाम्यम् । आदायेत्यादि—अत्र तुरर्णवसदृशचक्ष

कक्षिहुरपीश्वर प्रतीयते । सारूप्यद्वन्द्वे भेदे तु वाच्यस्य सम्भवासम्भवाभयरूपताभिन्नय

प्रकारा इति यथाक्रममाह—इत्यञ्जेति । इयमप्रस्तुतप्रशसा तुल्ये प्रस्तुते तुल्यभिधानोत्था ।

तत् प्रतीयमानस्यार्थस्यान्ध्यारोपेण यथा अधेरम्भ इत्यादि । आहो इति यथर्थे ।

जघटो गर्तं । कल्प प्राडि । वाच्यसासम्भवं प्रतीयमानाध्यारोपेणैव यथा कस्त्व

भो इत्यादि । वैयदत्तकमिति विद्याऽऽदि-(१४६b) योग्यतयोचितस्याप्राप्ता दैनोपालम्भनम् ।

अज्ञाचतनेन सह प्रथोतरिकाऽनुपपन्नेति वाच्यत्वासम्भवं एव ।

प्रस्तुत प्रति तात्पर्यात् प्रमुखत एव तदध्यारोपेण प्रतीतेर्बुद्ध्यत एतत्—कचिर्बो-

सोऽपूर्वो रसनाविपर्ययविधिस्तत् कर्णयोध्यापलं
दृष्टिः सा मद्विस्मृतस्वरदिकु किं भूयसोक्तेन वा ।
सम्यग् निश्चितयानार्थं भ्रमर हे । यद्धारणोऽद्याप्यसा-
यन्त शून्यकरो तिपेक्ष्यत इति ध्यातः । क एष ग्रहः ॥४४२॥

(भ रा १८)

अत्र रसनाविपर्यासः शून्यकरत्वं च भ्रमरस्यासेवने न हेतुः । कर्णोऽपलं
तु हेतुः । मदः प्रत्युत सेवने निमित्तम् ।

निगीर्याध्यवसानं तु प्रकृतस्य परेण यत् ।

प्रस्तुतस्य यदन्यत्वं यद्यर्थोक्तौ च रूपेणम् ॥१००॥

दोषिविति । सोऽपूर्व इत्यादि—हे इति सम्बोधनशोभकं पुर स्थितं चिन्त्यम् । रसना-
विपर्ययो जिह्वावैपरीत्य इति, असत्यभाषित्वमपि । कर्णयोध्यापलमध्रोतव्य-
भरणमपि । मदो गवांसि । चारणो निवारकोऽपि । शून्यकरत्वं महावृत्तमपि ।
तदिह वाच्येऽर्थे केपाधिदेवदत्त सम्भवति केपाधिरवसम्भवीत्युभयवृत्तम् । साहचर्य-
हेतुके च भेदे साधर्म्यवैषम्याभ्यां द्वैविध्यमिलाह । सार्धमर्थगुणाद्वैविध्योदाहरणेषु ।
“वैधर्म्येण तु यथा—(अ स १३७ पृ) धन्या प्रलु यने वाता रुद्धारस्पर्शशीतला ।
राममिन्दोवरश्याम ये स्तृणन्त्यनिवारिता ॥ अथ वाता धन्या इत्यप्रस्तुताधीदृढमधन्य
इति वैधर्म्येण प्रस्तुतोऽर्थं प्रतीयते । तदिह कार्यकारणभावेन सामान्यविशेषत्वेन
साहचर्येण च भेदप्रसक्तमिदम् ।” (अ स. १३७ पृ) । तत्र कार्यकारणयो सामान्य-
विशेषयोश्च यदा वाच्यत्वं भवति तदाऽपर्यान्तरस्यासाधिविर्भावः । स्वल्पयोस्तु पाच्यत्वं दृष्टान्तः,
अप्रस्तुतस्य वाच्यत्वेऽप्रस्तुतप्रशसा, सम्यत्वेन सवनाप्रस्तुतप्रशंसेति साहचर्यादिभावो यदा
विवक्ष्यते तदा तद्व्याप्या अप्रस्तुतप्रशसाया च्छेदनावन्तभावः । यथा—किञ्चित्कृद्भित्त-
चधुनुम्भितमुखे स्फारीमनजोचना स्तम्भोन्नितचारु (१६४३) धादुररणे रत्ये तारन्ती मुहु ।
कूजन्ती वितलेष्वक्षतिपुटेनालिङ्ग्य सोलाऽलमं धन्यं नान्तमुपात्तवर्जितमम् पारावता
सेवते” (ता. वत्स ३१९३) ॥ अथ सापसवत्पराजे प्रियाविपुलपराजो म्या-
मायात्मपूर्णावस्थारूपपारावतद्वन्द्ववर्णनमप्रस्तुतम्, सारमना दृष्टवत्तत्वाद्वाच्यत्वं
पातत्वं प्रियतमाप्रोतिविशेषविवक्षितद्वन्द्वत्वादीनि प्रस्तुतानि प्राधान्येन व्यङ्ग्यानानि ।

अप्रस्तुतप्रशसाया भेदं दर्शयितुमाह—निगीर्ये वादि ।

अभ्युपगमनं सत्यं

कार्यकारणयोर्यश्च पौर्वापर्यविपर्ययः ।

चिन्नेयाऽतिशयोक्तिः सा

उपमानेनान्तर्निर्गोणस्योपमेयस्य यदध्यवसानं सैका ।

यथा—

कमलपनम्भसि कमले च कुवलये तानि कनकलतिकायाम् ।

सा च सुकुमारस्तुभगेत्युत्पातपरम्परा केयम् ॥४४३॥ (न्य वि ३३ पृ)

अत्र मुखादि कमलादिरूपतयाऽध्यवसितम् ।

यच्च तदेवान्यत्वेनाध्यवसीयते साऽपरा । यथा—

अण्ण लड्डहत्तणभ अण्णा विभ का वि वत्तणच्छाभा ।

सामा सामण्णपभावइणो रेदु च्चिअ ण दोइ ॥४४४॥

(गा स १ वे २९२, व ल. ३१५)

सम्भवति स्वरूप विषयो विषयी च । तत्र विषयस्य विषयिणोऽलम्ब्य निमीर्णत्वे-
ऽध्यवसानस्वरूपोत्थानम् । यत् तु भ्रान्त्या मृगगुण्यायां तोषं शुक्तिकायां वा
रजतमन्धारोप्य तच्छब्दप्रयोगस्तत्र प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोर्मुख्याध्यवसानरूपेणैव सीमादि
प्रतीतेस्तद्भावापत्तिमुख्यत्वमपि न लाङ्घयिष्यम् । किञ्चिदध्यवसानादिकं निमित्तमवलम्ब्य
यदलौकिकं वचनं तदतिशयार्थगुक्तिरतिशयोक्तिः । तेनास्य चत्वारः प्रकाराः—भेदेऽ-
भेदाध्यवसायः, अभेदे भेदः, कद्विरमत सम्भाव्यस्य सधर्मस्य यदि-प्रवृत्तिभिः शब्दे
करणेन, कार्यकारणपौर्वापर्यविपर्यययेति^{११} । तदेतद् यथाक्रममाह—कमलनिलादि ।
प्राणिनां शुभाशुभसूचकं प्रकृतेरन्यत्वमुत्पातं । तदिह मनुकविमुक्तविषयतया

८३ उद्धृतमतमनुसारेणैवैवमदस्तापना । कद्वरेणातिशयाख्याधोलङ्कारसामान्यस्य
'पूर्व'गणितो नेरोऽय इति । स च टीकाकृता पद्यादुल्लिख्यते । 'चतुर्थी सा
कारणस्य यदि तु शीघ्रकारिताम् । सा हि कार्यस्य पूर्वोक्त' इति कद्वटप्रतिष्वनिकृत
केचित् काव्यप्रकाशविद्युत्कृतो गौडोपाधौ श्रीजोबगोस्तामिभिभक्तिप्रन्दर्भे
स्मृता । अलङ्कारमर्थसमवेदस्य पक्षयो भेदश्चतुर्थभेदस्यासम्बन्धे सम्बन्धत्वेन
निर्देशात् । एवमपि त मतानुयायिनो विद्यानाथविधनायप्रमृतय । अलङ्कार
रत्नाकरकारास्तु कार्यकारणसम्बन्धं सम्बन्धमामान्यत्वेन मन्यमाना इम
भेदमसम्बन्धे सम्बन्धरूपेऽन्तर्भाव्यं नाङ्गोक्तुर्वन्ति ।

यत्पर्यस्य यद्विशब्देन चेच्छब्देन घोक्तौ यत् कल्पनमर्यादसम्भविनोऽर्थस्य सा तृतीया । यथा—

राकायामकलङ्कं चैवमृतांशोर्भवेद् घणुः ।

तस्या मुखं तदा साम्यपराभवमवाप्नुयात् ॥४४५॥

कारणस्य शीघ्रकारितां चक्रे कार्यस्य पूर्वमुक्तौ चतुर्थी । यथा—

हृदयमधिष्ठितामादौ मालत्याः कुसुमचापवाणेन ।

चरमं रमणीयलुभ ! लोचनविपर्यं त्वया भजता ॥४४६॥ (ऊ. म. ६६)

शुभाशुभकलदावृत्तम् । अतः मुख्यादीनां कपताद्यैर्भेदेऽप्यभेदः, तेन सुखादीनां लोकोत्तरसौन्दर्यादि-(१४७६) साधारणपर्यवसृष्टिः कविप्रतिभासंरम्भसमुत्पापिवा प्रतीयते । अणुषां इति—अन्यल्लटमन्वत्तन्मा काऽपि वर्तनच्छाया । सामाशङ्गे [समाशङ्गे] यदि वा श्यामा^{६३} नोपित सामान्यप्रज्ञापते रेखैन न भवति ॥ लटमत्वं मनोहरम् । रेखा-शब्देन चित्रालोक्यं लक्ष्यते, तेन न्व विशिष्टं रूपनिर्माणम् । अतः लटमत्वादीनाम-भेदेऽपि सातिशयत्वेन भेदः । एवञ्च श्रीकण्ठजनपदवर्णने ‘यत्त्वपोवनमिति मुनिभिः कामायलनमिति वेत्वाभिः संगीतरालेति शासकैरिजादी (ह. व. १७ पृ.) तथा—‘शाश्वत्वा-त्ति परिणम्यवशादि धिरिवल्लो त्ति तद्व्योदि’ । वालादि’ उण कोदूहलेण एमेव लक्षविभो ॥’ (अ. स. ६१ पृ.) इत्यादावप्यभेद इति । अत एव ‘एकस्यापि निमित्तवशादनेकवा मध्यमुल्लेख’ (अ. स. पृ. १८) इत्यलङ्कारान्तरमन्यैः कृतमित्यत्र न लक्षितम्^{६४} । राकाया-मित्यादि—अतः शशिनः कलङ्कस्यत्वमसम्भवेच्छब्दाभेदेन कल्पनया सम्भावितम् । यथा या (ऊ. स. ११४४) पुर्व प्रवालपदितं यदि ह्यान्मुक्ताफलं वा स्फुटविद्रुमस्यम् । ततोऽनुकुर्याद्विशदस्य तस्यास्त्यामौष्ठपर्वलरुचः स्मितस्य ॥ नियतपूर्वेभानि कारणं नियत-पश्चात्कालभावि कार्यमिति कार्यकारणयुक्तौ लक्षणम् । यदा तु विशेषप्रतिपादनाय तयोरेव तद्रूपविपर्ययः क्रियते तदाऽतिशयोक्तिः । हृदयमित्यादि—अतः कुसुमचाप्याधिष्ठातृत्वं रमणीवल्लभलोचनविपर्ययकार्यमिति तयोद्वपत्रं पोषापर्यं शीघ्रकालताप्रतीत्यर्थं (१४७६) व्यत्ययेन निर्दिष्टम् । कारणकार्ययोः पूर्वोपर्यविपर्ययव तुल्यकालतयाऽपि भवति यथा—

६३ एतच्च रुचकमनुग्रह । शीते मुखोष्णसर्वाङ्गोत्थादि पारिभाषिकं लक्षणं द्वितीय-पक्षे ।

६४ अतः तु श्रीधरोऽलङ्कारसर्वैलप्रमथमुद्देश तन्मतमुपस्थान्य च काव्यप्रकाश-कारस्य मतं नायुक्तिमदिति वदति । यद्वर्धोऽलङ्कारनिबन्धकाराः शीघ्रकाल-

प्रतिवस्तूपमा तु सा ॥१-१॥

सामान्यस्य द्विरैकस्य यत्त वाक्यद्वये स्थितिः ।

साधारणो धर्म उपमेयवाक्य उपमानवाक्ये च कथितपदस्य दुष्टतयाऽ-
भिहितत्वाच्छब्दभेदेन यदुपादीयते सा वस्तुनो वाक्यार्थस्योपमानत्वात्
प्रतिवस्तूपमा । यथा—

(र. व. ४ । ४) सममेव समाकार्णव द्वय द्विरदगामिना । तेन सिद्धासनं पित्र्यं गृहलक्ष
महोचिताम् ॥ अत्र राज्याभिषेकरिपुमश्वलाकमण्योर्द्वेदुहेतुमद्भावेन सत्यपि पौर्वापर्यं सिद्ध-
कारित्वाद्विवक्षितया तुल्यकालतया कोऽपि प्रभावातिशयः प्रतीयते । द्विरदगामिनेति रिण्ड-
पदम् । एतदेवाभ्येपो 'पूर्व'मित्यलङ्कारः । तथा च रुद्रटः (का. अ. ८ । ६७)—
यत्तातिप्रचलतया निबद्धयते पूर्वमेव अन्यस्य । प्रादुर्भाव. पश्चाज्जनकस्य तु वद्वयेत् पूर्वम् ॥
यथा च यक्षि-प्रवृत्तिभि कल्पनाया असम्बन्धे सम्बन्धस्तथा सम्बन्धेऽसम्बन्ध इति
पक्षमः प्रकारोऽस्येत्याहुः । यथा (अ. स. ८६ पृ. ; च. आ. ४ ३१९९)—'लावण्यद्रविण्यस्यो
न गणितः क्रेशो महान् स्वीकृत. स्वच्छन्दं चरतो जनस्य हृदये चिन्ताग्वरो निर्मितः ।
एषाऽपि अगुण्यादुत्तरमयाभावाद्भक्तो इति कोऽर्थेति चेत्तत्र विनिहितलक्षणवाक्यं
सन्देहात् ॥ अत्र लावण्यद्रविण्यस्य व्यवसायसम्बन्धेऽपि सम्बन्धस्तन्नीलावण्यप्रकर्षप्रतिपादनार्थं
निबद्धः । यथा वा—'अस्याः सर्गविधा' कित्यादौ (वि. उ. ११०) पुराणप्रजापतिनिर्माय-
सम्बन्धेऽप्यसम्बन्ध उक्तः' (अ. स. ८६ पृ.) ।

पूर्वैरुपपरीक्षमेव वाक्यार्थगतमलङ्कारं लक्षयति प्रतिवस्तूपमेति । वाक्यार्थगतत्वे-
नैवायुपादाने साधारणधर्मस्य सकृन्निर्देशा वाक्यार्थोपमा, अतस्तत्तैक एव वाक्यार्थः । अत्र
तु नैवमिति ततोऽतिभेदात् 'तु'सम्बोधनिबन्धः । अस्याथ स्रोतस्स्थेवादेर- (१८८६) नियमान-
तया दीपकादिवदुपमा प्रतीयमाना । अलङ्कारान्तरप्रतीतिवदपि यत्त वाक्यस्यार्थस्य वाक्यत्वं प्रतीय-
मानार्थप्रतिपादनोन्मुखत्वेन प्रकाशते स न ध्वनेविषयः, प्रतीयमानस्य व. च्यानुगामित्वादि-
त्युक्तमेव । साधारणधर्मस्तत्र 'नैकं पदं द्विः प्रचोच्यं प्रायशे'ति (का. अ. सू. ४. २१११)
केरलं वाक्यस्य गतिरित्येव चक्रमेदेनोपमानोपमेययोरपि समीपे निबध्यते । सामान्यस्यैकस्य
वाक्यद्वये द्विरवस्थितिः सकृदनिर्देश इत्यर्थः । तेनात्र द्वौ वाक्यार्था । उपमानोपमेयव्यवस्था

अथदेवादयः प्रायशः सर्वे एवेनं स्वीकुर्वन्ति विच्छित्तिविरोधानपलपनीयत्वमेव
तत्र धीजमिच्छवदेयम् । सम्भवति चित्तोपे पृथक् लक्षणं "वस्तुना कार्त्तस्येन
वक्ष्यतो"ति वचनाश्यायमेव ।

देवीभाघं गमिता परियारपवं कथं भजत्येपा ।

न प्रलु परिभोगयोग्यं दैवतरूपाङ्कितं रत्नम् ॥४४७॥

(का. अ. सू. पृ. ४।१।४)

यदि दहत्यनलोऽत्र किमद्भुतं यदि च गौरवमद्रिषु किं ततः ।

लवणमम्यु सर्वैव महोदधेः प्रकृतिरेव सतामविषादिता ॥४४८॥

(भ. नी. श. १)

इत्यादि मालाप्रतिवस्तूपमा द्रष्टव्या । चमन्यताप्यनुसर्तव्यम् ।

दृष्टान्तः पुनरेतेषां सर्वेषां प्रतिविम्बनम् ॥१०२॥

एतेषां साधारणधर्मादीनाम् । दृष्टोऽन्तः निश्चयो यत्नेति दृष्टान्तः । यथा—

त्वयि दृष्ट पय तस्या निर्वोति मनो मनोभवज्वलितम् ।

आलोके हि दिमांशोर्यिकसति कुमुदं कुमुदस्याः ॥४४९॥

च प्रायः प्राकरणिकाप्राकरणिकत्वाभागेव । देवीत्यादि—[देवीभाघं] दिव्यत्वं साधारणो धर्म उपमानवाक्ये दैवतरूपाङ्कितत्वेन निर्दिष्टः । उपमा च स्फुटैव यथा वापिस्तेवमानभावे—चक्षुर्य एव चतुराधमिकाऽऽनामकर्मणि । आबन्ध एव निगुणाः सुरसो रतनमैणि ॥ (वा. श. १०।१२) । एवमन्यत्वेति यथा व्यतिरेके—हरवत् विपमरश्मिर्हरिवत् विभूतिविततम् । रविवत् आविडु रादकरतापितम् । कदाचिद्वि ॥ इति । अत्र छेकस्यैव बहुभ्यो व्यतिरेकमात्रा, व्यतिरेकतः प्रतिवस्तूपमावदेकत्र प्रतीतस्यापरत प्रत्ययः कुतापीति^{१६} ।

सदनन्तरमाह दृष्टान्त इति—लौकिकपरीक्षकाणां यस्मिन्नेषु द्विसाम्यं च दृष्टान्त इति सदनुमानात् तस्याभिधानं नातृष्टारो निश्चितिविशेषस्यानिव्यमाणात्त्वान् । एतेषामिति—साधारणधर्मापगानोपमेयानाम् । साधारणधर्मादीनां प्रतिविम्बितत्वेन नियतनिष्ठतया कथं साधारणधर्मस्तेति चेत्, (१४९) वस्तुतो हि तेषां धर्माणां भेद इति साधारणता । शब्दान्तरेण प्रतिपादितत्वात् प्रतिविम्बनमिति नास्ति कश्चिद्विशेषः । अत्र यद्यपि दृष्टान्तेन दार्शनिकं समर्थ्यते तथापि विम्बप्रतिविम्बभावेनोपन्यासेन तु हेतुकथनमित्यस्मात् पूषककथनप्रस्थान एवार्थान्तरन्यासः । अथवा साधर्म्यवैधर्म्याभा द्वयेति यथाक्रममुदाहरति—त्वयि दृष्ट पयत्वादि । अत्र दयितदर्शनप्रभवस्य तस्या मनोनिर्वाणस्य प्राकरणिकस्य

एष साधर्म्येण । वैधर्म्येण तु—

तथाह्वे साहसकर्मवर्मणः करं कृपाणान्तिकमानिनीपतः ।

भटाः परेषां विशाराकतामगुर्दधत्यवाते स्थिरतां हि पांशवः ॥४५०॥

सकृद्वृत्तिस्तु धर्मस्य प्रकृताप्रकृतात्मनाम् ।

सैव क्रियास्तु यद्धीषु कारकस्येति दीपकम् ॥१०३॥

प्राकरणिकाप्राकरणिकानाम् अर्थादुपमानोपमेयानां धर्मः क्रियादिरेकधारमेव यदुपादीयते तदेकस्यस्यैव समस्तवाक्यदीपनाद् दीपकम् । यथा—

किचणाण धर्णं णाभाण फणमणी केसरार सीद्धानं ।

कुलबालिभाण यणया केत्तो धेप्पन्ति अमुभाणं ॥४५१॥

(गा. श. वे. ४५६)

कारकस्य च यद्धीषु क्रियास्तु सकृद्वृत्तिर्दीपकम् । यथा—

हिमाशुदर्शनतः कुमुदस्याः कुमुदविकारो विस्पष्टत्वेन प्रतिबिम्बतया निबद्धः । तथाह्व इत्यादि—अत्र प्रतिपक्षभटा विशाराकतामस्थिरतामगुरिति तेषामस्थिरतायाः स्थिरता-ऽऽदिवैधर्म्येण पाशुषु प्रतिबिम्बनम् ।

एष साधारणधर्मस्यासकृन्निर्देशोल्लङ्घारद्वयमुक्त्वा सकृन्निर्देशे दापलङ्घारावाह सकृद्वृत्ति-स्थितिः । यथा शीघ्र एकस्थोऽनेकेषां प्रकारास्तपोपमानोपमेयानां मप्यादेकल स्थितः साधारणधर्मक्रियाऽऽदिरूपः । प्रसङ्गेनान्यतोपकारादीपनादयादीपकमित्यन्वयः नाम । किचणाणेत्यादि—कृपाणानां धर्मं नागानां फणमणिः केसरारः सिद्धानाम् । कुलनातिकाना स्तनाः कुतः स्पृश्यन्तेऽमृतानाम् ॥ अत्र कृपापनादीनामप्राकरणिकत्वं कुलबालिकास्तनस्य च प्राकरणीकत्वम् । तदिह शतामुद्ध्यभावानां सत्तु वाक्यानां^{६६} परस्पर-स्योपम्यं व्यङ्ग्यमपि श्रुत्यवद्वाच्या-^(१४९६)न्यध्येव चास्त्वस वाच्यपरत्वेन व्यवस्थापनात् । स्पृश्यन्त इति क्रियया चान्तस्थैव तेषामुपकारः क्रियत इत्यन्तदीपकमिदम् । एवमादिमध्यदीपके अपि दृष्टव्ये । तत्रादिक्रियं यथा—(भ. सं. ४२ पृ.) रेहद मिहिरेण एहं रसेण कन्वं सरेण जोग्गणञ्जं । अमएण धुणिधवओ^{६७} तुमए शरणह भुरणमिणं ॥ अत्र शोभत इति क्रियाऽऽदिपदस्था सर्ववाक्योपकारिणी । मप्यक्रियं यथा—एवमारपूतानि दिगन्तराणि कृत्वा दिनान्ते निलयाय गन्तुम् । प्रचक्रमे

६६ न सपञ्चवानयानामिति 'क' पुस्तके पाठः ।

६७ नदीपतिः समुद्र इति वाच्यः ।

स्विद्यति कूणति वेहति विचलति निमिषति धिलोकयति तिर्यक् ।

अन्तर्नन्दति घुम्यतुमिच्छति नवपरिणया यधूः शयने ॥४१२॥

मालादीपकमाद्यं चेद् यथोत्तरगुणावहम् ।

पूर्वेण पूर्वेण वस्तुनोत्तरोत्तरं चेदुपक्रियते तन्मालादीपकम् । यथा—

सङ्क्रामाङ्गनमागतेन भयता चापे समारोपिते

सम्प्राप्ते परिपन्थियोधनिवहे साम्मुख्यमासादितम् ।

कोष्णदेन शराः शरैरिश्निरस्तेनापि भूमण्डलं

तेन त्वं नृपते ! त्वया सितयशस्तेनापि लोकत्रयम् ॥२३१॥

(स. क. आ. १११५, ४१२०६ ; वा. द. गवे ५१ पृ.)

नियतानां सरुद्धमैः सा पुनस्तुल्ययोगिता ॥१०४॥

नियतानां प्राकरणिकानामेवाप्राकरणिकानामेव या । क्रमेणोदाहरणम्—

पाण्डु क्षामं यदनं हृदयं सरसं तवालसं च यधुः ।

शाबेद्यति नितान्तं क्षेत्रियरोगं सति । हृदन्तः ॥(१२२ श्लो)॥

पञ्चदशगताया प्रभा पतत्रस्य मुनेश्च धेनुः ॥ (१. वं २११५) इति । अनेकक्रियागतैककारक-
मालादीपक यथा स्विद्यतीत्यादि । कूणति सङ्कोचतीत्यर्थः । अनिजगिज्जगता-
धुरादय इति । एवमादिमन्थयोरपि । सतादौ यथा—निहाडपहरति आगरमुपशमयति
मदनमहनसम्भाषम् । जनयति कान्तासत्रपुत्रय कोऽन्यस्ततो बन्धुः ॥ इति ।
मन्थकारकं यथा (अ. स. ६१ पृ.) साधूनामुपकर्तुं लक्ष्मीं धनुं विहायसा गन्तुम् ।
न कुतश्चिद्विषय मनश्चरितश्च मदात्मनो ध्येनुम् ॥ मालादीपकमिति—गुणावहत्त्वमुत्कर्ष-
देतुम् । पूर्वपूर्वोत्तरोत्तरं प्रत्युत्कर्षेणिवन्धनत्वे स्थितिः । संप्राप्तित्यादि—अह
भवदादिभिः क्रमेण साम्मुख्यमादीनामुत्कर्षां विहितः । आसादनलक्षणक्रियानिवन्धनश्च दीपनं
दीपनविषयानामुत्तरोत्तरोत्तमिमतत्वेन कृतम् ।

प्राकरणिकप्राकरणिकयोः समल- (१९००) रे दीपकं प्रतिपाद्य न्यस्तत्वे तुल्ययोगितामाह
नियतानामिति—अनेकेषां, धर्मैः साधारणक्रियागुणरूपाः । तस्यासकृन्निर्देशे तुल्ययोगिता ।
श्रीपद्मस्य गभितम्, तथाच—“उपमानोपमेयोक्तिरून्वैरस्तुतेर्वैचः । साम्याभिधायि प्रस्ता-
भागिर्गर्भा तुल्ययोगिता” ॥ (का. अ. सा. सं. ५१५) इतीदृशं लक्षणम् । अन्ये त्वाहुः
‘श्रीपद्मस्य गन्धत्वे पदार्थगतत्वेन प्रस्तुतानामप्रस्तुतानां वा समानधर्माभिसम्बन्धे
तुल्ययोगिते’ति (अ. स. ५६ पृ.) । पाण्डु क्षाममित्यादि । सरसं जिग्मं, हृदन्तः हृदय-

कुमुदकमलनीलनीरजालिलितविलासजुषोर्ध्वं शोः पुरः का ।

अमृतममृतरश्मिरम्बुजन्म प्रतिवृत्तमेकपदे त्वदाननस्य ॥४५३॥

उपमानाद् यदनस्य व्यतिरेकः स एव सः ।

स्यान्तः, क्षेत्रिया परचक्षे चिक्लिप्तः" । अतः विरहिण्या वर्णनीयत्वादनादीनां प्राकरणि-
वत्त्वं रागावेदकम् । क्रिया यथा (अ. स. ८६ पृ.) मञ्जातपत्रप्रकराक्षितानि समुद्रहन्ति
स्फुटपाटलत्वम् । विकस्वराण्यर्कप्रभावाद्दिनानि पद्मानि च वृद्धिमीयुः ॥ अत्र श्रुतवर्णनस्य
प्रकान्तत्वाद्दिनानां पद्मानाश्च प्रकृतत्वाद्दृष्टिगमनं साधारणो धर्मः । कुमुदेत्यादि—'एकपद'-
मिति च पाठान्तरम् । अत्र नायिकाया वर्णनीयत्वात् कुमुदादीनामप्रस्तुतानां यथाकनमपि-
क्षेपप्रतिपाद्या तत्क्रिया । एवं गुणोऽपि यथा—योगपदो जटाजूटं तारवी त्वहम्गाजिनम् ।
उचितानि तवाक्षेपु यद्यमूनि तदुच्यताम् ॥ (का. अ. सा. स. ६० पृ.) । अतः योगपटादीनां
प्रस्तुतानामोशस्पर्शानौचित्यलक्षणाः साधारणो गुणः । अप्राकरणिकानां यथा—त्वदङ्गमार्दवं
प्रष्टुः कस्य चित्ते न भासते । मालतीशराश्लेषाकदलोनां कठोरता ॥ (वा. अ. सा. म.
६० पृ.) । अतः मालतीशराश्लेषाकदलोनां सा-(190b)धारणधर्मः कठोरत्वं गुणः ।
श्रुतस्यापि विरोधेण गुणस्याग्नविषयः । मुख्यकालक्रियायोग इत्युक्ता मुख्ययोगिता ॥
(भा. का. अ. १।२६) इत्येकः । विवर्णितगुणोत्कृष्टैर्यत् समीकृत्य कथयितुं । कोर्तनं स्तुति-
निन्दाद्वयं गा मठा मुख्ययोगिता ॥ (का. आ. २।२०८) इत्यपरा । यथा—यमः कुबेरो
वहणः सहस्राक्षो भवानपि । विभ्रान्तजन्मविषयो लोकपाल इति श्रुतिम् ॥ (का. आ.
२।२२६) । अत्रानुक्रममपि स्तुत्यर्थमेवां नादर्यं प्रतीयते । निन्दाद्वयं यथा—सृष्टतानि
भृगाद्योषां वस्त्रिद्विलम्बितानि च । सृष्टद्वयं न तिष्ठन्ति वनारब्धान्यपि स्वयम् ॥ (का. आ.
२।२३०) । अन्ये मुख्यनिमित्ते न दुःखहेतोर्न वस्तुनि । स्तुतिनिन्दाद्वयमेवाहुस्तुल्यत्वं मुख्य-
योगिताम् ॥ (स. क. आ. ४।३५) । स्तुत्यर्थं यथा—आहूतस्याभिषेकाय वनार्थं प्रस्तुतस्य
च । न मया लजितस्तरस्य शरसोऽप्याकारविभ्रमः ॥ (इ. स. ३७. ४२ पृ.) । निन्दाद्वयं
यथा—यथा निम्बं परशुना यथैनं मधुसर्पिणा । यथैनं गन्धमाल्याभ्यां सर्वस्य कटुरेव सः ॥
(वा. प. २।११६) । "अतः यः परशुना दिनन्ति यो मधुसर्पिणा तिष्ठति यो गन्ध-
माल्याभ्यामर्चति संप्रति मुख्यमेव निम्बस्त्व वटुत्वमिति समासोक्ता" तदुपमेयस्य निन्दा
प्रतीयते । (स. क. आ. ४०७ पृ.) ।

68 अतः श्लेषः, रसो पारवस्नेही । क्षेत्रियरोमः क्षयरोमो जारधः ।

69 समासोक्ता संक्षेपेण साम्यसूत्रेण न तु उदात्तयाडलङ्घ्या ।

अन्यस्योपमेयस्य । व्यतिरेक आधिक्यम् ।

क्षीणः क्षीणोऽपि शरी भूयो भूयोऽभिवर्धते सत्यम् ।

धिरम प्रसोव सुन्दरि ! यौवनमभिवर्ति यातं तु ॥४५४॥

(क. का. अ. ७।१०)

इत्यादायुपमानस्योपमेयादाधिक्यमिति यत् केनचिदुक्तं तदयुक्तम् । अत्र यौवनगतास्थैर्यस्याधिक्यं द्वि विवक्षितम् ।

हेत्वोक्तकायनुकीनां त्रये साम्ये निवेदिते ।

शब्दार्थान्यामधाक्षिप्ते श्लिष्टे तद्वच्चिरस्य तत् ॥१०५॥

व्यतिरेकस्य हेतुसाम्यगतमुत्कर्षनिमित्तम्, उपमानगतं निरुपकारणञ्च तयोर्द्वयोक्तिः, एकतरस्य द्वयोर्वाऽनुक्तिरित्यनुक्तिप्रत्ययम् । एतद्वेदचतुष्टय-मुपमानोपमेयभावे शब्देन प्रतिपादिते । अर्थेन क्रमेणोक्तौ चत्वार एव भेदाः । आक्षिप्ते चोपमे तच्चान्न एव । एवं द्वादश । एते च श्लेषेऽपि भवन्तीति चतुर्विंशतिर्भेदाः ।

क्रमेणोवाहरणम्—

तुल्ययोगितावैधर्म्यादाह—उपमानादिति—एतेन नेहसर्पपयोर्म्यतिरेकाभिधाने ताव-
मलङ्कारः किन्तु द्रुतचमत्कारिसादृश्यवैधर्म्याभिधानं व्यतिरेक इति । एवकारोऽन्वयतां
योजयति । इह क्षीण इत्यादी यौवनापेक्षया चन्द्रस्योपमानस्याधिकगुणत्वम्, पुनः
पुनरपि वृद्धेः, यौवनस्य तु गतस्य तद्विपर्ययान्म्यूनगुणत्वम्, अतो न्यूनगुणस्य व्यतिरेका,
तथाचान्येषां लक्षणम् ‘उपमानावुपमेयस्य न्यूनगुणत्वे (१७१२) व्यतिरेक’ इति ।
अतोऽस्य लक्षणस्याभ्यासिमख परिजिह्वीपुंराह शक्तिकारः—यौवनगतेति । तुल्येऽप्यस्थिरत्वे
चन्द्रगतमस्पर्षं पुनरागमनामिच्छम् । यौवनगतस्तु पुनरत्वावृत्तेरुदकधर्मितुपमेयस्याप्याधिक्यं
न तु न्यूनगुणत्वमिति ।

व्यतिरेकभेदानाह हेत्वोरित्यादि । ‘उपमेयोक्तयोपमाननिकर्षव्यतिरेकनिमित्तयोरभिधान
एकम्, उत्कर्षनिकर्षोभयहेतुतां पर्यायेणानुक्तौ विधेति प्रथमं, चतुर्भेदः । अथ च प्रत्येकं
शब्द अर्थोऽर्थाक्षेपलब्धयेति द्वादश भेदाः । एषाश्च न केवलमुपादीयमानो गम्यमानो वा
साधारणो धर्म उपमानूल’ यावच्छ्लेषेणापि स्मृत इत्याह एते च श्लेषेऽपीति । अथपि
श्लेषोपकृतत्वे व्यतिरेकस्याश्रिमावसंकोचत्वं तथाचोद विषये श्लेषव्यतिरेक इत्येवा प्रतिदिनं तु
सह्य इति । ततस्तदनुसरणार्थमेवैव प्रभेदो व्यतिरेक्यकारतया व्यवस्थाप्यते ।’ (क. घ. ६१५)

असिमात्रसहायस्य प्रभूतारिपरामये ।

अन्यतुच्छजनस्येव न स्मयोऽस्य महाधृतेः ॥४५५॥

अत्रैव तुच्छेति महाधृतेरित्यनयोः पर्यायेण युगपदाऽनुपादानेऽन्यद् भेद-
तयम् । एवमन्येष्वपि द्रष्टव्यम् । अत्र 'इयं' शब्दस्य सद्भावाच्छाब्दमौपम्यम् ।

असिमात्रसहायोऽपि प्रभूतारिपरामये ।

नैयान्यतुच्छजनवत् सगर्वोऽयं धृतेर्निधिः ॥

तुल्यार्थेऽत्र चतिरित्यार्थमौपम्यम् ।

इयं तुनयना दासीकृततामरसश्रिया ।

शाननेनाकलङ्गेन जयतीन्दुं कलङ्गिनम् ॥४५६॥

अत्रेवादितुल्यादिपदविरहेणाक्षिप्तौचोपमा ।

जितेन्द्रियतया सम्पन्निद्यावृद्धनिपेविणः ।

अतिगाढगुणस्यास्य नाञ्जयद्भङ्गुरा गुणाः ॥४५७॥

अत्रेवार्थं घतिः । गुणशब्दः ३३८ ।

सन्तोषयोपादाने यथा—असिमात्रेत्यादि । स्मयो गर्वः । तुच्छेत्युपमानापर्यवर्तिनितं
महाधृतेरित्युपमेयोत्कर्षनिमित्तम् । तदिहाप्युपमानधर्मस्योपमेयेऽविगमाद्बोधार्थेण दृष्टान्त 'इयं'-
शब्दप्रतिपादितः । इदमेव हि 'सधृतेरन्यथा भय' इति पाठे निकर्षहेत्वनुपादाने, 'अन्यस्येवास्य
न स्मय' इति पाठे उभयानुपादाने । एवमिति-अन्येष्वप्यर्थोदिष्टः । तत्तार्थं यथा—अत्र 'अन्य-
तुच्छ' इति वतिप्रत्ययोपादानसामर्थ्यादोपम्यं शब्ददृष्टम् । 'तेन तुल्य'मित्यादिना (पा.
५।१।१५) निहितत्वात् (१९१b) धोतम्, वृद्धिवादिना 'तत्र तस्येवे'-(पा. ५।१।१६) लनेन
विहितेन घतिना च भवतीत्युक्तमेव । अत्र पूर्ववदुत्कर्षादिनिमित्तानुपादानाद्भेदस्य दृष्टव्यम् ।
आद्योपादावौपम्यं यथा—इयं तुनयनेति । दासीकृततामरसश्रियेत्यनेन निरोपणम् ।
अत्रेत्युपमानमाननमुपमेयं जयतीति व्यतिरेकमिषान् कलङ्गित्वं^{१०} निकर्षनिमित्तं शब्दम् ।
अकलङ्कित्वमुत्कर्षनिमित्तम् । औपम्यं त्विरादिशब्दानुपादानात् शब्दं, नापि तुल्यादि-
पदानामधृतेरार्थं किन्त्वात्तेष्वतन्मिमाह आक्षिप्तौचोपमेति । अत्राप्युत्कर्षानुपादाना-
द्भेदवत्तम् । अथ श्लिष्टेऽपीत्याह जितेलादि । अञ्जयदिति—अत्रेवार्थं चतिरिति

१० अत्र 'कलङ्गित्वाद् । अयं श्लेषो न तु शब्दसक्रियलो घनिः । नवमः श्लेष-
प्रकारो यथा—शब्द इत्यादि' इति नवगोष्ठासीयो ग्रन्थो गभीरुलो लिपिकरा-
नवधानयशात् ।

अखण्डगण्डलः श्रीमान् पदयैव पृथिवीपतिः ।

न निशाकरवज्रात् कलावैकल्यमागतः ॥४५८॥

अत्र तुल्यार्थे^१ वतिः । कलाशब्दः श्लिष्टः ।

नित्योदितप्रतापेन लियामामिलितप्रभः ।

भास्वताऽनेन भूपेन भास्वानेव विनिर्जितः ॥४५९॥

अत्राक्षिप्तैवोपमा । भास्वतेति श्लिष्टः । "एवजातीयकाः श्लिष्टोक्ति-
योग्यस्य पदस्य पृथगुपादानेऽप्येव भेदाः सम्भवन्ति । तेऽनयैव दिशा
द्रष्टव्याः ।

निषेधो वक्तुमिष्टस्य यो विदोषाभिधित्सया ।

वक्ष्यमाणोक्तविषयः स आक्षेपो द्विधा मतः ॥ १०६॥

विवक्षितस्य प्राकरणिक्त्वादपुनस्तर्जनीकार्यस्याशङ्क्यवचक्यत्वमतिप्रसिद्धत्वं
या विदोषं वक्तुं निषेधो निषेध इव यः स वक्ष्यमाणविषय उक्तविषयश्चेति
द्विविध आक्षेपः ।

शाब्दम् । गुणशब्दो बोधार्थोऽतः कृत्यं च श्लिष्ट इति । "अतः परं" अखण्डगण्डलः
श्रीमान् पदयैव पृथिवीपतिः । न निशाकरवज्रात् कलावैकल्यमागतः ॥ अत्र तुल्यार्थे
वतिः, कलाशब्दः श्लिष्ट इति पाठः । ततो 'नित्योदितप्रतापेन लियामामिलितप्रभः ।
भास्वताऽनेन भूपेन भास्वानेव विनिर्जितः ॥ अत्र आक्षिप्तैवोपमा, भास्वतेति श्लिष्ट' इति
पाठः, तत्र च श्लिष्टत्वं भास्वरत्वं समारोपात् रचित्वस्य प्रतिपादनात्" (क. सं. १५ पृ.) ।

व्यतिरेको निषेधस्तत्तत्सदृशदन्तरं निषेधतावद्रूपमात्रेण सञ्चयति निषेध इति ।
निवृत्तित्वस्य निषेधः कर्तुं न युज्यते, स कृतो बाधितविषयस्यानिषेधायत इत्याह
निषेध इवेति । एतत्तद्विधं प्रकृतिगत्वमेव विरोधानिधानार्थं निषेधतावाप्यथ यथा
सूचिता- (1923) निषेधत्वेन वक्ष्यमाणरूपस्य या स्वाङ्गकूपस्य वेति द्विधाऽवगात्रेण ।
(भा. का. प्र. २।६५ प्र.) अत्र च व्यङ्ग्यवद्भावेऽपि तदाद्येपस्य वाक्यस्यैव
प्राधान्याच्चाक्षेपम् । वाक्यार्थे एतदाक्षिप्तोपमाद्येव इत्युक्तिरामर्थादेशावधीनते यथा
(भा. का. प्र. २।६६) अहं त्वा यदि नेजेयं क्षणमप्युत्पद्युमि यथा । इयं ते वाङ्मतिरतोऽनेन
किमुक्तेन निषेधेण ते ॥ इति । अत्र यद्यप्यहं शिव इति व्यङ्ग्यप्रतीतिरप्यापि विरोधव्यनेच्छादेव

71 अत्र 'यथा वा खद्यप्यारमणे'त्यादिर्न पश्य, अत्रेवापीनां तुल्यादीनामेत्यादि
तत्सप्रतिषेधं कृत्वाप्यधिके पश्यते ।

प्रमेणोदाहरणम्—

ए पदि किं वि कीपवि कपण णिक्खि । भणामि अलमह वा ।

अविआरिअकज्जारग्भआरिणी मरउ ण भणिसुत्तं ॥४६०॥

(गा. स. ५२)

ज्योत्स्नामौक्तिकदाम चन्दनरसः शीतांशुकान्तद्रवः

कर्पूर कदली मृणालयलयान्यस्मोञ्जिनीपल्लवाः ।

अन्तर्मानसमास्तवया प्रभयता तस्याः स्फुलिङ्गीतृकर-

भ्यापाराय भवन्ति हन्त किमनेनोक्तेन न घूमहे ॥४६१॥

वाऽस्तिवादिसन्दोषादङ्कः प्रतिषेधरूपोऽवमात्रेण । तस्यैव प्राधान्यं खनात्रोऽन्वर्थत्वात् ।
एवमुक्तविषये यथा (भा. का. प्र. २।७०)—‘लघिकमाक्रान्तभुवधित’ यत् तपोव्रतिः ।
की वा हेतुरलं सिग्धोर्विकारे करणं प्रति ॥ अतः चानुक्ते गर्वस्थाने निरङ्कुशत्वं महापुरुषगुण-
शुक्ला प्रतीयमानगाम्भीर्यादिसद्विशेषकथनेच्छया ‘की वा हेतु’रित्यादि यः प्रतिषेधरूप
आद्येपस्तस्यैव प्राधान्यं न गाम्भीर्यरूपस्य भ्यङ्गपर्येति । ए पदीत्यादि”^१—अन्येहि
किमपि कस्या अपि कृते निरूप्य । भणामि अलमववा । अविचारितकार्यारम्भकारिणी
प्रियता न भणिस्यामि ॥ ऐति सम्बन्धनीयम् । अतः भणामीति प्रतिज्ञातस्येष्टस्यालमिति
नियेधेन सदवस्थायाम् अशक्यवचनीयत्वादिविशेषः प्रतीयते, अत एव हे निष्कृपेति ।
ज्योत्स्नेत्यादि । अन्तर्मानसं यत्नं, हन्तेति कीदृ । अतः ज्योत्स्नाऽऽदीनां निर्वापित-
सकलजीवलीकशोढलत्वमुद्बुद्धनामपि विरहाभिदग्धमानमानधैर्बनैरनुभूयमानानां सन्तापकारित्व-
मतिप्रसिद्धमेवेति (१९२b) निर्विशेषत्वाख्यानाय किमित्यादिना यो नियेधः स आद्येप इति
भातहानिप्रायेणैवं लक्ष्यम् । यामनस्य तु ‘उपमानाद्येव आद्येपः’ (का. प्र. सू. ६. २।१।२७)
इति लक्ष्यम् उपमानस्य चन्द्रोदेराद्येपोऽस्मिन् सति किं स्वया कृतमित्यपहस्यनास्यो यथा—
‘तस्यायेन्मुखमस्ति सीम्यमुभयं किं पार्येणेन्दुने’त्यादि (--- २।१।२७) । ‘यदि चोपमानस्याद्येपः
स्वतामभ्यादाकर्षणमिति तस्यार्थः । यथा— (अ. स. १।७४) ऐन्द्रं धनुः पाण्डुपयोधरेण
शरद्वानाऽऽर्जुनलक्ष्मणम् । प्रसादयन्तो सकलद्वयिन्दुं तार्प रवेरप्यधिकं कतेति ॥

७२ गङ्गाधरविभूतपूर्वार्धपाठस्तु ‘ता मुदम विलम्बसु खणं भणामि कीए वि
पण्ण अलमहवा’ । विलम्बत्वेति परप्राणरक्षणपुण्यार्थं खणं विलम्बमेव
सहस्वेति पूज्यामन्यणेन ‘निबसोन्दर्यमूलकतोवाग्येनैव तत्र सोऽयं गदे’ इति
अ सत् व्याख्यानम् ।

क्रियायाः प्रतिषेधेऽपि फलव्यक्तिर्विभावना ॥१०७॥

हेतुरूपक्रियाया निषेधेऽपि तत्फलप्रकाशनं विभावना ।

अस्य शरद्वरेण, इन्दुर्याक इव, रवेरीर्षाकलुपितस्य नायकान्तरस्यैवैत्युपमानान्यादितानि प्रतीयन्ते' । (का. सू. द. ४।३।२७) । अत्रायं वक्ष्यमाणेन प्रतीयेनोपगृहीतः, द्वितीयस्तु 'आर्द्रनखामेन्द्र' धनुर्दधानेससाभारणविशेषणादुपमानस्ये' नायिकाया नायकस्य च प्रतीतेरेकदेशविवर्तित्युपमया । अथाऽतः नोपमानस्येन नायकः प्रतीयते किं तर्हि रविशशिनोरेव नायकव्यवहारप्रतीतिः, तयोरेव नायकत्वादित्युच्यते । तर्हि 'आर्द्रनखताम'मित्यस्य स्थितगन्धुपमानत्वं वस्तुपर्यालोचनयैन्द्रेधनुषि सञ्चारणीयम्, इन्द्रबाणार्थं नखचूर्णं दधानेति प्रतीतिः । यथा 'दग्धा जुहोती'त्यादौ दग्निं सन्नायैते निधिः, तत्र औपम्यानुप्राणितया समासोक्तपाऽयमुपगृहीतः ।' (अ. स. १।५-१।५ पृ.) । इत्यास्तामेतत् ।

निषेधप्रस्तावादाह क्रियाया इति । क्रियामहणमपनीय सामान्येन कारणमहणमन्तव्यैः कृतम् (अ. स. १।५ पृ.) । इतरथा 'अलङ्कृतान्ता' (१९३३) भामोह्युदाह विज्ञप्ती'त्यादावन्वाप्तेः । सत्यं, किन्तुतापि तान्नोपलक्षणलङ्कृत्योर्जनं निषिद्धम्, न तु तत्फलरूपम्, असोऽन्तालङ्कृत्यान्तो योजनादितिरिति क्रियाया एव निषेधः । एवञ्च 'कामस्य पुण्यव्यतिरिक्तमङ्गं वाच्यात् परं साऽप्य नयः प्रपेदे' (ऊ. सं. १।३१) इत्यस्य 'यद्यपि द्वितीये पादे मदस्य प्रसिद्धं सदासवाक्यं कारणं तदभावेऽपि यौवनहेतुकत्वेनोपनिबन्धनं कर्तुं तथापि तत्पानवृत्तिस्य इष्टव्या । तत्र च मदस्य द्वैविध्येऽप्यमेदाव्यवसायादेकरवमतिशयोक्त्या । सा चास्यामन्यभिन्नारिणीति न तद्भावेनास्या उपधानम्, अपि तु तदनुप्राणितत्वेन' (अ. स. १।५-१।५ पृ.) । अत एव क्रियाफलमेव कार्यमिति वैयाकरणानामाश्रयः । क्रियामहणं वा कारणत्वेनोपलक्षणत्वेन व्याख्येयम् । तस्य व्यक्तिः प्रकाशनं कविना प्रतिपादनं न तु भावनं, कारणमन्तरेण कार्योत्पत्तेरसम्भवात् । प्रसिद्धशरद्वरेणुभूतक्रियाऽनुपलब्धेस्तत्कार्योत्पत्तिरिहादेतुकेति निवध्यते, तावन्मातलक्षणत्वादिभावनायाः । विशिष्टतया कार्यस्य भावना विभावना यतोऽत एव प्रकटस्य विरोधस्य परिहारः । एवञ्च विरोधाभासत्वेऽप्यस्य न विरोधातलङ्घारपरत्वम्, तत्र द्वयोरपि परस्परं बाधात् । अतः तु कार्योत्पत्तिरेव कारणप्रतिषेधेन बाध्यमाना प्रतिभाति, न तु विपर्ययेणापि बाधः कारणप्रतिषेधस्य । न बाध्यभावः प्रतिभाति नापः, प्रतिभासमानोऽपि क्लृप्तपेक्षः । हसिधोत्पत्त्यपेक्षया दवीयसी' विभावना प्रयोजयति । भवतु (१९३५) वाऽप्राप्ति सामान्येन परस्परं बाधः, तथापि न विरोधरूपत्वहेतुकत्वमात्रं विशेषमात्रिण प्रवर्तनात्, अस्मात्सद-

यथा—

कुसुमितलताभिरहताऽप्यधत्त रजमलिकुलैरदृष्टाऽपि ।

परिवर्तते स नलिनीलहरीभिरखोलिताऽप्यधूर्णत सा ॥४६२॥

विशेषोक्तिरखण्डेषु कारणेषु फलाचयः ।

पवादकत्वात्' (इ. स. १६ ट.) । 'एवं विशेषोक्तौ कार्यभावेन कारणसत्ताया एव बाध्य-
मानत्वमुन्नेयम्, येन ताऽपि विरोधाद्विषया स्यात्' (अ. स. १५७-५८ ट.) । विभावना च
शुद्धादिमेदात्तिषाऽन्यैः कैश्चित् समुद्दिष्टा । ततः यत्तत्कं कारणमुद्दिश्य प्रत्येकं प्रसिद्धो
हेतुव्यावर्त्यते, अप्रसिद्धन्तु कारणान्तरं स्थाभाविकत्वं वा विभाव्यते सा शुद्धा यथा—
कुसुमितेति । कुसुमितलताभिरहताया रमण्या नलिन्या रजो हेतुः कविसम्प्रदाय-
सिद्धः । अप्रसिद्धन्तु हेत्वन्तरं प्रज्ञाकौचिलादिना हेमन्तप्रभावो गम्यमानः ।

'इयमपि विशेषोक्तिवदुक्तनिमित्तोदाहृता यथा वा—अत्रलेखामकारगीरसमालम्भनपिञ्जराम् ।
अनलककताम्राभामोष्ठज्वला च विप्रतीम् ॥ (का. अ. सा. सं. २।४२)

अत्र स्थाभाविकत्वं निमित्तं गम्यमानम् । उक्तनिमित्ता यथा—'असंभृतं मण्डन'-
मिल्लादि (इ. स. १।३१) । अनेनेव मालारूपताऽस्य दर्शिता । 'असंभृतं मण्डन'मिल्लादि
'कामस्य पुष्पपद्मविरिक्तमल्ल'मिलानम् । अत्र च विवदन्ते—इयमेव विभावनेति केचित्,
असम्भरणस्य पुष्पाया मण्डनमल्लं प्रत्यकारणत्ववर्णनात् । (अ. स. १५६ ट.) । 'एक-
शुण्डानी साम्यदाह्यं' विशेषोक्तिरिति तु वामनः । (का. अ. स. इ. ४।३।२३) । यत्
तु विभावनायां विभावनयाऽलङ्कारान्तरेण वा विशेषः कथिदुच्यते सा विचित्रा (स. क. आ.
३।११) यथा—वह्ं निसर्गधुरभि (३१४३) वपुरव्याजगुन्दरम् । अकारणरिपुबन्धो निर्निमित्त-
मुहदयः ॥^३ (भा. का. अ. २।२०३) । तस्या यत्कं वपुर्याऽकारणरिपुनिर्मितमुहदयेत्यन्वयः ।
अतोत्तरयोर्विरहसमागमादिकारणान्तरविभावनयोः स्थाभाविकोभ्यां प्राग्विभावनाभ्याम्
यथासंख्येन उक्तो विशेष उक्तः । यदाहुः (स. क. आ. ३।१०.११) 'शुद्धा यत्तत्कमुद्दिश्य
हेतुदेशे निवर्तते । अनेके यत्तत्ता विता विचिता यत्तत्ता इति ॥ तयाऽन्यथा वा
गीर्भङ्गया विशेषः कथिदुच्यते' इति ।

विभावनाविपर्ययात्मकत्वाज्जयति विशेषोक्तिरिति । मिलितानि कारणानि
कार्यं जनयन्तीति प्रसिद्धम्, अन्यथा कारणमेतत्कमेवाभावप्रसङ्गात् । तेष्वपि सर्वसु

मिलितेष्वपि कारणेषु कार्यस्याकथनं विशेषोक्तिरनुक्तनिमित्तोक्तनिमित्ताऽ-
चिन्त्यनिमित्ता च । क्रमेणोदाहरणम्—

निद्रानिवृत्ताश्रुविते द्युरत्ने सखीजने द्वारपदं परापते ।

श्रुधीकृताश्लेषरसे^{७४} भुजङ्गे चचाल गालिङ्गनवोऽङ्गना सा ॥४६३॥

कर्पूर इव दग्धोऽपि क्षक्तिमान् यो जने जने ।

नमोऽस्त्यवार्थ्यवीर्याय तस्मै मकरकेतवे ॥४६४॥ (भा. रा. ३।११)

स एकस्त्रीणि जयति जगन्ति कुसुमायुधः ।

हरताऽपि तनुं यस्य शम्भुना न हृतं चलम् ॥४६५॥ (भा. का. अ. ३।३१)

यत् न कार्यस्य सम्भवः स कश्चिद्विशेषमभिवाहं प्रयुज्यमानो विशेषोक्तिः । सा
च द्विभोक्तनिमिताऽनुक्तनिमित्ता च । अनिमित्ताऽनुक्तनिमित्तैव, अनुक्तस्य चिन्त्या-
चिन्त्यत्वेन वैविध्यात् । निद्रेत्यादि—पदं स्थानम् । अतः निद्रानिद्रादयः आलिङ्गन-
चलनहेतवः । एतत् तेष्वपि तत्पु सस्यानुत्पत्तौ निमित्तं मन्मथोन्माथा, तत्र नोकम् । यथा
वा—आहूतोऽपि सहाभेरीमोशुक्ता विमुक्तनिद्रोऽपि । गन्तुमना अपि पथिकः संकोचं
नैव शिञ्चितवति ॥ (४६. भा. द. १।४) । 'अन्ताहानादयः संकोचशिञ्चितकारहेतव इति तेषु
सत्त्वस्य तस्यानुत्पत्तौ प्रियतगात्प्रवमाचमादि निमित्तमनुक्तम् । अस्य च व्यञ्जयस्य
प्रकरणसामर्थ्यात् प्रतीतिमात्रं न तु सत्कृता काचिदादरमिष्यतिरित्यस्य न प्राप्ता—(१९४६)
न्यम् । अत एव न भवितव्यवहारे^{७५} (४६. भा. लो. १।४) । कर्पूर इवेत्यादि—
अतः सत्यपि दाहलक्षणेऽतिरुद्धे कारणेऽसत्कृतादयस्य कार्यस्यानुत्पत्तिः शक्तिरूपेण
विरुद्धेन धर्मोपोपनिबद्धा । अवार्थ्यवीर्याय^{७६} निमित्तमुक्तम्, अतोऽतः वस्तुत्वभावमात्रे पर्य-
वसानम् । स एक इत्यादि—अतः तनुहरणकारणे सत्यपि बलहरणस्य कार्यस्यानुत्पत्तौ
निमित्तमनुक्तमप्यचिन्त्यमेव, प्रतीत्यगोचरत्वात् । अपरापि न व्यङ्ग्यस्य सद्भावाः । कार्यानुत्-
पत्तिश्चात्र क्वचित् कार्यविरुद्धोपपत्त्या निबध्यते । एवं विभावनायामपि कारणाभावः क्वचित्
कारणानामविरुद्धत्वमुपेन प्रतिपाद्यत इति 'यः कोनारहरः' (श्री. १) इत्यादाबुक्तेन ।
'भवन्ति यक्षीपथयो रजन्धामतेलपूराः सुरतप्रदीपाः ।' (ऊ. स. १।१०) । 'युतं हि नाम
पुरुषस्याभिहासनं राज्य'मित्यादि (मृ. श. २. २७.) तु रूपकं (का. अ. सू. ४. १।३।२३)

७४ 'श्रुधीकृताश्लेषरसे' इति काचित्कः पाठः ।

७५ 'नमः श्रुद्धारत्नोजाय तस्मै कुसुमधन्वने' इति मूलग्रन्थे पाठः । स च गर्माङ्गी-
चिताया कोदलावतारित्वाया दावशपदाया नान्याः सामग्रस्येन तत् साधयाम् ।

यथासंख्यं क्रमेणैव क्रमिकाणां समन्वयः ॥१०८॥

यथा—

एकस्त्रिधा वससि चेतसि चित्रमत्र

देव । द्विषां च विदुषां च मृगीदृशां च ।

तापञ्च सम्मदरसञ्च रतिञ्च पुष्ण-

ञ्छीर्योष्मणा च विनयेन च लीलया च ॥४६६॥

(गु. र. को. १४३७)

प्रायेण वृथक् विशेषोक्तिस्तदर्थं प्रयोजयति । तथाच वामनः—‘एकगुणहानिकल्पनायां साम्यदाह्यं’ विशेषोक्तिरिति । ‘रूपकरोदं प्रायेणे’ति (का. अ. सू. ६. ४।१।२१) पुनस्तेनेषोक्तम् ।

कार्यभावस्य क्रमसम्बन्धो विशेषोक्तावस्तीति सन्नस्मैतज्ज्ञापमाह यथासंख्य-
मिति । क्रमिकाः क्रमवन्त बहेशिनोऽतुरेशिन इत्यर्थः । क्रमेणैवेति—देनैव क्रमेणैवामी
क्रमवन्तस्तेनैवेत्यर्थः । ‘यथासंख्यन्तु द्वेषा शाब्दमाधेय । तल शाब्दं यत्नासमस्तानां पदा-
नामसमस्तेः पदेरप्यद्वारकः संबन्धः, तल क्रमसम्बन्धस्यातिरोहितस्य प्रत्येयत्वात् । आर्थं’
तु यत् समाप्तः क्रियते तत् समुदायेन समुदायसम्बन्धस्य शाब्दत्वा- (१९५२) र्थातुगम-
पर्यालोचनया स्ववयवगतः क्रमसंबन्धः प्रतीयते । तेनात् यथासंख्य आर्थत्वम्’ (अ. स. १७२
पृ.) । इदञ्च यथासंख्यं द्विगुणत्रिगुणादिभेदादभ्यस्तमासादयति (व. का. अ. ७।१५. ३.) ।
तत् द्विगुणं यथा—लावण्यौकसि सप्रतापगरिमयधेसरे त्यागिनी देव स्ववयवनीभरञ्चमभुजे
निष्पादिते वेधसा । इन्दुः किं घटितः किमेव विहितः पूषा किमुत्पादितं विन्तारजमहो
वृषैव किममी सृष्टाः कुलचमाश्रितः ॥ इति (अ. स. १७८ पृ.) । ‘त्रिगुणं’ यथा—
एक इत्यादि । अत रिप्रभृतोनां तापादिभिस्तेषाञ्च शीयोन्मप्रभृतिभिः कारणैः क्रम-
संबन्धस्यान्यर्वाहवत्त्वेन प्रतीतेः शाब्दं यथासंख्यम् । आर्थन्तु यथा—(व. का. अ. ७।१६)
कञ्जलहिमकनकचः सुपर्णवृषहंसवाहनाः र्यं वः । जलविधगिरिकमलत्पा हरिहरचतुरानना
ददतु ॥ ‘अत कञ्जलादीनां सुपर्णादिभिः संबन्धानां जलविध्यादिभिः संबन्धो हरिप्रभृतिभिः
सम्बन्धश्चतुः समुदायनिष्ठः प्रतीयते । अर्थातुगमावृत्तारेण स्ववयवानां क्रमसम्बन्धावगति-
रित्यर्थं यथासंख्यम्’ (अ. स. १७८ पृ.) । द्वयोस्तु बहुस्रो यथा—(व. का. अ. ७।१७)
दुग्धोदपिचौतस्थी सुपर्णवृषवाहनी धनेन्दुहवी । मधुमकरजमयनी पाती वः शार्ङ्गशूलधरी ॥
वामनस्तुपमेयोपमानानां क्रमसंबन्धः क्रमः (का. अ. सू. ६. ४।१।१७) इत्युपमासद्भाव-

सामान्यं वा विशेषो वा तदन्येन समर्थ्यते ।

यत्र सोऽर्थान्तरन्यासः साधर्म्येणैतरेण वा ॥१०९॥

साधर्म्येण वैधर्म्येण वा सामान्यं विशेषेण यत् समर्थ्यते, विशेषो वा सामान्येन, सोऽर्थान्तरन्यासः ।

कमेणोदाहरणम्—

निजदोषाद्युत्तमसामतिमुन्दरस्यैव भाति विपरीतम् ।

पश्यति पित्तोपहतः शमिशुद्धं शब्दमपि पीतम् ॥४६७॥

वैचित्र्यातिशयं भन्वानः कथाभिधानमिममलङ्कारमाचष्टे यथा—भृशस्तद्वृत्तपदानि बाहु-
व्यङ्गमणाननैः । निर्ज्वलत्वाऽनया स्वर्णे नलिन्याः सकला जिताः ॥ (भा. का. क.
१।१५) इति । स्वमाप्रपञ्चवादिनां (१९५६) मतमपहादौघम्याभावेऽपि यथासंख्यमालेख
चाश्वनिपत्ताविहमिति भट्टोद्धट्टवटादयः । एतदेवाभिधुन्याय प्रपञ्चकता सामान्येनैव
लक्षणां कृतम् ।

यथायुक्ते कमेणाश्रयः समर्थवै इति समर्थनप्रस्तावात्तदनन्तरमाह सामान्यं चेति ।
अनुपपद्यमानतया सम्भाव्यमानत्वायैवोपपादनाथमर्थान्तरस्य यत्रपसर्गं सोऽर्थान्तरन्यासः ।
तत्र सामान्यस्य विशेषः, विशेषस्य वा सामान्यं समर्थकमिति द्वौ भेदौ । अत्र
प्रत्येकं साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां भेदान्तरसम्भवोऽपि तदूहणा न कृता । सदृशद्वारिणो
वैविध्यस्माभावात् । यद्यपि 'प्रीणितप्रणीयं स्यादु काले परिणतं बहु । विना पुष्प-
कारेण कर्तुं परमल शाखिनाम् ॥' (भा. का. अ. ३।२६) इत्यप्रस्तुतप्रशंसायां विशेषेण
शाखित्तान्तेन वाच्येन सर्वं जगच्छेष्टितं देवप्रधानमिति सामान्यं गम्यमानं समर्थ्यते तथा
दृष्टान्ते 'अपि दृष्ट एवे'त्यादौ (श्लो. ४४४) दृष्टान्तेन दार्ष्टान्तिकं समर्थ्यते तथाऽप्यप्रस्तुतप्रशंसा-
यामेकस्यानुपादानमेव, दृष्टान्ते तु बिम्बप्रतिबिम्बभावेनोपन्यासो न तु कथनम्^{१६} । अत्र तु
विशेषस्य सामान्येन सामान्यस्य वा विशेषेण सामर्थ्यं समर्थस्य तथाभूतनिमित्तमुच्यते यत्
प्रतिपन्नं सत् समर्थस्यानुपपद्यमानतां निरस्यतीति ताभ्यां पृथग्भावोऽस्य स्फुट एव । तत्र
सामान्यस्य विशेषो यथा—निजेखावि । अत्र खभावाद्युच्चैतसामनिमुन्दरस्यान्वधादर्शनां
सामान्यं तस्य च पित्तदोषतः प्रक्षालयतिशुभ्रशब्दविषयः पीतत्वविशेषः साधर्म्येण (१९६३)

- 76 प्राचीनैर्दण्ड्यादिभिरर्थान्तरन्यासकक्षायामेव विशेषो विशेषेण सामान्यं वा सामान्येन इकीकृत्यते तद्व्यवमन्तर्भूतं यथा—'विभक्त्यापी विशेषस्य' इत्यादि 'जगदानन्दयत्नेष' इत्याद्युदाहृतम् ।

सुसितवसनालङ्कारायां कदाचन कीमुदी-
मदसि सुदृशि स्वैरं यान्त्यां गतोऽस्तमभूद्विधुः ।
तदनु भवतः कीर्तिः केनाप्यगीयत येन सा
प्रियगृहमगान्मुक्ताशङ्का क नासि शुभप्रदः ॥ ६३. श्लो.॥
गुणानामेव दौरात्म्याद्भुरि धुर्यो नियुज्यते ।
असञ्जातकिणस्कन्धः सुखं स्वपिति गौर्गडिः ॥४६८॥

(म. क. आ. ४।१२५)

अदो द्वि मे वक्ष्यपरादमायुषां यदप्रियं वाच्यमिदं मयेदशम् ।
त एव धन्याः सुदृदां पराभवं जगत्सदृष्ट्वैव द्वि ये क्षयं गताः ॥४६९॥
विरोधः सोऽविरोधेऽपि विरुद्धत्वेन यद्वचः ।
यस्तुष्टुत्तेनाविरोधेऽपि विरुद्धयोरिव यदभिधानं स विरोधः ।
जातिश्चतुर्भिर्जात्याद्यैर्विरुद्धा स्याद्गुणस्त्रिभिः ॥१९०॥

समर्थकः १. विरोधस्य सामान्यं यथा—सुसितेलादि । अतः चन्द्रहाससमयेऽपि निःशङ्कायाः
प्रियगृहमगमनं विरोधकं समर्थ्यते । तत्र कीर्त्यमानं निमित्तमुक्तम् मुक्ताशङ्का इति ।
क नासि शुभप्रद इति सामान्यं चन्द्रकोतिताधर्म्यं समर्थकम् । वैधर्म्येण द्विधा ।
तत्र सामान्यस्य विरोधेण यथा—गुणानामित्यादि । -अतः तद्वेऽपि हेतुना निबोधे
सदेतुकोऽसौ न सिद्ध इति तत्सिद्धयेऽर्थान्तरत्वात् । स्वपिति ज्ञेयति । गडिः कर्मण्य-
कृतलोऽत्यन्तमलसः । विरोधस्य सामान्येन यथा अदो हीत्यादि—द्वि-शब्दः स्फुटार्थः ।
क्षयं दिवम् निहतार्थत्वं प्राप्स्यन्तं वातं चिन्तयम् । अस्तायुःकृतं कमप्राद्वत्वाच्चित्तस्याधन्यत्व-
स्यायुर्विद्वच्चयनतिप्रयुक्तं धन्यत्वविरुद्धं सामान्यरूपतया समर्थकत्वेनोक्तमिति वैधर्म्येण
समर्थनम् ।

समर्थसमर्थकभावो विरोधमूल इति सञ्ज्ञा प्रसीति विरोध इति । ययोगेऽस्वेत्या-
दिवद् परस्परभूमिपरिदारेणैवापस्थानमुपलभ्यते तयोरेव परस्परभावाभ्यामभिपारिणोविरोधो
नान्वयेति स्थितिः, अत आह अविरोधेऽपीति—इतरथा द्वि दुष्टत्वेन स्यात् । एतेन
विरोधाभिधानायामुक्त एव तदाऽऽभासनाद्विरोधाभासो विरोधः । स च जाल्यादीनां चतुर्णां
पदार्थानां प्रत्येकं सम्मथ्य एव सञ्जातीयाभ्यां विरोधिभ्यां सम्बन्धे भवति । एकविषये
चायमिष्यते, निष्प्रापारत्वेऽसत्त्वविप्रवृत्तीनामेतदपवादकानां वक्ष्यमाशङ्क्यात् । विरोध-
प्रकारस्य सर्व एव वाच्यः प्रतीयमानश्चेति द्विविधा, (१९६६) शब्दोपादाने वाच्य इतरथा

क्रिया द्वाभ्यामथ द्रव्यं द्रव्येणैवेति ते दश ।

क्रमेणोदाहरणम्—

अभिनयनलिनीकिसलयसृणालयलयादि द्रव्यदहनराशिः ।

सुभग ! कुंरद्गदशोऽस्या विधिवशतस्त्वद्रियोगपचिपाते ॥४५०॥

गिरयोऽप्यनुव्रतियुजो मन्दप्ययलोऽध्ययोऽप्यगम्भीराः ।

विश्वम्भराऽप्यतिलघुर्नरनाथ ! तयान्तिके नियतम् ॥४५१॥

येषां कण्ठपरिग्रहप्रणयितां सम्प्राप्य धाराधर-

स्तीक्ष्णः सोऽप्यनुरज्यते च कमपि स्नेहं पराऽऽप्नोति च ।

तेषां सङ्गररङ्गरक्तमनसां राधा त्वया भूपते !

पांशूनां पटलैः प्रसाधनविधिनिर्वर्त्यते कौतुकम् ॥४५२॥

सृजति च जगदिदमवति च संहरति च हेलयैव यो नियतम् ।

अवसरयशतः शफरो जनार्दनः सोऽपि चिप्रमिदम् ॥४५३॥

सततमुसलासङ्गाव्यदुतरगृहकर्मघटनया नृपते !

द्विजपत्नीनां कठिनाः सति भवति कराः सरोजसुकुमाराः ॥४५४॥

पेशलमपि खलवचनं ददतिररां मानसं सतत्त्वविदाम् ।

पद्यमपि सृजनवाक्यं प्रलयजरसवत् प्रमोदयति ॥४५५॥

प्रतीयमान इति । अभिनयेत्यादि—पवित्रं भूम् , वियोग एव पचिपात इति रूपम् ।
अत्राभिनयनलिन्यादिजाला दानान्तजातेर्विरोधस्तद्रियोगजन्यसन्तापप्रकर्षेण परिद्वियत
इति विरोधाभासत्वम् । गुणेन यथा—गिरयोऽपीत्यादि । यलं जनः शैवश्च । अतः
पर्वतादिजातिविहङ्गोऽनुप्रल्लादिगुणयोगो वर्णनीयप्रकर्षविवक्षया समर्थित इति विरुद्ध
इव । क्रियया यथा—येषामित्यादि । धाराधरः खड्गः । अनुरज्यत इति—यसुरागः
शोणितकृतं शोणलमपि । स्नेहो रुधिरावृतमपि । अथ पाशुपटलैः प्रसाधनविधानं
विरुद्धम् । द्रव्येन यथा सृजतीत्यादि—जनार्दनेऽपि शफरो मतस्य इति जाते-
र्जीत्यादिभिः सह विरोधवद्गुणः । सततमित्यादि—सति भवतीति त्वयि सतोलर्थः । अतः
कठिनसुकुमारयोर्गुणयोर्विरोधो वर्णनीयदानप्रकर्षेणापसार्थतेः । पेशलमपीत्यादि—

७७ 'सङ्गरसङ्गरक्तमनसा'मिति पाठान्तरम् ।

७८ त्वयि वातरि सतीति परामर्शो भवदानवशाद् द्विजपत्नीनां एवम्यापारनिवृत्त्या
कठिनाः कराः सुकुमारा भवन्तीत्याकृतमिति वा ।

कौञ्चाद्रिहामद्वयद्वदोऽयं यन्मार्गणानर्गलशातपाते ।
अभूद्रयाम्भोजदलाभिजातः स भार्गवः सत्यमपूर्वसर्गः ॥४७६॥
परिच्छेदातीतः सकलवचनानामविषयः

पुनर्जन्मन्यसिधनुमवपथं यो न गतवान् ।

विवेकप्रभ्यंसातुपचितमहामोदगहनो

विकारः कोऽप्यन्तर्जङ्घयति च तापं च कुसते ॥१०००॥

अयं चारामेको निलय इति रत्नाकर इति

श्रितोऽस्माभिस्तृष्णातरलितमनोभिर्जलनिधिः ।

क एव जानीते निजकरपुटीकोटरगतं

क्षणादेनं ताम्यत्तिमिनिकरमापास्यति मुनिः ॥४७७॥

(भ. श. १००)

समदमतल्लजमदजलनिष्यन्दतरङ्गिणीपरिष्वङ्गात् ।

क्षितितिलक । त्वयि तदजुपि सङ्करचूडाऽऽपगाऽपि कालिन्दी ॥४७८॥

पेशलस्य दाहस्त्व' पश्यस्य तु प्रमोदनिमित्तलमिति निरुद्धं अलतासीजन्याभ्यां परिहृतम् ।
'कौञ्चाद्रिरित्यादि—शास्त्रं वन्न' लीक्षणं वा । उदामप्रसरत्स्वस्य कौञ्चादेर्नयाम्भोजदलाभि-
जातत्वं निरुद्धं भार्गवस्य लोकोत्तरपीडयेणाभासतां प्रापितमिति गुणस्य गुणादिभिः सह
विरोधमिति । परीत्यादि—जङ्घयति शीतलयति तापयति चेति । अत्र अक्षरकण्ठव-
क्रिययोर्विरोधो वस्तुसौन्दर्येण प्राप्तिपर्यवसानेन परिहृयते । अयमित्यादि—तृष्णां पिपासा
(१७७२) लोभश्च । जानीते इति—अनुपसर्गाद् झः (पा. १।३।७८) इति फलवति कर्तव्यात्मने-
पदम् । अत जलनिधिः पीत इति द्रव्यक्रिययोर्विरोधो मुनिगतेन महाप्रभावत्वेन समाधोयत
इति क्रियायाः क्रियाद्रव्याभ्यां विरोधः । समदेत्यादि—त्वयि तदजुपि तदप्रदेशमप्यासिते ।
अत गङ्गा कालिन्दी भवतीति तयोर्विरोधस्तदीयमतमावक्रमदजनितनदीसम्बन्धेन समर्थत
इति द्रव्यस्य द्रव्येन विरोधः । कथिदिह भेदः श्लेषवशादेव समासादितस्तभाव इति
विरोधप्रतिभोत्पत्तिरित्युक्तः श्लेषात्मक एव । ततः श्लेषेण सदास्य सङ्करत्वशङ्का न कार्या
भेदाभावात् । एवम्यतापि परीक्ष्यम् । "तदेतज्ज्योद्गतादीनां मतम् । दर्शनान्तरे तु
सङ्करालङ्कारः । यथा 'संनिहितबालान्धकारा भास्तन्मूर्तिश्च' (इ. च. २७ पृ.) इत्यादी
विरोधिनोर्द्वयोरपि श्लिष्टत्वे । एकस्य तु श्लिष्टत्वे 'कुपतिमपि कलसपल्लव'-(का. १६ पृ.)
मित्यादी" । (भ. श. १०४ पृ.)

स्वभावोक्तिस्तु डिम्भादेः स्वक्रियारूपवर्णनम् ॥१११॥

स्वयोस्तदेकाध्वययोः रूपं वर्णः संस्थानं च ।

उदाहरणम्—

पश्चाद्दृष्टो प्रसार्य त्रिकनतिविततं द्राघयित्वाऽहमुच्चै-

रासज्याभुग्नकण्ठो मुपमुत्सि सटां धूलिधूत्रां विधूय ।

घासप्रास्ताभिलापादनवरत्तचलत्पोथतुण्डस्तुरङ्गो

मन्दं शब्दायमानो विलसति शयनादुत्थित इमां धुरेण ॥४७९॥

(ह. ग. ३१५)

स्वभावोक्तिरिति—वस्तुसमायसत्तया निरोधानन्तरमस्य लक्षणम् । डिम्भो बाल । बालादिवस्तुसमायवर्णनमात्रं नालङ्कारं सर्वस्मिन्नेव काव्ये तस्य विद्यमानत्वादित्याह स्वयोरित्यादि । शरीरावयवसमिपेश संस्थानम् । तेन बालादेः क्रियास्वरूपसंस्थानाणां सूचनतरत्वेन लौकिकविकल्पविषयाणां कथिप्रतिभामात्रप्रकाशनीयानां यदभ्यासिरिक्त वर्णनाऽऽत्मिका जाति सा स्वभावोक्तिरलङ्कार इति । तत्र बालविषया यथा—(ह. का. अ. ७।३९) धूलिधूसरतनवो राजस्यस्तिरचनभल्पनैकतृपा । कृतमुखबाधविकारा क्रोडन्ति ह्रनिर्भर डिम्भा ॥” मुग्ध-(१७७b) युवतीविषया यथा—(ह. का. अ. ७।३३) हरति हविर गाङ्गाश्लेपे यदन्नकमाकुला स्थगयति तथा यत्पाणिभ्या मुखं परिजुम्बने । यदपि बहुश पृष्टा किञ्चिद्बोद्धुमपरिस्तुट रमयति तत्रा येनैवासो मनोऽभिनवा बभू ॥ तिर्यग्विषया यथा पश्चाद्दृष्टो इत्यादि—द्राघयित्वा दीर्घां कृत्वा 'प्रियस्थिरेत्यादिना (पा ६।४।१५७) द्राघादेशः । आसज्य अवलम्ब्य, स्कन्धकेश सटा, प्रोथोऽश्वस्य मुखाम्, तुण्डं मुखम् । यदेव मुनोर्विउत्थाश्वस्य संस्थानं न सपाऽ-यस्यापीति सुप्तोत्थिताभ- स्वरूपभणनादियं स्वभावोक्तिः ।

79 एव धोविधाचकर्वतिन —अत्र स्वक्रियारूपेति स्वशब्दार्थमचेतयमायेन साभि- विप्रदिकेण 'धूलिधूसरे'त्यादि समारोपितक्रियारूपतया प्रत्युदाहरणत्वेन बोधाहरणत्वेन यद्विशितं तदुपहासमपि नाहंतीति । परं चण्डीदासीऽपि डिम्भानां क्रिया- स्वरूपवर्णनेनात्र स्वभावोक्तिः स्वीकरोति । स्वशब्दस्य क्रियारूपशब्दाभ्यां प्रत्येकमन्वय इत्यभिप्रेत्याह स्वयोरित्यादि च न्याकरोति । क्रियापदेनावस्थोचितायाश्चेष्टायाः परिमदे नासामश्रयम् । धीघरस्त्वन्न रुचकगनुत्पन्नं तद्वनिर्दिशितत्रात्या ख्यालङ्कारस्योदाहरणं परिपृच्छाति । रुद्रोक्तिस्तु'सा (जाति) कालावस्थोचित-

व्याजस्तुतिर्मुख्ये निन्दा स्तुतिर्वा रुद्रिन्यथा ।

व्याजरूपा व्याजेन वा स्तुतिः । क्रमेणोदाहरणम्—

द्वित्या त्यामुपरोधग्रन्थमनसां मन्ये न मौलिः परो

लज्जावर्जनमन्तरेण न रमामन्यत सन्ददयते ।

यस्यागं तनुत्रेतरां मुखशतैरेत्य धितायाः श्रियः

प्राप्य त्यागरूपावमाननमपि त्वम्येव यस्याः स्थितिः ॥४८०॥

हे हेलाजितयोधिस्तव्य ! यच्चक्षां किं विस्तरैस्तोयधे !

नास्ति स्ववत्सदृशः परः परहिताधाने गृहीतवतः ।

व्याजस्तुतिरिति स्वभावैपरलोकादस्य कथनम् । व्याजरूपेणापि सगासद्वयै-
तदन्वयं नाम । तेन यत् निन्दाऽभिधीयमानाऽपि प्रमाणान्तराद्वाधितस्वरूपा
स्तुती पर्यवस्यति तत् व्याजेन निन्दामुखेन निन्दास्था स्तुतिरित्यनुगमेन तावदेका
व्याजस्तुतिः । यत्रापि स्तुतिः शब्देन प्रतिपाद्यमाना पूर्ववद्वाधितरूपा निन्दायां पर्य-
वसिता भवति सा द्वितीया व्याजस्तुतिरित्येवा व्याजरूपा स्तुतिरिति कृता । निन्दास्तुति-
रूपत्वस्य विच्छिन्नविशेषस्य समाकादप्रस्तुतप्रशंसातो भेदः । तत् मुखे निन्दा स्तुतिपर्यवसिता
यथा हिरण्येत्यादि । रमां लक्ष्मीमन्तरेण लज्जावर्जनमन्यत न सन्ददयते, अपि तु तत्रैव
विधान्तमिलयति । तदिह निरुपरोधत्वं वर्जनीयस्य राज्ञो निर्लज्जत्वं लक्ष्म्याऽभिधीयमानमित्थं
मुखे निन्दा लोकोत्तरदातृने लक्ष्म्यैरनिवार्यत्वे च वर्जनीयस्य स्तुतो पर्यवस्यति । 'किं वृत्तान्ते-
परगृहगतैः किं तु नाहं समर्थस्तुच्छीं स्थातुं' प्रकृतिमुखरो (1933) दाक्षिणात्यस्वभावः । गेहे
गेहे विपणिषु तथा चत्तरे पानभोगध्याभुज्यमाने भ्रमति भवतो वल्लभा इत्येव कीर्तिः ॥ इत्यत्र
प्रक्रान्ताऽपि स्तुतिपर्यवसायिनी निन्दा 'इत्येव कीर्तिरिति भणित्येवमूलितेति न प्ररोहं ममिहेति
क्रिष्टमेतदुदाहरणम्' (पं.भा. लो. ४४ पृ., अ.स. १४४ पृ.) । अत एव चादुपर्यवसायित्वात्स्य

नेशागु विशेषतो रम्ये'ति सर्वं परिष्करोति । 'स्वभावोक्तिर्यथातिथे'त्याचार्यदण्डि-
शरणावसानाद्वारस्य आर्तिरिति आकृतानां सहा । वर्ण इति—अत्र टीका-
कृताऽऽदिपदेन कष्टमनुसरता मुग्धमुपवीतिर्यथापि गृहीतमुदाहरणम् । तत्र च न
केवलमेतेषां स्वरूपं परमवयवस्थानमपि षट्कं विशेषतो युवतोवर्णने यथा-
ऽऽलोभितं हनकेण सहृदयलोलायाम्—'अवयवानां रेखास्याप्य' रूपमिति
निर्देशेन । वर्णपदेनापाठो धुलीधूलरतनर इति कष्टोदाहरणस्यानुधत्तः
स्मारिता स्यात् । सा च कारिकास्वरूपपदेनैवावाति ।

तुष्यत्पान्थज्जोपकारघटनायैमुख्यलब्धायशो-

भारप्रोद्धहने करोषि कृपया साहायकं यन्मरोः ॥४८१॥

(न. जी. २६ पृ. ; वा. प. टी. २।२४६)

सा सहोक्तिः सहार्थस्य घटादेकं द्विवाचकम् ॥११२॥

एकार्थमिधायकमपि सहार्थबलाद् यदुभयस्यावगमकं सा सहोक्तिः ।

यथा—सह दिवहणिसादि दीहरा सासदण्डा

सह मणिवलपदि धाढधारा गलन्ति ।

तुह सुदभ ! बिभोए तीथ उव्विगिरीए

सह अ तणुलदाए दुब्बला जीविदासा ॥४८२॥ (क. म. २।६)

ध्वासदण्डादिगतं दीर्घत्वादि शाब्दम् । दिवसनिशाऽऽदिगतं तु सदाथै-
सामर्थ्यात् प्रतिपद्यते ।

प्रेयोऽलङ्कारगर्भता । हे हेतेत्यादि—मत्त विपरीतलक्षणया चाच्यवैपरीत्यप्रतीतिः ।

व्यानस्तुताविबार्थद्वयप्रतीतिताम्बादाह सा सहोक्तिरिति । एकार्थमिधायकमपीति कर्त्ताधेककारकगतैकरूपेण क्रियाऽभिधायकमपीत्यर्थः । उभयस्यावगमकं न तु वाचक-
मित्यर्थः ।^{१०} अलङ्कारप्रत्यावाच्यैतमेतौ सह पठत इत्यादिप्रयोगैतल्लक्षणेन ‘यस्यैव कविः
प्रबन्धापेक्षया सहस्रहृदयाङ्गादनसमुत्पादनदिशा च तुल्यप्राधान्यावबोधेऽपि च शब्द-
वृत्तीणिलगत्या तृतीयान्तोऽप्राधान्यमनुकुर्यते (स. क. व्या.) तस्यैवमलङ्कृतिः । इयञ्च
द्विविधा सादृश्यबलसादृश्या च । यथा सह दिवहेत्यादि सह ‘दिवसनिशा’नि-
र्दीर्घाः ध्वासदण्डाः सह मणिवलयैर्वाणधारा गलन्ति । तत्र सुभग वियोगे तस्या
उद्देगिन्या उद्देजनशीलायाः सह च तनुलतया दुर्बला जीवितासा ॥ अल दीर्घा इति
कतृगतस्य दीर्घशुणत्वस्य सादृश्यमनं प्रदर्शितं “गुणसमावेशेन गुणिनोः ताम्बमिवाद्य-
प्रयोगेऽपि प्रतीयते । उद्दिह द्वयोः प्राकरलिङ्गवाचकत्वेऽपि तृतीयान्तस्य शुणभावदुप-
गानत्वम्, अर्थान् परिशिष्टस्य प्रधानत्वादुपनेयत्वम् । (१७४६) एतद्विरहेऽपि चात्र
यथा—अथैव गलन्तीति परस्परनैरेवेष्टेण द्वयोरप्यस्वानात्र सादृश्यं न गम्यते । दुर्बलेति
शुणस्यैवातिशयोक्त्यास्त्व मूलम् । अमेवाभ्यवसायकरोदाहृतेन, कार्यकारणपूर्वोपर्य-

४० अल वृत्तिमन्थः कारिकाग्रन्थमन्यथा विपक्ष इति न नोदनीयम् । एतदुल्लेख-
सौचित्यमूलत्वे प्राचीरुद्धरुद्धयोर्लघुत्वे कथ्येते इति प्रत्येकं निर्देशोऽनुसन्धेयः ।

विनोक्तिः सा विनाऽन्येन यत्रान्यः सत्र नेतरः ।

कचिदशोभनं, कचिच्छोभनः । क्रमेणोदाहरणम्—

अरुचिर्निशया विना शशी शशिना साऽपि विना महत्तमा ।

उभयेन विना मनोभवस्फुरितं नैव चकास्ति कामिनोः ॥४८३॥

सृगलोचनया विना विचित्रव्यवहारप्रतिभाप्रभाप्रगल्भः ।

अमृतद्युतिसुन्दराशयोऽयं सुहृदा तेन विना नरेन्द्रसूनुः ॥४८४॥

विपर्ययरूपा यथा—भवदपराधे सार्धं सन्तापो वर्धतेतरामस्या (व का अ ७।१९) ।
अत्रापराधानां सन्ताप प्रति हेतुत्वेऽपि तुल्यकालत्वेनोपनिबन्धः । (अ. स १०३-४ पृ) ।
तदेतानि कर्तृसाहित्योदाहरणानि । परमसाहित्ये यथा—(का अ सा स ५।८३, अ स.
१०५ पृ) युजनो वृत्तुना सार्धं यस्याजो तारकामये । चक्रे चकाभिधानेन प्रेक्ष्येणात्मनोरथ ॥
युजनो देवलोक, तारकस्य दैत्यविशेषस्थानयो रोग, प्रेक्ष्य आह्लाकारी । अल करोति-
क्रियाऽपेक्षया युजनस्य नृलोभ कर्मत्वम् । तद्विधे प्रागुपदर्शितेति कर्मण्यतापरिहारेण
सहोक्तिमात्रं नाशङ्करो यथा—(र व ६।५७) अनेन सार्धं विहराम्बुराशौलीरेषु
यालीवनमनैरेषु ” सह प्रिया तिष्ठ समा सहस्र मित्यादि ।

सहोक्तिप्रतिपक्षतया लक्षयति विनोक्तिरित्यादि । न स्मिलशोभनं,
नेतरो नासन्निति शोभनः । ‘ते द्वे मरुतासखे यत कस्यनिसविधा-
नामिनश्चते सा द्विधा विनोक्तिः । अतः सत्र सन्निति वक्तव्ये निषेध-
मुखेनाभिधानमन्यनिवृत्तिप्रयुक्ता सन्नितिरिति व्यापनार्थम् । एवञ्च तदन्वितौ
विधिरेव प्रकाशितो भवति । (अ स १०६ पृ) । तत्राया यथा अवचिरित्यादि । अत्र
निशाऽयसन्निधिप्रयुक्तं कविविरहाद्यभिधानमुखेनारोभनत्वाभाव शोभनकार्यमुक्तम् । (१९९२)
द्वितीया यथा—सूनेत्यादि । तेनेति दुष्टेन पापकर्मणि प्रकरणे । अत्र शोभनत्वाभाव
शोभनपदार्थप्रक्षेपमङ्गलः । इयञ्च परस्परविनोक्तिमङ्गला चमत्कारातिशयकृत् यथा
प्रागुदाहृते । कचिद्दिना’शब्दमन्त्ररेणापि विनाऽप्येविकृता यथाकथञ्चिदपि निमित्तो-
भवति । यथा सहोक्ता ‘सह शब्दाप्रयोगेऽपि सहाभां गम्यत इति वृद्धो यूना’ (पा १।२ ६५)
इत्यनेन स्थापितमेव । (वो का स क आ २५४ पृ, अ स १०७ पृ) निरर्थकं जन्म गत
नलिन्या यथा न दृष्टं तुहिनांशुविम्बम् । उत्पत्तिरिन्दोरपि निष्कलेव दृष्टा विनिदा
नलिनी न येन ॥ इत्यादौ विनोक्तिरेव । तुहिनांशुदर्शनं विना नलिनीजन्मनोऽशोभनत्व-
प्रतीतेः ।

परिवृत्तिर्विनिमयो योऽर्थानां स्यात् समासमैः ॥११३॥

परिवृत्तिरलङ्कारः । उदाहरणम्—

लतानामेतासामुदितकुसुमानां मरुदयं
मर्तं लास्यं दत्त्वा ध्रुयति भृशमानोदमसमम् ।
लतास्त्वप्यन्यानामद्वह दशमादाय सहसा
ददत्वाधिग्याधिधमिदितमोद्व्यतिकरम् ॥४८५॥

अत्र प्रथमेऽर्थे समेन समस्य । द्वितीय उत्तमेन न्यूनस्य ।

नानाविधप्रहरणैर्नृप । संप्रहारे खीरुल्य दारुणनिनादवतः प्रहारान् ।
दत्तारिवीरविसरेण वसुन्धरेयं निर्विप्रलम्भपरिरम्भविधिर्वितीर्णा ॥

॥४८६॥

अत्र न्यूनोत्तमस्य विनिमयः ।

प्रत्यक्षा इव यद्भावाः क्लियन्ते भूतभाविनः ।

तद् भाविकं

भूताच्च भाविनश्चेति द्वयः । भावः कवेरभिप्रायोऽलास्तीति भाविकम् ।

परिवृत्तिरिति परस्परं निरुपसृष्ट्यादिवं कथ्यते । “अतश्च इत्यनेन परिहृति-
शब्दोऽत्र क्रियामात्रमभिधत्त इत्यलङ्कारं निराकरोति” (इ. सं. १७८) । किञ्चित्पुन-
रुक्तमिदादानं विनिमयः । स च समेन स्यादसमेन वा । असमं तु द्विविधमधिक-न्यून-
गुणत्वेन द्वे विध्यात् । तत्र समेन नुन्यगुणेन त्यज्यमानेन समस्य सादृश्येव प्रदणं प्रसज्य-
प्रतिषेधेनैकार्थ्यभावकत्वं, तथाऽधिकगुणेन न्यूनगुणस्यादानं (न्यूनस्य गुणहीनस्य प्रदणं)
धर्मन्यूनमूल- (?) न्यायेनोत्तरपदार्थप्रतिषेधरूपानर्थक्यत्वभावम् । एवं न्यूनगुणेनाधिक-
गुणस्य प्रदणैरर्थभावमिति । लतानामित्यादि—मर्तं लास्यमपिमर्तं सुकुमारं वृत्त्यं ध्रुयति
प्रदीतवानिति तात्पर्यम् । अल्लादिकर्मणि कः । मुदितत्वेन द्वयं लक्ष्यते । लतास्त्वित्यादि ।
अनर्थसम्भारं परिवर्तनम् । (199b) नानेत्यादि । विप्रलम्भो भ्रान्तिरवायो वा ।

परिवृत्त्यामन्योन्यधर्माध्यासः, इह त्वेकस्यैकसिद्धयवसाय इति सङ्गतिः । प्रत्यक्षा
इवेति । भूतभाविनः प्रथमभावप्रागभावावच्छिन्ना अपि भावा यत् पुरः प्रस्फुरन्त इव
दृश्यमाना बोध्यन्ते तद्भावाधिकम् । अन्यथ्यतामाह भाव इत्यादि । “न चेदं भ्रान्तिमान्,
भूतभाविनां भूतभाविनैव प्रकाशनात् ।” (अ.स. २२४५) भूतभाविशब्दस्य परोक्षोपलक्षण्ये
परोक्षाणां स्फुरदपवर्णनमिति व्याख्याने सम्भावोक्तिर्न भिद्यते । किञ्च लीकिके वस्तुगते

उदाहरणम्—

आसीदञ्जनमत्रेति पद्यामि तथ लोचने ।

भाविभूषणसम्भारां साक्षात्कुर्ये तवाकृतिम् ॥४८७॥

अत्राद्येऽधे भूतस्य द्वितीये भाविनी दर्शनम् ।

सूक्ष्मवर्णने स्वभावोक्तिः, इदन्तु लोकोत्तरत्वेनालङ्कृतानां वस्तूनां वर्णनेन । यः तु लोकिनामपि स्फुटत्वेन प्रतीतिस्तत्र भाविकस्तत्रभावोक्तयोः समानेयः स्यादेव । अत इह द्वयोः गतिः—कविद्वयानीयस्य वर्णनानाद्यादेव प्रत्यक्षायमाणत्वं, कचित्तु प्रत्यक्षायमाणस्यैव वर्णनम् । तत्राद्यप्रकारविषय एवायमलङ्कारो न द्वितीयप्रकारविषय इत्यन्ये । तथा च प्रत्यक्षा इव हरय-ते यत्तार्था भूतभाविनः । अलङ्कृता स्यात्तद्वाचागनाकुत्सेन भाविकमिलौद्धटे । (का. अ. सा. स. ७६ काः) । शब्दानाकुलता चेति भाविकं सत् प्रचक्षत इति भामहोवे लक्षणे (का. अ. ३।५, ६) । व्यस्तसम्बन्धरहितशब्दसन्दर्भसमर्पितत्वं प्रत्यक्षायमाणत्वं प्रतिपादकप्रयोजनेनोक्तं कविसमर्पितानामेव धर्माणामलङ्कारत्वात्, वस्तुसन्निवेशिना हिमाशुत्तावण्यादीनामिव । यदि हि वस्तुसन्निवेशिपरमगतत्वेनापि भाविकः स्यात्तदा शब्दानाकुलता चेति विरोधोपादानमन-(२००३)र्धकं भवेत् । एवञ्च यत् वर्णनीयस्य वर्णनावशात् प्रत्यक्षायमाणत्वं तत्रैवायमलङ्कारो यत् तु प्रत्यक्षायमाणधर्मस्य वर्णनं यथा—(अ. अ. २१६ पृ.) अनातपवोऽप्ययमत्र लक्ष्यते विदातपतेरिव सवतो वृक्षः । अचानरोऽप्येव सदैव वीज्यते विलासनालव्यमनेन कोऽप्ययम् ॥ इत्यादी तत्र नायमलङ्कार इति । प्रत्यकर्तुस्तु सामान्येनैव लक्षणं कृतवो यदा वास्तवमपि सौन्दर्यं कविनिबद्धं कविनिबद्धवद्भिन्नं वा सकलवङ्मगाचरोभूतं स्वभावोक्तिवदलङ्कारतया वर्ण्यते तदाऽयमलङ्कार इति भावः । आसीदित्यादि—^{११} अत्रेति द्वि(कवि)वचनयोरित्यर्थः । भूषणं ताट्टक्यत्वादि, तत्राकृतिमेवविधा भूतप्राया पर्यामि ।

४: एवमारो “अन्यप्रकाशएताणां व्याख्यातुदया विरोधिनः । लिखिता रचकप्रण्या सान्निधिमिहिकेन धिनि”ति (३४८५ T. S. S) । इत्यत्र धीधराद्येव प्रप्रद्वयप्रकाशिन्यं लिखिते विचाररश्मिर्हसि, ज्ञेयज्ञातृरणाभावात्तद्व्यास्तपस्ततो यद्वीवत्तात् । वस्तुतस्तु कात्तकमेव स्फुरत्तत्त्वानां शैवमतविमर्शकानां दर्शने प्राचीनानां मामहोद्धटादीनां भाविकलक्षणमलङ्कारान्तरविषय इव परिवर्तितः (vide *The Sava Darsana and Alankara Proper*, J. O. R I Baroda Vol V.) आसीदित्यस्याभिरितरत्वा-लोपितम् । यच्च रचकेन तयो (मामहोद्धटयो-)रेव वर्तमानसरणा प्रत्य-

काव्यलिङ्गं द्वेतीर्वाक्यपदार्थता ॥११४॥

वाक्यार्थता यथा—

घण्टाः प्रादुर्भावावनुमितमिदं जन्मनि पुरा
पुरारे ! नैवासि क्षणमपि भवन्तं प्रणतवान् ।
नमन् मुक्तः सम्प्रत्यतनुरदमग्रेऽप्यनतिभाङ्ग
महेश ! क्षन्तव्यं तदिदमपराधद्वयमपि ॥४८८॥

(मुद्राङ्कः, ड. र. को १८)

अनेकपदार्थता यथा—

प्रणयिसखीसलीलपरिहासरसाभिमतै-
र्ललितशिरिपपुण्यहमनैरपि ताम्यति यत् ।
घण्टायां यथाय तत्र तत्र शस्त्रमुपक्षिपतः
पतन्तु शिरस्यरूपडयमदण्ड इवैव भुजः ॥४८९॥ (मा. मा. ५।११)

इदानीं हेतुगर्भानलङ्कारकञ्चयति काव्यलिङ्गमिति । वाक्यपदार्थमिति—वाक्यार्थता पदार्थता चेति । तदर्थमर्थः—“यत्र हेतु कारणरूपे वाक्यार्थगत्या विशेषणद्वारेण वा पदार्थगत्या निरन्तरवेन निबध्यते तत्तत्काव्यलिङ्गं नामालङ्कार इति । व्याप्ति-धर्मतोपसंहारादिपुङ्क्तकैर्निर्गन्तव्यमर्थं” काव्यप्रहणम् । वाक्यार्थगत्या च निबध्यमानो हेतुत्वेनैवोपनिबध्यो नोपनिबध्य हेतुत्वम् । अन्यथाऽर्थान्तरन्यासासास्य भेदो भवेत्” (भा. स. १०१ पृ.) : यथा घण्टाः प्रादुर्भावादि-यादि । अलापराधद्वये पादलोपोपनीतमनमनद्वयं हेतुः । तदिदमिदमेतानमनमपराधरूपतयाऽभ्यवसानेऽपि वास्तवं हेतुत्वगवगम्यत इत्युदा-

कृन्ततमप्यास्मिन्निति श्रीविद्याचक्रवर्तिमन्तर्बन्धं, न तत् सम्बन्धः । भाविका-लङ्कारस्य प्रबन्धविषयत्ववच्छेदः प्राचीनैर्भाष्यदण्डिप्रवृत्तिमिद्वयक्षिप्त एव समीचीनो यथा भाष्यदण्डिणे “प्रत्यक्षा इव दृश्यन्ते यत्तार्थो भूतभाविनः” इति । अतः सम्मटान्यवहितोत्तरालभाविनो विचारचतुरस्याचार्यहेमचन्द्रस्योक्तिः “भाविक्तु भूतभाविपदार्थप्रत्यक्षीकारात्मकमभिनयप्रबन्ध एव भाति । यद्यपि मुक्तकादावपि दृश्यते तथापि न तत् स्वदत्त” इति । इतिग्रन्थाल्लस्यो विवेकश्च “भाषीद्वजन”मित्यादि सम्मटग्रन्थोदाहरणालोचनपरस्य दृष्टव्यः । भूतभाविसद्वयोः परोक्षोपलक्षणपरत्वे परोक्षार्था पुरःस्तुरूपतहेतुवर्णनमिति तु व्याख्याने क्षमाचोक्तेर्निमित्तत इति च विवेकमन्तर्बन्धं विवेचनीयम् ।

एकपदार्थता यथा

भस्मोज्ज्वल ! भद्रमस्तु भवते श्वाक्षमाले ! शुभं
हा सापानपरम्परा गिरिसुताकान्तालयालङ्कृतिम् !
अग्नाराधनतोषितेन विभुना गुप्मत्सपर्यासुखा
लोकोच्छेदिनि मोक्षनामनि महामोहे निधीयामहे ॥४९०॥

एष्वपराधद्वये पूर्वापरजन्मनोरनमन, भुजपाते शस्त्रोपश्लेषो, महामोहे
सुखालोकोच्छेदित्य च यथाक्रममुक्तरूपो हेतु ।

पर्यायोक्त विना वाच्यवाचकत्वे यच्चस्तु यत् ।

वाच्यवाचकभावविहितेनावगमनयापारेण यत् प्रतिपादनं तत् पर्यायेण
भङ्गन्तरेण भणनात् पर्यायोक्तम् ।

हरणता । एतदेवाभिसम्भावाद्—अपराधद्वये (२००b) पूर्वापरजन्मनोरनमन हेतुरिति ।
'यद्यप्यनुमानासद्भावस्तथापि न तेन सह वाक्यार्थभूतस्य हेतोः सङ्घट्टिष्यद्भारः, उभयोरपि
भिन्नदेशत्वाभावात् । अनुमानं तु हेतोर्वापकतयोपकारकमिति भवत्यत्राङ्गिषड्वर । किन्तु
लक्षणमहास्त्रीतेनावदेवाभिसम्भाय हेतोरिदमुदाहृतम्' (६ स १७ पृ) । मणयिन्य
आश्रयता, ललितानि नृदिनि । यद्वपुस्ताम्यति विद्यते तत् शस्त्र विपातविशोक्तव
शिरस्थय सप्तज्ञो भुज पतत्पिलकाग्राङ्गानिच्छेदाभावाद् भुजपाते सामानाधिकरण्य
व्यधिकरण्याभ्यामुपातविशेषविशिष्टशस्त्रोपश्लेषो न वाक्यार्थतोः प्रवृत्तमत इति हेतोरनेक-
पदार्थता । यथा वा—आलोभ्यत विषाड सपत जभत गात रोमत । मुग्धं त पठत हसत
पहिष्य कि ते पज्जयेय ॥ (स क आ ५१२६७) इति । भस्मेत्यादि—भस्मोज्ज्वलेति
सम्भोगमः । कान्तालयालङ्कृति सापानपरम्पराविशेषणम् । हा योपादृतोया ।
निधीयामहे निक्षिप्तः स्म । अत्र महामोह इत्यतः सपर्यासुखालोकोच्छेदिनीति
विशेषणद्वारेण पदार्थरूपो हेतुर्निर्दिष्टः । यथा वा—'यद्विस्मयस्त्रिमितमस्त्रमितान्वभावं'
मिलादौ (मा मा १२२) । अलासमिता-यमानमित्यतः विस्मयस्त्रिमितविशेषणद्वारेण
पदार्थरूपो हेतुर्निर्दिष्टः ।

पर्यायोक्तमित्यादि—अलासि भग्न वरेण हेतुताऽस्वीनि काव्यालङ्कारान्तरमस्य
लक्षणम् । वाच्यत्ववाशाङ्गानिधियाम्यतावत् स चर्गमस्य वाचकत्वमभिधा ।
आन्या विनाऽर्थतामः हिमनाऽऽवगमलभावेन यत् (२०१२) प्रतिपाद्यते तत्प्रति-
पर्यायेणान्येन रूपेणभिधानमिति पर्यायोक्तम् । 'अवगमनव्यापारस्य व्यङ्ग्यस्य सत

उदाहरणम्—

यं प्रेक्ष्य चिररूढाऽपि निवासप्रीतिरुज्जिता ।

मदेनैरावणमुखे मानेन हृदये हरेः ॥३९१॥ (इ. व)

अत्रैरावणशक्तौ मयमानमुक्तौ जाताविति व्यङ्ग्यमपि शब्देनोच्यते । तेन यदेवोच्यते तदेव व्यङ्ग्यम्, यथा तु व्यङ्ग्यं न तथोच्यते । यथा गवि शुक्ले चलति दृष्टे गोः शुक्लचलतीति विकल्पः । यदेव दृष्टं तदेव विकल्पयति न तु यथा दृष्टं तथा । अभिप्राससृष्टत्वेन रूपेण दृष्टं भेदसंसर्गाभ्यां विकल्पयति ।

कथमभिधानमिति चेत् गम्यापेक्षया प्रकाशान्तरेणाभिधानस्याभावात् । न हि तस्यैव तदेव तदेन विचित्रतया गम्यत्वं वाच्यत्वं च सम्भवति । अतः कार्यदिद्वारेणाभिधान, कार्यदेरपि सत्त्वं प्रत्युतयेन वर्णनाऽर्हत्वात् । अत्र एताप्रत्युतप्रशंभातो भेदः । व्यङ्ग्यस्यैवान्न न वाच्यत्वं हि तत्प्रकाशेण पर्यायोक्तं भवति प्राकरणिकं वाच्यमनङ्कुरते” (अ. स. १४१-४२ पृ.) । अतो न च निव्यवहारः किञ्चित्सङ्गतरैव ज्ञायेति । यथा यं प्रेक्षयेत्तादि । “भामहो तूदाहृतम्—(का. भ. ३६) ‘यदेव्यव्यु ना नात्र भुज्महे यदधीतिन । न भुज्मते द्विजा नो ना यदोच्यन्ते भिगवरा’ ॥ ” इति । अत्रापि विषयानिर्दिष्टतिलक्षणस्य व्यङ्ग्यस्यैव न प्राधान्यम्, शोभितार्वात्तरस्याद्वाच्यं चापि गुणभावेन विवक्षितत्वात् । तत् सम प्राधान्यमेवाल वाच्यव्यङ्ग्ययोः । एतद्धि भगवतो यामुदेयस्य वचनं पर्यायेण विषयानि धवति यदाह भामह — तच्च यद्वानिर्गतत्वं (भा. का. भ. ३६) इति । गुणीभूतव्यङ्ग्यमद्वादाच्च चास्य ‘पीनो देवदत्ता दिवा न भुज्मते’ इत्यादिर्न विषय इति । तदेवेति—“पटीयत्वाद्यनुभवस्य तद्विशेषते । अभिन्नेति—निविकल्पकदशाया निराशस्य वस्तुनो भेदसंसर्गयोभावात् । तां हि विचल्पस्यैव व्यापारः ३३ । स ह्यभिलषति वस्तु यो शुक्लचल इत्येव” भिनति भिन्नानि पदार्थजातस्य गौरवमपि शोभित्वेव संज्ञयति” (इ. स. १७ पृ.) ।

82 अत्र चतुर्थपादं श्रीपरैणान्येन केनापि वाङ्मया कृतं । भामहदृष्टितच्छोक्र-
स्तु भित्ति, लोचनेऽत्रापि च तदुक्तौ श्रीपरकृपायाम्बुया दर्शनात् ।

83 एतच्च “संज्ञयन्ते न भिद्यन्ते स्ततोऽर्था पारमार्थिका । रूपमेकमेकस्य तेषु
बुद्धेः शब्दे ॥” इति धर्मश्रीतिरुक्तप्रमाणनातिक्रमनस्यानुवादि । काश्मीरीयशैव-
दर्शनेऽप्येव” सीकृतिरन्तीत्यतिरोहितमेतन्मन्तव्यम् । ग्रन्थसम्पादकस्य *The*
Buddhist Nucleus in the Alankara Sutra (Asiatic Society

एव एव समुच्चयः सद्योगोऽसद्योगे सदसद्योगे च पर्यवस्यतीति न पृथक् लक्ष्यते । तथाहि—

कुलममलिनं भद्रा मूर्तिर्मतिः धुतिशालिनी
भुजवलमलं स्फीता लक्ष्मीः प्रभुत्यमखण्डितम् ।
प्रकृतिसुभगा ह्येते भाषा भमीभिरयं जनो
मज्जति सुतरां दर्पं राजंस्त एव तवाङ्कुशाः ॥४९५॥ (स क आ ५।३।६८)

न पृथगिति—इदं हि (का. अ. ७।१) यतैकानेकं वस्तु परं स्यात् सुखान्दायेव श्रेयः । समुच्चयोऽर्था लब्धाऽन्यः सदसद्योगः ॥ इति सदयोयेनासद्योगेन सदसद्योगेन च रूपेण पृथगलक्ष्यत् । तत्र सतः शोभनस्य सता समुच्चयीमानेन योगो यथा कुलमिल्लादि । धुति-

कीतुम् । उद्गडादीनां प्राचीनानां दृष्टिभेदमज्ञातो महण्मेतेषामिति सुवचमेव, परं नन्यमतेऽप्येवामनसरो वरीवर्ति । एते च रसवदादयोऽलङ्कारा इति पद्यमोज्ञासप्रत्यो नास्मादङ्गापूरक इति मन्तव्यम् । अत्र भीमसेन-दीक्षितप्रभृतीनां समाधानं न प्रेक्षानतप्रवृत्तिमूलतामाधयतीत्यसाभिरन्वित विवेचितम् । (vide *The Rasabbasa in Alankara Literature*, Calcutta Oriental Journal, 1915) 'अनङ्कारो न रसवत् परस्माप्रतिभासनात् । स्वरूपादतिरिक्तस्य शब्दार्थासन्नतेरपीति वक्रोक्तिजीवितकार-चारिका 'क्षरान्दस्यापिस्यारिविभावामिनयास्पद'मिति भरतमयनिपुण-मानगत्वेन षट्पञ्चतानां उद्गडादीनां मत्तिरस्कारव्युत्प्रेतान् प्रेक्षः-प्रभृतीनामपि प्रतिक्षिपतीति मन्यमानेन ग्रन्थपरिष्कारेणातर्कनैव उपेक्षिताः स्फुरिति वितर्कमात्रम् । उदात्तमहोक्तिविनोक्तिप्रभृतयो बहवोऽलङ्काराः कुन्तकेन न स्वीकृताः परं ते काव्यप्रकाशग्रन्थे स्वीकृतिवन्त इत्यस्माभिः प्रागार्थोदत्तम् । 'ते च गुणीभूतव्यङ्ग्यानिधान उदाहरिष्यन्त' इत्यनेनैव विषयपरिसमाप्ति-स्वीकारो लक्षणनिर्देशपरो न विचारपथमस्ति । प्रामाण्यश्च इच्छादयो गुणीभूतव्यङ्ग्यचित्तयोरलङ्काराभ्यन्त' स्वीकृत्योणा 'अप्येतेषामन्येषामिव समासोक्तपादीनां लक्षणादीनि कुर्वन्तो दृश्यन्ते । एषैव सरणिर्विधानाधविश्वनाथ-प्रभृतिभिरनुसृता । विद्यानाथेन रसप्रकरण एतान् लक्षयित्वा "एतदलङ्कार-सर्वस्य प्रत्येनोक्तम् । एतेषामुदाहरणमलङ्कारप्रकरणे भविष्यतीति निश्चयार्थ-मुक्तम् । विश्वनाथेन त्वमिनवगुप्तपादानुयायिनालङ्कारप्रकरण एतेषां समुद्देशः कृतः ।

अतः सतां योगः । उक्तोदाहरणे त्वसतां योगः ।

शशी दिवसधूसरो गलितयौयना कामिनी

सरो विगतवारिज मुखमनश्चर स्त्रीरुतेः ।

प्रमुर्धनपरायणः सततदुर्गतः सज्जनो

नृपाङ्गनगतः खलो मनसि सप्त शक्यानि मे ॥५२६॥ (नो ४)

अतः शशिनि धूसरे शक्ये शक्यान्तराणीति शोभनाशोभनयोगः ।

शालिनी भुतिसम्पत्ताः । “अवामासिन्नेन शोभनस्य कुनस भवत्वादिविशिष्टमूर्त्यादिभिः समुच्चयः । एतेष्वपि दर्पहेतुतायोग्यं सत् दर्पया निबद्धं”- (अ त १०३ पृ) इति सता योगः । यद्यपि च नववयस्य नृपतीनां सतः शोभनस्य तथापि सम्यग्दर्शयौयनात्-कथन विरहिपक्षत्वेन तेषाम्, अशोभनत्वेनैव विरहिण्या भावितत्वात् । अतोऽत्र स्थितं समुच्चयमानं शोभनं परस्त्वशोभनं इति सदसद्व्योमोक्तं व्याख्येयं । (२०२b) शशीत्यादि । अत्रेति—अतः शशिनि शोभनत्वं प्रकृतिस्वीकर्त्तव्यं । अशोभनस्य धूसरत्वोपादानात् । एवञ्चास्य तद्वद्भूषणं तादृशैरेव कामिनीप्रवृत्तिनिर्माणादिह सदसद्व्योमः । शशिनि धूसर इति शोभनाशोभनत्वमुपदर्शितम् । शक्ये शक्यान्तराणीति शोभना-शोभनास्यैव तादृशैरेव योगः । यद्यपि नृपाङ्गनगतः खल इति नृपाङ्गनगतत्वेन शोभनत्वं जलत्वेनाशोभनत्वं तथाऽप्यत्र शक्यं विशेष्यस्य शोभनस्य प्रकान्तं विशेषणत्वात् शोभनत्वम् । इदन्वन्वयेति चेत्, सत्यमेतत् । अत एव ‘नृपाङ्गनगतः’ इत्यस्य विशेष्यत्वं ‘सतः पदस्य तु विशेषणत्वमिति केचिन्नाचक्षते । अपरे तु विषययोग्यादि शोभनाशोभनत्वमुपदर्शयिष्यति निबद्धमिति । ‘दुर्गता’ इत्यत्र यद्यपि स्वरसार्ग्यादयः सामान्यतः शोभनास्त्वथापि विरहिनिपयतया तेषामशोभनानामेव सतां दुर्गतादिभिरशोभनत्वादिप्रकारां निश्चितं । इह तु शोभनस्य सतोऽशोभनस्य व्यथाऽतिशयनिष्पादकम्, अत एवोपसृष्टरति मनसि सप्त शक्यानीति मुन्दरूपेणान्तः-प्रविष्टानामपि व्यथाहेतुत्वात्, अपरत्र तु कथं सोढव्यं इति दुष्टत्वाभिप्रायेण । तस्मादस्त्वनयोर्भिन्नविषयत्वमिति नैविष्यसुखतम्” (अ त २०४ पृ) । “कमलवनेषु तुपारो रूपदिलासातिशयिणीषु अरा । रमणीभ्यश्चि दुश्चरितं धातुर्लक्ष्मीध नीचेषु ॥ (क का अ ७१६) इत्यादिभिः कमलवनेषु तुपारस्य सदसद्व्योमत्वात् तद्वर्णनस्य समुच्चयः, न तु कमलवनानां सत्तासत्ता तुपाराया तेषां तुल्यकृत्वाविरहात् । (क ख ६७-६८ पृ) ।

स त्वन्यो युगपद् या गुणक्रियाः ॥११६॥

गुणौ च क्रिये च गुणक्रिये च गुणक्रियाः । कमेणोदाहरणम्—

विदलितसरुलारिकुलं तव बलमिदमभवदागु विभलं च ।

प्रखलमुखानि नराधिप । मलिनानि च तानि जातानि ४९७॥

(६ का. अ. ५१२६)

अयमेकपदे तथा वियोगः प्रियया चोपनतः सुदुःसहो मे ।

नयवारिधरोदयाद्दोभिर्भवितव्यं च निरातपार्धरम्यैः ॥४९८॥

(वि. उ. ४१००)

फलपञ्च तवाहितेष्वकस्मात् सितपङ्केद्वहसोदरश्चि चक्षुः ।

पतितं च महीपतीन्द्र । तेषां यपुषि प्रस्फुटमापदां कटाक्षैः ॥४९९॥

‘धुनोति चासिं तनुते च कीर्तिम्’ (५००) इत्यादेशः, ‘रुपाणपाणिश्च भवान्
रणक्षितौ सत्ताधुवाद्वाश्च सुराः सुरालये’ (५०१) इत्यादेशश्च दर्शनाद्
‘व्यधिकरण’ इत्येकस्मिन् देशे इति च न वाच्यम् ।

स त्वन्य इति समुच्चयः । गुणक्रिया (२०३३) इति बहुवचनम् । समुच्चयप्रयोजकतया
न्याचष्टे गुणौ च क्रिये च गुणक्रिये च । उत भिन्नाभययोगुणयोरेककालमेकव देशे
समुत्पत्त्या समुच्चयो यथा चिदलितेलादि—अत मालिन्यामालिन्ययोर्योगपदं वकारेण
योज्यते । एवञ्च क्रिययोर्यथा अयमित्यादि । उररतीविप्रयुक्तस्य पुह्रवस इयमुक्तिः ।
तत्र ‘उपनत’श्च ‘भवितव्यश्चे’ति क्रियासमुच्चयेन विप्रलम्भः पारप्राप्तोऽभिन्न्यज्यते । तदेतद्विभिन्न-
विवक्षयेनोदाहरणद्वयम् । अत गुणस्य क्रियायाश्च युगपदुपपत्तिमुदाहरणं पठनीयम् ।^{११} फलपञ्च
तवाहितेष्वकस्मात् सितपङ्केद्वहसुन्दरश्चि चक्षुः । पतितञ्च महीपतीन्द्र तेषां यपुषि प्रस्फुटमापदां
कटाक्षैः ॥ कटाक्षः शुभो रक्तः कृष्णश्च । न वाच्यमिति रुद्रेण ह्युक्तम् । (६ का. ५१२७) ।

४६ “निरातपत्वरम्यै” इति पादश्रृणुकल्पोऽभिनोदः पाठः कञ्चित् । अर्धरम्यैरिति
शाकुन्तले ‘दिवस इवार्धस्यामलपात्यये जोबलोक्त्वे’ति श्लोकार्धस्य तुलना
वदति ।

४७ एवं रुचकृते मङ्गले । अनेन वचनेन श्लोकोऽयं मूलग्रन्थे रुचकात् प्राचीनः कैश्चित्
पठित इति प्रतिभाति । रुचकमङ्गेतसंस्कारणेऽस्मात्तद्विपर्ययत दृष्टव्या । एवमत
प्रकरणे बहुन्येव पद्यानि रुचकानुसारिणा धोधरेण मूलेऽन्तर्भावसमर्थनकल्पे
प्रयोजनरूपेण टीकायां पूर्णत्वेनोद्धृतानि । रुचकमाश्रित्यचन्द्रधीधरसरस्वतीतीर्थ-

एकं क्रमेणानेकस्मिन् पर्यायः

एकं वस्तु क्रमेणानेकस्मिन् भवति कियते वा स पर्यायः ।

क्रमेणोदाहरणम्—

नन्वाश्रयस्थितिरियं तत्र कालकूट ! केनोत्तरोत्तरविशिष्टपदोपदिष्टा ।

प्रागर्णवस्य हृदये घृणलक्ष्मणोऽथ कण्ठेऽधुना घससि वाचि पुनः

खलानाम् ॥५०२॥ (न. श. ४७)

विम्वोष्ठ एव रागस्ते तन्वि ! पूर्वमदृश्यत ।

अधुना हृदयेऽप्येष मृगशायाक्षि लक्ष्यते ॥५०३॥ (न. सा. च. ६१६०)

रागस्य वस्तुतो भेदेऽप्येकतयाऽध्यवसितत्वादेकत्वमविरुद्धम् ।

श्रोणीयन्धस्त्यजति तनुतां सेवते मध्यभागः

पद्मगां मुक्तास्तरलगतयः सन्धिता लोचनाभ्याम् ।

धत्ते चक्षः कुंचसुन्धिवतामद्वितीयं च यत्नं

तद्गात्राणां गुणविनिमयः कदिवतो यौवनेन ॥५०४॥ (वा. भा. १।१७)

व्यधिकरणे वा यस्मिन् गुणक्रिये चैककालमेकस्मिन् । उपजायते देशे समुच्चयः
स्वात्तद्वन्योऽसाविति ॥ एकाभिहरणत्वेन धुनोत्यादि, भिन्नदेशतया कृपाणाराणिद्वेत्यादि ।

पर्याय इति वीगपयनैपरीलाए समुच्चयागन्तरमस्य लक्षणम् । अयम् द्विधा
“तत्रैकमेकस्मिन्माधारे यद्भवति कियते वा स एकः पर्यायः । नन्वेकमेक-
गोचरमिति विशेषालङ्कारोऽस्य नत्र किमर्थमिवमुच्यते इत्याशङ्कणीयं क्रमेणेति इदं
क्रमप्रतिपादनात्तत्र वीगपयप्रतीवेरस्य चतो विभिन्नविषयत्वम् । क्रमाश्रयणादेव पर्याय
इत्यन्वयार्थमिधानम् । विनिमयाभावाच्च परिहृतेनैवल्लक्षणम् ।” (श. स. १८६-६० पृ.)
नन्वित्यादि—यत्र कालकूट-(203b)मेकमेकस्मिन्माधारे समुच्चयद्वयादौ क्रमेण स्थिति-
मन्तिवद्धम् । विम्वोष्ठ एवेत्यादि । “क्रमेणेति प्रतीकानन्तरम्—श्रोणीयन्ध-

प्रभृतिभिर्मूलमध्ये स्वीकृतोऽप्ययं श्लोकः, वाचिणात्यैरप्ययदीक्षितपरिहृ-
रागादिभिः काव्यप्रकाशोदाहृत इति स्वीकृतोऽपि गोविन्दठक्कुरमीमसेनदीक्षित-
प्रभृतीनामर्वायां ग्रन्थेष्वभ्युत्पादाधुनितैर्ग्रन्थसम्पादकैर्मूलमध्ये न दृश्यत इति
महदिदं धातव्यम् । ‘प्रयोजनाभावात् प्रदीपावनुसरणमेव श्रेय’ इति तेषामुद्धृतं
शंसनमतीव कौतुकावद्धम् ।

तं ताण सिरिसदोअररअणाहरणम्मि द्विअअमेकरसं ।

विम्बाहरे पिभाणं णिवेसिअं कुसुमवाणेण ॥५०५॥ (वि. बा. ली.)

अन्यस्ततोऽन्यथा ।

अनेकमेकस्मिन् कमेण भवति कियते या तत् सोऽन्यः ।

कमेणोदाहरणम्—

मधुरिमरुचिरं वचः खलानाममृतमहो प्रथमं पृथु व्यनक्ति ।

अथ कथयति मोदहेतुरन्तर्गतमिव ह्यालहलं विषं तदेव ॥५०६॥

तद्गोहं नतमिति मन्दिरमिदं लब्धावकाशं दिवः

सा धेनुर्जर्तरी नदन्ति करिणामेता घनाभा घटाः ।

स क्षुद्रो मुपलब्धनिः कलमिदं सङ्गीतकं योपिता-

माश्चर्यं दिवसैर्द्विजोऽयमियतीं भूमिं समारोपितः ॥५०७॥

(अ. आ. १।१६ पृ.)

अत्रैकस्यैव हानोपदानयोस्विवक्षितत्वाच्च परितृप्तिः ।

स्त्वमपि तनुतां उच्यते मध्यभागः पञ्चम्यां मुक्ताखरलगतयः संधिता लोचनाभ्याम् । पते वचः
कुचविवर्तमानद्वितीयश्च वक्षुं तद्गालाणां गुणविनिमयः कल्पितो धीवनेनेति पाठः ।
आधार्षमेव श्लोकसोदाहरणम् ।” (व. सं. ६६ पृ.) । एकस्थानस्थितस्य वस्तुनः स्थानान्तर-
प्राप्तिमात्रगत विनिमयपदेन विवक्षितम् ।

तं ताणेषादि—उत्तेषां श्रीसदोदररजभरणे हृदयमेकरसम् । विम्बाधरे प्रियार्णा
निवेशितं कुसुमवाणेन ॥ तेषाममुखाणां, श्रीसदोदररजं कौस्तुभः । निवेशितं पुष्पनैक-
सङ्गं कृतमिति वार्च्यं प्रतीतावनुरक्षणतया । कान्ताऽऽधरकौस्तुभयोः कान्तादिसाम्यादुप-
माऽतः प्रतीयमाणा । अन्य इत्यादि—एकस्त्रिधापारेऽनेकमाधेयं यत् स द्वितीयः
पर्यायः । समुच्चवासद्वाररूपत्वं निराकर्तुं कमेणेति योजयति । अत एव समुच्चयलक्षणे
युगपद्प्रदृश्यम् । अत्रापि “कमेणेत्यादि प्रतीकात् परम्—मधुरिमरुचिरं वचः खलाना-
ममृतमहो प्रथमं पृथु व्यनक्ति । अथ कथयति मोदहेतुरन्तर्गतमिव ह्यालहलं विषं तदेव ॥
तद्गोहं नतमिति मन्दिरमिदं लब्धावकाशं दिवः सा धेनुर्जर्तरी नदन्ति करिणा-
मेताः घनाभा घटाः । स क्षुद्रो मुपलब्धनिः कलमिदं सङ्गीतकं योपितामाश्चर्यं
दिवसैर्द्विजोऽयमियतीं भूमिं समारोपितः ॥ अत्रैकस्यैव हानोपदानयोस्विवक्षितत्वाच्च
परितृप्तिरिति पाठः ॥” (व. सं. ६६ पृ.)

अनुमानं तदुक्तं यत् साध्यसाधनयोर्वैच ॥११७॥

पक्षधर्मान्वयव्यतिरेकेण द्विरूपो हेतुः साधनम् । धर्मिण्ययोगव्यवच्छेदो
व्यापकस्य साध्यत्वम् । यथा—

यत्रैता लहरीचलाञ्जलदृशो व्यापार्यन्ति भ्रुव

यत्तत्रैव पतन्ति सन्ततममरी मर्मस्फृष्टो मार्गणाः ।

तच्चक्रीकृतचापमञ्चितशरमेड्छत्करः क्रोधनो

धावत्यत्रत एव शास्त्रनधरः सत्य सदाऽऽसां सर ॥५०८॥

अनुमानमिति सन्दिग्धसाध्यधर्मो धर्मो पक्ष, तद्वर्त्मन् तद्वृत्तिता, (२०४३) अन्य
व्यतिरेकत्व व्यापकत्व—सपक्षे सत्य, विपक्षे व्यापकत्वमित्यर्थः । एवञ्च हेतोर्विरूपस्यानु
मापकत्व ॥ यदाह—(स क छा ३१७ पृ) अनुमेयेन सम्बद्ध प्रसिद्ध तदन्विते ।
तदभावे च नास्त्येव तद्विज्ञानमापनम् ॥ अनुमेयेन सबद्धमिति सपक्षेय, तस्यैव
साध्यवत्तयाऽनुमेयत्वात् । यदाह—स एव चोभयात्माऽयं गम्यो गमक इत्यते । असिद्धे-
नैकद्वैतौ गम्य सिद्धेन बोधक ॥३३॥ धर्मिणीपि सिद्धापचिवितधर्मविशिष्टे पक्ष
इत्यर्थः । व्यापकस्य विज्ञान । अयोगव्यवच्छेदं ससर्गनायव्यापृति ससर्गनिबन्ध इति
यावत् । 'विच्छिन्नविशेषधर्मावन्नेपणीय । अन्यथा तद्वैतमानात् किं वैलक्षण्यमिति ?'
(अ स १५५ पृ) । एतच्च शुद्धमपि यमाकारास्वरमिति शुद्धमलङ्कारान्तराध्वन्य
विरहेणानुमानमुदाहरति यत्रैता इत्यादि । अञ्चित बाहुय मेड्छत्कर सुन्दरर ।
“अत्र योपिता भ्रूव्यापारेण मार्गणपतन सरपुरोगामित्वे साध्ये साधनमित्यनुमान

88 एतेन कान्यानुमानं न तर्कशास्त्रसम्मतमनुमानमिति बोद्धव्यम् । अनावेदित
विशेषणार्थं नातिव्याप्तिरिति प्राप्ता । साध्यसाधनान्यामभिधानमित्यर्थाऽतो
नातिव्यप्तिरिति मित्रा इति मैथिलपरिचरत्वात् । यत् शब्देन पक्षधर्मान्वय-
व्यतिरेकत्व साधन साध्यप्रतीत्ये निधीयते सोऽनुमानातङ्कार । तर्कानु-
मानसमकक्षमेवास्य सत्त्वमिति कश्चिमेव एवालङ्कारनिबन्धनत्वेनोक्तत्वादिति
न तस्य जवरत्न । यत्तु “जाने” नूत मित्यादिपदप्रयोगमहिम्ना स्वप्रतिपत्ति-
निश्चयस्वानुमानमिति शोभाकरकृत सत्त्वम् । नात्र लिङ्गलिङ्गिनो कार्य
कारणयो समर्पणकल्प क्वचित् ।

89 एतत् सर्वं स का आ शूले एव । मुद्रितपुस्तके भ्रान्त्याऽन्तिमाशयीकारुषेय
दर्शित । द्वितीयपण्डितोद्गात एतद्विषयमनुशीलन इष्टव्यम् ।

साध्यसाधनयो पोषोपर्य तथा न वैचित्र्य किञ्चिदिति न तथा दर्शितम् ।

शुद्धम् । तदिह भूत. स्मरत्वापरं कदाचान्ना वाक्पलमिहोदि कविप्रादोक्तिमात्र-
निष्पत्तार्थेनिरूपेण च विचित्रितिशेषाध्वयणाच्चाहत्वम्” (अ स १८५ पृ) । ‘यथा
रन्ध्रं ज्योत्स्नजलजलदधूम स्थगयति स्फुलिङ्गानां रूपं दधति च यथा कीटमणयः ।
यथा विपुञ्जालोद्गसितपरिधिनाथ ककुगस्वधा मन्ये जलमपि कलरुलण्डे स्मरद्व ॥
अल धूमस्फुलिङ्गकपिलादिभूतानि वह्निलिङ्गानि तिरूपलाद्भवशब्दमतिपादितवहि मगयन्ती”-
(अ स १८५ पृ) इति रूपकगभीकारेण निच्छिन्नाध्वयणे समतकाराख्य (२०५b) इत्याह ।
तर्जुमानवैलक्षण्यं स्फुटमेव । साध्यसाधनयोरिति—यदाहुः—विविधमनुमानं पूर्ववच्छेप-
वत् सामान्यतो दृष्टेति (न्या सू १।१।५) । अत एव कारणं तद्विधेयं विषयतया यस्य
परामर्शज्ञानस्य तत् कार्येण कारणज्ञानं पूर्ववत् । कारणस्य प्रागुपयोगानुपपुक्तं कार्यं
‘रोष’, स विधेयं विषयतया यस्य परामर्शज्ञानस्य तत् कार्येण कारणानुमानं रोषवत् ।
अकार्यकारणभूतेनादिनाभादिना र्मैशं यवजुमानं तत् सामान्यतो दृष्टम् । इदोऽन्याह—
(४ का अ ७।५६) वस्तु परोक्षं यस्मिन् ताभ्यगुणमस्य साधकं तस्य । पुनरन्यदुप यस्यै-
द्विपरीतं चैतदनुमानम् ॥ इति । यथा—मातु(व)हमागमिष्यन्तूनं पतितोऽसि पादयोस्तस्या ।
कपमन्वया ललाटे मावक्त्रसत्तिलकपङ्क्तिरियम् ॥ (४ का अ ७।५८) । अत मावक्त्रसत्तिलक-
पङ्क्ते कार्यभूताया कारणभूत पादपतनमनुमीयते । यदि वा व्यतिरेकात् पूर्वं प्रतीयत इति
पूर्वान्वयः, स एव शुद्धोऽस्यास्तीति पूर्ववत् । केवलान्वयि विवर्द्धितजातीयोपपत्तौ विषयहीनम्,
यथाऽभिधेयो विरुप प्रमेयत्वात्, यत् प्रमेयं तदभिधेयं यथा सामान्यं, तथा च विशेष-
रुत्सादभिधेयः । न हानभिधेयमप्रमेयं वा विविधस्ति यो विषयः स्यात् । पथात् प्रती-
यमानत्वाच्छ्रयो व्यतिरेकः, स एव शुद्धोऽस्यास्तीति रोषवत्, केवलान्वयतिरेके, पञ्चन्यायकत्वे
सपक्षभावे विपक्षादृष्टिः, यथा—जीवच्छरीरं (२०५a) सात्मक प्राणादिमत्त्वात्, यत् सात्मकं
न भवति तत्र प्राणादिमत्त्वं यथा घटः । न च जीवच्छरीरं न प्राणादिमत्त्वं, तस्मात् [न तथा]
सात्मकम् । यत् सामान्येनान्वयव्यतिरेकान्यां द्वाभ्यामपि तत् सामान्यतो दृष्टम् । (त भा ३६
पृ) । अन्यव्यतिरेके यथा पचलोऽग्निमान् धूमवत्त्वात्, यो धूमवान् सोऽग्निमान्, यथा
महानसम्, तमेवात्र तस्मात्तथा । अनुमानवदर्थोपस्थादिप्रमाणान्यप्यलालक्षारक्तान्ये परि-
गणयति” । तत्रैषो मतेऽर्थापत्तेस्तान्त्र प्रामाण्यं नाश्रीक्यते । तथाहि प्रत्यक्षादिप्रतीती

१० भोवच्छदनुयायिनी रत्नार्थवक्रादयः । अर्थापत्तिरनुमानमवति नैयायिक-
मतानुयायिनी धीरतोक्तिः । रत्नार्थवक्रताऽर्थापत्ते पर्यायां जैमिनिप्रमाणानां मध्ये-

योऽर्थः स येन विना नोपपद्यते तस्मात्तस्य कल्पनमर्थोपतिरित्यार्थोपत्तेर्लक्ष्यम् । तत्रेवं चिन्त्यते । योऽसौ प्रमाणप्रतीतोऽर्थः स यदि परिकल्प्यमानेन परोक्षार्थेन सह कश्चित्तादात्म्य-
लक्षणस्वरूपतिलक्षणो वा प्रतिपक्षोऽस्ति तदा सनावल्लिङ्गत्वा कार्यलिङ्गजाऽसौ
प्रतिपत्तिरित्यर्थोपतिरित्यनुमानमेव । अथ नास्ति प्रतिबन्धस्तदानीमर्थोपत्तिः प्रमाणमेव
न भवति, असम्बन्धात् पटत् पटप्रतीतिवदिति । एवं नैवाविरूप्योपमानप्रमाणप्रपञ्चः ।
तथा हि यः प्रतिपत्त्या गौ जानाति न गवयं स चादिष्टः स्वान्निवाऽऽरण्यं गत्वा गामानयेति ।
स च गवयशब्दवान्यमजानानो वनेचरमन्यं वा तज्ज्ञं पुरुषं पृष्टवान् भ्रातः कीदृशो
गवय इति । स आह यादग्नौ गौस्तादृशेन गवय इति । तस्मात्तदग्नौ तस्य प्रेथस्य
पुरुषातिदेशवाक्यार्थसारणसहकारि गवयसारूप्यज्ञानं कर्तुं अयमसौ गवयशब्दवाच्योऽर्थः
इति प्रतिपत्तिं फलरूपां जनयत् प्रमाणम् । एतच्चायुक्तं यतः प्रामाण्यं नाम
विषयश्रुत्या व्याप्तं, (205b) न चास्य निपुणमपि निरूपयन्तो विषयं परवान् ।
तथाहि [यः] समाख्यासम्बन्धस्तस्य विषयो वय्यते । स च परमार्थत्वे नास्ति,
एवत्ये तस्मान्नपलम्बेन याभात्, अदृश्यत्वे तस्य सत्तासाधकं प्रमाणं नैदृश्ये । किञ्च स हि
सम्बन्धसम्बन्धिभ्यां भिन्नोऽभिन्नो वा ? यदि भिन्नस्तदा तयोः सम्बन्धः केन सम्बन्धेनेति
वाच्यम् । सम्बन्धान्तरकल्पनाशामन्यस्था । अथाभिन्नस्तदा सम्बन्धिनापेव केवली न
समाख्या नाम सम्बन्धः कश्चित् । 'अपेयं सम्बन्धयुद्धिजनकत्वं सम्बन्धतत्तत्तु युक्तं, ययः
सम्बन्धावेवाविति युद्धिदुष्यहेतुबलात् सम्बन्धवस्तुद्वयादपि सम्भाव्यमानो न सम्बन्ध-
माप्तेषु' प्रभवति । एवं भोमासकोपवर्णितस्यापि प्रमाणं निराकर्तव्यम् । तथा हि
सादृश्यविशिष्टः पिण्डः पिण्डविशिष्टः वा सादृश्यमुपमानस्य तेन विषयो वय्यते ।
न च सदृशं वस्तुनोऽतिरिक्तं सादृश्यं स्यात्तदा दृश्यानुपलम्भप्रत्यमेव । अथादृश्यं
तथापि तत्प्रतिबद्धलिङ्गाभावादनुमानादपि सकाशात् कथं तत्सिद्धिः ? सादृश्य-
प्रत्ययस्तु स्वहेतुपलातयोत्पन्नेन सदृशवस्तुनाऽपि क्रियमाणो पटव इति न तत्प्रत्ययादपि
तत्प्रसिद्धिर्युक्ता । उपमानादेव सादृश्यसिद्धिरिति चेत्, न, यतः प्रमाणान्तरात् सिद्धयोरपि
सादृश्यविषययोर्निशेषणविरोध्यभावस्तस्योपमानविषयत्वं तेन चादिना कल्प्यते । तत्र

उल्लेखारे किञ्चित् कारणत्वेनोपन्यस्तव्यमिति तदुपग्रन्थमीनासुरैर्मेन्तव्यमित्यस्याभि-
रन्त्य निरुपारि । (Vide our paper on the *Rasārṇavālabhāra* in
J.O.I. Baroda vol. viii, no. 4) अत्र विचारसन्त्ययने शोकाकृतस्यैवार्थ-
त्वसंज्ञाया अन्वयता सूचिता ।

विशेषणैर्यत् साकृतैरुक्तिः परिकरस्तु सः ।

अर्थाद्विशेष्यस्य । उदाहरणम्—

महौजसो मानधना धनार्चिता धनुर्भूतः संयति लब्धकीर्तयः ।

नतंहतास्तस्य नभिन्नवृत्तय प्रियाणि वाञ्छन्त्यस्तुभिः समीहितम् ॥५०९॥

(किं अ ११९६)

यद्यप्युपार्थस्य दोषताऽभिधानात् तन्निराकरणेन पुष्टार्थस्य स्वीकारः कृतः,

(२०६२) कथं सादृश्यभावस्योपमानात् सिद्धिरिति ? अभावस्य तु स्वरूपमेव तावदोप-
लभापहे, कुत एतस्य प्रामाण्यं भविष्यति ? तथा हि प्रत्यक्षादिप्रमाणानामनुवृत्ति-
रभावात्तत्र प्रमाणं योमात्रकैरभिधीयते । तस्य केयमनुवृत्तिः ? किं प्रसज्यतृत्वा प्रमाणावुत्-
पत्तिनाम्, अथ पूर्वशक्त्या वस्तुन्तरम् ? वस्तुन्तरमपि जडरूप हानरूप वा ? हानमपि
किं हानमात्रमेकज्ञानसर्गावस्तुनो ज्ञानं वा ? तत्र न तावत्, प्रसज्यरूपोऽभावो युज्यते,
तस्य सर्वशक्तिरूपत्वात् परिच्छेदकत्वं हानजनकत्वं वा कथं भवेत् ? अत एव न केनापि
तत् प्रतिपाद्यते । यदाह “न ह्यभावः कस्यचित् प्रविपत्तिः, प्रतिपत्तिहेतुर्वा, तस्यापि वा कथं
प्रविपत्तिरिति ।” (न्या कुं अ ४) । नापि जडरूपं जडस्य परिच्छेदकभावात् । न हि
जडरूपं शकटादिकं पटादिकं परिच्छिन्नस्तैरिति कापि दृष्टं भूतं वा । नापि हानमात्रं देश-
काललभाक्विभक्तृत्वादि भुवेषाद्व्यवकवर्तिपिराज्ञादेरपि हानमात्रादभावप्रमाणादभाव-
प्रसङ्गात् । अयमेकज्ञानसर्गभूतलादिवस्तुज्ञानमभावोऽभिधीयते तदा प्रत्यक्षविशेष्यत्वैवाभावः
इति नामान्तरकरणम् । प्रत्यक्षं परिहरयमाना अपि पदार्था न तथा खण्डन्ते यथा
वामिनी वचोभिरावेद्यमाना इति (अथ आ लो १।४ इ) स्वतः सम्भवि भवाज्
कटाचितम् । शान्दन्तु प्रमाणमज्ञानुपयुक्तमेवेति प्रागेवोक्तम्, अतोऽनुमानमेवोदाहृतवान् ।

विशेषणैरिति—यथा विज्ञेन विज्ञिनो ज्ञाय तथा विशेषण्येन विशेष्यस्येति
(२०६३) वस्तुत्वा तदनन्तरमस्य तद्वृत्तम् । आकृतोऽभिप्रायः, विशेषणानां साकृतत्वं
प्रतीयमानानधीकारः । अत एव प्रसज्यम्भोरावात्राप्यप्यविशेषः, प्रतीयमानाज्ञस्य वाच्यो-
न्मुत्तरत्वात् । परिकर इति सार्वक नाम, कार्यस्योत्पत्त्यवगुण कारणं सामग्री परिकर
इत्युच्यते । विशेषणवत्त्वात् प्रतीतिर्विशेष्यस्यैवोपजायत इति व्याख्या अर्थाद्विशेष्यस्येति ।
उक्तिरिति योजनायम् । विशेष्यन्तु इत्यादिगोदाचतुर्विधमित्यत्र चतुर्थेति द्रष्टुं (६ का अ.
७।१३) । महौजस इत्यादि—तस्य विशेषणस्य प्राणैरपि प्रियाणि कर्तुमिच्छन्ति तदर्थं
प्राधान्यं जहतीत्यर्थः । न च ते यदासमर्था इत्यभिप्रेत्याह महौजस इति । एव

तथाप्येकनिष्ठत्वेन यद्गुणा विशेषणानामेवमुपन्यासे वैचित्रमिल्यलङ्कार-
मध्येऽयं गणितः ।

व्याजोक्तिश्छद्मनोद्भिन्नस्तुरूपनिगूढनम् ॥११८॥

निगूढमपि वस्तुनो रूपं कथमपि प्रभिन्नं केनापि व्यपदेशेन यदपहृयते
सा व्याजोक्तिः । न चैवाऽपहृतिः, प्रकृताप्रकृतोभयनिष्ठस्य साम्यस्येहा-
सम्भवात् । उदाहरणम्—

शैलेन्द्रप्रतिपाद्यमानगिरिजाहस्तोपगूढोल्लस-

द्रोमाञ्चादिविसण्डुलाखिलविधिव्यासङ्गभङ्गाकुलः ।

हा शैल्यं तुहिनाचलस्य करयोरित्यूचिवान् सस्मितं

शैलान्तःपुरमातृमण्डलगणैर्दृष्टोऽयताद् शिवः ॥५१०॥

मानधना इत्याद्यानपि । हरेयु सहता वित्त निष्ठास्तेऽनुकारिणः^१ इति प्रतिपादित-
दिशोक्तं मत्सहता इत्यादि । ननु (१) चापुष्टार्थता विरहाभावात् पुष्टार्थत्वनिषन्धनसहो-
पादेयत्व न पुनरलङ्कारता, वैचित्र्यातिशयाभावात् इत्यत्र आह तथापीडादि । अनेन
कवे शक्तिश्रुतवर्ती प्रतीयेते यत् (१)

व्याजोक्तिरिति—पूर्वज्ञानुद्भिन्नस्य वस्तुनः प्रकारानम्, इह तुद्भिन्नस्य निगूढनमिति
वैधर्म्यावस्य सन्निति । कथमपीति केनापि निमित्तेन प्रभिन्नं प्रकृतां
प्राप्तम् । केनापि व्यपदेशेनेति विशिष्टेनापदेशेन वस्तुवन्तरप्रत्येकरूपेण व्याजेन व्यप-
स्यते सा व्याजस्य वचनाद्याजोक्तिरित्यन्वयं नाम । प्रकृताप्रकृतेति—“कवित्वप्रकृत-
निष्ठ साम्य (२०७१) यथा—(२ व ८१४, ९ जी २०३-२०४ पृ) स्वयं सुभुजे
महाभुजं सहस्रोद्गमयि मजेदिति । अधिरोपनता स मेदिनी नवपाणिप्रहणा यधूमिव ॥ इति
समुचितोपमायाम् । कविदशकृत्तनिष्ठ यथा व्याखित्तुल्ययोगितायाम् । कवित्वं तदुभयनिष्ठ
यथाऽपहृत्ताम् । तच्चेह न विपश्चित् प्रकृतस्वैव सङ्गानात्” (६ स १६ पृ) । शैलेन्द्रे-
त्यादि—उपगूढमुपगूढनम् । विधिर्हामप्रदक्षिणादि । व्यासङ्गो विरोधस्तसाङ्गज्ञो भयम् ।

१। तेऽनुकारिण इति ‘स’ पुस्तके पाठः । अनुकारिण इति पाठस्य समर्थन
“ऊर्ध्वं पितुध मानुध तमेव घ्रातरं समम् । नारत्नं पैत्रिकं रिश्वमनारास्ते
दि जापतो” इति मनुवचनात् “पितृयूथं गते पुत्रा विभजन् धनं कमा” इति
नारदवचनात् “विभजेन् पुत्रा पितोरुर्ध्वं रिश्ववृणु सम” इति याज्ञवल्क्य-
वचनात् न सम्भाव्यते ।

अत्र पुलकयेषधू तात्त्विकरूपतया प्रसृतो शैत्यकारणतया प्रकाशितत्वा-
दपलपितस्वरूपौ ध्याजोक्तिं प्रयोजयतः ।

किञ्चित् पृष्टमपृष्टं च कथितं यत् प्रकल्पते ।

तादृगन्यव्यपोहाय परिसङ्ख्या तु सा स्मृता ॥११९॥

प्रमाणान्तरावगतमपि वस्तु शब्देन प्रतिपादितं प्रयोजनान्तराभावात्
सदृशवस्त्वन्तरव्यच्छेदाय यत् पर्यवस्यति सा भवेत् परिसंख्या । अत्र च
कथनं प्रश्नपूर्वकं तदन्यथा च परिदृष्टं, तथोभयत्र व्यपोह्यमानस्य प्रतीयमानत्वं
प्राच्यत्वं चेति चत्वारोऽस्या भेदाः ।

क्रमेणोदाहरणम्—

किमासेन्य पुसां ? सविधमनवयं सुसरितः

किमेकान्ते ध्येयं ? चरणयुगलं कोस्तुभभृतः ।

किमात्ताव्य ? पुण्य किममिलयणीयं च ? कण्ठा

यदासक्ता चेतो निरवधि विमुक्तैः प्रभवति ॥१२१॥

ऊर्ध्वान् भगवानेव । मातृमण्डलमग्न गातरः । सरित्तं शैलान्तःपुरादिभिर्दृष्टं, न तु
समित्तमूचिदिति योजनीय, तथा गत्युद्भिन्तस्य वस्तुन प्रत्युत स्फुटत्वघटनात् । अत्र
तोमाधर्षपुष्पाद्युद्भिन्नो रतिमान् शैत्यप्ररोपेणापलापितः । भद्रोद्भटस्तु यथा सादृश्याय
योऽपह्नव साऽपह्नवित्तथाऽपह्नवायापि यत् सादृश्य साऽपह्नवित्तिरपह्नवित्तिप्रकारत्वान्नैर्न
पृथक् लक्षयति (का अ सा स ५।३.३) ।

किञ्चिदित्यादि—अवगतमपि प्रतिपाद्येन ज्ञातमपि । 'परिर्वर्जने' (पा.
१।४।८८ इ) वर्जनार्थं सदृश कथन परिसंख्या । तादृगन्यव्यपोहायेति प्राच्यते
सदृशवस्त्वन्तरेति । अतश्चाप्रस्तावाच्च 'विधिरत्नन्तमप्राप्तौ नियम पाक्षिके सति ।
तल चान्यत्र च प्राप्तौ परिसंख्या तु कीर्यते ॥' इति चकव्यविद् लक्ष्मणमनाथिल
पाक्षिक्यामपि प्रामाण्यमिष्यते । अत एव 'याजनाभ्यापनप्रतिप्रहर्षाद्यणो धनमर्जयेत्' ।
'पद्म पवनया भद्रया' इति नास्ति विषयः । विज्ञाताऽऽविष्करण प्रश्नः, येन विज्ञाना
विव्रियते तद्वचन प्रश्न इत्यर्थः । तत्पूर्वक (२०७६) कथनं, वर्जनीयस्य प्रतीयमानत्व-
प्राच्यत्वाभ्यामर्थोद्धाया । किमासेन्यमित्यादि । अत्रालौकिकं वस्तु एवमाद्य तत्सदृशसर्-
दन्तरादिवस्त्वन्तरपरिच्छेदे पर्यवस्यति, व्यवच्छेदश्च प्रतीयमानं सदिदन्तरसविधसेवेन युगपत्

किं भूषणं सुदृढमत्र यशो न रत्नं किं कार्यमार्यचरितं सुकृतं न दोषः ।

किं चक्षुरप्रतिहतं धिपणा न नेत्रं जानाति कस्तद्वपरः सदसद्विवेकम् ॥५१२॥

कौटिल्यं कचनिचये करचरणाघरदलेषु रागस्ते ।

काठिन्यं कुचयुगले तरलत्वं नयनयोर्वेसति ॥५१३॥ (६. का. अ. ७।८१)

भक्तिर्भवे न विभवे व्यसनं शास्त्रे न युवविकामास्त्रे ।

चिन्ता यशसि न वपुषि प्रायः परिदृश्यते महताम् ॥५१४॥

यथोत्तरं चेत् पूर्वस्य पूर्वस्यार्थस्य हेतुता ।

तदा कारणमाला स्यात्

उत्तरमुत्तरं प्रति यथोत्तरम् । उदाहरणम्—

जितेन्द्रियत्वं चित्तयस्य कारणं गुणप्रकर्षे धिनयादवाप्यते ।

गुणप्रकर्षेण जनोऽनुरज्यते जनानुरागप्रभवा हि सम्पदः ॥५१५॥

‘हेतुमता सह हेतोरभिधानमनेदतो हेतुः’ (६. का. अ. ७।८२) इति

हेत्वलङ्कारोऽत्र न लक्षितः । ‘आयुर्धृतमित्यादिरूपो ह्येव न भूषणतां कदा-
चिदहति वैचित्र्याभावात् ।

सम्भवतीति पाञ्चिकीयं प्राप्तिः । किं भूषणमित्यादि—आर्यचरितमिति शिष्टे-
रनुष्ठितम् । धिपणा प्रज्ञा । अत्र न रत्नमित्यादिकं शब्दं वर्जनीयम्, न च पीनशब्दः

विशेषपरत्वात् । प्रश्नं चित्ता पूर्ववदेव द्विधा । कौटिल्यमित्यादि—अन्यत्र रागो
नास्तीति शेषः । अत्र रागपदेन रूपो निवर्तितः” । अत्र कौटिल्यादीनामन्यत्र व्यवच्छेदः

प्रतीयमानः । युवतय एव कामस्यास्रमायुधम् । अत्र न चित्तव इत्यादि व्यवच्छेदः शब्दम् ।

यथोत्तरमित्यादि—यदा पूर्वपूर्वं क्रमेणोत्तरोत्तरं प्रति हेतुता भजते तदा कारणमालाऽऽ-
ह्योऽलङ्कारः । योपासलक्षणं यथाऽर्थोऽन्यथोभाव इत्याह—उत्तरमुत्तरं प्रतीति ।

जितेन्द्रियत्वमित्यादि—अत्र कार्यकारणकम् एव चाहवाहेतुः “हेतुमता सह हेतोरभिधानम-
नेदकुरुवेधत् । सोऽस्तङ्गारो हेतुः स्यादन्येभ्यः पृथग्भूत” इति हेतुरलङ्कारो भयोद्भूत-

१२ एवमपि ‘अवलेपरिस्मृतजन्मानां दोषास्तुल्ये रागावेशेन बाध्यमाना’ इति
कादम्बर्यां शुक्नासोपदेशप्रसङ्गे ‘कृषिता बुद्धिर्नात्मरागदोष’ परमतीति
‘आदानिन्द्रियाणि रागः समास्कन्दती’ति च सरस्वत्यै दुर्वास-शापप्रसङ्गे भट्टरायस्य
प्रयोगाः ।

अधिरल्लभमल्लविकासः सकलालिमदश्च कोकिलानन्दः ।

रम्योऽयमेति सम्प्रति लोकोत्कण्ठाभरः कालः ॥५१६॥

(रु. का. अ. ७।८१)

इत्यत्र काव्यरूपतां कोमलानुप्रासमहिम्नैव समासासिपुर्न तु हेत्यलङ्कार-
कल्पनयेति पूर्वोक्तोऽलङ्कारः काव्यलिङ्गमेव न हेतुः ।

क्रियया तु परस्परम् ॥१२०॥

यस्तुनोर्जननेऽन्योन्यम्

अर्थयोरेकक्रियामुखेण परस्परकारणत्वे सति अन्योन्यनामाऽलङ्कारः ।

उदाहरणम्—

हंसाण सुरेहि सिरी सारिज्जिह्व भद्र सटाण हंसेहि ।

अण्णोण्णं चिध षए अण्णार्ण णवर गढभन्ति ॥५१७॥

(गा. उ. पे. १५१),

अत्रोभयेपामपि परस्परजनकता मिथः थीसारतासम्पादनद्वारेण ।

रुद्रादिभिः^{१३} वृषण् लघित उदाहृतम् । अविरलेषादि—एवमप्यत्र यत्र वृषण् लक्ष्यते
तत्र हेतुमाह यच्चित्तमाभावादिति । 'गीष्णे क्षुपचारे साररयमग्रजयाद्वैविध्यम्, न तु
'आयुषु' 'मिलो' दो (रु. का. अ. टी. ७।८१) तद्विपर्ययात् । तर्हि उदाहृते कथं
काव्यता निरलङ्कारत्वादिकृत आह कोमलानुप्रासमहिम्नैवेति । “यद्यप्यव्यभिचरि-
ततयैव (२०४०) विकाशादीनां नैरन्तरेण जननमिहोपमानप्रयोजनं व्यज्रय' तदनुन्दरमपि
शृणोभूतव्यङ्ग्यनिबन्धनं भवतीति तु प्राक् प्रतिपादितमेव, तथाप्यलङ्कारचिन्तायाः
प्रवान्तत्वात्तदपहृत्तैवावधारणगर्भमिदमभिहितम् । अत्र एव तदस्थितयैवोक्तम् समासासिपु-
रिति—उक्तं तादयः (१) प्रत्यपादयन्निति ह्यत्रायं ।” (रु. उ. ६६ पु.)

परम्परायाः कारणत्वेऽलङ्कारं लक्षयित्वा परस्परकारणत्वे लक्षयति—
क्रियया त्यति—क्रियाद्वारेण परस्परप्रपादश्च न तु स्वरूपनिबन्धनं, स्वरूपस्य यथाधीनो
विरोधात् । अतः परस्परप्रकारकत्वमन्योन्यकारणत्वेन विवक्षितम् । उपसर्गश्च विशेषाधान-
रूपः । यदाहुः—(रु. का. अ. ७।६१) यत्र परस्परमेकं कारकभावोऽभिधेययोः क्रियया ।

१३ अत्र रुद्रादिगिरित्येव इवकथीभरमन्थयोः पाठः सन्नतः । स च तदुद्धृतलक्षणे-
नैवापगम्यते । लिपिकाराद्यामनवधानादेवविधः पाठो दृश्यते । ग्रन्थसम्पादकस्यो-
पोद्गातीयमन्त्रम्यगतावधानीयम् ।

उत्तरधृतिमात्रतः ।

प्रश्नस्योन्नयनं यत् क्रियते तत्र वा सति ॥९२१॥

असकृद् यदसम्भाव्यमुत्तरं स्यात् तदुत्तरम् ।

प्रतिवचनोपलम्भादेव पूर्ववाक्यं यत् परिकल्प्यते, तदेकं तावदुत्तरम् ।

उदाहरणम्—

वाणिज्य ! हस्तिदन्ता केतो अस्त्राण वगृह्यकृत्ती अ ।

जाव लुलिआलअमुही घरम्मि परिसण्ण सोण्हा ॥५१८॥

(ध्व. आ. ३।१७ पृ.)

हस्तिदन्तव्याघ्रकृत्तीनामहमर्था, मूल्येन ताः प्रयच्छेति क्रेतुर्वचनममुना वाक्येन समुप्रायते । न चैतत् काव्यलिङ्गम्, उत्तरस्य ताद्रूप्यानुपपत्तौ । न हि प्रश्नस्य प्रतिवचनं जनको हेतुः । नापीदमनुमानम्, एकधर्मिनिष्ठतया साध्यसाधनयोरनिर्देशावित्यलङ्कारान्तरमेवोत्तरं साधीयः ।

प्रश्नादनन्तरं लोकातिफान्तगोचरतया यदसम्भाव्यरूपं प्रतिवचनं स्यात् तदपरमुत्तरम् । अनयोश्च सकृदुपादाने न चास्ताप्रतीतिरित्यस्यदित्युक्तम् ।

सजायते हकारिततवविशेषस्तद्व्योम्बम् ॥ इति । विशेषस्तु वानारूपस्तत्र वाक्यार्थभूत-
रसायनुगमितया तत्र हव प्रतीयते । न त्वयं परितुष्टिर्बिन्मिमायाभावात् । इसाना सरोभिः श्रीः
सार्यते सारीक्रियते अथ सरसा हंसैः । अन्वोग्यमेवेति ध्यातमानं केवलं गमयन्ति गुरु कुर्वन्ति ॥

उत्तरधृतीति—यत्तादुपनिषत्प्रमाणोऽपि प्रश्न उपनिषदादुत्तरादुप्रायते तदेकमुत्तरम्,
'यत् च प्रश्नपूर्वकं लोकोत्तरविषयत्वादसम्भाव्यनोपपत्तौ तत्र न शक्यं तावन्मात्रं यं प्राप्त-
प्रतीतेः, 'यत्तथासकृन्निवध्यते तद्वितीयमुत्तरम्' । (अ. अ. २३६ पृ.) यत्तादं यथा वाणिज्य
इत्यादि । वाणिज्यक हस्तिदन्ताः कुतोऽस्माकं व्याघ्र- (208b) कृतवधः । यावद्विलुप्तितालकमुप्रा-
गृहे परिष्कृते बिलसति स्तुपा ॥ उत्तरेणात्र प्रश्न उप्रायते न तु जन्यते, प्रश्नेऽपि सति
कचिदुत्तरत्वाददर्शनात् । ननु बहिर्बोधा धूमं जनयत्वेवेति नियमः, धूमस्तु बहिर्जन्य एव,
तथाऽस्त्राण्युत्तरं प्रश्नजन्यमेवेति नियमादायातमनुमानसामप्रयोज्यत्वाद् आह—नापीति । अत
हेतुः एकस्मिन् धर्मिणोति । प्रश्नोत्तरयोरत्र साध्यसाधनत्वेनोपनिषत्तयोः क्रेतृविक्रेतृगतत्वेन
वैयधिकरणत्वात् । नापीदं वाक्यं प्रश्नपूर्वकमुत्तरत्वात् सम्प्रतिपन्नवदिति युक्तं साध्यविशेषात् ।
प्रश्नपूर्वकमेवोत्तरं गतः । अलङ्कारान्तरमेव साधीयोऽतिशयेन साधु श्रेष्ठम् ।

उदाहरणम्—

का विसमा देवगई किं लब्धव्यं जणो गुणगुहाही ।

किं सोरुख सुकलत्तं किं दुग्गादिअं खलो लोभो ॥५१९॥

(गा. सं. वे. ६७५)

प्रश्नपरिसंख्यायामन्यव्यपोह एव तात्पर्यम्, इह तु वाच्य एव विश्रान्ति-
रित्यनयोर्विवेकः ।

कुतोऽपि लक्षितः सूक्ष्मोऽप्यर्थोऽन्यस्मै प्रकाश्यते ।

धर्मेण केनचिद् यत् तत् सूक्ष्मं परिचक्षते ॥१२२॥

कुतोऽपगाकारादिज्ज्ञिताद्वा । सूक्ष्मस्तीक्ष्णमतिसवेयः ।

उदाहरणम्—

यत्तू स्यन्दिस्वेदविन्दुप्रवन्धैर्दृष्ट्वा भिन्नं कुट्टुमं काऽपि कण्ठे ।

पुस्त्युं तन्मया व्यञ्जयन्ती यस्यस्या स्तित्वा पाणौ चट्गलेखां छिलेख ॥५२०॥

द्वितीयमुत्तरं यथा का विसमेत्यादि—का विपमा दैवगति किं लब्धव्यं जणो गुणगुहाही ।
किं सीख्य सुकलत्तं किं दुग्गादिअं खलो लोभ ॥ किं लब्धव्यमित्यत्र बो लोहो इति पाठ
सुन्दरः ।^{१४} अत्र दैवगत्यादि निगूढत्वाद्यस्तन्भाव्यमपकृतप्रश्नपूर्वकमुत्तरं निबद्धम् । न
चैव प्रश्नपूर्विका परितस्तथा व्यवहृद्यव्यवहृद्यपरत्याभावादित्याह—प्रश्नपरिसंख्याया-
निति । अन्यव्यपोह एवेति न तु न वाच्य, 'एव पक्षगला भक्ष्या' इत्यादिन्यायेन
वाक्यस्यातत्परत्वात् ।

कुतोऽपीति—आभ्यन्तरोपगमप्रस्तावादस्य सङ्गतिः । 'इह सूक्ष्मसूक्ष्ममतिभिरसलक्ष्यो
योऽयं स यदा कुशामोयमतिमिराकारादिज्ज्ञिताद्वा सलक्ष्यते तदा तस्य सलक्षितस्य
विदग्धं प्रातः प्रकाशनं सूक्ष्मं नामालङ्कारः ।' (अ. सं. २१७ प्र. ४) अभिप्रायानुसारेण
(२०९) खयमाविर्भूतो रूपादेरन्यथाभाव आकारः । अन्यत् कुर्वाणस्य शरीरतदवयव-
व्यापारस्थानत्यागप्रक्षेपादिलक्षणमिज्ज्ञितम् । तत्ताकारात् यथा यत्तू स्यन्दीत्यादि ।

- १४ अत्र 'किं लब्धं ज जणो' इति क्वाचित्तो मूलपाठः । तस्य किं लब्धमिति च्छाया ।
सैव च्चककवसहेते इत्यते । यत्तु लब्धव्यमित्यत्र धीधरताऽन्ये. वैरपि च
प्रदर्शिता छाया माऽमूलत्वाच्चेत्या । एव स्थिते बो लोहो' इति पाठः सुन्दर
इति धीधरमन्वव्यमप्रयोजनमेव । छायायां लब्धमित्यत्र भावे निष्ठा ।

अत्राकृतिमालोम्य कयाऽपि विवर्कितं पुरुषायितं मिलता लेखनेन वैदग्ध्या-
दभिव्यक्तिमुपनीतं, पुं'सामेव कृपाणस्य पाणिभ्योग्यत्वात् । यथा वा—

सङ्केतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया ।

हसन्नेत्रार्पिताकृतं लीलापद्मं निमीलितम् ॥५२१॥

(ध्व. भा. २।३१ २.)

अत्र जिज्ञासितः सङ्केतकालः कयाचिदिङ्क्षितमात्रेण विदितो निशासमय-
शंसिता कमलनिमीलनेन लीलया प्रतिपादितः ।

उत्तरोत्तरमुत्कर्षो भवेत् सारं परावधिः ॥२२३॥

परः पर्यन्तभागोऽवधिर्यस्य, धाराऽधिरोहिकया तत्तैवोत्कर्षस्य विधान्तेः ।

उदाहरणम्—राज्ये सारं वसुधा वसुधायां पुरं पुरे सौधम् ।

सौधे तत्पं तत्पे पराङ्गनाऽनङ्गसर्वसम् ॥५२२॥ (द. का. अ. ७।६७)

प्रवन्धा अनुवन्धाः । स्वैरकृतकुटुम्भेदरूपभेदेनाकारेण संलक्षितं पुरुषायितं पाणीं
पुरुषोचितलङ्गलेखनेन प्रकाशितम् । विटसम्बन्धिनधेक्षितस्य प्रतोयमानता हाश्वेसादिना
स्फुटैव । लीलापद्मनिमीलनरूपात् सामर्थ्यादक्षितस्य रात्रावागन्तव्यं त्वयेति प्रतीय-
मानस्यापि संकेतकालमनसं हसन्नेत्रार्पिताकृतमित्युक्त्यैव निवेदितत्वात् ध्वनिव्यवहारः ।
उभाभ्यां यथा (का. भा. २।२६३) मदपितृदशस्वसा^{११}गीतनोभ्यामवर्धत । उद्गमराग-
मिश्रुना च्छाया काऽपि मुखान्युजे ॥ इत्यत 'मदपितृदश' इतीक्षितं, 'छाया काऽपी'त्याकारः ।
इदामिप्रायानुकूलप्रवृत्तिविशेषो भाव इति भावात्यमलङ्कारान्तरं केचिदाहुः । (द. का.
अ.) तस्य च बान्धवप्रतीयमानरूपतया द्विभेदेऽस्मिन्नेवालङ्कारेऽन्तर्भावो दृष्टव्यः ।

विभज्यमानस्य स्वरूपतया सूक्ष्मतात्तदनन्तरं सारमाह—उत्तरोत्तरमिति । पूर्वपूर्वा-
पेक्षया क्रमेणोत्तरोत्तरस्त्वच्छब्दे निरतिशयसर्वस्वायमानोत्कर्षशक्ती पर्यन्तविधान्तः यदायं
सारं इत्यन्वयं नाम । राज्ये इत्यादि । सप्ताङ्गेऽपि राज्ये 'राष्ट्रात् सर्वं प्रवर्तते' (का.
नो. सा. ४।४४) इत्युक्तत्वात् ।^{१२} उदितरापेक्षया सामिन् प्रति वसुधायाः सारत्वम् ।

१५ अत्र 'स्वदपितृ'ति प्रचलितकान्यादर्शानुवादी पाठः 'क' पुस्तके ।

१६ 'इत्यङ्गनपदः सस्व' इत्यादि का. नो. सारीयश्लोकस्योत्तरार्धे । 'तं वर्धयेत्
प्रयत्नेन तस्मात् सर्वं प्रवर्तते ।' जनपदस्येति—सर्वकर्मणां योनित्वादिषु जय-
मत्तत्वाकारः । अत्र 'भूगर्भैर्वर्धते राष्ट्रं सद्दृष्टिर्दृष्टव्ये' इति का. नो. सा.
४।४८ ३ः ।

भिन्नदेशतयाऽत्यन्तं कार्यकारणभूतयोः ।

युगपद् धर्मयोर्यत्र ख्यातिः सा स्यादसङ्गतिः ॥१२४॥

इह यद्देशं कारणं तद्देशमेव कार्यमुत्पाद्यमानं दृष्टं यथा धूमादि । यत् तु हेतुफलभूतयोरपि धर्मयोः केनाप्यतिशयेन नानादेशतया युगपदवभासनं सा तयोः स्वभावोत्पन्नपरस्परसङ्गतित्यागादसङ्गतिः । उदाहरणम्—

जस्तेष्व घणो तस्तेष्व ब्रेअणा भणइ तं जणो अलिअं ।

दन्तरुध्वअं कयोले यहुइ वेअणा सयत्तीणं ॥१२३॥ (गा. स. वे. ६५१)

एषा च विरोधवाधिनी, न विरोधः, भिन्नाधारतयैव द्वयोरिह विरोधितायाः प्रतिभासात् । विरोधे तु विरोधित्वमेकाधयनिष्ठमनुक्रमपि पर्यवसितम्, अपवादविषयपरिहारेणोत्सर्गस्य व्ययस्थिते । तथा चैवं निर्दिशितम् ।

समाधिः सुकरं कार्यं कारणान्तरयोगतः ।

साधनान्तरोपहृतेन कत्रो यद्वलेदोऽन कार्यमारब्ध सम्यगाधीयते स समाधिर्नाम । उदाहरणम्—

एव वस्तुभाष्येयया गुरस्येलादिकमङ्गनाप्रकाशपर्यवसायि । गुणपटाकाप्रसने मूलदेवोऽप्याह 'सारं महितारजं स मिठि (ङ्ग न) । अत एवा(२०९६)ङ्गनाविशेषणमनङ्गसर्वस्वमिति । भिन्ने "यद्देशमेव कारणं तद्देशमेव कार्यं दृष्टम् । न हि मदानसम्भो बहिः पर्वतदेशस्थ धूम इत्ययति । यदा तन्मदेशस्थ कारणन्यदेशस्थ च कार्यमुपनिर्णयते तदोचितमत्रति-
निश्चयेत्यमलद्वार" (अ न १५४ पृ) । तत्र हतुः—केनाप्यतिशयेनेति, अतिशय कारणस्य कारणान्तरतो विलक्षणता । जस्तेष्व इत्यादि—नस्यैव अणुस्त्वैव वेदना भणति तत्त्वोऽलीयम् । दन्तस्य कयोले यस्या वेदना सपत्नानाम् ॥ अत्र चत-
वेदनाऽन्या अन्या च दर्शनादप्यसमुत्प्रेति तयोर्मेदाभ्यवसाय इत्यतिशयोक्तिर्मूलम् । एवं यथा—(अ स. १६४ पृ) सा बाला वयमप्रगल्भवचस सा ह्री वय कातरा-
सा पीनोन्नतिमत्पनोपरयुग भते सखेदा वयम् । सा कान्ता जयनस्थलेन गुह्या गन्तुं न शक्ता वय दोषैरन्वसमाभयैरपटवो जाताः स इत्यद्भुतम् ॥ इत्यत्र नात्यनिमित्तक-
प्रालम्बवचनत्वमन्यत् अन्यच्च स्मरनिमित्तकमिति वयारमेदाभ्यवसाय इत्यतिशयोक्तिर्मूलत्व-
मवगन्तव्यम् । अस्याथ न विरोधमूलत्वम् । भिन्नाधक्येन तद्वत्वादवत्वात् (का. अ. सू. २ प्र. ४११११) । एवं विपनादिवपि दृश्यम् ।

समाधिरिति—अनगतिवैपरीत्यादयः निर्देशः । "केनविदारब्धस्य कार्यस्य तदकारि-

मानमस्या निराकर्तुं पादयोर्मे पतिष्यतः ।

उपकाराय दिष्टेऽमुदूर्णे घनगर्जितम् ॥५२४॥ (का. आ. २।२.६७)

समं योम्यतया योगो यदि सम्भावितः क्वचित् ॥५२५॥

इदमनयोः श्लाघ्यमिति योम्यतया सम्यन्धस्य नियतविषयमध्ययत्नानं चेत्
तदा समम् । उदाहरणम्—

धातुः शिल्पातिशयनिरूपस्थानमेवा मृगाक्षी

रूपे देवोऽप्ययमनुपमे” दत्तपत्रः स्मरस्य ।

ज्ञातं दैवात् सदृशमनयोः सङ्गतं यच्चदेव-

च्छृङ्गारस्योपनतनधुना राज्यमेकातपत्रम् ॥५२६॥

यथा या—

चित्तं चित्रं यत् यत् महश्चित्तमेतद्विचित्रं

ज्ञातो दैवादुचितरचनासंविधाता विधाता ।

यन्निम्बानां परिणतफलरुहीतिरास्वादनीया

यच्चैतस्याः कयलनकलाकोचिदः काकलोकः ॥५२६॥

कारणान्तरसम्यन्धात् सुकरत्वं सम्यगाधानात् समाधिः ।” (अ. स. २०५ पृ.) ‘सहकार्यन्तर-
सम्यन्धश्च विवक्षितपूर्वोऽन्यथा वेति द्विविधः । अत्रापि प्रत्येकं दैवादवकृतत्वेनायं चतुर्धा’ (स.
क. आ. ३०५ पृ.) । मानमिलादि—विष्ट्यै लानन्दोक्ती । (२।०३) उदूर्णमुद्गतं ‘प्रथामान्तो
मान’ इति माननिराकरणे कार्यं प्रकृतिरूपावः । तत्सोकर्यार्थं घनगर्जितस्य कारणान्तरस्य
प्रक्षेपः । सोकर्यं चोपकारायेत्यादिना प्रकाशितं, तदियं दैवकृता सहायसम्पत्तिः ।
‘अविवक्षितपूर्वे’ दैवकृता यथा (कि. अ. २।५४) अत्रुशासतमित्यनाकुलं नयवर्त्मकल-
सर्जनापन्नम् । स्वयमर्थं इवाभिरुज्ज्वलितममोकाय पराशरासक्तः ॥ अत्र भीमाशुशासकोप-
क्रमकाल एव व्यासागमनस्य तदुपकाराय प्रक्षेपः’ (स. क. आ. ३०७ पृ.) । एवं
चिन्तितपूर्वोऽपि द्रष्टव्यः ।

सममित्यन्वर्थं नाम । सम्यक् साम्यादस्य प्रत्यावः । योग्यतास्वरूपमाह—
इदमनयोः श्लाघ्यमिति । एतन्नाभिरुपानभिरुपविषयत्वेन द्विविधमिति क्रमेणोदाहरणमाह
धातुरित्यादि—अत्राभिरूपस्यैव वाक्यगुणस्य संप्रदानमुचितमुपात्तम् । द्वितीयं यथा
चित्तमिलादि—अत्रानभिरुपाणा निम्बानां कृष्णानाधानुरूप्याय समद्वयपदेशः ।

कचिद् यदतिवेपथ्याध श्लेपो घटनामियात् ।

कतु त्रियाफलावातिर्नैवानर्थश्च यद् भवेद् ॥१२६॥

गुणक्रियाभ्या कार्यस्य कारणस्य गुणक्रिये ।

क्रमेण च सिद्धे यत् स एव विषयो मत ॥१२७॥

द्वयोस्त्यन्तविलक्षणतया यदनुपपद्यमानतयैव योग प्रतीयते, यच्च किञ्चिदारभमाण कर्ता क्रियाया प्रणाशान् केवलमभीष्ट तत्फल न लभेत यावदप्रार्थितमप्यनथ विषयमासादयेत् तथा सत्यपि कार्यस्य कारण रूपानुकारे यत्तयोर्गुणौ च क्रिये च परस्पर विरुद्धता नञत, स समविषयंयारमा चतूरूपो विषयः । क्रमेणोदाहरणम्—

शिरीषादपि मृगङ्गी पश्येमायतलोचना ।

अथ क्व च कुङ्कुलाशिकर्कशो मदनानल ॥१२७॥

(न सा ख १६१२८)

सिंहिकासुतसन्वस्त शश दीप्ताशुमाश्रित ।

अग्रसे साश्रय तत्र तमन्य सिंहिकासुत ॥१२८॥

सद्य करस्पर्शमवाप्य चित्र रणे रणे यस्य रूपानलेखा ।

तमालनीला शरदिन्दुपाण्डु यशस्विनीकाभरण प्रसूते ॥१२९॥

(न सा ख १६१२९)

गानन्दममन्दमिम कुचलयदललोचने ।

चिरद्वस्त्ययैव जनितस्तापयतितरा शरीर मे ॥१३०॥

(ह का अ ६१४७)

भ्रान्तानन्ददान शरीरतापेन विरुध्यते । पद्यम्—

कचिदिति समवैधर्म्यादत सङ्गम् । श्लेपोऽत मरोगः । अथ धनुर्धा । शिरीषादिख्यादि—कुङ्कुल वृषामि । सिंहिकेलादि—सिंहिकासुत सिंहो राहुध । अत्र न पर शयोनान्तरा समासादिता यावदेव स्वयमेवाधिगतमहाबाध । आश्रय-
बाधननाशयणक्रियापत्र चकारेत्यनर्थांतराप्रतिकाऽऽश्रयणक्रिया । 'तीर्थान्तरेषु मलपङ्कमया विद्वान् पुण्यां अनु तनुशत प्रसभ लमन्वे । भाराणसि त्वयि तु मुक्तकलेवराणां लाभो (210b)ऽस्तु मूलमपि यात्वपुनर्भावाय ॥ (अ स १६६५) । अज्ञानयोर्वपतिर्व्याज-
स्तुतिपर्ववसायिनीति सङ्कोर्षवा । सद्य इत्यादि—अत्र कृष्णवर्णात् शुक्रवर्णस्योत्पत्ति ।

चिपुलेन सागरशयस्य कुक्षिणां भुवनानि यस्य परिरे युगक्षये ।
मद्विधमं सकल्यया एषे पुनः स पुनस्त्रियैकतमयैकया दशा ॥५३१॥

(शि. पा. व. १३।४०)

इत्यादावपि विषमत्वं यथायोगमनुसर्तव्यम् ।

महतीर्यन्महोयांसावाधिताश्रययोः क्रमात् ।

आश्रयथाश्रयिणौ स्यातां तनुत्वेऽप्यधिकं तु तत् ॥१२८॥

आश्रितमाश्रयम्, आश्रयस्तदाधारः, तयोर्महतोरपि विषये तदपेक्षया
तन् अश्रयाश्रयिणौ प्रस्तुतवस्तुप्रकर्षविषयया यथाक्रमं यदधिकतरतां
मजतस्तदिदं द्विविधमधिकं नाम । क्रमेणोदाहरणम्—

अहो विशालं भूपाल ! भुवनवितयोदरम् ।

माति मातुमशक्त्योऽपि यदोराशिर्यद्वत् ते ॥५३२॥ (का. भा. १।११७)

युगान्तकालप्रतिसंहतात्मनो जगन्नि यस्यां सविकासमासत ।

तनी मनुस्तन्न न कैटभाद्विपस्तपोधनाभ्यागमसम्भृता मुदः ॥५३३॥

(शि. पा. व. १।१३)

प्रतिपक्षमशक्तेन प्रतिकर्तुं तिरस्कृत्या ।

या तद्वीयस्य तत्स्तुत्ये प्रत्यनीकं तदुच्यते ॥१२९॥

निकृतिपरमपि विपक्षं साक्षात्तिरसितुमसमर्थेन केनापि यत्तमेव
प्रतिपक्षमुत्कर्षयितुं तद्वीयस्य तिरस्करणे, तदनीकप्रतिनिधितुल्यत्वात्

शानन्त्रिमित्यादि—अत्र कारणगतयोः क्रियोर्विरोधः । एवं चिपुलेनेत्यादि—अत्र द्वीनेन
गुरु कार्यं कृतमिति विषमत्वम् । एवमधिकोऽपि यत् स्वल्पमपि प्रयोजनं न विदधाति तदपि
विषमं यथा—(६-सं. ७० पृ.) किं ददातु किमद्यातु मर्तव्यभरणाकृतः । उदारमतिराप्तोऽपि
जगत्तुल्यमात्रके ॥ इति ।

महतोरित्यादि—वैषम्यप्रस्तावनात्तदनन्तरमस्य लक्षणम् । महतीराशेयाधारयोर्विषये
यथाक्रममाधारधेयौ तनुत्वेऽपि यन्महोयासी स्यातां तदधिकं नामालङ्कार इति योजना ।
प्रयोजनघ वर्णनोपप्रकर्षः । तदाधारस्य तनोरप्याधिक्यं यथा अहो विशालमित्यादि—
माति वर्तते । अत्रापेक्षया यद्यसौ वैपुल्येऽपि तदपेक्षया तनोरपि भुवनवितयोदरस्याधारस्य
महत्त्वमुक्तम्, अन्यथा मानस्यात्मत्वात् । तदेतदाधिक्यमेव चाकल्यहेतुः । युगान्तेत्यादि—
अतैककैटमारितनोराधारस्य वैपुल्येऽपि तदपेक्षया तन्वीनामपि मुदो यन्महत्त्वमुक्तं
वचास्तदाऽऽस्पदम् ।

प्रत्यनीकमभिधीयते । यथाऽनीकेऽभियोज्ये तत्प्रतिनिधिभूतमपरं मूढतया
केनचिदभियुज्यते तथेह प्रतियोगिनि विजये तद्विरोधोऽन्यो विजीयत इत्यर्थः ।

उदाहरणम्—

त्वं विनिर्जितमनोभवरूपः सा च सुन्दर ! भवत्यनुरक्ता ।

पञ्चभिर्युगपदेव शरैस्तां ताडयत्यनुयायादिव कामः ॥५३४॥

यथा वा—यस्य किञ्चिदपकर्तुमक्षमः कायनिग्रहगृहीतविग्रहः ।

कान्तवक्त्रसदृशाकृतिं कृती राहुरिन्दुमधुनाऽपि याधते ॥५३५॥

(शि. पा. व. १४।७८)

इन्दोरत्र तदीयता सम्यन्धिसम्यन्धात् ।

समेत लक्ष्मणा यस्तु यस्तुना यन्निगृह्यते ।

निजेनागन्तुना याऽपि तन्मोलितमिति स्मृतम् ॥१३०॥

सद्वज्रमागन्तुकं वा किमपि साधारणं यल्लक्षणं तद्वारेण किञ्चिद् यस्तु
केनचिद्विद् यद्रस्तुस्थित्यैव* यलीयस्तया तिरोधीयते तन्मोलितमिति द्विधा
स्मरन्ति । कमेणोदाहरणम्—

भपाङ्गतरेले दशौ मधुरयकवर्णा गिरो

विलासभरमन्धरा गतिरतीव कान्तं मुखम् ।

इति स्फुरितमङ्गके मृगदशः स्वतो लीलया

तदत्र न मदोदयः कृतपद्मोऽपि संलक्ष्यते ॥५३६॥

अत्र एकस्मिन्नाऽऽदिकमङ्गकस्य लिङ्गे स्वाभाविकं साधारणं च, मदोदयेन
तत्राप्येतस्य दर्शनात् ।

प्रतिपक्षमिलाधिताध्यप्रस्तावादस्य सङ्गतिः । निरुत्तिरपकारः । अन्वयता-
माह—अलीकेत्यादि—प्रतिपक्षगुणत्वेन वत्तवत्त्वव्यापनं प्रयोजनम् । त्वमित्यादि—
अत्र त्वत्तुम्बन्धिनीं सरस्वाप्यतीति तद्विषये सरस्वावलोकनं स्वाप्यते । यस्येत्यादि—
'अत्र राहोर्भग (२।१३)वान् कृष्णो वत्तवान् प्रतिपक्षः, तद्वत्तुम्बन्धि बहू, तेनोन्दोः सादृश्य-
मुत्पन्नं सम्बन्धः । तस्य दुर्बलस्य विरक्ताराद् भगवतः प्रकर्षाऽवगम्यते ।' (अ.स. २-७ पृ.)

समेनेति—विरक्तारप्रस्तावादस्य सङ्गतिः । वत्तुना वत्तवन्तरतिरोधानं मीलितमित्यन्वय-
नाम् । न चान्यं सामान्यालङ्कारः । "तथा हि सद्वज्रेणापाङ्गवत्तल इत्यादावत्रात्वेन मदोदयस्य न

ये कन्दरासु निवसन्ति सदा हिमाद्रे-
स्त्वत्पातशङ्कितधियो विवशा द्विपस्ते ।

अप्यङ्गमुत्पुलङ्गमुद्रद्वर्ता सकम्पं

तेषामहो यत् भियां न वृधोऽप्यमिहः ॥५३७॥

अथ तु सामर्थ्यावसितस्य शैत्यस्यागन्तुकृतया तत्प्रभवयोरपि कम्पपुलकयो-
स्ताद्रूप्यं समानता च, भयेष्वपि तयोरुपलक्षितत्वात् ।

स्थाप्यतेऽपीत्यते वापि यथापूर्वं परं परम् ।

विशेषणतया यत् वस्तु सैकावली द्विधा ॥१३१॥

पूर्वं पूर्वं प्रति यथोत्तरस्य वस्तुनो योप्सया विशेषणभावेन यत् स्थापनं निषेधो
वा सम्भवति, सा द्विधा बुधैरेकावलीति भण्यते । क्रमेणोदाहरणम्—

"पुराणि यस्यां सचराङ्गानि चराङ्गानां रूपपुरस्कृताङ्गाः ।

रूपं समुन्मीलितसद्विलासमखं विलासः कुसुमायुधस्य ॥

(न सा. ख ११२२)

धर्मयाम्याद्वैकारम्यतितयायाविवक्षितमपि नासादितम् । तत्त्वभावमिदं वस्तु, अत एव
बलीयस्यया तस्य तिरोधानहेतुः । सामान्येन तु यत्कैवल्यं तदसंशयं, प्रस्तुततिरोधानाति-
शयोक्त्या विवक्षितमिति त्विदोऽस्य ततो "वृत्तिरेकः" (व स ७-५) । तेनैतत् इच्छावत्त्वादिना
स्वाभाविकेन विवर्णेन मशोदयो वैवर्कता बाधा विधीयते इति नीलितम् । आगम्युक्तेन यथा
ये कन्दरास्त्रिधादि । त्वत्पातेति—पात पातम् । अतः हिमाद्रिकन्दरनिवाससामर्थ्य-
प्रतिपन्नेन शैत्येन समुद्रावितावागन्तुये । कम्परोमाधयोऽप्यङ्गमुद्रयोस्तिरोधायवत्त्वादेव न
नीलितव्यपदेशः ।

स्थाप्यत इति नीलितवैपरीत्यादस्य सङ्गतिः । यथापूर्वमिति पूर्ववद्वयो-
भावः । तेन पूर्वं पूर्वं प्रति यत् परम्पर विशेषणत्वेन स्थाप्यते स एकावली-
प्रथमन्यायादेकावल्याख्योऽलङ्कारः । तत् विशेषणत्वं स्थापनेन वा निषर्तनेन वेति द्विषेति ।
यत् स्थापनेन यथा पुराणि यस्याम्भित्यादि । पुराणि यद्वाणि । यत् चराङ्गानां
पुराणा विशेषणं स्थापनीयत्वेन स्थितम् । एव चराङ्गानां रूपमित्यादि ज्ञेयम् ।

११ यद्वाणीति मुद्रितपुस्तके पाठः । उच्चध्वनीवर्णेनयत् प्रवरणम् । पुराणी-
अन्तःपुराणकथं नामैकदेशप्रद्वये नामप्रद्वयमिति कृत्वा वा । एषमप्यलङ्कार-
सर्वस्वे यद्वाति पाठः ।

न तज्जलं यन्न सुचारुपङ्कजं न पङ्कजं तद् यदलीनपट्पदम् ।

त पट्पदोऽसौ कलगुञ्जितो न यो न गुञ्जितं तन्न जहार यन्मनः ॥५३९॥

(भ का २।१६)

पूर्वत्र पुराणां वराङ्गनाः, तास्तामङ्गविशेषणमुख्येन रूपं. तस्य विलासाः, तेपामप्यस्त्रमित्यमुना क्रमेण विशेषणं विधीयते । उत्तरत्र निषेधेऽप्येवमेव योज्यम् ।

यथाऽनुभवमर्थस्य दृष्टे तत्सदृशे स्मृतिः ।

स्मरणम्

यः पदार्थः केनचिदाकारेण नियतो यदाकदाचिदनुभूतोऽभूत् स कालान्तरे स्मृतिप्रतिबोधधायिनि तत्समाने यस्तुनि दृष्टे सति यत्तथैव स्मर्यते तद् भवेत् स्मरणम् ।

उदाहरणम्—

निम्ननाभिविवरेषु यदम्भ ग्हावितं चलदशां लहरीभिः ।

तदम्भैः कुहकतैः सुरकन्याः स्मारिताः सुरतकण्ठनानाम् ॥५४०॥

यथा या—

करजुभगदिभजसोभारथणमुदविणिबेसिभाहरउडरस ।

संमरिअपञ्चअण्णस्स णमह कण्ठस्स रोमञ्ज ॥५४१॥

(गत म. वे ६७४)

निवर्तनेन यथा न तज्जलमित्यादि—अतः जलस्य सुचारुपङ्कजत्वं विशेषणं प्रतिषेधत्वेन निबद्धम् । एवं पङ्कजानां लीनपट्पदत्वमित्यादि (211b)दि ।

यथाऽनुभवमिति—दृष्ट इति दृष्टिरलोपलब्धिभाववचन । तत्सदृश इति सदृशानुभवात् सदृशस्य यस्तुन स्मृति स्मरण नामालङ्कारः । “अविनाभाजाभावादिदं नानुमानम् । सादर्यं विना तु स्मृतिर्नायमलङ्कारो यथा—(र. व. १३।३४) अलानुगोदं मृगयानिश्चलरत्नवातेन विनीतभेदः । रहस्यदुवचननिषण्णमूर्धो स्मरामि वागीरपृष्ठेऽनु सुत ॥ प्रेयसोऽलङ्कारस्य तु सादर्यव्यतिरिक्तनिमित्तोपस्थापिता स्मृतिर्विषयः” (अ. स. ४१-४२ पृ.) । यथा—“अदो बोधेऽपि कान्तं मुखम्” इति (४३ श्लो) । निम्नेत्यादि—स्मारिता इति घटादिषु पठितस्य स्मरतेर्निर्भवेऽपि ‘मितां हल’ (पा ६।४।६२) इति न हलः । तद्विभाषा बवि (६।४।६२) व्यवस्थितविभाषायास्तत्तत्ताया आश्रयणाय । करजुभ इत्यादि—करजुगृहीत

भ्रान्तिमानस्यसंवित्तत्तुल्यदर्शने ॥१३२॥

तदित्यन्यदप्राकरणिकं निर्दिश्यते^{१००} । तेन समानस्यार्थादिदं प्राकरणिकस्य तथाविधस्य दृष्टौ सत्यां यदप्राकरणिकतया संवेदनं स भ्रान्तिमान् । न चैष रूपकं प्रथमा धातुतिशयोक्तिः, तत्र वस्तुतो भ्रमस्याभावात्, इह चार्थानुगमेन संज्ञायाः प्रवृत्तेस्तस्य स्पष्टमेव प्रतिपन्नत्वात् ।

उद्गाहरणम्—कपाले मार्जारा पय इति कराल्लेदि शशिन-

स्तवच्छिद्रमोतान् यिसमिति करी संकलयति ।

रतान्ते तस्यस्थान् हरति घनिताऽप्यंशुकमिति

प्रभामत्तश्चन्द्रो जगदिदमदो विद्वलयति ॥१३२॥

(स. क. भा. ३।३८ ; सु. र. को. ६०४)

आक्षेप उपमानस्य प्रतीपमुपमेयता ।

तस्यैव यदि वा कल्पना तिरस्कारनिबन्धना ॥१३३॥

मशोदात्मनमुखविनिवेशिताधरपुटस्य । संस्मृतपाद्यजन्यस्य समतः कृष्णस्य रोमाञ्चम् ॥ अल भगवतो देहदेशान्तरात्तुभूताधस्वरस्य सुप्रतिशुद्धस्वेष पूर्वेद्युश्चगतानामर्चनाम् । अत एव तदनुभावरोमाञ्चस्य नमस्कारः ।

भ्रान्तिमानिति भ्रान्तेः स्मृतिपूर्वकत्वात्तदनन्तरस्य सङ्कतिः । अतस्मिन् तदिति निधयो भ्रान्तिवित्तथमे, स विद्यते अस्मिन् भगवित्प्रकारे स भ्रान्तिमानिति । उत्तरकालनाशिना सम्यग्ज्ञानेन यत्र नापस्तदेव विपर्ययज्ञानम्, अतस्तद्रूपत्वा-
च्छुक्तिर्याऽऽदौ रजतादिबुद्धेरिव भ्रान्तेर्मुद्रयावमेव, न तु गौणत्वमित्युक्तमेव । तुल्यदर्शन इत्यनेन गाढमर्मप्रहारादिजन्यभ्रान्तिरस्य न विषयः । यथा (अ. भं. ५८ पृ.) दामोदर-
करापातन्याकुलीकृतचेतसा । इष्टं चाग्रसन्नेन शतचन्द्रं नभस्तलय ॥ इति । सादृश्यहेतुकाऽपि भ्रान्तिर्विच्छिद्यार्थं कविप्रतिभोत्थापितैव शक्यते, न तु स्वरस्योत्थापिता शुक्तिकारजतवादिति । यथा कपाल इत्यादि—कपालं घटादेः शकलं, कपोल इत्यपि गाढः । विद्वलयति विज्वलयति । अत्र प्रभामत्तस्य शशिनः करेषु मार्जारादीनां पयःप्रवृत्तिरूप-
भ्रान्तिः कविप्रतिभोत्थापितैव । प्रथमाऽतिशयोक्तिर्भेदऽभेदरूपा ।

आक्षेप इति—सादृश्यप्रस्थानादस्य प्रस्थावः । 'उपमेयस्यैवोपमानमारोद्बुध-

अस्य धुरं सुतरामुपमेयमेव वोढुं प्रौढमिति कैमर्थक्येन यदुपमानमाश्लिष्यते, यदपि च तस्यैवोपमानतया प्रसिद्धस्योपमानान्तरविवक्षयाऽनादरार्थमुपमेय-
भावाः कल्पयन्ते, तदुपमेयस्योपमानं प्रति प्रतिकूलवर्तित्वादुभयरूपं प्रतीपम् ।

कमेणोदाहरणम्—

लावण्यौरुसि सप्रतापगरिमण्यग्रेसरे त्यागिनां

देव ! त्वय्यवनीभरक्षमभुजे निष्पादिते वेधसा ।

इन्दुः किं घटितः किमेव विदितः पूपा किमुत्पादितं

चिन्तारत्नमहो मुधैव किममी सृष्टाः कुलक्षमाभृतः ॥५४३॥

ए एहि दाव सुन्दरि । कण्ठं दाऊण सुणसु वधणिज्जं ।

तुज्जा मुद्देण किस्सोअरि ! अण्वो उपमिज्जइ जणेण ॥५४४॥

(गा. सं. वि. ६७२)

अत्र मुखेनोपमीयमानस्य दाशिनः स्वल्पतरुगुणत्वादुपमित्यनिष्पत्त्या
'वधणिज्ज' इति वचनोपगदाभिव्यङ्ग्यया निरुत्कारः । कचिन्तु निष्पन्नैवोप-

सामर्थ्यादुपमानस्य चन्द्रादेः कैमर्थक्येनाक्षेप आलोचनं क्रियते तदेकं प्रतीपम् । उपमान-
प्रतिकूलत्वादुपमेयस्य प्रतीप इति न्ययवेदाः । यदुप्युपमानतया प्रतिद्वस्योपमानान्तर-
प्रतिविष्टापविवक्षाऽनादरादुपमानत्वं कल्पयन्ते तत् पूर्वोक्तगत्या द्वितीयं प्रतीपम्
(अ. सं. २१० पृ.) । तथाचोक्तं कामनेन 'उपमानेनाक्षेपश्चाक्षेप' इति (का. अ.
सू. वृ. ४।१।२७) । कमेणोदाहरति लावण्येति—अतः लावण्यनिदानत्वादित्थं
वोढुं वर्णनीयो राजैव समर्थ इतोऽनुपम्यतीनामुपमानानां कैमर्थक्यनिबन्धन आक्षेपः¹⁰¹ । अतः
यदपि यथासंख्यत्वमप्यस्ति (अ. सं. २०८ पृ.) तथापि तदपेक्षयाऽऽक्षेपरूपेव विदित्तिव्यावृत्तेस्तु-
दाहृतवान् । ए एहीत्यादि—अप्येहि तावत् सुन्दरि वर्णं दत्त्वा शृणुष्व वचनोपम् । तत्र
मुखेन कुरोदरि चन्द्र उपमीयते जनेन ॥ अयंति सम्बोधनमभिमुखोक्तराया । 'अतोपमान-
त्वेन प्रसिद्धस्य चन्द्रमसो निरुपार्थक्यमुपमेयत्वं कल्पितम् । चन्दनस्य चोपमानत्वविवक्षाऽत्र

101 वोढर्था यस्य स किमर्थकः शैथिल्यः कृत् । तस्य भावः । कैमर्थ्येनेत्यन्येषां पाठो
मूले । कैमर्थक्यं प्रसाधनमिति श्रोत्रिणां कथनी । यथामर्थ्यतरमस्त्विति
टोकायां (यदुपमान.....यदपि च.....उपमेयभावः कल्पयत इति) वृत्तिरेव
धीजम् । परं नातः पारिभाषिक'यथासंख्य'पदप्रत्यायितार्थेन किमपि वैविध्यं
येनालङ्कारः स्वात् ।

मितिक्रियाऽनादरनिवन्धनम् । यथा—

गर्वमसंवाहामिमं लोचनयुगलेन किं वहसि भद्रे !

सन्तीदृशानि विंशि दिशि सः सु ननु नीलनलिनानि ॥१४५॥

(क. ग. अ. ८।८७)

इदोपमेयीकरणमेयोत्पलानामनादरः ।

अनयैव रीत्या यदसामान्यगुणयोगाच्चोपमानभावमप्यनुभूतपूर्वं सहते,
तस्य तत्कल्पनायामपि भवति प्रतीपमिति प्रत्येकव्यम् । यथा—

अहमेव गुरुः सुदायणानामिति हालाहल ! मास तात ! ह्यः ।

ननु सन्ति भवादृशानि भूयो भुवनेऽस्मिन् वचनानि दुर्जनानाम् ॥१४६॥

अत्र हालाहलस्योपमानत्वमसम्भाव्यमेवोपनिबद्धम् ।

प्रयोजिका । कचिद् पुनर्निर्णयमेवोपम्यमनादरकारणम् । यथा (अ. स. २०६ पृ.) गर्व-
मित्यादि—असंवाह्यं गुरुतरं, भद्र इति वाच्यं चित्रम्^{१०२} । ‘अलोक्तपेमाज
उपमानस्य प्रादुर्भाव एव व्यङ्ग्यकारणम्’ (अ. स. २०६ पृ.) । अनयैव
रीत्येति—“अनेन बहुवचरेण वैचित्र्यं तस्यगदर्शितं तेनोपमानस्योपमेयता-
ऽभिधानं विनाऽर्पकपतयाऽल प्रतिपादनमपि^{१०३} प्रतीपम् । यथा वदनमिदं सममिन्द्रोः
सुन्दरमपि ते इत्यादि” (क. स. ७१ पृ.) । तेनकल्पना प्रतीपमेव यथा अहमित्यादि—गुरुः
प्रधानं, सुदायणानां सम्प्रगुक्तोक्तादसम्भाव्यमानोपमानत्वमप्युपमेयत्वेन^{१०४} निबद्धम् ।

१०२ ‘भद्र इत्यत्र सुगर्भ’ इति पाठे वाच्यं झुलितं स्यात् । स च पाठः वैचिद् एहीत ।
‘सुगर्भः सुन्दरमूढयो’रिति ।

१०३ अलादर्शपुस्तकयोर्द्वयोः पाठस्तुम्भितः । शुद्धपाठस्तत्रोदितो कचनकृतसङ्केत
उपलभ्यते यस्मादयमस्यः सङ्कलितो यथेतरल बहुल । ‘तेनोपमानस्योपमेयतो-
ऽनुवम्पयतामात्रप्रतिपादनमपि प्रतीपम् । यथा—वदनमिदं सममिन्द्रोः
सुन्दरमपि ते कियन्ति न भवेत् । मलिनवचः कपोतो लोचनसलिलं हि
कञ्जसवत् ॥’ इति (क. स. ७१ पृ.) ।

१०४ “प्रतिपादनमपि” इत्यादि“सम्भाव्यमानोपमानत्वमिति” सन्दर्भः ‘क’ पुरस्कृतं
नास्ति ।

प्रस्तुतस्य यदन्येन गुणसाम्यमिवक्षया ।

पैकात्म्यं येन्यते योगात्तत् सामान्यमिति स्मृतम् ॥१३४॥

अथादृशमपि तादृशतया विवक्षितं यदप्रस्तुतपदार्थेन संपृक्तमपरित्यक्त-
निजगुणमेव तदेकात्मतया निवक्ष्यते तत् समानगुणसम्बन्धात् सामान्यम् ।
उदाहरणम्—

मलयजरसविलिप्ततनयो नयहारलताविभूषिताः

सिततरदन्तपत्रकृतयक्षुब्धो रुचिरामलांशुकाः ।

शशभूति विततधाम्नि धवलयति धरामविभान्व्यतां गताः

प्रियवसतिं प्रयान्ति सुखमेव निरस्तभियोऽभिसरिकाः ॥५४७॥

(वा. अ. सू. ४. ४।३।१०)

अत्र प्रस्तुतदम्पयोरभ्युत्थानतिरिक्ततया निवद्धं धवलत्वमेकात्मताहेतुः ।
अत एव पृथग्भावेन न तयोरुपलक्षणम् । यथा चा—

वेतत्वच्चा तुल्यरुचां यधूनां कर्णाप्रतो गण्डतलागतानि ।

भृङ्गाः सलीलं यदि नापतिष्यन् कोऽवेद्यिष्यन्नयचम्पकानि ॥५४८॥

अत्र निमित्तान्तरजनितोऽपि नानात्वप्रतीतिः प्रथमप्रतिपन्नप्रमेवं न
व्युद्सितमुत्सहते, प्रतीतत्वाच्चस्य, प्रतीतेश्च बाधायोगात् ।

प्रस्तुतस्येति—गुणाः शुक्रादिधर्माः । अपरित्यक्तनिजगुणमेवेति तद्वश्यादस्य

विशेषं दर्शयति । अत्रैकस्य सगुणपरिहारात्तदेकात्मता । भेदान्पयवसादादेकरूपत्वं 'समास-

कृतद्वितेषु सम्बन्धोऽभिधाननिमित्त'मिति^{१०५} समानत्वसम्बन्धात् सामान्यम् । न चेदमपहृतिः

किन्निप्रिपिष्य कस्यचिदप्रतिष्ठापनात् । मलयजेल्लादि—सिततरदन्तपत्रं शब्दतादृक् ।

अत्र मलयजरसविलेपना-(२।३३)दीना^{१०६} चन्द्रप्रभया गहाविभान्वता गता इत्यादि भेद-

प्रतीतिर्दर्शिता । यथा वा वेतत्वच्चेत्यादि । पृषोदाहरणाद्विशेषं दर्शयति प्रतीतेष्वेति ।

न हि ज्ञानमज्ञानं भवतीति^{१०७} (व. सू. ४।१ प्र.) ।

१०५ एतच्च चतुर्थे कावन्तोयमताज्जादि । पाणिनीये भाष्ये 'पराधीनिधानं

इति' : 'इमे तर्ह्यध्वनिभावकृतविशेषाः सद्बुद्ध्याविशेषो व्यक्रामिधानमुपसर्जन-

विशेषगुण' इत्यादिना समर्थनूलभाष्ये प्रपञ्चिताः ।

१०६ गहाविभान्वतां गतेत्यादि 'ख' पुनश्चे -पाठः । गहाविभान्व भावितेत्यादि

'क' पुनश्चे पाठः । अनियतवृत्तपरिमाणत्वात् श्लोकास्मिन् पादाकृतं चन्द्रः ।

अत प्रतिपादयद्गर्वशक्तिर्माताः ।

विना प्रसिद्धमाधारमाधेयस्य व्यवस्थितिः ।

एकात्मा युगपद्वृत्तिरेकस्यानेकमोचरा ॥१३५॥

अन्यत् प्रकुर्वतः कार्यमशक्यस्यान्यवस्तुनः ।

तथैव करणञ्चेति विशेषस्त्रिविधः स्मृतः ॥१३६॥

प्रसिद्धाधारपरिहारेण यदाधेयस्य विशिष्टा स्थितिरभिधीयते स प्रथमो विशेषः । उदाहरणम्—

दिवमप्युपयातानामाकल्पमनल्पगुणगणा येषाम् ।

रमयन्ति जगन्ति गिरा कथमिव कथयो न ते वन्द्याः ॥५४५॥

(६. भा. प्र. ४।६)

एकमपि वस्तु पदेकेनैव सभाषेन युगपदनेकत्र वर्तते स द्वितीयः ।

उदाहरणम्—

सा वत्स इत्युक्तं द्वितीयं सा चित्रं अच्छीलु सा च स्वपनेषु ।

अमृदादिज्ञानं सुन्दर । ओभालो कथं पाषाणं ॥५५०॥

(गा. स. वे. ६४७)

यद्यपि च किञ्चिद् रमसेनारममाणस्तेनैव यत्नेनाशक्यमपि कार्यान्तरमारभते सोऽप्यपरो विशेषः । उदाहरणम्—

स्फुरत्स्फुटरूपमुत्प्रतापज्वलनं त्वां सृजताऽनवद्यविद्यम् ।

विधिना ससृजे नवो मनोभूर्भुवि सत्यं सचिता पृथस्पतिश्च ॥५५१॥

यथा वा—गृहिणी सचिवः सद्यो मिथः प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ ।

कल्याणिमुखेन मृत्युना हरता त्वां यत किं न मे हृतम् ॥५५२॥

(र. ग. ६।६७)

विना प्रसिद्धमिति—इहाधारमन्तरेणाधेयं न वर्तते इति यत् परिहारेणाधेयं स्थोपनिबन्धः स एवमेव विरोधात्परिहारः । दिवमित्यादि—अत्र कवीनामाधारानामभावेऽप्याधेयानां गिरामवस्थितिः । रमयन्तीत्यत्र भावो विपकार्य इति विपकारेण ; तेषामाधारत्वात् । द्वितीयो यथा—सा वत्स इत्यादि । सा वचति तत्र हृदये सैवाक्षिपु (१) ना च ध्वजयोः । अस्मादशानां सुन्दर अक्काशः कृत्स्नं पाषाणम् ॥ अनेकस्या एव योपितो हृदयादौ युगपदवस्थानम् । स्फुरदित्यादि—अत्र रमणेन त्वां सृजतो विधेस्तेनैव प्रयत्नेनाशक्यमपि कार्यान्तरमारभते भुवि मनोभुवः सचिवश्च हस्ततेजः कारणं निवदमिति लोकोत्तरवस्तु-

सर्वत्र चैवंविधे विषयेऽतिशयोक्तिरेव प्राणत्वेनावतिष्ठते, तां विना-
ऽलङ्कार्यालङ्करणत्वायोगात् । अत एवोक्तम्—

सैषा सर्वत्र यन्नोक्तिरनयाऽर्थो विभाव्यते ।

यन्नोऽस्यां कविना कार्यः कोऽलङ्कारोऽनया विना ॥ इति ।

(भा. का. अ. २।८५)

स्वमुत्सृज्य गुणं योगादयुज्ज्वलगुणस्य यत् ।

यस्तु तद्गुणतामेति भण्यते स तु तद्गुणः ॥१३७॥

यस्तु तिरस्कृतनिजरूपं केनापि समीपगतेन प्रगुणया स्वगुणसम्पदोपरकं
तत्प्रतिभासमेव यत् समासादयति स तद्गुणः, तस्याप्रकृतस्य गुणोऽन्तास्तीति ।
उदाहरणम्—

विभिन्नवर्णा गरुडाग्रजेन सूर्यस्य रथ्याः परितः स्फुरन्त्या ।

रत्नैः पुनर्यत्न रत्नं रत्ना स्वामानिन्त्यरे वंशकरीरनीलैः ॥५५३॥

(शि. पा. व. ४।१४)

अत्र रवितुरगापेक्षया गरुडाग्रजस्य तदपेक्षया च हरिन्मणीनां
प्रगुणवर्णता ।

सम्पादनरूपोऽयं विशेषः । अहारे यथा—गृहिणीत्यादि । मिथुः सखी रहस्यसखी ।
अज्ञेयमेव नायिका इत्यादिभिरन्यानां गृहिण्यादिकमनेकप्रकारं वस्तु इति विविधे विशेषोक्तिः ।
'अतिशयोक्तिश्च सर्वप्राणितमित्युक्तमेव ।'^{१०१}

स्वमुत्सृज्येति—‘यत् परिमितगुणस्य वस्तुन, समीपवर्तिप्रकृतगुणेन स्वीकरणं’ तस्योत्-
कृष्टगुणस्य गुणा असिन्निति कृत्वा । न चेदं मोक्षितम् । तत्र हि प्रकृतं वस्तु
वस्तुन्तरेणाच्छादितत्वेन प्रतीयते, इदं त्वपहृतस्वरूपमेव प्रकृतं वस्तु वस्तुन्तरेणोपरकतया
प्रतीयत इत्य-(२।३७)नयोर्मेदात् ।’ (अ. स. २।३३ पृ.) । विभिन्नेत्यादि—गरुडाग्रजो-
ऽक्षयः । रथे साधया रथ्याः, सूर्यस्येत्युक्तेरर्थप्रतीतिः । फरीरमश्रुः, वंशपदसम-
भ्याहारात् तत्सम्बन्धोऽतोऽधिकृतः । स एवात्र नीलः प्रतीयते । अत्र रविरथाश्वा-
नामक्षणवर्णोक्ताकारः, तस्यापि यादृशमतमणिप्रभासोच्चार इति तद्गुणत्वम् ।

तद्रूपाननुहारश्चेदस्य तत् स्यादतद्गुणः ।

यदि तु तदीयं वर्णं सम्भवन्त्यामपि योग्यतायामिदं न्यूनगुणं न गृहीयात्
तदा भवेदतद्गुणो नाम । उदाहरणम्—

धवलो सि जइ वि सुन्दर ! तहवि तुप मज्झ रञ्जियं द्विअअं ।

राअभरिण वि द्विअए सुद्धअ ! णिद्धितो ण रत्तोसि ॥५५४॥

(गा. स. ७।६५)

अत्रातिरिक्तेनापि मनसा संयुक्तो न रक्तामुपगत इत्यतद्गुणः । किञ्च
तदित्यप्रकृतमस्येति च प्रकृतमत्र निर्दिश्यते । तेन यदप्रकृतस्य रूपं प्रकृतेन
कुतोऽपि निमित्तात्तानुविधीयते सोऽतद्गुण इत्यपि प्रतिपत्तव्यम् । यथा

गाङ्गमङ्ग सितमम्बु यामुनं कज्जलाभमुभयत्र मज्जतः ।

राजहंस ! तव सैव शुभ्रता चीयते न च न चापचीयते ॥५५५॥ (पुरमे.)

तद्गुणप्रस्तावात्तद्विपर्ययरूपमतद्गुणं कथयति—तद्रूपेति । “इह न्यूनगुणस्योत्कृष्टगुण-
पदार्थस्तीकारः प्रस्तावस्या न्याय्यः । यत् पुनरुत्कृष्टगुणसन्निधानेन योग्यतायामपि
तद्रूपस्यानुहारणं न्यूनगुणेनागुणवर्तनं भवति सोऽतद्गुणः, तस्योत्कृष्टस्य गुणा अस्ति
सन्ती”ति (अ. स. २।४ पृ.) । धवलोऽसौति—‘धवलोऽसि यदपि सुन्दर तथापि त्वया
मम रञ्जितं हृदयम् । रागद्वयेऽपि हृदये शुभ्रं निहितं न रक्तोऽसि ॥ धवलो धुरन्धरश्च
कामुकश्च । रञ्जितं जनिताभिप्लवतं रागप्रसङ्गिरपि” (इ. म. ७।१ पृ.) । अत्र पूर्वार्धे
विरोधो न तूत्तरत्र^{१०८} भिन्नाधारत्वेनैव रक्तरक्तयोः प्रतीतेः । तेषातिरक्तादयमम्पकर्तुं कामुकस्य
धवलपदवाच्यस्य प्राप्तमपि रक्तत्वं निष्पन्नमित्यतद्गुणः । ‘किञ्चेति—स्तीततमोऽपि
गुणो गुणान्तरसम्पर्केण किञ्चिदन्वधानं गतो दृष्टः । यदा तु न गच्छति तदाऽध्वतद्गुण
इति प्रकारान्तराश्रयणम्” (अ. स. ७।१-७।२ पृ.) । गाङ्गमिति—अत्राप्रकृतस्य गङ्गामनुजल-
सम्पर्केऽपि हंसस्य प्रकृतस्य न तद्रूपत्वेत्ययमध्वतद्गुणः । अङ्ग्रेयमोहागन्तव्ये^{१०९} । सैव
नान्यादृशी (१।५३) या न चीयत इत्यभावेन यच्चन्द्रेन योजना ।

१०८ उत्तरार्धे त्वतद्गुण एवालङ्कारो यदाहुः प्रदोषकतो विवेकप्रत्ययतनुतदन्तः
“अत्रातिरिक्ते मनसि वृत्त्यापरकलवचनानुत्तरार्धमेवोदाहरणमिति । कामुकस्य
‘धवल’ पदवाच्यस्येति द्वावेतार्धौ सूचितौ । वृत्तुल्लवाच्च त्वमेतं ममासुरागं
नोपलभसे” इति ‘धवल’पदोर्ध्वचरितवाच्यस्येति च” (Cf. Transferred epithet).

१०९ एवं प्राचीन का. प्र. मा. पाठः । ‘गाङ्गमम्बि’ति प्रायिकः पाठः । २.

यद्यथा साधितं केनाप्यपरेण तदन्यथा ॥१३९॥

तथैव यद् विधीयेत स व्याघात इति स्मृतः ।

येनोपायेन यदेकेनोपकल्पितं तस्यान्येन विजिगीषुतया तदुपायकमेव
यदन्यथाकरणं स साधितवस्तुव्यावृत्तिहेतुत्वाद् व्याघातः । उदाहरणम्—

दशा दग्धं मनसिजं जीवयन्ति दृशैव याः ।

विरूपाक्षस्य जयिनीस्ताः स्तुमो वामलोचनाः ॥१५६॥

(वि. शा. भ. १।४)

सेष्टा संसृष्टिरेतेषां भेदेन यदिह स्थितिः ॥१४०॥

एतेषां समनन्तरमेवोक्तस्वरूपाणामलङ्काराणां यथायोगमन्योन्यनिरपेक्षतया

यद्यथेति—‘कश्चिदुपायविशेषमवलम्ब्य केनचिन्निष्पादितं तत्ततोऽन्येन केनचित् तत्प्रति-
द्वन्विनोपायविशेषेण यदन्यथा कियते स ह्यनिष्पादितं वस्तुव्यावृत्तिहेतुत्वाद्यापाताख्योऽलङ्कारः’
(अ. स. १७१ पृ.) । दृशेत्यादि—‘अत्र दृष्टिलक्षणोपायेन स्मरस्य हरेण दाहविषयत्वं
निष्पादितम् । मृगनयनाऽऽविभि पुनस्तेनैवोपायेन तस्य जीवितत्वं कियते, तच्च दाहविषय-
त्वस्य प्रतिपक्षभूतमिति व्याख्यातव्यम् । एतच्च व्यतिरेकनिमित्तत्वेनोक्तम् । विरूपाक्षस्येति
वामलोचना इति च व्यतिरेकगर्भात् नैव वाच्ये । जयिनीरिति व्यतिरेकोक्तिः’^{११०}
(अ. न. १७४-१७५ पृ.) ।

अधुना सर्वेषामलङ्काराणां सरलेष्वमुत्पापकमलङ्कारद्वयमुच्यते । सेष्टेति—‘एतेषा-
मिति—शब्दार्थपर्यलङ्काराणां न सर्वेषामेव प्राशङ्कानामलङ्काराणामपि तु केवाधि-
ततापि तेषां मध्ये कविद्वयो कविनिष्ठगुणानिमित्वाद् यथायोगमिति । संसृष्टिश्च
विषयभेदेन विरूपाद्या अपि ‘संसृष्ट्या चैक्यपदे’ति (१३० पृ.) प्राशङ्कं न विरुध्यते,

११० काव्यप्रकाशवृत्तिप्रमथस्य सवृत्तावृत्तेरुद्दिष्टये तत्सङ्गतिसृष्ट्या । कचकृतसङ्ग्रेत
मङ्गैतायमानस्तुष्ण्यामास्ते । साहित्यचूडामणिरपि “व्यतिरेकोऽप्यत्र निमित्त”
यतो विरूपाक्षस्य वामलोचना इति तद्गर्भो वाचक”मित्युनवति । परमानन्द-
चक्रवर्ती सहृदायो वा. प्र. निस्सारिकटीकायामित्थं समाधत्ते । ‘यद्यपि
विरूपाक्षद्वयवामलोचनादृशोर्नैक्य तथा च न व्याघातस्यप्राप्येकजातीयत्वादौक्यं
निवृत्तत्वेदमुपपादनीयमिति ।’ वस्तुतस्तु सादृश्यविवक्षायामपि व्यतिरेकस्य
प्राचीर्नैर्दिष्टप्रवृत्तिभिः परवर्तिभ्यो इत्येकदिभिरपि सद्भावस्योक्तौरेव पक्षो न
निवान्तमनादेयः ।

यदिह शब्दभाग एवार्थविषय एवोभयत्रापि वा सहायस्थान सैकार्थ-
समवायसभाया ससृष्टिः ।

तत्र शब्दालङ्कारससृष्टिः—

कुसुमसोऽम्भोभपरिध्रमद्भ्रमरसम्भ्रमसम्भृतशोभया ।

वनितया विदधे फलमेघलाकलकलोऽलकलोलदृशाऽन्यया ॥५५७॥

(शि पा व ६१५४)

अर्थालङ्कारससृष्टिः—

लिम्पतीव तमोऽङ्गानि धर्यतीवाञ्जन नभः ।

असत्पुरुषसेवेय दष्टिर्विफलता गता ॥ (४ १ श्लो)

पूर्वेन परस्परनिरपेक्षौ यमकानुप्रासौ ससृष्टिं प्रयोजयत, उत्तरत्र तु तथाविधे
उपमोत्प्रेक्षे ।

शब्दार्थालङ्कारयोस्तु ससृष्टिः—

सो गन्धि पथ्य गामे जो एव महमहस्तलाभज्ज ।

तद्वणाण दिग्भल्लुण्ठि परिसङ्गर्भी पिशारेइ ॥५५८॥ (गा रा ने ६१७)

नैरपेक्ष्यतत्त्वस्य रूपस्याभिप्रायात् । सङ्करस्तु स्वरूपेणैव नानात्वेनावभासत इति
गुह्यत्वेन निरूपयता 'गवद्धार' (६ स ७२५) । ससृष्टिः सयम सम्बन्ध इत्यनधान्तरम् ।
सम्बन्धश्चापराज्जनयो । एवञ्च मिथोऽनपेक्षयोरन्य पटत इत्यत आइ—एकार्थस्तेति । अपरसयद
सहैवोपलभ्यमानत्वादेकस्मिन् धर्मे समवायलक्षण सम्बन्ध । यथा पाशाक्षद्वाराणां सौवर्ण-
मणिमयप्रभृतीनां वृथक् चाकृताहेतुत्वेऽपि सपठनाकृत चाकृताऽन्तरमुपजायते (२१४६)
तद्वत् प्रकृताप्रकृतालङ्काराणां संयोजने चाकृतान्तरगुणलभ्यत इत्येदमलङ्कारान्तरमेव न त्वना-
लङ्कारां पुन्यक्त्वपर्यवसायिन इति (अ स २४१ ४२५) । तदुक्तम् (रसार्णवा-
लङ्कारे २)—पराऽपि भूया ससृष्टिर्वर्णालङ्कारयोगत । रचिता रजमालेव प्रथमैवावभासते ॥
'मलङ्कारान्तरत्वे च स्फुटावगमे भेदस्थोत्पत्तत्वंमस्फुटावगमे भेदस्यानुत्पत्तत्वं । पूर्वेन
ससृष्टिस्तत्र सङ्करः । अतश्च विस्तृतदूलन्याय चोरनीरन्यायश्च यथाक्रममनयोर्दृष्टव्य
(अ स २४७-२४८) । कुसुमेत्यादि—अलकलोलो हरो यस्या । 'अतानुप्रास-
यमकलोविजातीययो ससृष्टिः । अलैवालकलोतकलोत इति नया कलोतकलोत इति
मजातीययोर्ममकया ससृष्टिः' (अ स २४८) । लिम्पतीवेत्यादि—असत् पूर्वार्ध उपप्रेक्षा
उत्तरार्ध उपप्रेक्षि विजातीययो ससृष्टिः सो गन्धीत्यादि । स नास्त्वस्य ग्रामे य एता

अत्रानुमासो रूपकं चान्योन्यानपेक्षे । संसर्गश्च तयोरेकत्र वाक्ये
छन्दसि वा समवेतत्वात् ।

अविधान्तिजुषामात्मन्यद्वाङ्मिदं तु सङ्करः ।

एत एव तु यद्यत्रात्मन्यनासादितसत्तन्त्रभावाः परस्परमनुप्राधानु-
प्राद्वक्तानं दधति स एषां सङ्कीर्णमाणस्वरूपत्वात् सङ्करः । उदाहरणम्—

आत्मे सीमन्तरत्ने मरकतिनि हृते हेमतादङ्गुल्ये

लुतायां मेखलायां ह्रदिति मणितुलाकोटियुग्मे गृहीते ।

शोणं विम्बोष्टकान्त्या त्वदरिमृगदशमित्वरीणामरण्ये

राजन् ! गुञ्जाफलानां स्रज इति शयरा नैव हार हरन्ति ॥५५॥

अत्र तद्गुणमपेक्ष्य भ्रान्तिमता मादुर्भूतं, तदाश्रयेण च तद्गुणः सचेतसां
प्रभूतचमत्कृतिनिमित्तमित्येतयोरङ्गाङ्गिभावः । यथा या—

जटाभाभिर्भाभिः करधृतकलङ्काक्षयलयो

वियोगिव्यापत्तेरिव कलितवैराग्यविशदः ।

पद्मिन्नुत्तारापरिकरकपालाङ्किततले

शशो भस्मापाण्डुः पितृयन इव ध्योसि चरति ॥५६॥

सर्वतः प्रसरज्जावयाम् । वदणानो हृदयलुण्ठ परिभ्रममाणो निवारयति ॥ एता
हृदयलुण्ठिमिति रूपकम् । णत्थि एत्थ इति पूर्वार्थेऽनुशास उत्तरार्थं तु रूपकमिति
रूपमनयो- संछदिरिति, अत आह संसर्गश्चेति । एकत्र छन्दसि गाधारूपे ।

अविधान्तीति—स्वातन्त्र्येयधारमलानिमनस्तादृशन्त इत्यर्थः । एतेन संछद्रेर्बलचयं
दर्शयति । सङ्कीर्णमाणस्वरूपत्वादिस्तेनान्वर्धतामाह—आत्त इत्यादि । तादङ्गः कर्णो-
भरणमेदः । लुतायामिति 'लुप्त्ये हेदने' विधायामित्यर्थः । तुलाकोटिर्नूपुर । गुञ्जा
रक्तिका । हारो गुञ्जाहारः । भ्रान्तिम-(२५३)तेति भ्रान्तिमदलक्षणेण । अत्र विम्बोष्टगत-
शोणत्वाकाङ्क्षिविबन्धना मुकुटहारे गुञ्जाहारभ्रान्तिरिति तद्गुणालक्षणे भ्रान्तिमतः
समुत्थापकः । स च समुत्थितः समुत्थापकस्य तद्गुणस्य चमत्कारितानिबन्धन-
मित्यङ्गाङ्गिभावः । न केवलं हृदयेवालक्षारयोर्बाधवद्भूतामप्येव सङ्कोचो भवतीत्युदा-
हरति जटाभिरित्यादि—लक्षणे तुल्योऽयम् । “कराः रमयन्, करश्च पाणिः । ज्यापत्ति-
निर्धनं, वैराग्यं क्षीद्विद्यापगमो विषयवैतुष्ययश्च ॥” (क. सं ५२ प्र.) । भस्मेनापाण्डुः ।

उपमा रूपरुमुत्प्रेक्षा श्लेषश्चेति चत्वारोऽत्र पूर्ववदन्नाङ्गितया प्रतीयन्ते । कलङ्क एवाक्षवलयमिति रूपरूपप्रिद्धे करधृतत्वमेव साधकप्रमाणतां प्रतिपद्यते । अस्य हि रूपरूपे विरोदितकलङ्करूपमक्षवलयमेव मुख्यतयाऽवगम्यते । तस्येव च करप्रद्वणयोग्यतया सापेक्षिकी प्रसिद्धिः । श्लेष-च्छायायां तु कलङ्कस्य करधारणप्रसवेव प्रत्यासत्त्योपचर्यं योज्यते, दाशाङ्गेन कलङ्कस्य मूर्त्यैर्गोद्वदनात् । कलङ्कोऽक्षवलयमिवेति तूपमायां कलङ्क-स्योत्कटतया प्रतिपत्तिः । न चास्य करधृतत्वं तत्त्वतोऽस्तीति मुख्येऽप्युप-चार पथं शरणं स्यात् ।

एवंरूपश्चेति सङ्गरः शब्दालङ्कारयोरपि दृश्यते । यथा—

राजति तदीयमभिदत्तदानवरासातिपातिसारायनदा ।

गजता च यूथमधिरत्तदानवरा सातिपाति सारा यनदा ॥५६१॥

(ह. वि. ४।१३७)

अत्र यमकमनुलोमप्रतिलोमश्च चित्रभेदः पादद्वयगते परस्परापेक्षे ।

चत्वारोऽत्र पूर्ववदिति—“तथा ह्युक्तोपमा श्लेषस्योत्थापकतयोपकारिणी, श्लेषोऽपि तथैव रूपशोत्प्रेक्षयोः, सैस्तु समस्तेः साक्षात् पारम्पर्येण च यथासम्भवमुपमोपकृताया एव तस्याः सचेतनामतिशयेन चमत्कृतिहेतुत्वात् । मुख्येऽपीति—उपमापक्षे कलङ्क उपचार एवेति, न च तदाधरणं युक्तं, वस्त्रागतिरुपतितात्” (ह. सं. ७० पृ.) । एवं द्वयोरर्थात्कारयोर्बहुनाश्च सङ्कर उदाहृतः ।

एवंरूपश्चेति—शब्दालङ्कारः कैमिदुदाहृतो यथा राजतीत्यादि । “अतिपातिनो जनेन प्रजन्तः सारायाः सखन्दा नदा यत् तादृशीयं तदी भासते । अभिदत्तो दानवानां राक्षो रवः सिद्धनादो येनेति शम्भोः सम्प्रयोजनम् । सा चैव [गजता] गजसंहतिः यूथमतिपाति विशेष्य परिज्ञायते । अधिरत्नेन सन्वतेन दानेन मदेन घरा श्रेष्ठ । साराः स्थिरा धनं दयते रक्षति दैर् (१)रक्षणे, अवन रक्षयं ददाति, वनानि वा यति स्रष्टयति वा । (यत्ककहृत्वीका ह. वि. ७६ पृ.) । अत्र प्रथमपादगतोऽनुलोमप्रति-लोमादयश्चित्त (2।5b)मेवो न यमक्यपेक्षत इत्यत आह—पादद्वयगते परस्परापेक्षे इति इतरेतरनिवेकेन द्वयोरिदं शृत्तरसम्भवात् । अपेक्षेयं च परस्परमुपप्राप्त्यनुपादकभावः, तद्वशेन तयोर्विदग्धानां चेतसि परं चमत्करकरणात् । ‘यस्तुतस्तु शब्दालङ्कारसंघट्टिरेवात् श्रेयसी ।’

एकस्य च ग्रहे न्यायदोषाभावादनित्ययः ॥१८१॥

द्वयोर्वह्नां वाऽलङ्काराणामेकत्र समावेशेऽपि विरोधाच्च यत्र युगपदवस्थानं,
न चैकतरस्य परिग्रहे साधकं तदितरस्य वा परिहारे बाधकमस्ति येनैकतर
एव परिगृह्येत, स निश्चयाभावरूपो द्वितीयः सङ्गरो, समुच्चयेन सङ्गरस्यैवा-
क्षेपात् । उदाहरणम्—

जह गङ्गिरो जह रक्षणणिम्भरो जह न निम्मलच्छाभो ।

तह किं विद्धिण एसो सरस्वपाणीओ जलनिही ण कओ ॥१६२॥

(गा. श. वे. ६=९)

अथ समुद्रे प्रस्तुते विशेषणसाम्यादप्रस्तुतार्थप्रतीतेः किमसौ समासोक्तिः,
किमग्रेप्रस्तुतस्य मुखेन कस्यापि तत्समानगुणतया प्रस्तुतस्य प्रतिपत्ते-
रियमप्रस्तुतप्रशंसेति सन्देहः । यथा या—

(६. सं. ७२-७३ पु.) । यद्वाऽत सङ्गलङ्कारद्वयमेकवाचकानुप्रविष्टमिति वक्ष्यमाणस्तृतीयोऽत
सङ्गरो हेतुः । (अ. घ. ७५० पु.)

अथ द्वितीयसङ्गरस्य प्रकारं लक्षयति एकस्य चेति । इह 'उभयालङ्घ्योक्तेः' ।
समं तदुक्त्यसम्भवे । एकस्य च ग्रहे न्यायदोषाभावे च सङ्गरो' इति केचित्तद्व-
यन्त्रि (का. घ. वा. सं. ६२ का.) । तत्र, बहुलङ्कारसन्देहस्यापि दर्शनादित्यत आह—
द्वयोर्वह्नां चेति । न चाश्लेषमारलेषादिरूपतेत्यत आह विरोधादिति । युगपदव-
स्थानमिति—एककालावस्थितिः । क्रमेण बिहदयोरपि समावेशः सम्भवत्येव तेन नैक
एव गृह्यते सादृश्यं माधकम् । नापि तदितरस्य ह्यग्रे बाधकं प्रमाणं यदा तदा न्याय-
प्राप्तः संशय इति निश्चयाभावरूपो द्वितीयः सङ्गरो न स्वयमनिश्चयाह्वयः पृथगलङ्कार
इत्याह—स निश्चयाभावरूप इत्यादि । अत हेतुमाह—समुच्चयेनेति । एकस्य चेति
समुच्चयशक्तिना 'च' शब्देन । जह्नेत्यादि—यथा यम्योरो यथा रत्ननिर्भरो यथा
च निर्मलच्छायाः । तथा किं विधिनेपः सरस्वपाणीयः सरस्वपाणीयश्च जलनिधिर्न कृतः ॥
तदेति तथैवैव निपातः । (६. सं. ७३ पु.) । अत प्रस्तुताप्रस्तुतगोचरतया समासोक्त्यप्रस्तुत-
प्रशंसोर्विरोधो न च कथित् साधकबाधक-(२१६३) प्रमाणपद्धाव इति सन्देहसङ्गरोः ।

नयनानन्ददायीन्दोर्विभ्यमेतत् प्रसीदति ।

अधुनाऽपि निरुद्धाशमचिशीर्णमिदं तमः ॥५६३॥

(श्री. वि. व. ४६ पृ.)

अत्र च किं कामस्योदीपकः कालो वर्तते इति भङ्ग्यन्तरेणामिधानात् पर्यायोक्तम्, उत यदनस्येन्दुयिष्यतयाऽध्यवसानादतिशयोक्तिः, किं वा एतदिति वक्तुं निर्दिश्य तद्रूपारोपयशाद् रूपकम्, अथवैतयोः समुच्चयविवक्षायां दीपकम्, अथवा तुल्ययोगिता, किमु प्रदोषसमये विशेषणसाम्यादानन-स्यावगती समासोक्तिः, भादोस्त्रिमुखनेर्मध्यप्रस्तावादप्रस्तुतप्रशंसेति बहूनां सन्देहादयमेव सङ्करः ।

यत्र तु न्यायदोषयोरन्यतरस्यावतारस्तत्रैकतमस्य निश्चयात् संशयः । न्यायश्च साधकत्वमनुकूलता । दोषोऽपि बाधकत्वं प्रतिकूलता ।

तत्र—सौभाग्यं वितनोति वक्तृशशिनो अयोत्स्नेव हासयुतिः ॥५६४॥ इत्यत्र मुख्यतयाऽप्यगम्यमाना हासयुतिर्वक्तु एवानुकूल्यं भजते इत्युपमायाः साधकम्, शशिति तु न तथा प्रतिकूलेति रूपकं प्रति तस्या अबाधकता ।

नयनेत्यादि—‘आशा दिशः प्रशाराश्च—तमस्तिमिरं मोहश्च । दीपकमिति—यथेकस्य प्रकृतत्वमपरस्य बाधकत्वम् । तुल्ययोगितेति—वदि द्वयोरपि प्राकरणिकत्वमप्राकर-णिकत्वं वा । सन्देहादयमेवेति—सन्देहरूप एक सङ्कर इत्यर्थः ।’ (ह. सं. ७३-७४ पृ.)

यत्र त्विति—शब्दसार्थे प्रवृत्तिनिमित्तं भावः । यदाहुः ‘यस्य गुणस्य भावाद्भ्ये शब्द-निवेशस्तदभिधाने स्वतन्त्रो’ इति (पा. ४।१।१२६ भा. वा) । तत्र सम्बन्धोपाधिभावरूपतया-ऽनुगते रूपे निरुक्ता भावात् व्युत्पन्नस्य न्यायशब्दस्यार्थभावे साधकत्वमिति । सहकारित्वा-परत्वव्यापनायेदमपि विवृणोति अनुकूलत्वमिति—वेति । एवं दोषोऽपीत्याह—बाधकत्व-नित्यादि—यद्यपि सन्देहविरहस्योन्मत्तापि समत्वं तथाऽप्येकत्र साधकप्रमाणसद्भावेनापरत्र बाधकप्रमाणसद्भावेनेति विशेषः । न च किमनेनेति वाच्यं साधकप्रमाणस्य लक्षणेऽनुकूलत्वेन स्वैवादिस्मत्तत्वात् । तत्र साधकत्वमुदाहरति सौभाग्यमित्यादि । अत्र वक्तुं शशी-वेति स्मिपमा, वक्तृमेव शशीति वा रूपकमिति संशयः । सन्नोपगमं प्रति हासयुतेः साधकत्वं चन्द्रापेक्षया वक्तुं तस्यातिकूलत्वात् । न च रूपकं प्रति बाधकता, उपचरिताया-लस्याः शशिन्यपि सम्भावते । अत एव साधकत्वा विशिनष्टि मुख्यतयेति । शशिति तु न तथेति—यथा वक्तेऽनुकूला तथा तु न प्रतिकूला, उत्तोदासीनेत्यर्थः ।

यक्तेन्दौ तय सत्यय यदपर शीतांशुरभ्युदगतः ॥५६५॥ (रत्ना ३।१३)
इत्यत्रापस्त्यमिन्दोरनुगुण न तु यक्तेस्य प्रतिकूलमिति रूपकस्य साधकता
प्रतिपद्यते, न तूपमाया बाधकताम् ।

राजनारायण लक्ष्मीस्त्यामालिङ्गति निर्मेरम् ॥५६६॥ (उ वि. ४६ पृ)
इत्यत्र पुनरालिङ्गनमुपमा निरस्यति, सदृश प्रति प्रेयसीप्रयुक्तस्यालिङ्गनस्या-
सम्भवात् ।

पादाम्बुज भवतु नो विजयाय मञ्जु

मञ्जीरशिक्षितमनोहरमम्बिकायाः ॥५६७॥ (पञ्चसखा ३।१)

इत्यत्र मञ्जीरशिक्षितमम्बुजे प्रतिकूलम्, असम्भवादिति रूपकस्य बाधक,
न तु पादेऽनुकूलमित्युपमाया साधकमभिधीयते, विध्युपमर्दिनो
बाधकस्य तदपेक्षयोत्कटत्वेन प्रतिपत्ते । एवमन्यत्रापि सुधीभिः परीक्ष्यम् ।

एव यक्तेन्दोर्विरला^{११२} पराब्दस्य साधक- (2:6b) स्वादानुकूल्य दृष्टव्यम् । बाधकत्वं
यथा पादाम्बुजमिलादि^{११३}—उपमाया, साधकमभिधीयत इति । 'यद्यपि बाधकत्वं
बाधकत्वबोधभवमस्ति तथापि 'प्रधानेन व्यपदेशा भवन्तीति न्यायाद्वाधकत्वेन वास्य तु
व्यपदेशो न्याय्य बाधकत्वस्य बलीयस्त्वेनोत्कटतया प्रतीते । प्राधान्यादुपकृत्य प्रति
बाधकत्वं यत् तदेवोपमाविषय इह साधक पर्यवस्यति प्रकारांतराभावात्' (इ स ७४ पृ) ।
ननु साधकप्रमाणसद्भावेऽपि सामान्यालङ्कारोक्त्यायेन सन्देहस्य प्रथमप्रतिपन्नत्वात्
प्रतीतेर्य बाधाभावात् सन्देहालङ्कारप्रसङ्गः ? मेव, आकाङ्क्षाऽनुसारेण वाक्यार्थ-
प्रतीते । आकाङ्क्षा तु प्रतियोगितु सर्वत्र न सदृशैव गुणपदुपजायते, अपि तु

- ११२ 'किं पद्मस्य इति इन्ती'त्यादौ रत्नानलोपये (३।१३) नास्ति सन्देहसङ्कर इति
मूलकृत्तात्पर्यम् । पर कान्यप्रकाशकारादिमतेऽत्र प्रतीपालङ्कार इति बहवः,
प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्तीति न्यायात् प्रधानतया पद्मेन्दुप्रमृतीनामुप-
मानानामालोपस्य निर्वाह्यत्वात् । अलङ्कारसंज्ञेयं वचस्तु 'अलं वक्त्रेण
रूपममतेषुक पीयूषेणाधराभूतस्य छिद्यशब्द निरूपण'मिति रूपकमप्ये श्लोकरिम्
पठति । विशेषप्रतिपत्त्यर्थं निवेधानामाधानामालोप इति हि वराकृतम् ।

- ११३ श्लोकस्य पूर्वार्थं तु आनन्दमन्थरपुरन्दरमुक्तमास्य मीला इडेन निहित
महिषासुरस्येति ।

स्फुटमेकत्र विषये शब्दार्थालङ्घनम् ।

व्यवस्थित च

अभिन्ने च पदे स्पष्टतया यदुभावयि शब्दार्थालङ्कारो व्यवस्थां समासादयतः
सोऽप्यपरः सङ्करः । उदाहरणम्—

स्पष्टोऽसत्किरणकेसरसूर्यविम्विस्तीर्णकर्णिकमथो दिवसारविन्दम् ।

श्लिष्टाश्लिष्टलक्षणापमुपाऽवतार्यद्वाङ्मकारमधुपाधलि सञ्चुकोच ॥५६८॥
(इ ति १६११)

अत्रैकपदानुमविष्टौ रूपकानुप्रासौ ।

तेनासौ त्रिरूपः परिकीर्तितः ॥१४२॥

तद्यमनुप्राह्यानुप्रादक्तया, सन्देहेन, एकपदमतिपायतया च व्यवस्थित
स्यात् त्रिरूपकारतयैव^{११५} सङ्करो व्याकृतः । प्रकारान्तरेण तु न शक्यो

कारणोपनिपाताद् कमेष्ट । तथाहि क्रियायाः कर्तारमन्तरेणाना^{११६}रम्भात्तदवगती कर्तारं
प्रथममपेक्षते । स च निष्करो व्यापारे न प्रवर्तत इति स्वकर्मपेक्षते । व्यापारश्च
करणेन शक्यः साधयितुमिति करणपेक्षा । एवमधिकरणादयः क्रियाकारकविशेषणा-
दयथापेक्षणीयाः । तदुक्तं—कारणोपनिपातः स्वात् किञ्चाऽऽदिषु यथा यथा । जिज्ञासा
जायते बोद्धुं सम्बन्धेन तथा तथा ॥ तदिह 'चित्तनौदी'ति क्रियायाः हासयुति कर्ता ।
मा च सौभाग्यमिति कर्माकाङ्क्षति । कर्म न धर्मरूप धर्मिणमाकाङ्क्षति । ततो
बद्धे शशित इति पदं हासयुतिसामर्थ्यादुपमावसमासस्युत्पत्तमेवोच्यते इति सन्देह-
प्रतीतिः नात्र भवति । एव बद्धे दाबित्वादावप्युन्नेयम् ।

ततोयस्तु सङ्करो यरीक्याक्यानुपप्रेतः । स्पष्टेत्यादि—दिवसारविन्दमिति कर्तृपरम् ।
उपाऽवतारः प्रयोगः । यदपि (२१७२) सात्रमिदं रूपकमश्लिषाक्यव्यापि तथापि
प्रत्ययवयव रूपकस्य सङ्कावात्तथा व्यपदेश इत्येकादानुपप्रेतो निरूप्यते ।

यस्तु भिन्नपदभिधेयतया शब्दार्थभेदात्तद्वारसङ्करो भट्टोज्झादिभिः प्रकाशितः स
यद्यथावद्भाविभावविरन्धनसङ्करे वाऽन्तर्भावकीय इति त्रिरूप एवात्र सङ्कर इत्युपसंहरति—

११४ 'नारम्भा'दिशादि 'वरणेने'त्यन्तोऽस्य 'क' प्रसक्तं नास्ति ।

११५ उद्भूतममनुसृत्य संसृष्टिसङ्करयोरत्र वैतत्त्वस्यमूला द्वैधकल्पना । एकत्र समवाय
सम्बन्धेनान्यत्र सयोगसम्बन्धेन भेदविन्यास इति वा पादिकी प्रथा ।
निरपेक्षत्वे ससृष्टिस्तदभावे सङ्करः । उद्भूतेन तदनुसारिभिर्निबन्धकृद्भिः केचि

व्याकर्तुम्, आनमस्यात् तत्प्रभेदमेदानाम्।^{११६} इति प्रतिपादिताः शब्दार्थभिय-
गतत्वेन त्रैविध्यजुषोऽलङ्काराः ।

कुतः पुनरेव नियमो यदेषां तुल्येऽपि काव्यशोभाऽतिशयहेतुत्वे
कश्चिदलङ्कारः शब्दस्य, कश्चिदर्थस्य, कश्चिद्योभयस्य, इति चेत्—
उक्तमत्र यथा काव्ये दोषगुणालङ्काराणां शब्दार्थभियगतत्वेन व्यवस्थाया-
मन्वयव्यतिरेकावेव प्रभवतः, निमित्तान्तरस्याभावात् । ततश्च योऽलङ्कारो
यदीयौ भावाभावावनुविधत्ते स तदलङ्कारो व्यवस्थाप्यत इति । एवञ्च

तेनासाविष्वादि । 'तत्प्रभेदमेदानामिति—तत्प्रभेदाख्यः प्रकारास्तोषा भेदास्तत्तद-
लङ्कारयोगेनावान्तरविशेषा उत्प्रेक्षाऽवयवाद्य-' (रु. सं. ७४ पृ.) । "ततोत्प्रेक्षाया-
साधक इत्प्रक्षाऽवयवो (का. प्र. सू. वृ. ४।३।३३) यथा—(कु. सं. ८।६३)
अङ्गुलीभिरिव केरासजयं सनियुज्य निमिर मरीचिभिः । कुट्टमलीकृतसरोजलोचनं
बुम्बतीव रजनीमुज यशी ॥" अत्राङ्गुलीभिरिवैत्युपमा । मुखभारम्भकूयोरिति ।
आभ्यासमेदाव्यवसायरूपाऽतिशयोक्तिरनुगृह्यते । सा च बुम्बतीवैत्यस्या उत्प्रेक्षायाः
समुत्पत्तिश्च । इति प्रतिपादितेति इतीति पूर्वाङ्गालङ्कारप्रस्तावोपसंहारः । प्रतिपादिता-
लक्षणवेनोक्ताः । त्रैविध्यजुष इति त्रिविध्य प्रकारस्तत्त्वनिर्देशः । शब्दालङ्कारो-
ऽर्थाङ्कार उभयाङ्कारश्चेति तिस्रो विधाः ।

तत्रैव प्रतिपाद्य जिज्ञासामनूय प्रमाणाभवतारयति कुत इत्यादि । उक्तमत्रेति
शब्दरत्नेप्रस्तावे । एवञ्चेति—यथा लोके वधिराऽपि अक्षुष्मानालोकयति सत्यपि
धोत्र उपहतवज्जुर्नालोकयति रूपमित्यवयवव्यतिरेकाभ्यां चक्षु धोत्रवज्जिघाने रूपालोकनं
चक्षुषः(३।७b)एव व्यवस्थाप्यते न श्रोतव्य, तथेहापि शब्दाद्योत्तमि कान्ये शब्दार्थवोरत्यन्त-
संयुक्त्वेऽलङ्कारा मिथः सम्बन्धित्वेनानन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव प्रविभज्यन्त^{११७} इति न्यवस्थितौ ।

देकैव संप्रया प्रकारद्वयस्य ग्रहणं केचिच्च शोभाकरादिभिः सङ्करस्यैव ग्रहणं कृतं
न संयुज्यते । भोजदेवेनेवस्यैवालङ्कारसङ्करः संयुष्टिरिति संयुज्यत्यय एव
लोक्यते । परमभिमुखैरलङ्कारसर्वलङ्कारैर्व्याऽलोभयोरेव ग्रहणं सिद्धान्तितम् ।

११६ प्रभेदानामिति नु प्रायिक. पाठः । मूलरव. पाठ एव प्राचीनतमाया का.
प्र. मा. दृश्यते ।

११७ 'क' पुस्तक एतस्यांशस्य स्थानेन्यत्वात् लोचिकरप्रमादकृतोऽनुमीयते ।

यथा पुनश्चवदाभासः परस्परितरूपकं चोभयोर्भावाभायानुविधायितयो-
भयालङ्कारौ, तथा 'हि' शब्दहेतुकार्थान्तरन्यासप्रभृतयोऽपि द्रष्टव्याः. अर्थस्य
तु तत्र वैचित्र्यमुत्कटतया प्रतिभासत इति ते वाच्यालङ्कृतमध्ये वस्तुस्थिति-
मनयेक्ष्यैव लक्षिताः. योऽलङ्कारो यदाधितः स तदलङ्कार इत्यपि कल्पनाया-
मन्यव्यतिरेकावश्यमाश्रयितव्यौ, तदाश्रयणमन्तरेण विशिष्टस्याश्रयाश्रयि-
भावस्याभावात्—इत्यलङ्काराणां यथोक्तनिमित्त एव परस्परव्यतिरेको ज्यायान् ।

परस्परितरूपरुद्धेति द्विष्टशब्दनिबन्धनम् । 'हि'शब्दहेतुकोऽर्थान्तरन्यासस्तेन
समर्थकतायाः प्रतिपादनात् । एतत्प्रभृतय इति—अभि-सह-विनेत्यादिशब्दहेतुका
विशेषादयः । तर्हि अर्थालङ्कारमध्येऽगोचरानपि परिगणनमन्यास्यमिलाह अर्थस्य त्विति -
अनयैव दिशा श्रीत्युपमाऽऽदीनामप्युभयालङ्कारता । तदुक्तं रसार्थबालङ्कारे—इह ह्रीवादिभिः
शब्दैः सारस्यादिः प्रतीयते । (२।४२) यथोऽस्मात् सूरयः प्राहुर्मभयालङ्किका इमाः ॥^{११८}
अथ येऽपि प्राचीना. 'शब्दोभयगतस्येऽन्यव्यतिरेक्ये न निबन्धनं तौ सत्कार्यत्वे
प्रयोजकौ, न तु तदलङ्कारत्वे, अन्यथा श्रीत्युपमाऽऽदीनामपि शब्दालङ्कारप्रसङ्गः स्यात् ।
लोकवदाश्रयाश्रयिभाव एव विभागव्यवस्थाया निमित्त'साहुः, (अ.स. २.५६-२.५७, पृ.)
तैरन्यव्यव्यतिरेकावश्यमाश्रयणीयाविष्ठाह^{११९} योऽलङ्कार इति । विशिष्टस्येति—
यत्ताभ्रस्य निक्षता नास्ति । निक्षतेऽपि हि न तस्यान्यव्यतिरेकी निबन्धनं, निक्षस्य
व्यतिरेकाभावात् ।

उपसंहरति—इत्यलङ्काराणामिति । संछिन्नतद्भवोक्तानयोर्ध्वेन्यतिरेको विषयः ।
अश्रयत्वेन प्रतिभासमानेऽलङ्कारान्तरे यत् तत्कृता चाहत्यादिशयप्रतीतिस्तत्कालङ्कारभक्ति-
मेव “यथा—होइ य गुणपुरासो खलाण सिद्धिमरणाण । किं पहिणो सरइ

११८ कारिकेयं शब्देभ्यः यः पदार्थेभ्य उपमाऽऽदिः प्रतीयते । विशिष्टोऽर्थः
कथोनान्ता उभयालङ्किया यता ॥ इति स. क. आ-गूला । सुविदितमेतत्
यत् रसार्थबालङ्कारो भोजमतमनुवदति ।

११९ उल्लेख्यद्वयसुख्य राजानकनिलकन्दयोऽपि मूलमन्यकृत. प्राचीनतरा एवं
व्याहरन्ति । अत्र मूलकृतं दोषपरिच्छेदे सुस्पष्टं समुक्तिकं चोक्तमिति स एव
नवीनालङ्कारिकाया मुख्यतः सिद्धान्तः । विरहवादिना काश्मीरवाया
रुचकादीनां तथा भोजस्य तदनुयायिना विद्यानाभादीनां यत् न विचारसमम् ।

एषां दोषा यथायोग सम्भवन्तीऽपि केचन ।

उक्तेष्वन्तर्भवन्तीति न पृथक् प्रतिपादिताः ॥१४२॥

तथाहि—अनुप्रासस्य प्रसिद्धरभावो वैकल्य वृत्तिविरोध इति ये तयोऽनर्था^{१२०} स्ते प्रसिद्धिविबुद्धतामपुष्टार्थत्वं प्रतिकूलवर्णनां च यथाक्रमं नातिक्रामन्ति, तत् स्वभावत्वात् ।

क्रमेणोदाहरणम्—

चक्री चकारपङ्क्तिं हरिरपि च हरीन् धूर्जटिर्धूर्ध्वजान्ता-

नक्ष नक्षत्रनाथोऽरुणमपि घृण्य. कूबराग्र कुबेर. ।

रंह. सङ्घ. सुराणां जगदुपकृतये नित्ययुक्तस्य यस्य

स्तौति प्रीतिप्रसन्नोऽन्वदमहिमरुचे सोऽघतात् स्यन्दनो वः ॥५६९॥

(तु श ७१)

अत्र कर्तृकर्मप्रतिनियमेन स्तुतिरनुप्रासानुरोधेनैव प्रतिपादिता न पुराणेतिहासादिषु तथा प्रतीतेति प्रसिद्धिविरोधः ।

भण तरुणि । रमणमन्दिरमानन्दस्यन्दि गुन्दरेन्दुमुखि !

यदि सहीलोह्यापिनि । गच्छसि तत् किं त्वदीयं मे ॥५७०॥

(व का अ २।२९)

सतिनणो वन्दे य विभ्रामुदे दिह ॥ (प्व आ लो ४२५) । अतार्थान्तरन्यासो वाच्यः ।
स्मतिरेकापङ्क्तौ तु व्यक्तप्राधान्येन प्रतीयते ।

अथास्य प्रत्यस्याव्यापकत्वं निरस्यति एषामिति—अलङ्काराणाम् । सम्भवन्तो-
ऽपीति—न कस्याप्यत्र विवर्तितरिति दर्शयति । तथाऽप्यत्र ययोक्तास्तत्
हेतुमाह—उक्त प्यिति । अग्रगण्येषु दोषप्रकारेष्वन्तर्भावान्न पृथक् कोर्तिता ।
चक्रीत्यादि—चक्रेष्वराधकांतास्तेश पङ्क्तिरिति । चक्री नारायण । हरिरिन्द्रो
हरयोऽरुणः । धुरिरयाम् पञ्चजास्तेषामन्तर्हानिति । चकस्य मन्त्रभागोऽङ्गः, अरुणः सारथिः ।
कूबरो गुगन्धरः । रंहो वेगः । तदिह विष्णुप्रभृतयः कर्तारश्चकारपङ्क्तिप्रभृतीनि
कर्माणि । भणेनादि—रमणमन्दिर रतिवेशम रमणस्य प्रेयसा मन्दिरमिति नु व्याख्याया

१२० अत्र प्राचीनाश्रयाऽनर्था इति वृत्तिग्रन्थे पठन्ति । नार्थ्यन्त न प्रार्थ्यन्त
इत्यनर्था दोषा इति व्याकुर्यन्ति च । अप्रयुक्तं दोष इति मूलोपरि वृत्तिः ।
अप्रयुक्तं कविभिरनारुतमिति पददोषप्रसङ्गे सातमे वृत्तिः । नैव विधस्य

अनणुरणन्मणिमेपलमधिरतशिञ्जानमञ्जु मञ्जीरम् ।

परिसरणमरणचरणे । रणरणकमकारणं कुरुते ॥५७८॥

(क. का. अ. २।२१)

अल वाच्यस्य विद्येच्यमानं न किञ्चिदपि चाख्यं धर्तुं यत इत्युपार्थतैवानु-
प्रासस्य वैकल्यम् ।

‘अकण्ठोत्कण्ठया पूर्ण’—(श्लो. २१०) मित्यादौ शुङ्गारे परुषवर्णाडम्बर-
पूर्वोक्त्या नीत्या चिरधरत इति पर्यायानुप्रासेऽत्र प्रतिकूलवर्णतैव वृत्तिचिरोधः ।
यमरस्य पादत्रयगतत्वेन यमनमप्रयुक्तं दोषः । यथा—

भुजङ्गमस्येव सणिः सदम्भा ग्राहायकीर्णैव मदी सदम्भाः ।

दुरन्ततां निर्णयतोऽपि जन्तोः कर्षन्ति चेतः प्रमुखे सदम्भाः ॥५७९॥

उपमायामुपमानस्य जातिप्रमाणगतं न्यूनत्वमधिकता या सादृश्यनुचितार्थत्वं
दोषः । धर्माश्रये तु न्यूनताऽधिकत्वे यथाक्रमं हीनपद्व्यमधिकपदव्यं च न
व्यभिचरतः । क्रमेणोदाहरणम्—

चण्डालैरिव गुप्ताभिः साहसं परमं कृतम् ॥५८०॥

(का. भा. सू. ४. ४।२।६)

चक्षिस्फुलिङ्ग इव भानुरयं चकास्ति ॥५८१॥

(का. भा. सू. ४. ४।२।६)

मकारणमित्यतंगतं स्यात् । परिसरणं परिभ्रमणं, रणरणकमुत्कृष्टविकार्यास्तरता ।

भुजङ्गमस्येत्यादि—[सदम्भाः] सततप्रभावो सणिः^{१२१} सदमिति सद्व्यस्यार्थे निपाठ-
रहान्दसः । सत् शोभनमम्भो यस्य सदम्भाः, दम्भेन राह वर्तन्व इति सदम्भाः । अथोपमाया
हीनत्वाधिकत्वादयो ये दोषा अन्यैरङ्गस्तेषामुक्तैरेवान्तर्भावः दूरीयति—उपमायामिति ।
तत्त्वोपमानस्य जातिगतन्यूनत्वे यत् चण्डालैरित्यादि प्रमाणगतं, चक्षिस्फुलिङ्ग इत्येतादिव ।

यमरस्य चतुष्टय प्रयोग इति नमस्कृष्टिप्रसङ्गऽस्मादिः श्रयाश्लिङ्गबुद्धिः कृता ।
प्राचा मेधाविदप्रमुखानां एतोर्ज्ञानां वामनकृष्टप्रवृत्तीनां पद्वतिमञ्जुस्यैवतद्वार-
दोषयन्तीति मन्त्रव्यम् ।

अयं पद्मासनासीनश्चक्रवाको विराजते ।

युगादौ भगवान् देधा विनिर्मितसुरिव प्रजाः ॥५७॥

(भा. का. २।२५)

पातालमिव नाभिस्ते स्तनौ क्षितिधरोपमौ ।

वेणीदण्डः पुनरयं कालिन्दीपातसन्निभः ॥५७६॥

(का. अ. सू. ४. ४।२।११)

अत्र खण्डालादिभिरुपमानैः प्रस्तुतोऽर्धोत्पधमेव कर्धित इत्यनुचितार्थता ।

स मुनिलोञ्छितो मौञ्जग कृष्णाजिनपटं वहन् ।

व्यराजशीलजीमूतभागास्त्रिष्टु एवंशुमान् ॥५७७॥ (का. अ. सू. ४. ४।२।१२)

अतोपमानस्य मौञ्जीस्थानीयस्तट्टिदृक्षणो धर्मः केनापि पदेन न प्रतिपादित इति द्वीनपदत्वम् ।

स पीतवासाः प्रगृहीतशार्ङ्गो मनोवर्धनीयं यपुराप कृष्णः ।

शतद्वयेन्द्रायुधवान् निशार्यां संरुज्यमानः शशिनेव मेघः ॥५७८॥

(रामशर्मेण — भा. का. अ. ३।५८)

अतोपमेयस्य शङ्खादेरनिर्वेक्षे शशिनो प्रहणमतिरिच्यत इत्यधिकपदत्वम् ।

लिङ्गवचनभेदोऽप्युपमानोपमेययोः साधारणं चेद्वर्ममन्यरूपं कुर्यात्, तदैकतरस्यैव तद्वर्मसमन्यपापणतेः सविशेषणस्यैव तस्योपमानत्वमुपमेयत्वं वा प्रतीयमानेनापि धर्मेण प्रतीयत इति प्रकान्तस्यार्थस्य स्फुटमनिर्वाहादस्य भग्नप्रक्रमत्वम् ।

एवमुपमानस्य जाल्याधिक्यं यथा—अयमित्यादि । प्रमाणेन यथा पातालमिवेत्यादि । कालिन्दीपातः शमुनाप्रवादः । एषामनुचितार्थत्वं दर्शयति (२।४८) अत्रेत्यादि । अत्र मौञ्जीप्रतिवस्तु तट्टिनास्त्वुपमानमिति तट्टिद्रूपधर्मन्यूनत्वं, नवकृष्णाजिनपट-मास्यैवोपमेयत्वं युक्तं, मौञ्जगो व्यर्थत्वं प्रसङ्गात् । नवशीलजीमूतमदृष्टेनेव तट्टिन् प्रतिपाद्यते तत्र व्यभिचारात् । यत्र त्वन्वभिचारादेरुपमनिर्दिष्टादेवापरधर्मप्रतिपत्तिस्तत्र धर्मन्यूनता नास्त्येव । तदुक्तं वामनेन—धर्मवोरेकनिर्दिष्टेऽन्यस्य सवित साहचर्यादितौ (का. अ. सू. ४. ४।२।१०) । (२।४८) धर्माधिक्यं यथा स पीतेत्यादि—अत्र शशिनेवेत्या-भ्युपमा । तस्योपमानस्योपमेयो न निर्दिष्ट इत्युपमेयाभावाद्भग्नप्रक्रमत्वम् ।

लिङ्गभेदवचनभेदयोर्भातप्रक्रमरूपतामाह लिङ्गेत्यादि । अन्यरूपमिति—उपमानोप-

यथा—चिन्तारत्नमिव ज्युतोऽसि करतो विद्ध मन्दभाग्यस्य मे ॥५७९॥

सक्तयो भक्षिता देव ! शुद्धा कूलवधूरिव ॥५८०॥

(नमिषाधुटी व का. अ १११२०)

यत्र तु नानात्वेऽपि लिङ्गवचनयोः सामान्याभिधायि पदं स्वरूपभेदं नापद्यते, न तन्नैतद्वृण्णावतारः, उभयथाऽप्यस्यानुगमक्षमसभावत्वात् । यथा—

शुणैरनर्घ्यैः प्रथितो रत्नैरिव महार्णवः ॥५८१॥

तद्ग्रेपोऽसदृशोऽन्याभिः क्षीभिर्मधुरतामृतः ।

वधते स्म परां शोभां तदीया विभ्रमा इव ॥५८२॥ इति ।

कालपुरुषविध्यादिभेदेऽपि न तथा प्रतीतिरस्खलितरूपतया विभ्रान्ति-
मासादयतीत्यसावपि भद्रप्रक्रमतयैव व्याप्तः । यथा—

मेययोरेकतरविशेषणत्वे न्यग्भावना प्राप्तमित्यर्थः । तत्र लिङ्गभेदो यथा—
चिन्तारत्नमिति । उपभेदः पुलिङ्ग इत्येव सामान्यधर्मः, स चाज्ञोपमेय-
गतत्वेनोपात्तः । वाच्यार्थपदयोर्वचनया तु लिङ्गवचनपरिमाणाभ्यामुपमानगतत्वेन
प्रतीक्षावपि प्रतीतिरस्खलनाद्भद्रप्रक्रमता । यत् पुनपुस्तकशोर्लिङ्गभेदमिच्छन्ति तत्
प्रागिक, तथा च 'इष्टं पुनपुस्तकयोः प्रायेणे'ति (का अ सू ४ ४१२.१३) लिङ्ग
भेदादुभयौ 'प्रायोः प्रहृष्टं वामनः कृतवान् । मुक्त चन्द्रमिष परगामीत्यादिवदिन्द्रमिष मुक्त
भातीत्येवमप्य नैच्छन्त्येव । कथनभेदो यथा—सक्तव इति । शुद्धय सामान्यधर्मः ।
कचित्त्वय दोषत्वेनावतरतीत्याह यत्र स्थिति—स्वरूपभेदभिन्नवचनयोरुपमानोप (३:७३) मेययो
रेकतरनिष्ठत्वेन परित्यक्ताधारणरूपत्वमित्यर्थः । शुणैरिति—अनर्घ्यैरेव सामान्यधर्मः,
स च शुणाना पुलिङ्गाना विशेषणत्वे ब्रह्मरूप इति नास्ति प्रतीतिभेदः । एव 'क्षीव गच्छति
पण्डोऽय वक्तव्येवा स्त्री गुमानिवे त्यादावपि (का आ २.५२) गतीतिभेदाभावाद्दुष्टव'
दृष्टव्यम् । अत्र हि गमनमा-यवचनप्रागस्तन्यादय सामान्यधर्मा सन्तो लौकिकव्यवहार-
प्रतिबद्धत्वाद् भ्रमिगतेव प्रतीतिपथमवतरन्ति । तथा च 'लिङ्गभेद प्रायेणे'त्यस्यानन्तर
'लौकिकया उपमायां समात्तामिदित्यामुपमाप्रपञ्चे चे'ति (का अ सू ४ ४१२.१३-१४)
वामनः । वचनभेदे दुष्टव यथा—तद्ग्रेप इति । वेप उपमेयो विभ्रमा उपमानानि । एषाश्च
सदृशत्वादय सामान्यधर्मा, तत् कथन्तत्वादेकवचनान्य क्विबन्ताद्भद्रवचनान्तव । मधुरतया
भूतो घृतः, मधुरताश्च विभ्रति । दधत इति वध धारण इत्यस्य दधातोः यथाक्रममात्मनेपदैक-

अतिथिं नाम काकुत्स्थात् पुत्रमाप कुमुदती ।

पश्चिमाद् यामिनीयामात् प्रसादमिव चेतना ॥१८३॥ (र. व. १७११)

अत्र चेतना प्रसादमाप्नोतीति न पुनरापेति कालभेदः ।

प्रत्यग्रमज्जनविशेषविविक्तमूर्तिः कौस्तुभरागधचिरस्फुरदंशुकान्ता ।

विभ्राजसे मकरकेतनमर्चयन्ती बालप्रबालविटपिप्रभवा लतेव ॥१८४॥

(रत्नावली ११२०)

अत्र लता विभ्राजते न तु विभ्राजस इति सम्योध्यमाननिष्ठस्य परभागस्या-
सम्योध्यमानविषयतया व्यत्यासात् पुरुषभेदः ।

गङ्गेय प्रवहतु ते सदैव कीर्तिः (१८५)-रित्यादौ च गङ्गा प्रवहति न तु
प्रवदत्वित्यप्रवृत्तप्रवर्तनात्मनो विधेः । एवञ्चातीयकस्य चान्यस्यार्थस्योपमान-
गतस्यासम्भवाद् विध्यादिभेदः ।

ननु च समानमुच्चारितं प्रतीयमानं वा धर्मान्तरमुपादाय पर्यवसिताया-
मुपमायामुपमेयस्य प्रकृतधर्माभिसम्बन्धात् कश्चन कालभेदोऽस्ति, यत्राप्यु-
पात्तेनैव सामान्यधर्मणोपमाऽवगम्यते यथा 'युधिष्ठिर इयम्यं सत्यं' वदती'ति

वचनबहुवचनयोरपि । कालभेदो यथा—अतिथिमित्तादि^{१२२} । विभक्तिविपरिणामे
शङ्क्यभेदः सादिसमिधाद्योदाहृतम् । पुरुषः प्रथममध्यमोत्तमरूपः । तद्वदेव यथा—
प्रत्यग्रमिति—मज्जनं ज्ञानगाढेनव । स्फुरन्नुत्सुक्यान्तो यस्याः, स्फुरद्भिरंशुभिः
कान्तेति च । मकरकेतनः समुद्रः कावयः । कातादिभेदे शेष एव नास्ति उदाऽस्यान्य-
तान्तवर्मान् इत्यभिधानं यद्यनाल्लेह्यप्रत्ययमित्ताद्यवधानाशङ्कते नन्विति । समानमुच्चारितमिति
शब्दतः प्रादुर्भूतम् । प्रतीयमानं वा धर्मान्तरमिति (२१७३) कालाद्युपहितोपात्तधर्माति-
रिक्तं यथा 'प्रक्षमे'त्यादौ विविक्तकान्तमूर्तित्वादिकं धर्ममुपादाय नायिक्योरौपम्ये पर्यवसिते-
ऽनन्तरमुपात्तेन विभ्राजस इत्यनेन धर्मोप नायिकाया एवामिसम्बन्धात् कः पुरुषभेदः ?
एवं 'राम इयम्यं राजा विभातो'ति 'भाति त्वं हरिरिवावनीनाथे'ति 'ददतु भवान् दहनं
इति दिशः समप्रा'नित्यादौ रामादिगतप्रतीयमानसमानधर्मनिमित्तोपमानसम्बन्धादनन्तर-
मुपादीयमानेन 'विभाती'त्यादिनोपमेयस्य सम्बन्ध इतरथा तु दुःसमन्वयत्वात् ।
नन्वेव यत् अलविशिष्टेनोपात्तेनैव धर्मणोपमायाः प्रतीतिस्त्वलेदमुक्तं कथं सङ्गच्छते ?

१२२ एवमादिषु शेषबहिर्भावे 'सिद्धानुगममात्रं' हि युक्ते वर्तुं परीक्ष्यैः । न
सर्वलोकासिद्धस्य लक्षणेन निवर्तनमित्यभिप्रायः कौत्सिक्युक्तेति प्रतिभाति ।

तत्र युधिष्ठिर इव सत्यवादी सत्यं वदतीति प्रतिपत्स्यामहे । सत्यवादी सत्यं वदतीति च न पौनरुक्त्यमाशङ्कनीयम् । रौपोप पुष्पातीति-
वद् युधिष्ठिर इव सत्यवदनेन सत्यवाच्यमित्यर्थाचगमात् । सत्यमेवैतत् । किन्तु
स्थितेषु प्रयोगेषु समर्थनमिदम् । न तु सर्वथा निरवधं, प्रस्तुतवस्तुप्रतीति-
विधातादिति सचेतस एवाल्ल प्रमाणम् ।

असाहस्यसाध्मभावयुपमायामनुचितार्थेतायामेव पर्यवस्यतः । यथा

अधनामि काव्यशशिनि विततार्थरश्मिम् ॥५८६॥

(का. अ. सू. इ. २।४।११)

काव्यस्य शशिनाऽर्थातां च रश्मिभिः साधर्म्यं कुत्रापि न प्रतीतमित्यानु-
चितार्थत्वम् ।

आह यत्रापीदि । सत्यं वदतीति सत्यवादी, मानवयके णिनि । युधिष्ठिर
इव सत्यवादीति प्रतीतिरत्रापि पूर्ववदेव कातभदः । (२१७b) क्रिया कर्मावयवस्याऽपि अत्र
सम्भवति, अतोऽत्र न पौनरुक्त्यमाशङ्कनीयमित्याह रौपोप पुष्पातीतिवदिति ।
तदित्य प्रत्यवस्थित निरुद्धशङ्काऽद्वयकार शुद्धभावेनोत्तरयति सत्यमेवैतदिति । स्थितेष्विति
प्रामाण्यरूपयुक्तेषु । समर्थनं यथाकथञ्चिदुपपादनम् । तदेतदाह न तु सर्वथेति । अत्र
हेतु प्रस्तुतेति । तद्विद्वत्कितामल दशंवति सचेतस इति—अप्रतीतिरेव
शुषीर्यत् सादरय तदप्रतीतशुष्यतादरयमेकस्मिन्नुपमाने प्रतीत उपमाना-तरप्रयोगो
न कथञ्चिदर्थविशेष पुष्पाति (का. अ. सू. इ. ४।२।१७-१८) । अत्र एवा-
सादरयइता श्रुपमा तन्निष्ठाभ कवय इत्यस्य शाभाये'मुपमाऽऽधिक्यात्तद्वोद्' (४।२।१७-१८)
इत्याहुः, ^{१२३} यथा 'क्यू'-(२२०३) रहारहरदाससित यत्तत्त्व इत्यादी क्यू'रादिभिर्वपनानेयं
सीवास्त्रय भवति, तेषां शुद्धशुष्यातिरेकात् । ततान्याहुः—'नाशुष्यात्वंमिति पलविन्धु
विन्धुरिति क्षुभित' इति प्रत्युक्तम् । (का. अ. सू. इ. ४।२।१९) ।

उपमानस्याप्यनुपपत्तसम्भवः । तत्रापि यथा अधनामीति—काव्यस्य राशि-
नाऽसादरय, उत न कोऽपि प्रविष्टा शुष्णः । "ननु नार्थानां रश्मिभ्युत्पत्त्यै अति काव्यस्य

१२३ अन्तर्भातशरदिवेननसतद्वारोत्तमनोपमयाऽऽरम्भ, तत्रैव न निर्बोद्ध इति नादय
पन्था । अप्रत्यातशरदोपनिर्धारण उपमादोष एव दिग्दर्शनभन्ता इति
तेषामेव विस्तरतो निर्दयः । स च येषांविस्त्रोहद्विधानां शतानामेव मूल-
निर्वाचनं करावर्त्तति त एकोदित्य । नवाना विद्वानाभादय उपमातद्वय

अत्रापि ज्वलन्त्योऽम्बुधाराः सूर्यमण्डलान्निष्पतन्त्यो न सम्भवन्तीत्युप-
निबध्यमानोऽर्धोऽनौचित्यमेव पुष्पाति ।

उत्प्रेक्षायामपि सम्भाषणं ध्रुवेवादय एव शब्दा वक्तुमुत्सहन्ते न
'यथा'शब्दोऽपि, केवलस्यास्य साधर्म्यमेव प्रतिपादयितुं पर्याप्तत्वात्, तस्य
चास्यामविवक्षितत्वादिति तत्राशक्तिरस्यावाचकत्वं दोषः । यथा—

उद्ययौ दीर्घिकागर्भात् कुङ्कुमं मेचकोत्पलम् ।

नारीलोचनचानुर्यशस्कासङ्कुचितं यथा ॥५८८॥

निषेतुरास्यादिय तस्य दीप्ताः शरा धनुर्गण्डलमध्यभाजः ।

जाज्यत्यमाना इव धारिधारा दिनार्धभाजः परिवेषिणोऽर्कात् ॥५८७॥

(भा. का. अ. २।४७)

उत्प्रेक्षितमपि तारिष्यकेन रूपेण परिवर्जितं निरुपाय्यप्रणयम् । तत्-
समर्थनाय यवधान्तरन्यासस्योपादानं तदालेख्यमिव गगनतलेऽत्यन्तमसमी-
चीनमिति निर्विषयत्वमेतस्यानुचितार्थतैव दोषः । यथा—

शशितुरयत्वं भविष्यति । काव्यस्य शशितुरयत्वे निजोऽर्धोना रश्मितुरयत्वं सिध्यति,
न स्वर्धोना रश्मीनाम् कश्चित् मादरवहेतुः प्रसीतो गुणोऽस्ति । तदेवमन्योन्यान्वयदोषो
दुष्परिहर इति (का. अ. सू. ३ ४।२।१६) । द्वितीयं यथा निषेतुरिति । प्रथमतो दिनं
शशाङ्क इति दिनानुभावः । अत्रानुचितार्थं व्यक्तमेव । तदाह नामहः—(का. अ. २।
४८-४९) कथं पातोऽम्बु गराणां स्नानलोना विवस्वतः । पुत्रोक्तमिव ध्वान्तमेष भाति
मत्प्रजः ॥ सरः शरत्प्रमथाम्भो नमःखल्वहमिवोर्जितम् । अमम्भवादयं शुकपा-
तेनासम्भवं उच्यते ॥ तत्रान्यदुपमात्वेन कं कुर्यादुपमां कृती । को नाम बहिनीपथ्यं
कुर्वीत शशसत्त्वमणं ॥ यस्तवलातिशयवानर्थः^{११४} कथं शोऽसम्भवः मतः । ६४^१
चातिशयार्थत्वं गुणमोक्षेणैवोपयोग्यं वा ॥ तस्याद्विरुद्धव्यातिसंभ्रमो न कर्तव्य इति तात्पर्यार्थः ।
उत्प्रेक्षायामप्यप्रीति—उपमायामितिशयस्येष्टत्वात् । केवलस्येति—अस्योपमाया-
शब्दस्य समाप्ते त्वसौ योग्यताऽऽद्यपि प्रतिपादयति—उद्ययाविनि । मेचकोत्पलमिति—

प्रस्थाने चैतन्निर्मुक्तिं सूचितवन्त इत्यपि येषां मयं ते चित्रमीमांसाकारादिभिः
प्रत्युक्ताः । श्रीधरेण 'उपमाऽऽप्यस्यात्तदपोहं' 'इलाहुरिति च संक्षेपेण वामन-
वचनेन परासृष्टं खर्तम् ।

दिवाकराद् रक्षति यो शुद्धास्तु लीनं दिवाभीतमिगान्धकारम् ।

शुद्धेऽपि नूनं शरणं प्रपन्ने ममत्वमुच्चैःशिरसां सतीव ॥१८९॥

(कु. स. १।१२)

अन्नाचेतनस्य तप्तसो दिवाकरात्प्राप्त एव न सम्भवति, कुतः एव तत्-
प्रयोजितमद्विणा परित्यागम् । सम्भावितेन तु रूपेण प्रतिभासमानस्यास्य न
काचिदनुपपत्तिरयत्तीति व्यर्थ एव तत्समर्थनायां यत्नः ।

साधारणधर्मविशेषणवशादेव समाप्तोक्तिरनुक्रमानुपमानविशेषणं प्रकाश-
यतीति तस्यात्र पुनरुपादाने प्रयोजनाभावादनुपादेयतायां यत्तदुपादानं
तदुपपत्तिर्न पुनरुक्तता या वीर्यः ।

यथा—

सृशति तिग्मदन्तौ ककुभः करैर्द्वयितयेव विजृम्भिततापया ।

अतनुमानपरिग्रहया स्थितं रुचिरया चिरयाऽपि दिनश्रिया ॥१९०॥

(इ. नि. १।३७)

अत्र तिग्मदन्तः ककुभौ च यथा सदृशविशेषणवशेन व्यक्तिविशेषपरि-
ग्रहेण च नायकतया व्यक्तिस्तथा ग्रीष्मद्विषयधियोऽपि प्रतिनायिकात्वेन
भविष्यतीति किं द्योतयेति सशब्दोपादानेन ?

श्लेषोपमायास्तु स यिषयो यज्ञोपमानस्योपादानमन्तरेण साधारणेऽप्यपि
विशेषणेऽपि न तस्याः प्रतीतिः । यथा—

मीले वक्तव्ये मेदकमपि पिन्नाम् । (220b) निदपाय्यप्रसूयं निर्दिष्टवतुस्त्वमिलयम् ।

असमीचीनमसद्वतम् ।^{१२५} उच्चैःशिरसामन्वनवशिरसाम् ।

समाप्तोक्तानुपमानमनुपादेयं प्रयोजनाभावादिति यदुक्तं तदप्रस्तुतापत्त्यपवादकृपान्थां
नातिरिच्यत इत्याह सृशतीत्यादि । कराः पाणयोऽपि, सापः खेरोऽपि, मानः
परिमाणुश्च । दिनश्रिया इति—दीर्घाहो निदायः । व्यक्तेरिति च विशेषः

- १२५ अतः समाप्तोक्तिरनुपमानमसद्वतं तस्या उपमानभूतधर्मिणात्प्रतीतिनामर्थोपमात्,
इह तु सम्भावनाया एवोपरित्तनयुक्तिनिर्दिष्टायाः स्तोत्ररसीतन्वात् । वृत्ति-
कृन्तव्यादवशीयते यत्तदुपादेयो मन्त्रिणायादयोऽन्तर्गतानां मन्त्रेण तथा
प्रायोऽपि केचनेति । तान् प्रवि कटाचः । शिरसामन्तीवेति काचित्कः पाठः ।

स्वयं च पल्लवाताम्रभास्वत्करविराजिता ।

प्रभातसन्ध्येवास्वापफलतुल्येद्विषप्रदा ॥ इति (३६८ श्लो)

अप्रस्तुतप्रशस्त्यायामभ्युपमेयमनयैव नीत्या प्रतीत न पुन प्रयागेण कदर्थता
नेयम् । यथा—

आहूतेषु चिदङ्गमेषु मशको नायान् पुरो वार्यते

मध्येवारिधिं वा वसस्तृणमणिर्धत्ते मणीना रुचम् ।

अद्योत्तोऽपि न कम्पते प्रचलितुं मध्येऽपि तेजसिना

धिक् सामान्यमचेतनं प्रभुमिवानामृष्टतत्त्वान्तरम् ॥५९१॥

(भ श ६६)

अत्राचेतनं प्रभोरप्रस्तुतविशिष्टसामान्यद्वारेणाभिध्यक्तेत्युक्तमेव पुन कथनम् ।

पुस्व स्त्रीत्वम् । नायकतयेति—नायको नायिका चे वेकटोप । अत्र तिमिरदिनर्णायको
दिशन् नायिका इति प्रतीतिः छिद्यविशेषणमहिम्ना । एवं नायिका तराशुरङ्गनायक
दशानशुषु धर्म्यमानविशिष्टत्वेन दिव्यत्रिय प्रतिनायिकात्वप्रतीती द्युयितयेति पद
मुपग्राह्यमर्थपुनरुक्तं वा । स्वयमेवेति—अत्र प्राग्-याक्ष्पात् एव (६८ उ) ।

आहूतेष्विति—तृणमणि वाच न कम्पते न विभतीत्यर्थः । एवमनेकवृत्ति
सामान्यमनामृष्टतत्त्वान्तरमिति तद्विशेषणम् अचेतनं प्रभुमिवेति तु पूर्ववत्ताप्युपग्राह्यं व
मार्गपोनश्चक्षम् वा^{१२६} । यत् तु प्रस्तुताप्रस्तुतनिबन्धनं नास्ति तत् तत्स्योक्तिरप्यनैव ।
यथा—नितमुन्नतमवस्थितं चलं वक्रमात्रवगुणान्वितम् यत् । सर्वमेव तमसा समोक्त
विदमहस्वनसता इति त्वम् । इति तमसा प्रस्तुतत्वात्तदुक्तेरवतप्रवृत्तमहस्वप्रतीतावतमार्ध्वमिति
तद्वक्तुमेव याव्यम् (व्य वि ३८३ छ) ।

अ-पेऽप्येवञ्जातीया इति । तत्र विरोधस्यासम्भवे यथा—या धर्मभासस्तनयाऽपि
शोचते सता यमस्यापि जनस्य जीव (२२१३) न । कृष्णाऽपि शुद्धरश्मि विधानं
भिर्विह-पुमहाणि जले पटोयसी ॥ (छि पा व १२१६७) । अत्र धर्मभासस्तनयत्वा
दोनां शोचतत्वाशोवाच्च धर्मोऽया निराधारतया विरोध उक्तः । स च न

१२६ अचेतनत्वे विशेषितं यत् साम यत्पदारेण प्रस्तुतत्वं प्रभोरवगमात् प्रभुमित्यधिक
मिष्ययौनश्चक्ष्यमेवति व्यायान् पक्षः । प्रतिज्ञाया एव तावद्व्यायमानायाया
वचनं पुनर्वचनं च पुनरस्या पुनर्वचनमित्यपार्थक्यं निगमनमिति तात्त्विक
नयोऽनन्यव्यक्तिविवेकैस्तत्तुलनीयम् ।

तदेतेऽलङ्कारदोषा यथासम्मानिनोऽन्येऽप्येवजातीया पूर्वोक्तयैः दोष-
जात्याऽन्तर्भाविता न पृथक् प्रतिपादनमर्हन्ति ।

इति सम्पूर्णमिदं काव्यलक्षणम् ॥

इत्येव मार्गा विदुषां विभिन्नोऽप्यभिन्नरूपः प्रतिभासते यत् ।

न तद्विचित्रं यदमुज सम्यग्विनिर्मिता सङ्गटनैव हेतुः ।

मन्भवत्येकाग्रयतयेन तस्योपपत्तेः, अन्यथाऽतिप्रसङ्गः स्यात् । 'यद्यपि यमुनाया-
स्तत्रलादीनाम तारिक्कमेकत्र तथापि तेषां शब्देन कर्तृवरणतया निर्दशाच्छान्दः भिन्नत्व-
मनुभूयते, शान्द एव च विरोधो बहुमिष्टः कवेः । तथा च तेषां भिन्ना [ध्वनययाऽन-] मिहित
वा यत्न एव पर्यवस्यति, एकाग्रयतया विवक्षितानां तथाऽभिधानात् । एवमन्येषामप्यलङ्कार-
दोषाणामुक्तेष्वन्तर्भाव उचितः' (६ स ७६ पृ) ।

अथास्य ग्रन्थस्य व्यापकत्वनिर्दिष्टग्रन्थयो वैचित्र्यं दर्शयति—इतीति—दशभिर्वङ्गा-
सैकल्यप्रकारेणैव । विदुषां भविकृतप्रवृत्तीनां सुधियाम् । एव मार्गाः स्वसिद्धान्त-
स्वतर्पण्यगतत्वेन पृथक् पृथक् व्यवस्थितोऽप्येकरूपतया यत् प्रतिभाति तत् सङ्गटनैव
निमित्तम् । विहितस्य सुलबोधार्थेन सप्रज्ञः सङ्गटनः सङ्गशास्त्रैकान्तताप्रति-
भासत् । एतेन महाजनानां प्रसरणहेतोरस्य ग्रन्थस्य सङ्गदयद्वयमाहादिका-मस्यरूपज्ञान-
क्रिया प्रयोजनम् । तथा कवेरैहिकमुष्मिन्नामोदहेतुः कीर्त्यादि प्रयोजनम् । भोक्तुं पुनः प्रीति-
प्रयोजनं बहुवर्गादिप्राप्तिकारणं ऽपुत्पत्तिप्रयोजनमुक्तमित्यभिधेयसम्बन्धप्रयोजनोपसंहारः ।
ग्रन्थेन राजानकमन्मतेन कथमप्यसमासत्वात् राजानकालकेन च प्रतिभावशेषवाद्
द्विषण्डोऽप्यखण्डतया यदवभासते तत् सङ्गटनैव समीचीनो हेतुः । न हि सुषटितस्य
सन्धिवन्धः कदाचिदपि लक्ष्यत इत्यर्थशक्या (221b) ध्वनयत इति¹²⁷ (६ स ७६ पृ) ।

- 127 ध्वनयत इति—इत्यनेन बहुभिरनुसृता व्याख्यासरणिः । अत्र यदाभुनिकेन
केनेतमर्थमज्ञोक्तवैताऽपि मूलग्रन्थस्य नमस्कारश्लोके 'भारतो कवेरिति काव्य-
पर्यायस्यादावन्ते च प्रतिभासतः' इति प्रकाशपर्यायस्य दर्शनात् काव्यप्रकाश
१३७ व सूचितेऽनुमान इव (T S S vol II Intro) तदकिञ्चित्कर
कष्टकरत्वात्तदसाम्प्रदायिकत्वाच्चेति मन्तव्यम् । सम्पूर्णमिदं काव्यलक्षणमिति
मूलनिर्देशो ग्रन्थस्य जातिलक्षणसूचको न विशिष्टनामनिरूपणपर इति ।

इति काव्यप्रकाशेऽर्थालङ्कारनिर्णयो नाम

दशम उल्लासः ।

इति तथैवार्थश्रीधोषरविरचिते काव्यप्रकाशविवेके

दशम उल्लासः ।¹²⁸

128 'क' पुस्तकस्यान्ते श्लोकोऽय इत्यत इति—

गोर्वाणस्र [यरा प्र]-बन्धमुपरि भ्राम्यन्तु पोता सुप्र
दु शीला जलजम्भतव कटु रटन्त्वम्भोनिधे कहरम्(१) ।

यस्यैतस्य निज स कोऽपि महिमा जागर्ति येन स्वय
विश्वासासम्भर-[प्रती]-स्त्वमरो नागस्य विभ्राम्यति ॥

गोर्वाणानीं स्वयरा प्रबन्ध समुद्रस्तस्य मन्यतेनैव पुराणदर्शितेन देवानां स्वयरात्
पुनश्चकारात् । पद्येनैतेन समुद्रप्रस्थस्य काव्यप्रकाशप्रबन्धस्य प्रशस्तिस्तस्य चोचित-
व्याख्यानेन सुनभारता, तस्मिन् दोषदर्शिनां (यथा मैदिलधीधरादिभक्तोपरि
पन्थिनो चण्डीदासादाना) निन्दा च युगपदुद्धादिता स्यात् । वृत्तधारत्व-
शरायैव टीकाकृता दिनचोऽप्युद्गमः । यथा तार्किकमूर्धन्यस्य कवि-
गणितवत्त्वज्ञानगूत्तेशानधोमितस्यानवसे पद्ये पोद्येनेप्सितमाप्स्यते जलनिभानित्युक्ति-
मात्मान्वयादारब्धं शिशुनाऽपि बापत्वबलाच्छ्रुत्वाऽपि भीतिर्यत । तत्तोरान्त
मियादिनाशमविराजन् यथेव सुहृद सुभामिन्धोरस्य शुण स वेधितविद्युत्प्रेता-
वलीमालिन ॥ इति राम् ।

काल्या चेत्ते वसतिमुशता शिष्यधीवर्धनेषा-

रिक्ताकल्पेऽश्विस्तमकलाऽकाहि हारोऽश्विस्तमः ।

वासिष्ठेनान्वयमहिमतोऽन्विष्टविद्यावतेन

भ्रदाशुदाऽनुपधि विदुषामाधवेनापयेन ॥

शाके मद्धान्निवसुचन्द्रमिमे सहस्ये पद्ये सिधे प्रतिपदोनदिने प्रशस्ये ।

येयं विवेकविवृति समपूर्ति नभ्या सा लान्महेयकृपया शिवतातिभन्वा ॥

(APPENDIX A) ('क' परिशिष्टम्)

काव्यप्रकाशोद्गाह्यनिर्देशानामावर्णकमानुसारिणी सूची

* तारकाचिह्निताना निर्देशनानामाहरोद्धारोऽत्रैव प्रथमं विधीयत इति सन्तव्यम् ।
प्रायः सर्वतैषामुद्देशो यथास्थलं सूचितः । इतरत्र तु बन्धनीमध्ये सूच्यते । (ना ग =
नाटके यद्यम् ।)

श्लोका	पदाङ्का	श्लोका	पदाङ्का
अद्विष्टुल जलकुम्भ*	५०	अनन्तरत्नप्रतिम तपत्र	२८४
अकलिततपस्वतेजोवोर्ध	१२६	अतुरणन्मणि	४३१
अक्रुण्णोत्कण्ठया पूर्ण	१११	अनन्तमहिमव्याप्त	३०९
अलपवमपुङ्गव श्रीमान्	३६६	अनन्वसदृश यस्य	२३१
अपण सज्जहताम्भ*	३६०	अनयेनैव राज्यधी	३३३
अतन्त्रचन्द्रामरणा	११०	अनवरतकनकविवरण	३३४
अतिथि नाम काकुत्स्थान्	४३४	अनुरागवती सन्ध्या	३१२
अतिप्रेलवमतिपरिमित	२१०	अन्तर्गततुह्यवल्गवलि	२४२
अविविततगगनसरणि	२२८	अम्यत वृत्त कुमुदायचाय	५३
अज्ञा एव शिमन्त्र	१६८	अनन्त ब्रजतीति का	७६
अज्ञावसैर्निनमकारिभि*	३२७	अन्वासा गुणरश्मोदय	२१४
अत्युचा परितः स्फुरन्ति*		अपसारय धनसार	२७२
(स क आ ३३३) १३६		अपाङ्गचरले दशौ	४१०
अत्ताधीत् कण्ठिपाश	१३८	अपाङ्गसयमि तरत्रित*	२०२
अलिजोचनसभूत	१६५	अपूर्वमधुरामोद*	२३८
अरुष्टे दशानोत्कण्ठा	१४६	अप्राकृतत्वं चरितानिदृश्ये	२१६
अद्यापि खनयैलदुर्ग* (सु र चो ६८३) २२१		अविदुस्तुदी नित्य	३११
अद्रायत प्रणयलब्धदिरुच्यै	२७५	अन्धेरन्म स्थित	३५८
अधिकरतस्तत्त्व*	२१६	अभिनवगतिनीलितलय	३७७
अनङ्गगङ्गासङ्ग	१८७	अमिता समित प्राप्ति	१०१

श्लोका*	पंक्ताङ्का	श्लोका	पंक्ताङ्का
अमुस्मिन्नावयामृत	३४८	असिमातसहायोऽपि	३६८
अमु कनकवर्णाभ	१२०	असोढा तत्कालोज्जसद	१४०
अमृतममृत क. सदैव *	२१३	असौ मरुत्सुम्बित*	२०५
अयमेवपदे तथा वियोग	३६२	अस्तग्वालाऽवलीङ्गप्रति	२२६
अय पद्यासनासीन *	४३२	अस्याः कर्णावतसेन*	२३८
अय मार्तण्ड कि स खलु	३३८	अस्या सर्गविधौ	३३६
अय वारामेको निलय	३७८	अहमेव शुभ सुदाहयाना	४१५
अय स रश्मौत्कर्षां	१३६, २६६	अहो केनेरशी बुद्धि	२६१
अय सर्पाणि शास्त्राणि	३०६	अहो गीतमहो बाहिल * (ना. ग.)	२६४
अरससिरमणी धुत्ताण*	१०५	अहो विशाल भूपाल	४०६
अरातिविक्रमालोक	३३२	अहो हि मे बद्धपराद्ध	३७६
अरिवधवेदुरारीर *	(उ वि) ३१६	अहो पा हारे वा	६१
अरविर्निशया विना	३८३	आकृष्य पाणिमशुचि	८२
अरे रामाहस्ताभरण	२३७	आकृष्टकरवालोऽसौ	३२६
अर्थित्वे प्रकटोक्तैऽपि	२३४	आगत्य सप्रति वियोग	१४६
अलङ्कार शङ्काकर*	३०५	आज्ञा शक्तिरिष्टानिधि*	२३४-३५
अलमतिनपलत्तात्*	२०८	आप्ते सीमन्तरत्ने	४२२
अलसवलितै	२०६	आत्मारामा विदितरवयो	२४६
अल स्थित्वा स्मशाने	११६	आदाय वापमचल*	३१२
अलौकिकमहालोक	३४६	आदाय वारि परितः* (धृ र को)	३५८
अबन्ध्यकोपस्य	१६१	आदायअनपुञ्जलित	२०६
अबास प्रागल्भ्य	३४८	आदित्योऽय स्थितो	१२०
अवितथमनोरथपथ	३२७	आन्दममन्वामिम	४०८
अविरलकमलविवास *	४०२	आनन्दसिन्धुरति	१६६
अविरलकरवाल	१४०	आत्मान जयकृष्णरस*	३४५
अष्टाश्रययोगपरिशीलन	२३२	आलिङ्गितस्त भवान्	१६३
असितभुजगभीषणा	३३०	आलोक्य कीमलकपोत	२५३
असिमालनहायस्य	३६८	आभीदप्रभवमेवि	३८६

श्लोकाः	पङ्खाद्याः	श्लोकाः	पङ्खाद्याः
आहूतेषु विद्वज्जनेषु	४३८	एकस्मिन्लुप्यने	६५
इदमनुचितमकमथ *		एतत्तस्य मुखात् कियत्	३५६
(मु. २. को. १५१६)	२१५	एतन्मन्दचिपक *	१८८
इदं ते केनोक्तं कथय	२३०	एदहमेतत्तवशिवा *	४७
इन्दुः किं क कलटः	३३६	एषोऽहमदितनयामुख	२२०
इयं पुनयना दामीकृत	३६८	एहि गच्छ पतोतिष्ठ	२६७
उभ शिखलशिष्यन्दा	२२	ओषिणद् दोन्वक्त *	५१
उत्कम्पिनी भयपरि *	२०३	शोक्षोक्षकरधरश्रय *	१०६
उत्कृष्योत्कृष्य कृतिं	८५	श्रोतृगुण्येन कृतत्वर	२६०
उत्तानोन्मूलनमएहक	२४५	कडुणमोचनाय गच्छामि* (ना. ग.)	२५५
उत्कृष्णकमन्केसर	१६०	कः कः कुत न शुर्पुतयित	२१६
उत्सिक्तस्य तपःपरा	६६	अष्टकेषु नि निविष्टमोश	६२
उदयति विततोर्ध्वरिम	३५२	कथमवनिप दपौ	१९६
उदयमयते दिङ्मालिन्व	३४६	कपाले मार्जारः पय *	४१३
उदेति सविता ताम्रः	२२४	कमलमनम्भसि *	३६०
उद्देशोऽयं सरसस्वदी *	५२	कमलगिष्य मुणौ	३०६
उपनी दीर्घिकागर्भात्	४३६	कमलेव सविर्मतिरिव	१३६
उमर्तं पदमवाप्य भो लघुः	१५३	करजुगघदिब्रजसोया *	४१२
उन्निद्रकोहनदरेषु *	१३८	करवाल् इनाचारस्तस्य	३९६
उन्मेषं यो मम न सहते	३३७	करवाल्करालदोःसहायो	९०५
उपकृतं यदु तल *	६०	कविहस्तेन संवाधे	
उपपरिसरं गोदावरीः *		(का. अ. सू. उ. २१११७ दः)	२४५
(अ. भा. १म. ३०५ पृ.)	२३०	कर्पूर इव दग्धोऽपि	३७३
उपैषावत सर्पाजी *	२१३	कर्पूरधूलिधवल	२५३
उत्सास्य कालकरवाल	६६	कलुषं च तवाहितेण	३६२
ए एहि निंवि कीएवि	३७०	कल्याणाना त्वमिह मदता	२०६
ए एहि दाव मुन्दरि *	४१४	कलोलवेष्टितरषत्	२३४
एकस्त्रिधा वससि चेतसि *	३७४	अस्त्यं योः कथयामि *	३५८

श्लोकाः	पत्राङ्काः	श्लोकाः	पत्राङ्काः
मानवदणं तदग्न्याः	१६	त्रितेन्द्रितया सन्धु	१६०
मोवानद्वानिरामं	२४	त्रितेन्द्रित्वं विनदस्य	१२१ ; ४०१
चकासन्त्यज्ञानारानाः (उ. वि.)	३२०	जुगोपात्नानमत्तः	१६७
चक्षित्हरिणोल्लोचनायाः	३२६	खे संकागिरिमेहलापु	१०८
चकी चकारपङ्क्तिं	४३०	खोद्वाद् महुरसेप*	११६
चण्डालैरिव सुम्भानिः	४३१	ज्यावन्थनिष्पन्दभुजेन	२३८
चत्वारो वयमृत्विजः	२१६	ज्योत्स्नाभस्मरुरणपवता	३४१
चन्द्रं गता वमगुप्ताम्	२४१	ज्योत्स्नागौर्हिषदाम	३७०
चरणक्षपरिक्षाण	२४०	ज्योत्स्नेव नयनानन्दः	३३३
चापाचार्यजिपुर	२०६, २१२	दुग्धवणन्तो मरिदिति*	३३१
चित्ते पिबुरदि य धुददि	२७३	गुबुष्टिणामिर्भक्त*	११०
चित्तं चित्तं बल दत्त	४०७	गुह्यमरणमि लोभण*	२५४
चित्तं महावेद्य वत्ता	४६	गोत्सेह अथोलमणा*	५२
चिन्तयन्ती जगत्सुखं	११६	तद्भा मद् गंडर्भल*	५१
चिन्तारत्नमिन्द्र च्युतोऽसि	४३३	तत्त उदित जयरहारहारि	२१३
चिरकालपरिप्राप्त	१६७	तत्तः कुजुदनाथेन	३३०
जगदि जयिस्ते ते	२२०	ततोऽहणपरिस्पन्द* (का. मो. ६७७)	२६२
जगद् मधुरा वाचं	२४०	तं तावत्तिरिहोभर	३६४
जग्धाकाशोदमातो नख-	१६२	तथाभूतो हस्त	५१
जगतामिर्भाभिः करपुत्र	४२२	तदप्राप्तिमहादुःख	११४
जनस्थाने भ्रान्तं (उ. र. को. १४७१)	१४४	तदिदमरणं यमिन्*	३००
जस्य रणन्तेऽरण वरे-	३४३	तद्वत्त मित्रं कुह	२०८
जस्तेष्व यणो वस्तेष्व*	४०६	तद्देहं मत्तमिति	३६४
जह्म हृदिरो जह्म रमण-	४२४	तद्देवोऽज्ञादशोऽन्याभिः	४३३
जं परिहरितं तोरह	२१४	तजुषपुरप्यन्तोऽसी* (उ. वि.)	३२०
जा डेरं व हसन्ती*	१०८	तपस्विभिर्य सुचिरेण*	१६०
जाने वोपपराब्धौ खी	६३	तदृष्टिभनि वल्लयति	१२७
		तदृष्टिभनि कृतापलोचना*	३३२

श्लोकाः	पलाङ्काः	श्लोकाः	पलाङ्काः
नाल्पः कविरिय खल्व* (उ. वि.)	३१२	पुराणि यस्यां सवराङ्गानि	४११
निजरोपाट्टतमनसां	३७५	पुंस्त्वादपि प्रविचलेत्	३५७
निलोदितप्रतापेन	३६६	पृथुकार्तस्वरापात्रं*	२४६, ३०६
निद्रानिद्रतावुदिते	३७३	पेशलमपि खलवचनं	३७७
निपेतुरास्यादिय तस्य०	४३६	पौरं मृतीयति जनं	३३०
निघ्ननाभिकुहरेषु यदम्भः*	४१२	प्रणयिसखीसलील	३८५
निरवधि च निराधर्यं च*		प्रत्ययमञ्जनविशेष	४३४
(का. अ. सू. उ. ४।३।३२)	३४६	प्रथममण्यच्छायाः*	१८१
निरुपादानसंभारः*	१०१	प्रथनाध्वनि धीरधनुर्ध्वनि	१२५
निर्बाणवैरद्वहनाः	२४५	प्रयत्नपरिवोधितः	२३५
निशितसारथिया	११७	प्रसादे वर्तस्व प्रकटय*	२५४
निःशेषप्युत्तचन्दनं*	१५	प्रस्थानं बलपैः कृतं	८१
म्यङ्कारो ह्ययमेव मे*	२०१	प्रागप्राप्तनिशुम्भ	२१२, २५१
पथि पथि शुक्लपद्म	१२२-१२३	प्रायोश्चरपरिवृत्त*	२३८
पथिभ्य ए एथ*	१०२	प्राप्ताः धियः शकलकाम	२३२
परापकारनिरतैः	२२२	प्राञ्जप्राद् विष्णुधामा	१६६
परिच्छेदातीतः	१२५, ३७८	प्रियेण संप्रभ्व विपत्त	२२०
परिपन्थिमनोरज्य	३३१	प्रेमाग्निः प्रणयस्पृशः	७८
परिचुदितमृणालीम्लान	७६	प्रेयान् सोऽयमपाकृतः	१२२
परिम्पानं पीनस्वनजधन	२८५	श्रीच्छेदावुरूपोच्छलन*	२८७
परिहरति रसिं मतिं	२५४	कुल्लुकरं कलमगूरणिदं	२४८
पविंसती घरवारं*	११८	वत सखि सित्यदेतद्	३४८
पद्मादद्ग्री प्रसार्य	३७६	वन्दीकृत्य नृप द्विधौ	११६
पश्येत् कथिगल चपल	१४०	विम्बोष्ठ एव रागस्ते	३६३
पाण्डु क्षामं वदनं*	२६१, ३६५	प्रादायातिकमलागो	१४६
पातालमिव ते नाभिरते	४३२	भक्तिप्रद्विलोक्न*	२०६
पादाम्बुजं भवतु नो*	४२६	भक्तिमये न विमये	४०१
पितृवसतिमर्दं नजामि	२००	भय तदपि रमण	४३०

श्लोका	पंक्ताङ्का	श्लोका	पंक्ताङ्का
यस्यासुहृतकृततिरस्कृति	१३७	राममन्यथारेश ताडिता	२२७
याता किं न मिलन्ति	१३४	रामोऽसौ भुवनेषु *	१२६
यावत्करसार्द्रपाद	१६०	रुधिरविसरप्रसाधित	११५
युगान्तकालप्रतिसहृता	४०६	रे रे नवललोचनाभित	१२५
ये रुन्दरासु निषसन्ति	४११	रुद्र रागावृताग्रया	२२२
येन ध्यस्तमनोमयेन *	२४४	रुद्र केलिक्रवग्रह	२२०
ये नाय केचिदिह	२०४	रुद्रानामेतासासुदित	१५३
येनास्यभ्युदितेन रुद्र	१६७	रुद्रिण्य रुद्राङ्ग *	१५१
येषा कण्ठपरिग्रह	३७७	रुद्राण्य रुद्रा कान्ति	११४
येषां तास्त्रिदशैभदान	२१७	रुद्राण्यरुद्रि सप्रताप	४१४
येषां दोर्बलमेव दुर्बल	१२४	रुद्राणास्ते भूनि	१२३
योऽविरुद्धमिवनर्थ *	२०५	रुद्राणां व रुद्राङ्गानि	११७
योऽसकृत् परगोलाणा	१०७	रुद्राणां मरसाह्वी	१६३
रुद्रकेसिहिमणिमयस्य	११२	रुद्राणां रुद्राङ्गानि	४०४
रुद्राशोक रुद्रादरी क रु	२४३	रुद्राणां रुद्राङ्गानि	२३३
रुद्रनिरमण्यमैले	३०१	रुद्राणां रुद्राङ्गानि *	४२६
रुद्राणां रुद्राङ्गानि *	१२४	रुद्राणां रुद्राङ्गानि	४२१
(ना ग)		रुद्राणां रुद्राङ्गानि	२६५
रुद्राणां रुद्राङ्गानि	३१६	रुद्राणां रुद्राङ्गानि	२५०
रुद्राणां रुद्राङ्गानि *	११६	रुद्राणां रुद्राङ्गानि *	३५५
रुद्राणां रुद्राङ्गानि	३६१	रुद्राणां रुद्राङ्गानि	१६६
रुद्राणां रुद्राङ्गानि	१६४	रुद्राणां रुद्राङ्गानि	२०१
रुद्राणां रुद्राङ्गानि	६४	रुद्राणां रुद्राङ्गानि *	४२१
रुद्राणां रुद्राङ्गानि	४२३	रुद्राणां रुद्राङ्गानि	४०३
रुद्राणां रुद्राङ्गानि	४२६	रुद्राणां रुद्राङ्गानि *	१४७
रुद्राणां रुद्राङ्गानि *	३१४	रुद्राणां रुद्राङ्गानि	२१६
रुद्राणां रुद्राङ्गानि	२१३	रुद्राणां रुद्राङ्गानि	११७
रुद्राणां रुद्राङ्गानि	४०५	रुद्राणां रुद्राङ्गानि	२१४

श्लोकाः	पद्याङ्काः	श्लोकाः	पद्याङ्काः
सर्वस्य हर सर्वस्य	३०७	सोऽप्यैष्ट वेदान्	१६८
सविता विभवति विभुरपि-		सोऽपूर्वो रसनाविपर्यय	३८६
(१२. प्र. ४४ :) ३३१		सो मुदसामलंगो *	११७
सनीडा दयितानने	२२३	सौन्दर्यसंपत्ताकृत्यं	२३६
सरोयितैः कव्यभुजां	२६५	सौन्दर्यस्य तरङ्गिणी	३४४
ससार साकं क्षेपेण	३०३	सौभाग्यं चितनोति	४२६
सह दिश्वहणिसाहिं	३८१	स्तुभः कं नामाच्छि	६३
सहि एवण्डुवणसमरम्भि *	०१८	स्तोकेनोत्रविभायाति *	३०६
सहि विरङ्कुण माणस्व *	१०६	स्निग्धश्यामलकान्ति	११२
साकं कुरङ्गकरसा	१४०	स्वश्रेष्ठसत्पदिरण * (हरविजये)	४२८
सा कूरे च क्षुधा	१६८	स्वश्रुति तिग्मरश्मौ ~ (हरविजये)	४३७
साधनं तुमह्यस्य *	१६२	स्फटिकाकृतिनिर्मलः	२१५
साधु चन्द्रमसि पुष्करैः -	२०३	स्फुरदद्भुतस्वरूपमुद्यत्ताप	४१७
सा पत्युः प्रथमापराध	८०	सखा नितम्बादव	१६५
सायकसहायबाहोः	१६६	साम्प्रन्दोच्छलदच्छ	१७
सायं ज्ञानमुपासितं	११५	सगिति वाचदर्यं निषटे - (का.प्र.सू. १)	२२६
सा वसदं तुज्जितं दिश्वह	४१७	सप्येऽपि समरेषु स्वा	३२६
साहेन्ती सहि सुहर्ष	२१	सय च पञ्चवाताग्र	३०६
सितकरकरुचिरविभा *	२६६, २६६	सर्गप्राप्तिरनेनैव	२७५
सिंहिकायुतसन्तलाः	४०८	सन्नुयेन प्ररुतस्य *	२३७
सुधाकरकराकार	१६७	हरलभं सप्रति हेतु	६१
सुरालयोक्षासपरः	२००	हरस्तु किञ्चित्परिरत	१४६
सुन्दरं समागमिस्सदि ~	५३	हंसाग्रे सरेहि तिरि *	१०२
सुसितवसनालंकारायाः (उ.वि.) २३१, २७६	३२७	हा धिक् सा किल *	१६१
सुहृद्भूषाभजल * (उ.वि.)	३७७	हा वृष हा वृष हा कवि	२१५
सृजति च जगदिदमवति	६७	हा मातस्त्वरित्ताऽपि *	८३
सेयं ममाग्रेषु *	६७	दित्वा त्वामुपरोध	३८०
सो एतिय एतय गाने-	४२१	हृमि अवहस्विश्वरेहो	२५१

श्लोकाः	पताङ्काः	श्लोकाः	पताङ्काः
द्वयमभिष्टितमादा	३६१	हे हेलाजितबोधितव * (व. जी.)	३८०

(App. B.) (ख)

काव्यप्रकाशे प्रमाणोद्धृतयः

(क) ग्रन्थकृतः	श्लोकाः	पताङ्काः
	पताङ्काः	काव्यालङ्कारसारसंग्रह ३०६, ३११
'अग्ने'	३४, ..	काव्यालङ्कारसूत्रावलि २४०, २७४, २७८,
'अन्विताभिधानवादिनः'	२०	२७३, २७६, २८०, २८१, २८२
अभिनवगुप्त	७०	तन्त्रवार्तिक ३५, १६४
'अभिहितान्वयवादिनः'	२०	ध्वन्यालोक १४८, १४९, १७४, २५६,
उद्भट	३३६	२५८, २५९, २८७, ३१२
'केचिद्'	२७, ३४	ध्वन्यालोकलोचन १६४, १७१, २३८
ध्वनिकृत् (ध्वनिकार)	१४८, १४९, २५६	नाट्यशास्त्र ६४, ७६, (शृङ्गार इत्यादि
वामन	२६४	ना. शा. ६११५) व६ (रतिर्हास्य-ना. शा.
भरत	६४	६११६)
भट्टनायक	६८	पाणिनीयवार्तिक ३२५
महाभाष्यकार	२२	भामहविपरण २७४, २७६
रुद्रट	३१०	भोगीसासुत १६२-१६३
लौकट	६४	रुद्रटकाव्यालङ्कार २५८, ३१०, ३१४,
'व्यक्रियादिन्'	१७७	३१५, ३१६
राहुक	६३	वनोक्तिजोवित १६४, २२८
(ख) ग्रन्थाः	वाक्यपदीय	२५
अमरकोष	१८६	व्यक्तिचिन्तेक २०४, २२४
कामशास्त्र	२४४	शरभाभ्य १६०
काव्यालङ्कार (भामह)	१८०, १८१, ४१८	श्लोकावार्तिक १५४

काव्यप्रकाशे तद्गुत्तौ च स्वर्यमाणानि प्रमाणानि :—

५:

प्रथम उल्लासः

(१) एतद्विलक्षणा तु कविबाङ्निर्मितिः=प्व. आ. लो. (२२२५.)

तथा नेदमुच्यते—अपारे काव्यसंसारे कविरेकः प्रवापतिः ।

यथाऽस्मै रोचते निरवं तथेदं परिवर्तते ॥

(२) प्रभुसमित...सुहृत्समित...=प्व. आ. लो. (१४८ पृ.)

इह प्रभुसमितेभ्यः श्रुतिस्मृतिप्रभृतिभ्यः कर्तव्यमिदमित्याहामात्रपरमार्थेभ्यः ।

शास्त्रेभ्यो ये न व्युत्पन्नाः, न चाप्यस्येदं वृत्तमनुष्मात् कर्मण इत्येतदुक्तिबुक्त-

कर्मफलतन्त्रप्रकटनकारिभ्यो मिलतमितेभ्य इतिहासशास्त्रेभ्यो लब्धव्युत्पत्तयः...

(३) काव्यानाम् महाकविसम्बन्धिनाम्...=प्व. आ. (१६५ः)

गरसती स्वाधु तदर्थवस्तु निःस्वन्दमना महतां कवीनाम् ।

अलोकसामान्यमभिन्नपक्षि परित्फुरन्तं प्रतिभाविशेषम् ॥

...गैतासिन्...संसारे कालिदासप्रभृतयो द्विजाः पदपा वा महाकवय इति गण्यन्ते ।

(४) हेतुर्न तु हेतवः=तु. का. आ. (१११०३)

नैसागिनी च प्रतिभा श्रुतं च बहु निर्मलम् । ह. का. अ. १११४

अमन्दधानिवीगोऽस्याः कारणं काव्यसम्पदः ॥

(१२) रसस्य हि प्राधान्याद्वालङ्कारता=प्व. आ. (२१४)

वाच्यवाचकनाहृतहेतुता विविधात्मनाम् ।

रसादिपरता यत् स ध्वनेर्निपयो मत्तः ॥

(१४) मग्नभावितवाच्यमग्नयन्त्रजन्यस्य शब्दार्थयुगलस्य=प्व. आ. (२३ पृ.)

यत्तार्थः शब्दो वा समर्थमुपसर्जनीकृतत्वात् ।

अयं कः काव्यविशेषः स ध्वनिरिति सूत्रिभिः कथितः ॥

(१७) चित्तमिति गुणालङ्कारयुक्तम्=प्व. आ. (२२०-२२१ पृ.)

चित्तं शब्दार्थभेदेन द्विविधं च व्यवस्थितम् ।-----किन्तु यदा रसभावोद-

विवक्षाशून्यः कविः शब्दालङ्कारमर्षालङ्कारं बोधनिबन्धादि तदा तद्विवक्षाऽपेक्षया

रसादिरन्यताऽर्थस्य परिकल्प्यन्ते । (२२१ पृ.) काव्यं केवलपान्यवाचकवैचित्र्यनाता-

प्रत्येकबोधनिबन्धमात्रेणैव प्रकृतं यदाभासते उचितम् । (प्व.आ.पृ. २२० पृ.) ।

द्वितीय उल्लास

(१६) तात्पर्याभाऽपि केतुचित्पञ्च आ (१८६ १६० पृ) तु

शब्दान्तरेण स्वार्थाभिधायिना यद्विपरीकरणं तत्र प्रकाशनोक्तिरेव युक्ता । न च पदार्थवाक्यार्थन्यायो वाक्यव्यङ्ग्ययो (ध्व आ १।१० ११) । यत्र पदार्थप्रतापिरस्त्यवति कैश्चिद्विद्वद्भिरास्थितम् ।

(२४) वस्तुभर्माऽपि द्विविध — अ इ मा (४ पृ) यस्य च वस्तुभर्मत्वेनोपाधेरवस्थानं तस्यापि द्वैविध्यं साध्यसिद्धताभेदात् ।

पदार्थस्य प्राणप्रदो जाति गौ इति = अ इ मा (४ ५ पृ) कस्यचित् खलु सिद्धस्योपाधिपदार्थस्य प्राणप्रदता यथा जाते । न हि कचित् पदार्थो जाति सम्बन्धगन्तरेण स्वरूपं प्रतिलभते । यदुक्तं वाक्यपदीये न हि गा स्वरूपेण गौ नाप्यगौर्गावामिस्वम्बन्धात् गौ रिति ।

(२८) साध्य पूर्वापरीभूतावयव कियारूप म भा (१।३।१)

क्रियावचनो धातु क्रिया कामेयमत्यन्तापरिच्छादस्तस्या पिरङ्गीभूता निदर्शयितुम् । आख्यातपदवाक्या पूर्वापरीभूतावयवा (म भा प्र)

(२५) चतुष्टयो महाभाष्यकार = म भा (१।१।२) चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिर्गोविशब्दा शुष्णशब्दा क्रियाशब्दाश्चतुर्थो । अ इ मा (४ पृ) तस्य मुख्यचतुर्भेदो द्वेभ्यो जालादिभेदतः ।

(२५) विधादिशब्दानां सङ्गारूपो = २ प्र (२०० पृ)

एव विधादिशब्दानां सगत्वनिदितामनाम् ।

अभिधायस्य सामान्यशून्यत्वावतिरुच्यते ॥

(२५) शुष्णक्रियादृच्छानां भेदान् — अ इ मा (६५ पृ) शुष्णक्रिया शब्दस्य क्रिय्यङ्गीनामेव तदुपाधिनिबन्धनभेदजुषामेकाकारताऽवगतिनिबन्धनत्व न तु जातेरिति भगवतो महानाप्पकारलानिमित्तम् । यथा व्यक्तेव मुखं तैलखट्मोदयादस्तादानीं प्रतिबिम्बावगतिनिबन्धनानां भेदाभानाऽऽकारत्वेन प्रत्यवभासते । अतएव न शुष्णादिशब्दानां जातिशब्दत्वम् । २ प्र (२०६ पृ) यथा कानादशब्दादिषु यथा जलादिभिर्म्यङ्ग मुखमेवाभिधीयते ।

तथा ह्रस्वैरभिर्म्यङ्गा जातिरेवाभिधीयते ॥

- (२६) हिमप्रयः...जातिरेव प्रवृत्तिनिमित्तमित्यन्ये=श. प्र. (२०३-२०६ पृ.)
जातिरेव हि शब्दार्थ इति जैमिनीया...कथं पुनराश्रयाः शब्देनासंस्पृश्यमानमेदा
अपि जातिभेदानगमाय कल्पन्ते ? यथा चक्षुरादयो...प्रतिपत्तये ।
- (२७) तद्वान्...शब्दार्थः=न्या. म. (११३-२६३ पृ.) जातिमती व्यक्तिः शब्दार्थः ।
गवादिशब्दैस्त्वद्वतोऽभिधानात् ।...ननु स्योऽयं तद्वान्नाम ? तस्यास्तीति तद्वान्
विशेष एवाकारसामान्यवानुच्यते । (श. प्र. २०६ पृ.)
- (२८) अपोहो वा शब्दार्थः.....=नाप्यन्यथाप्रतिपातं कृतमन्यथोहविशिष्टो विधिः
शब्दानामर्थः ।...शब्दैस्तावनुसृत्यमाख्यायतेऽर्थस्तपोहस्तदगुणत्वेन गम्यः ।...
(शान्धीमित्तनिवन्धावली—अपोहप्रकरण २०३ पृ.) *Vide the paper*
The Neo-Buddhist Nucleus in Alankāraśāstra. J.
As. Soc. Lett. vol. xxii no. 1. p. 52.
- (२९) शब्दव्यापारः सान्तरार्थनिष्ठो लक्षणा=श. न्या. वि. (२ पृ.) एवं वाच्यवाचकार्थनिष्ठो
व्यापारावभिधालक्षणे । अ. वृ. मा. (४ पृ.) मुख्यलक्षणि कार्यविशेषोपपत्तिद्वारेण
शब्दत्वाभिधाय्यापारो द्विभिः प्रतिपादितो निरन्तरार्थनिष्ठः सान्तरार्थनिष्ठश्च ।
- (३०) गौरमुपपन्न इत्यादी...लक्षणा नोदाहर्तव्या ।=श. प्र. (२०६ पृ.) ननु अ व्यक्ति-
लक्षणाया लघ्वमुपपद्यते । नयम्...व्यक्तिमेव शक्तिसंख्याद्वाराश्रितो कार्योप-
योगिनो पश्यामः । अत एव चालम्बनयोश्चण्विशतनादयो जातौ न
विशीयन्ते ।
- (३१) भेदामिमी...गोषो शुद्धो च विज्ञेयो...शु. श. प्र. (२४६ पृ.) यदुपात्तशब्देषु
मुख्यगोषीलक्षणाभिः शब्दशक्तिभिः...अविधीयते तदभिधीयमानम् ।
- (३२) अत्र हि...उपयान्तीति केचित्=श. न्या. वि. ३ पृ.
...न परार्थोऽभिधीयत इत्यपरे । ('अपरे' 'अन्ये' शब्दयोर्व्यत्यासः) 'परार्थ एव
लक्ष्यत इत्यन्ये । उद्धट (N. S. cdm का. अ. सा. सं. ल. वृ. १० पृ.) :—
(भा. वि. १) केचिद्विन्दतोकृष्वमर्थोषं ब्रुवते । अपरे विपर्ययम् । अन्ये
योगपदम् । एष एव शुकः पन्था इव दृश्यते । अ. वृ. मा. (८ पृ.)—गोर्वाहीक
इति, अत्र हि भोशब्दगोत्वयोरुपचारः ।...
- (३३) कचित् क्षत्रामिमावात्...अप्यवाचयविमावात्=म. भा. (४११४८.२१८ पृ.)
चक्षुभिः प्रकारैरेतस्मिन् स इत्येतद्वचि । तादर्थ्यात् तादर्थ्यात् सामीप्यात्
साहचर्यादिति । (प्रदीप and उद्घोष त्र.)

- (३६) लक्षणा तेन पदविधा=अ ४ भा (८ पृ.) एतेन चतुर्विधेनोपगारेण सह पूर्वोक्तो
द्वौ लक्षणाभेदौ सकलत्रयपटप्रकारा लक्षणां चकृव्या ।
- (४०) नाभिधा समयाभावात् लक्षणा=ध्व आ लो (१८ पृ)
व्यापारश्च नाभिधाऽऽत्मा समयामावात् । न तात्पर्यात्मा तस्यान्वयप्रतीतावेव
परिचयात् । न लक्षणाऽऽत्मा, उक्तादेव हेतो रलक्षदगतिवामावात् ।
- (४०) न न शब्द स्खलद्वति —ध्व आ (११२०)
मुह्यता रति परित्यज्य शुण्डित्याऽर्थदर्शनम् ।
शुद्धिरस्य पल यत् शब्दो नैव स्खलद्वति ॥
- (४१) एवमप्यनवस्था स्यात् =अ न्या म (२१ पृ)
मूलवृत्तिकरीमाहुरनवस्था हि वृषणम् ।
मूलसिद्धौ त्वकृत्वाऽपि नानवस्था निवार्यते ॥
- (४४) सामर्थ्यमीनिती देश =वा प (२११६)
वाच्यात् प्रकरणावर्थादाबिसादेशकालत ।
पदार्था प्रविभज्यन्ते न शब्दादेव केवलात् ॥ (वा प्र २२५ ४६ पृ ४)

४ तृतीय उल्लास

- (५४) आदिप्रहणाच्येष्टाऽऽदे =ध्व आ (१८६ पृ)
अशब्दस्यापि च्येष्टाऽऽदेरर्थनिशेपप्रकाशनप्रसिद्धे ।
- (५५) लक्ष्यव्यञ्जकयोश्च व्यञ्जकवमुदाहार्यम्=अदे चालक्ष्यक्रमव्यञ्जकस्य द्योतकत्वं यथा (ध्व
आ १२१ पृ) विभावादयो यदा विशिष्टेन केनापि पदेनार्प्यमाणा रस-
यमदकारविधायिनो भवन्ति तदा पदस्यैवास्मै मर्हिमा समर्प्यते । (ध्व आ
लो १२१ पृ)
- (५६) न हि प्रमाणात्तरवेयोऽर्थो व्यञ्जक =ध्व आ (१८६ पृ)
मित्रविपयत्वात् मित्ररूपत्वाच्च सार्थाभिधायित्वमर्थान्तरावगमहेतुत्वं न शब्दस्य ।
शब्दव्यापारगोचरत्वं तु उल्लासाभिरिष्यते एव ।

४ चतुर्थ उल्लास

- (६०) उपकृत बहु तत्वं =ध्व आ लो (५६ पृ)
यथा शलुमुदिरस्य कश्चिद्मयीति— किमिवोपकृतं न तेन ममेति ।

(६०) रसस्तेर्न लक्ष्यते=भव. आ. (१८५ पृ.)

तल तु शब्दस्य क्रियापीर्यापर्ययनन्यसाध्यतत्फलघटनास्वाशुभाविनीषु ..रसादो न प्रतीयते । भव. आ. (पृ. २६) वाच्येन त्वस्य सदेव प्रतीतिः ।
(अ. आ. लो. पृ. २६) 'इव' शब्देन नियमानोऽपि कमो न संलक्ष्यते ।

(६१) शुष्णभूतज्वरेण रसवद्....भव. आ. (२१६)

रसभावादित्वात्पर्य...अलङ्कारत्वसाधनम् ॥...एवं ध्वनेः...रसवदलङ्कारस्य न विभक्तविषयता भवति ।...ध्वनेन मायायतनद्वारा अपि प्रेयस्स्यूजस्वितमादितादयो गृह्यन्ते । (अ. आ. लो. ७५ पृ.)

(७५) भ्रात्रादयो विभावा...रुनैकान्तिकत्वात् सूत्रे मिलिता निर्दिष्टाः ।=तत्तानुभावानां विभावानां व्यभिचारिणो च पृथक् स्वायिनि नियमो नास्ति बाष्पादेरानन्दा-
क्षिरोवादिजत्वदर्शनात्, भ्रात्रादेश्च कोपभयादिहेतुत्वात् ।

(अ. भा. १म अरण्य १८४ पृ.)

(७८) अपरस्तु शापहेतुक इति पञ्चविधः=तु. व. का. अ. (१४१)

अथ विप्रलम्भनामा श्चक्रारोऽयं चतुर्विधो भवति ।
प्रथमानुरागमानप्रवासकदृष्टात्मकत्वेन ॥ तु. म. प्र. (२५४ पृ.) स (विप्रलम्भः)
चतुर्धा प्रथमानुरागो मानः प्रवासः करुण इति ।

(८६) निर्वेदस्याविभावोऽस्ति शान्तोऽपि नवमो रसः=तु. वा. शा. अ. भा. (३३२-३३ पृ.)
शान्तो नाम शमस्याविभावात्मको मोक्षप्रवर्तकः ।...व्यभिचारिण्यथास्य निर्वेद-
स्मृति...रोभावादयः ।

(८७) आदिशब्दानुन्तिगुणपुलादिविषया=तु. ना. शा. अ. भा. (१४१ पृ.)

आर्द्रतास्थायिकः स्नेहो रस इत्युक्तः । एवं वृद्धस्य पुलादाविति शङ्क्यम् ।
...एवं भक्ता अपि वाच्यमिति ।

(८९) तदाभासा अनौचित्यप्रवर्तिताः—भव. आ. लो. (२४ पृ.)

अनौचित्येन प्रवृत्ती नित्यतरेखायत्ने स्वायिन्या रसो व्यभिचारिण्या
भातः । अनौचित्येन तदाभासः रावणस्येव सीतायां रतेः ।
(श्री. वि. च. १२४ पृ.)

कुर्वन् सर्वाशये व्याप्तिमौचित्यरहितो रसः ।

मधुमास इवाशोकं करोत्यभुविर्तं मनः ॥

(६४) तस्य प्रशान्तिरुदय **=अथ आ लो (६५-६६ पृ)

व्यभिचारिण उदयस्थित्युपायविधर्मका । क्वचित्तु व्यभिचारिण प्रशमावस्थया प्रयुक्तधर्मत्कार । क्वचित्तु व्यभिचारिण सन्धिरेव चर्चणास्पदम् । क्वचिद्व्यभिचार्यन्तरावलम्बे विश्रान्तिपदम् । ** एषमन्यदप्युत्प्रेक्ष्यम् । एतानि चोदय-सन्धिशवललादिकानि कारिकायामादिप्रद्वयेन गृहीतानि ।

(१०१) अलङ्कार्यस्यापि ब्राह्मणधर्मण्यन्यायेनालङ्कारता=अथ आ लो (१५ पृ)

य पूर्वे कापि कान्यालङ्कारभावमुपमाऽऽदिरूपतयाऽन्वभूत्, इदानीं त्वनलङ्काररूप एवान्यत् गुणीभावाभावात् पूर्वं प्रत्यभिज्ञानबलादलङ्कारध्वनिरिति व्यपदिश्यते ब्राह्मणधर्मण्यन्यायेन ।

(१०६) अल विरोधानङ्कारेण =चा अ सू ३ (४ ३।२६)

विरिष्येन साम्प्रार्थमेककालक्रियायोगस्तुल्ययोगिता ।

(१ ६) अल किमिति उत्तरालङ्कारेण=६ का अ. (५।७२)

यत् ज्ञातादन्यत् पुष्टरावेन वक्ति तत्तुल्यम् ।

कार्येणानन्यसमाख्यातेन तदुत्तर ज्ञेयम् ॥

(११०, ११७) अल हेत्वलङ्कारेण =६ का अ (७।८२)

हेतुमता सह हेतोरभिधानमभेदकृद्भवेत् ।

सोऽलङ्कारो हेतु स्यादन्येभ्यः पुथग्भूत् ॥

(११६) यथा शुभ्रगोमायुसवादादी=अथ आ (१५२ पृ)

अस्य विवक्षितान्तरवाक्यस्य ध्वनेरुत्तरावकाशव्यवहारोऽपि य प्रभेद उदाहृतो द्विप्रकारः, सोऽपि प्रबन्धेषु केषुचित् योतते । यथा शुभ्रगोमायुसवादादी मदाभारते ।

(१२२) पदैकदेश रसादय =अथ अ सू ३ य प्र ६१-६६ पृ, ४ य प्र. १५ व पृ, ६४ प्र १७३ १८२ पृ, व जी २ य प्र ११२-१३१ पृ पु.

(१३३) अल 'लिप्ते ति सङ्कर =अथ आ लो ६१-६२ पृ

तन्वासक्यत्वादभिधाभ्यापारेणाश्रयसमर्पणमपि एकधीनिपयीभावाभावात् चित्तचर्चणापदमिति न च्छास्वातिशयकृत् । प्रतीयमानं तु तदसक्यमनुद्धिप्र-विशेषत्वेनैव किं किं रूपं न सहन इति चित्तपातवरसमुत्पन्नमोदकस्थानीय विचित्रचर्चणापद भवति ।

५:

पञ्चमः उल्लासः

- (१४०) एते च रसवदाश्लक्षणाः...=का. अ. सा. स (४२ का, ४७ पृ.)
 प्रेयो रसवदूर्जसि पर्यायोक्त समाहितम् ।...यदुक्तं भट्टोद्भटेन चतुर्लभा भावा
 (४८ पृ.) इति ।...पद्यरूपा रसा इति (४६ पृ.) । अतः च भावानामलक्षणा
 काव्यमलंकार्यम् । (का. अ. सा. स. स. ४८ पृ.) रसाः खलु
 तत्त्वालङ्काराः । (ल. ४. ५० पृ.)
- (१४१) मभ्यामि वीरवशतः.....=प. आ. लो. (१११ पृ.) काकुयोजनार्थं सर्वत
 गुणोभूतव्यग्रपतेव । अत एव 'मभ्यामि वीरवशतं समरे न बोधात्' इत्यादौ
 ये विपरीतलक्षणमाहुस्ते न सम्यक्परामर्शाः ।
- (१४२) बाणीरकुडंगुणीय .....=प. आ. (११६-१२० पृ.)
 एवविधे विपक्षेऽप्यस्यापि यत्र व्यवस्थापेक्षया वाच्यस्य वाक्योत्कर्षप्रतीक्षा
 प्राधान्यमवसीयते तत्र व्यग्रवशाद्भवेन प्रतीतैर्ध्वनैरविपक्षम् ।
- (१४३-४४) रसादिलक्षणस्वर्यं खण्डेऽपि न वाच्य =प. आ. लो. (१५ पृ.)
 यस्तु खण्डेऽपि न स्वशब्दवाच्यो न लीकितव्यवहारपतित किञ्चु शब्द-
 समर्थमाणद्वयसंवाचसुन्दरविभावानुभावनसमुद्भूतनिषिद्धरसादिकासनाऽनुदाग-
 न्नुक्तमारक्तसविदानन्दचरणव्यापाररमणीयरूपो रसस्त्वनिरिति ।
- (१४५) शब्दवृद्धाभिधेयाश्च.....=भो वा. सम्बन्धाद्येपरिहार (१४०-४१ श्लो.)
 वक्ता वाक्य प्रयुक्ते च ससृष्टार्थविवक्षया । अ. प्र
 तथैव बुध्यते भोक्ता तथैव च सदस्थित । .....
 अतो च शक्त्यन्तरमपेक्ष्यते ।
 ...वृद्धव्यवहारो वाक्येन न बधेन । (न्या. स. १४ ख. ३६४ ७२ पृ.)
- (१४६) यद्यपि वाक्यान्तरप्रयुज्यमानान्यपि प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययेन =प. आ. (६० पृ.)
 सोऽर्थस्तद्व्यक्तिसामर्थ्ययोगी शब्दश्च कथन ।
 यत्रत प्रत्यभिज्ञेयौ तौ शब्दार्थौ महावचे ॥
- (१४७) 'नि शेषेषुवेलादीं' विध्यादेवर्च=यस्त्वत्तापि तात्पर्यशक्तिमेव ध्यानं मन्यते स न
 वस्तुतत्त्ववेदी । विभावानुभावाप्रतिपादके हि वाक्ये तात्पर्यशक्तिर्देयतां वा
 पर्यवस्येत् । न तु रसमानतासारे रसे । (प. आ. लो. १६ पृ.)
- (१४८) यदप्युच्यते नैमित्तिकानुसारेण...=विमित्तोपु सकेत. नैमित्तिकस्त्वसाधर्म इति

सक्रेतानपेक्ष एवेति चेत्, परस्यत श्रोत्रियस्यानुवाकहतबुद्धेरुक्तिरौच्यत्वम् । यो
 त्वसी पर्यन्तरुचाभावात्तः प्रथमं प्रतीतिपदमवतोरुक्तस्य पधात्तनाः पदाधी
 निमित्तभावं गच्छन्तीति नूनं भीमोसकस्य प्रतीतं प्रति नैमित्तिकत्वमभिमतम् ।

(ध्व. आ. लो. १८-१९ पृ.)

- (१५६) सोऽयमिपोरिव...=ध्व. आ. लो. (१८ पृ.) सोऽप्यन्विताभिधानवादी “यत्परः
 शब्दः स शब्दार्थः” इति हृदये गृहीत्वा शरवदभिधाव्यापारमेव दीर्घदीर्घ-
 मिच्छति तस्य यदि दीर्घदीर्घो व्यापारस्वदेवोऽसाविति कुतः ? भिन्नविषयत्वात् ।

गदप्यन्ये मन्यन्ते वाच्यावगमोपक्रमः प्रतीयमानार्थान्तरावसानपर्यन्तोऽयमेक
 एव दीर्घदीर्घः शब्दस्येपोरिव व्यापारः.....उदयुक्तम् ।.....किमर्थं विषयः
 शरद्वान्तोपन्यासः । (ऋ. वि. १२२-२३ पृ.)

- (१५७) यत्तु ‘विषं भक्ष्यं’ =ध्व. वि. (१२१-१२२ पृ.) ‘विषं’ भक्ष्यं मा नास्य गृहे
 भुञ्ज्या’ इत्यादावपि यदेतत् विषभक्षणानुष्ठानं तदर्थप्रकरणादिसहायम्.....
 न शब्दस्य तत्र व्यापारः परिकल्पनीयः ।

- (१५८) यदि च शब्दध्रुतेरनन्तरं...=ध्व. आ. लो. (२४-२५ पृ.) विभावाद्यर्थोऽपि
 पुनर्जनमहर्षिन्यायेन तां चित्तवृत्तिं जनयतीति जननातिरिक्तोऽर्थस्यापि व्यापारो
 ध्वननमेषोक्त्यते ।

- (१५९) भूतिलिङ्गावक्यप्रकरणं...पिङ्गं व्यङ्ग्यत्वम्=ध्व. आ. लो. (१६ पृ.)
 अन्यथा गौणत्वाच्छिक्तयोर्मुक्त्याद्भेदः भूतिलिङ्गादिप्रमाणपदस्य परदीर्घत्वम्
 इत्यादिप्रक्रियाविपातः । निमित्ततावैचित्र्येनैवास्तौ सामर्थ्यानिमित्ततावैचित्र्ये
 साम्युपगते किमपरमस्यास्तस्यया ।...काव्ये वाक्यधर्मास्तदुदाहरणानि य
 श्व. प्र. ६ प्र. (३०५-३२८ पृ.) ।

- (१६०) कुतश्चिन्म इति=प्रतिदुष्टा अर्थदुष्टा वाक्यार्थवत्तादस्वीकार्यप्रतिपत्तिकारिणः... ।
 यथा कुतश्चिन्मिच्छत्तु कश्चिन्मिच्छते (ध्व. आ. लो. ८२ पृ.)

- (१६१) अयमेव हि भेदो भेदोऽस्तु=...
 यदाह...‘अयमेव हि भेदो...’ ज्ञानश्रीमितनिबन्धावली छाजनन्ताध्याय ४६ पृ.)
 न तु तावताऽसी नास्त्येवेति शक्यः कल्पयितुं तत्तत्तद्भावस्य न्यायसिद्धत्वात् ।
 न हि भक्तिभाण्डित्वविषये वर्त्मनः प्रवर्तमाना प्रतीतिरपरिच्छलितकमेव प्रवर्तते
 इत्युपपद्यते कारणभेदस्यापि कार्यभेदेऽस्तुतोपपत्त्यात् । (ध्व. वि. २०४ पृ.)

(१६७) उत गुणोभूतस्य द्वेधऽतात्पर्यभूतोऽप्यर्थः स्वशब्दानभिधेयः कस्य व्यापारस्य विषयतानवलम्बताम्—अथ आ (१६२-१६३ पृ) अथ चास्य स्वरूपभेद—यद्गुणवृत्तिरसुहृत्त्वेन व्यवहित वाचकत्वमेवोच्यते व्यञ्जकत्वन्तु वाचकादत्यन्त विभिन्नमेव ।

(१६८) लक्षणायास्यार्थस्य नानात्वे नियतत्वमेव बोधयते—अथ आ (२१ पृ) क्वचिद्वाच्याद्विभिन्नविषयत्वेन व्यवस्थापितो यथा—अथ आ लो २३ पृ. इ

(१६९) न च लक्षणाऽऽत्मकमेव ध्वननं—अथ आ लो (१८ पृ) अत एव यत् केनचिद्व्यञ्जितलक्षणेति नाम कृतं तद्यसनमात्रम् । न खलु लक्षणाऽत्यन्ततिरस्कृतान्यसंक्रमणयोरभावात् । न ह्यर्थसङ्गिमूलेऽस्या व्यापारः । सहकारिभेदाच्च शक्तिभेदस्पष्ट एव । तु लक्षणायासां वगाहितं तु ध्वने सहृदयेनूतनतयोपवर्णितस्य विद्यत इति दिशन्—सीलमितुमिदमसौक्यम् । तदेव वाच्यस्य तिरस्कृतविषयाया विषयविभागो निरूपितः । (अ ट मा २१ पृ)

(१७०) अत्र एव युक्तिर्निर्माणा वाक्यार्थ एव वाच्यः तैरप्यविद्यापदपतिते पदपदार्थकल्पना कर्तव्यं—अथ आ लो (१९ पृ) येऽप्यविनक्त स्फोट वाक्य तदर्थरूपमिच्छातुस्तैरप्यविद्यापदपतिते सर्वेयमनुसरणोपा प्रक्रिया ।

(१७१) अत्र शब्दे अमशमनुमापयति—अथ वि तु (४०० पृ) अत्र हि द्वावर्थौ वाच्यप्रतीयमानौ विधिनियेधात्मकौ क्रमेण प्रतीतिपथमवतरत तयोधूमागम्योरिव साध्यसाधनभावेनावस्थानात् । द्वितीयस्तत्र एव हेतोर्पर्यालोचितश्चिजर्थस्य विवेकिणः प्रतिपत्तुः प्रयोजकस्वरूपनिरूपणेन सामर्थ्यात् प्रतीतिमवतरति ।

(१७२) व्यक्तिवादिना वाच्यपदसहाय्याभियेया व्यञ्जकत्वमुक्तम्—अथ आ (२०२ पृ) वक्तृभिप्रायरूपव्यञ्जये सित्ततया शब्दानां व्यापारः । तद्विपरीकृते तु प्रतिपाद्यतया प्रतीयमाने सम्बन्धातरे व्यञ्जकत्वमेव ।

पृ. पष्ठ उल्लास

(१८०) गुणप्राधान्यतस्तत्र—अथ आ (१६० पृ) गुणप्रधानभावनं तयोव्यवस्था नात् । (तु—युक्ताध्वनम् ।)

(१८१) स्फुटस्य रसशानुपपत्त्यात्—अथ आ (२२०-२२१ पृ) न च तदस्ति वस्तु किञ्चिन्न चित्तवृत्तिविशेषमुपजनयति तदनुवृत्तादने वा कविविषयतैव न स्यात् ।

अतोच्यते । मध्यम्, न वाचक काव्यप्रकारोऽस्ति यत् रसादीनामविप्रतिपत्तिः ।
किन्तु यदा रसभानादिविवक्षाशून्यः कविः शब्दात्तद्वारम्भात्तद्वारं बोधनि-
वन्नाति तदा तद्विवक्षाऽपेक्षया रसादिशून्यताऽर्थस्य परिकल्प्यते ।

४:

सप्तम उल्लासः

- (१८५) उपयोगिनः स्युः शब्दायाः...=व्य. वि. (१५०-१५२ पृ.) अन्तरङ्गबहिरङ्ग-
भावधानयोः साक्षात् पारम्पर्येण च रसभङ्गहेतुत्वादियः ।
- (१८७) दुष्टं पदं...=ह. का. अ. (६१२)
असमर्थमप्रतीतं विसन्धि विपरीतकल्पनं ग्राम्यम् ।
अन्युत्पत्ति च देश्यं पदमिति सम्यग्भवंदृष्टम् ॥
अपरां पुनर्वहिरङ्गं बहुप्रकारं सम्भवति । तद्यथा... । अन्तरङ्गभावधानयोः
साक्षात् पारम्पर्येण च रसभङ्गहेतुत्वादियः । (व्य. वि. १५०-५२ पृ.)
- (१८८) विधेति श्रीराजगुप्ताऽमङ्गलव्यञ्जकत्वात्...=ह. का. अ. (६१७-२२)
यद्वञ्चितं तत्र पदं तत्तत्तु धोपजायते ग्राम्यम् ।
पदमिदमनुचितमपरां सभ्यासभ्यार्थवाचि ॥...
- (१८९) विह्वलमतिक्रियया अकार्यमिभ्रमेकोऽसौ=ह. का. अ. (६१६)
पूर्वार्थप्रतिपत्त्यो यस्यार्थः स्पष्ट एव संभवति ।
विपरीतकल्पनं तद्वचति पदमकार्यमित्यसि ॥
- (१९०) अपास...वाक्येऽपि...=ह. का. अ. (६११)
पदवाक्यस्थो दोषो वाक्यविशेषप्रयोगनित्येन ।
यः परिहृतस्ततोऽन्यस्तदतिव्याप्तिव्य सङ्गियते ॥
नमिसाधुटीका—अथमिदोच्यते पदवाक्यस्थ इति ।...यतः कविदाशङ्केत यथा
नाक्यस्थ एव दोषस्ते परिहृतो न पदस्थ इति तथा पदमदृष्टाभावे ततोऽन्य
इति । पृथक्करणं तु तस्य दोषस्य गृहीयस्तुल्यापनार्यम् । अ. प्र. (६म प्र.)
तस्यानुष्ठेयं पददोषनिस्पृष्टम् ।
- (२११) तथाऽन्यैरलङ्कारकारैर्विभागेन दर्शिता इति...=व्य. वि. (१५०-१५१ पृ.) व्य. वि.
(३७६ पृ. तु.) अनेन च वाच्यावचनेन सामर्थ्यादवाच्यवचनमपि सगृहीतं
वेदितव्यम् ।

६. का. अ. (६१२, ८, ११)—असमर्थमप्रतीतं विस्मृतिं विपरीतकल्पनं ग्राम्यम् ।

अभ्युत्पत्तिश्च देश्य पदमिति सम्मग्नयेदुष्टम् ॥

...युक्त्या तमर्थं न च ह्यं यत् यदभिधानतया ।

द्वेषा उदप्रतीतं संशयवदसंशयं पदम् ॥

(१११) प्रतिहृतवर्णम्...=६. का. अ. (६१४०)

वाक्यं भवति तु दुष्टं संकीर्णं गर्भितं गतार्थं च ।

यत् पुनरनलंकारं निर्दिष्टं चेति सम्मग्नम् ॥

(११७) अर्थोऽप्युष्टः...=६. का. अ. (१११२)

अपहेतुरप्रतीतो निरागमो वाऽथ यत्र संबन्धः ।

ग्राम्यो विरसस्त्वद्धानतिमात्रमेति दुष्टोऽर्थः ॥

(१२८) सुकुमारविचित्रमभ्यमाताकलिमार्गो भारती=व. जी. (४५ पृ.)

सन्ति तत्तत्तयो मार्गोः कविप्रस्थानहेतवः ।

सुकुमारो विचित्रश्च मध्यमधोभयात्मकः ॥

(१४१) बह्नाद्यौचित्य...=६. का. अ. (६१४७) :—

अनुकरणभावमविकलमसमर्थोदितस्वरूपतो गच्छन् ।

न भवति दुष्टमतादृक् विपरीतक्रिष्टवर्णं च ॥

(११६) स्थितेऽप्येतत्तमर्थनाम्=का. आ. सू. ट. (२१११६) तदिदमुक्तं प्रयुक्तेषु
नामयुक्तेषु ।

(१४१) अनुकरणे तु सर्वेषाम् .. सुगवत्पुत्रमद्राक्षिम्=६. का. अ. (६१४७)

अनुकरणभावमविकलमसमर्थोदितस्वरूपतो गच्छन् ।

न भवति दुष्टमतादृक् विपरीतक्रिष्टवर्णं च ॥

अ. आ. लो. (३ पृ.)—एवं हि अविशब्दः...मविलयमाहेति यथा । ६. का. अ.

(२१४ न. सा. टीका) यथा मविलयमाहेति ।

(१०४) अस्तीति कविद्विगुणो यथा=का. आ. सू. ट. (२१११६-१६)

(१४२) अगिचारी रसः.....रसदोषाः स्युरीदृशा =६. का. अ. (१११६-१२, १४)

ग्राम्यत्वमनौचित्यं व्यवहाराकारपेक्षवचनागम् ।

देशकृतजातिविद्यावित्तवयःस्थानपात्तेषु ॥.....

य सावसरोऽपि रसो निरन्तर नीयते प्रबन्धेषु ।

अतिमदतो वृद्धिरसो तथैव वैरसमायाति ॥

अथ या (७११० १४)

विभावानुभावसन्धार्यौचित्यचारुण्य ।

न तु केवलया शास्त्रस्थितिसंपादनेच्छया ।

(२५६) तद्वर्णनं हि पितो सम्भोगवर्णनमिव अथ या (१४४ १४० पृ)

तस्मादभिनेयार्थं च कान्ये तदुत्तमप्रकृते राजादेरुत्तमप्रकृतिभिर्नौयिकाभि सह यत्
प्राप्त्यसम्भोगवर्णनं तत् पितो सम्भोगवर्णनमिव सुतरामसद्वत् । स तु न लक्ष्यते
श्री वि च (११ मा १म पु १२० पृ)—यथा वा कालिदासस्य ऊरुमूल
धत्ताम्बिकासम्भोगवर्णने विलोचनस्य भगवत्सिजमद्युरोर्यदुक्तं तेनानौचित्यमेव पर
प्रबन्धार्थं पुण्याति ।

(२५६) अनङ्गस्य अथ या (१४४-१४० पृ) रतिर्हि भारतवर्षोचितैर्नैव व्यवहारेण
दिव्यानामपि वर्णनीयेति स्थितिः । न न राजादिष्वप्रसिद्धप्राप्त्यभ्युद्धारोप
निबन्धनं प्रसिद्ध नाटकादीः । तथैवोत्तमदेवताविषयम् । न तु केवलं शास्त्र-
स्थितिसम्पादनेच्छया यथा देवीसंहारे द्वितीयेऽष्टे । पुनरारब्धविधाति
रसस्याङ्गिनोऽनुसन्धिः ।

(२६१) रसस्य मनोरमा रामा अथ या श्लो (१८० ८१ पृ)

न खल्वलौकिकैराग्यकाहुकहवि प्रकटयाम' अथि तु यस्य कृते सर्वमभ्यर्च्यते
तदेवेदं खलमिति तल मत्ताङ्गनाऽपाङ्गभक्तस्य लोलभङ्गार प्रति सम्भाव्यमान
विभावानुभावत्वेनान्नस्य लोलतायामुपमानलोकैति श्रियतमाकटाक्षो हि सर्व
स्याभिलषणीयो भवतीति तत्प्रतीक्षा प्रवृत्तिमान् शुद्धजिह्विकया प्रसक्तानुप्रसक्त-
वस्तुतत्त्वसंवेदनेन वैराग्ये पर्यवसति विनये ।

श्री वि च (का मा १म पु १३२ पृ) अतः भगवता जन्तुहिताभिनिविष्टेन
मोक्षक्षमोपदेशोऽङ्गिनं शास्त्रस्य रागिजनानिष्टत्वात् सकलजमन प्रदादने
कालशुद्धिजिह्विकया शङ्कारेऽङ्गभावमुपनीते पर्यन्ते परिनिर्वादेण परममीश्वर
मुच्चैःकृतम् ।

(२६६) अथ स रसोत्पत्तौ करुण परिपोषयति अथ या (१३६ पृ)

तस्माद्वाक्याधीभूतस्य रसस्य भावस्य वा विरोधी यो रस न रसविरोधीति बहु

न्याय्यः । न त्वद्गभूतस्य कस्यचित् ।...अथवा वाक्यार्थाभूतस्यापि कस्यचित्
कण्ठासविषयस्य तादृशेन श्रृङ्गारवस्तुना भक्तिविशेषाभ्रयेण संयोजनं रसपरि-
पोषायैव जायते ।

(२६५-६८) चित्तो हस्तावलम्बः.....कण्ठेन मुख्य एवार्थं तपोद्वल्यते

अ. आ. लो. (१३८ पृ.) एतदुक्तं भवति.....यद्यप्यत्र कण्ठोऽपि
पराजमेव तथापि विप्रलम्भापेक्षया तस्य तापप्रिकटं प्राकरणित्वं...ततः
प्रतीयमानोऽप्यसौ विप्रलम्भः समनन्तराभिगीयमाने 'स दहत्तु दुरित'मित्यादी
सादोषाभितयसमर्पितो यो मयवत्प्रभावस्तत्तादृशतायां पर्यवस्यतीति न कश्चिद्विरोधः ।
...अ. आ. लो. (१४१ पृ.) अद्गीभूतान्यपि रसान्तराणि.....त चमत्कार-
स्तावत्सेव न परितुल्य विश्राम्यति ।...अयमेवोदन्तः । यदाह तज्जम्बान्
गुणः वृत्तात्मितस्कारः... ।

पृ.

अष्टम उल्लासः

(२७०) रसस्यैव माधुर्यादयो च वर्णानाम्...गुणश्रयोपचारेण...अ. आ. (५८ पृ.)

तमर्थमवलम्बन्ते येऽङ्गिनं ते गुणाः स्मृताः ।

(अ. आ. लो. ७६-८७ पृ.)

ननु शब्दार्थयोर्माधुर्यादयो गुणास्तत्र कथमुक्तं रसादिकमङ्गिनं गुणा आधिता
इत्याशङ्क्याह...एतदुक्तं भवति—वस्तुतो माधुर्यं नाम श्रृङ्गारादे रसस्यैव गुणः ।
तन्मधुराभिष्यञ्जकयोः शब्दार्थयोरुपचरितम् । मधुरश्रृङ्गाररसाभिव्यक्तिसमर्थता
शब्दार्थयोर्माधुर्यामिति हि लक्षणम् ।

(२७१) हारादिवलङ्काराः...अ. आ. (३१७) यज्ञाधितास्तूलङ्कारा मन्तव्याः
कटकादिवत् ।

(२७२) तत् कथमसमस्तगुणा गीढी.....काव्यस्यात्पा-का. अ. पृ. (११२, ११९,
१२, १३-१४)

सममगुणोपेता वैदर्भी ।.....श्लोकाःकान्तिमती गीढीया ।.....तासां पूर्वा प्राद्या
गुणास्तकृत्वात् ।.....न पुनरितरे श्लोकगुणत्वात् । इतरे गीढीयभाषावर्ती न
प्राद्ये श्लोकगुणत्वात् ।

(२७३) माधुर्यं श्रृङ्गारे हुलिकारणम्...अ. आ. (२१८)

श्रद्धार एव मधुरः परः प्रह्लादनो रसः ।

तन्मयं काव्यमाधिल भाधुर्यं प्रवितिष्ठति ॥.....

(ध्व. भा. लो.) सम्भोयश्चकारान्मधुरतरो निप्रलम्भः, ततोऽपि मधुरतमः कदण इति तदभिव्यजनवीरलं शब्दार्थयोर्मधुरतरमधुरतमत्वं चेतन्निप्रायेणाह ... ।

(२७६) ओजो वीररभस्थिति=ध्व. भा. (२११०) रौद्रादयो रसाः... ।

...ओजो व्यवस्थितम् ॥

(२७६) ध्व्यत्वं पुनरोजसोऽपि=ध्व. भा. (३१८) ध्व्यत्वं पुनरोजसोऽपि ।

(ध्व. भा. लो.) ननु ध्व्यं नातिसमस्तार्थं...नेत्याह ।

(२७७) शुष्केन्धनाम्रियत्=ध्व. भा. लो. (८९ पृ.)

भगिति शुष्ककाष्ठामिष्टान्तेनाकलुषोदकदृष्टान्तेन च तदकालुष्यं प्रसन्नत्वं नाम सर्वरसानां गुणः । (इ. का. प्र. वि. २७७ पृ. शुष्केन्धनेति—अनार्द्रकाष्ठवद्वि-
दृष्टान्तेन हृदयसंवादेन.....भटिति व्यापकत्वम् । अकलुषोदकदृष्टान्तेन च
भाषाकालुष्यं प्रसन्नत्वम् ।)

(२८१) वर्णाः समासो...=तु. ध्व. भा. (१११-५)

(२८७) कचिद्वक्त्रप्रबन्धापेक्षया.....रत्ननाऽऽदयं=ध्व. भा. (१७६)

विषयाध्ययमप्यन्यदौचित्यं तौ नियच्छति ।

काव्यप्रमेदाधयतः स्थिता भेदवती हि सा ॥

... ..

रत्ननामिषयापेक्षं तत्तु किञ्चिद्विभेदवत् ॥

(२८७) कचिद्वक्त्रवाक्यानपेक्षया प्रबन्धाधिता एते=ध्व. भा. वृ. (११६)

प्रबन्धाधयेषु यथोक्तप्रबन्धाधित्वमेवानुसर्तव्यम्...अभिनेयार्थे तु सर्वथा रसबन्धे
अभिनिवेशः कार्यः । मृ. प्र. ११५. अन्यकान्यप्रबन्धभेदलक्षणे इ. ।

पृ.

नवम उल्लासः

(२९२) द्वेका विदग्धाः=का. अ. सा. घ. ल. वृ. (५ पृ.)

द्वेकशब्देन कुलाशाभिरतानी .. । अथवा द्वेका विदग्धाः ।

(२९८) पादतद्भाग...रूपताम्=क. का. अ. (११४०)

आवृत्तानि तु तस्यापार्थान्य... , क. का. अ. (११४२) पादाद्विधा विभक्ता...
दशभा यमकानि जनयन्ति ॥

- (३६६) तदेतद् काव्यान्तर्गुभूतमिति...=ह. का. अ. (३।२६ न. सा. टीका)
 कथेः क्लृप्तानि शक्तिमालं बोधयन्ति न तु रसवताम् । यदुक्तम्—
 यमकानुलोमतदितरचकादिभिदो हि रसविरोधिन्धः ।
 अभिधानमात्रेणैतद्गुलिकाऽऽदिप्रवाहो वा ॥

- (३१४) तच्चिदम्...=ह. का. अ. (५।१, ४)
 भक्त्यन्तरकृततत्त्वमवर्णनभित्तिनिष्ठानि वस्तुरूपाणि ।
 सादृशानि विचित्राणि च वाच्यन्ते यत्र तस्मिन् ॥
 ... ..
 भेदैर्विभिद्यमानं संख्यातुमनन्तमस्ति नैतदस्मात् ।

४.

दशम उल्लासः

- (३२५) तेन तुल्यं किमा चेदिति=का. अ. सा. सं. (१।१५-१६ ल. उ.) 'यथा'राज्यं
 भूतेन रूपेणोभयाधारगुणमानोपमेयभावमवरोधयति । तेनेयं धीती.....'तत्र
 तस्येयेत्यनेन हि यो वक्तिर्विधीयते तस्येवार्थे विधीयमानत्वादिवशब्दवच्छीतेन
 रूपेणोभयानुयायितबोधमानोपमेयभावावगतिनिबन्धनत्वम् ।
- (३२७) तद्विहितेन कृदाद्विधमाणा विरसतामावहन्ति=व. आ. लो. (२।१७)
 अप्रयुज्यतनिर्वर्त्यः तोऽलंकारो भवति मतः ॥
 ...यतो रसा वाच्यविशेषैरेकाक्षेप्तव्याः । तद्विपरीतार्थे शब्दैस्तत्प्रकाशिनो
 वाच्यविशेषा एव रूपकादयोऽस्तद्वाराः ।
- (३३७) शनोपमानेन=ह. का. अ. (५।६१)
 अस्तिस्वरूपादैक्यं विधाय सिद्धोपमानशृङ्गावम् ।
 आरोप्यते च तस्मिन्तद्गुणादोति सोत्प्रेक्षा ॥
- (३५०) प्रतिपादकमाक्येन न तु विशेष्यसामर्थ्यादपि=का. अ. सा. सं. २।३० (लघुवृत्ति
 ३६५.)—यत्र प्रस्तुतार्थनिष्ठं वाक्यं तत्प्रसमानैर्विशेषणैः...सादृश्यवशादप्रस्तुतमर्थ-
 सुपमानभूतं कथयति सा संज्ञेयैषोपमानोपमेयलक्षणाद्विद्वत्सामिधानात्
 समासोक्तिः ।
- (३५०) छिद्रविशेषण...=(भ. आ. लो. ३७५.) समासोक्तिस्तु यस्मानविशेषणाभिधायिभिः
 श्लेषपदैरात्मानं ब्रालभत ।

(३५६) एतत्तस्य मुखात् =व आ लो (४३ पृ)

असास्थाने ममत्वसभावान् प्रस्तुतम् । अप्रस्तुतन्तु जलविन्दो वाच्यम् ।

(३५७) सुहृद्बधू कृष्ण निहल कथित =का अ सा स उ वि (४३ पृ)

परममितनरकामुरत्वभूर्यदि चार्क्षिण निहल नि शोका करोषि तत् त्वमेव श्लाघ्य इति विशेषे प्रस्तुते कञ्चित् सामान्याभिधानं यथा सुहृद्बधू

(३६२) वस्तुनो नाक्यार्थस्योपमानत्वात् प्रतिवस्तूपमा =का आ सा स (ल वृत्ति २६५)

तनेय वस्तुनि वस्तुनि साधारण्योपनिबन्धात् प्रतिवस्तूपमा ।

(३६४) सैव क्रियासु बह्वीषु दीपकम् =रु का आ (७६४)

यदैकमप्यनेकेषां नाक्यार्थानां क्रियापद कारवपदमपि ।

भवति तद्वत् तदेतदिति दीपकपद द्वेधा ॥

(३६३) प्रत्यक्षा इव भूतभाविन =भा का अ (३१४२)

भाविचरवमिति प्राहु प्रबन्धविषय गुणम् ।

प्रत्यक्षा इव हरयन्ते यथाधा सृतभाविन ॥

(३६३) भाव कवेरभिप्रायो =का आ (२१३६९)

भाविकत्वमिति प्राहु प्रबन्धविषय गुणम् ।

भाव कवेरभिप्राय काव्यव्यासिद्धि सस्थित ॥

(३७७) यं प्रेक्ष्य अक्षैरावणशक्नौ =व अ सा स उ वि (१) (४४ पृ)

यदा ह्यप्रिवदर्शने शकैरावणो निर्मदो जाताविति वक्तव्ये यं प्रेक्ष्य

इति भद्रपञ्चरेणाभिधीयते सौ पर्यायोक्तता ।

(४०९) आयुर्धृतमिद्व्याप्तिरूपो =रु का अ (७६३ न सा टीका)

इदन्तुदाहरणं यथा

आयुर्धृतं नदीं पुण्यं भयं चौरं सुखं प्रिया ।

नैरं यत्तुं गुरुर्हानं येयो माहात्म्यपूजनम् ॥

(४२३) नयनानन्ददायीन्दो इति बहुनां सन्देहात् =का आ सा स उ वि (४४ ४६ पृ)

नयनानन्ददायीन्दोर्विम्बमेतत् प्रतीयति इति सुप्तस्याप्यवसानात् किमतिशयोक्तिः

किं दीपकम् किं तुल्ययोगिता किं मदनोदीपकं कालो वर्तत इति

पर्यायोक्तमिति बहुलकारसन्देहो भवतीत्युभयशब्दमप्रास्थानेन प्रहृतम् ।

- (४२७) तेनासी तिरुः परिकीर्तितः=तु. क. का. अ. (१०१२५)
योगवशादेतेषां तिलतरङ्गुलवच्च दुग्धजस्तवच्च ।
व्यक्ताभ्यङ्गांशत्वात् संकर उत्पद्यते द्वेधा ॥ ध्व. आ. लो. (४०-४१ पृ.) ;
का. अ. सा. स. (४१२०, २२, २५)
- (४२८) उपमायानुपमानस्य...सधिकपदत्व' च=क. का. अ. (१११२४-२५)
सामान्यशब्दभेदो वैषम्यमत्तंम्भावोऽप्रसिद्धिः ।
इत्येते चत्वारो दोषा नासम्भूतमायाः ॥
सामान्यशब्दभेदः सोऽयं यत्तापरत्वं शक्येत ।
योजयितुं नामम' तत् सामान्याभिप्रायिपदम् ॥
- (४२९) एकस्य च ग्रहे न्यायदोषाभावादनियतः=क. अ. मा. सं. (५१२०)
अनेकालङ्घियोत्प्लेखे समं तदुत्पत्तंभवे ।
एकस्य च ग्रहे न्यायदोषाभावे च संकरः ॥
- (४३०) क्रमेणोदाहरणम्=यथा स माहताकम्पितपीठवासाः.....यथा स पीठवासा
प्रवृद्धीतशार्ङ्गो...यथा निपेतुरास्यादिव तस्यादीप्ताः...यथा अयं पद्मासनासीनः=
मा. का. अ. (२१४१, २१५७, २१५८, २१५७)
- (४३१) तदेते...न पृथक् प्रतिपादनमर्हन्तीति=क. का. अ. (१११२४ तनिसाधु टी.)
ते च नासम्भू. अपि तु स्फुटा एव ।.....यथा भक्षिताः सक्तवो.....

(App. D) (घ)

काव्यप्रकाशविवेकोदाहृतनिदर्शनानां सूची

श्लोकाः	पंक्ताङ्काः	श्लोकाः	पंक्ताङ्काः
अर्थं तो राश्या	१३०	अथ सा पुनरेव	२५४
अगृहाद् वलण्डुद्रुम	६३	अद्वैतं सुखदुःखयो	६४
अज्ञलेखामकारमीर	३७२	अनाक्तपतोऽप्यय	३८४
अङ्गुलीभिरिव	- ४२८	अनुरागवती सन्ध्या	३५२
अण्णहिअम् उण	६४	अनुशासतमित्यनाकुल'	४०७
अता एव	४३	अनेव कल्याणि	१३६
अत्तातुगोर्द	४१२	अनेकपादप्रयदप्रसाल'	३०२
[अथ] नयनसमुत्थ' ण्योति	२८०	अनेन सार्धं विहराम्बुराशोः	३८९

श्लोकाः	पंक्ताङ्काः	श्लोकाः	पंक्ताङ्काः
अन्तप्रोतबृहत्	२६३	ऐन्द्रं भद्रुः पाण्डुप्रयोधरेण	३७०
अपि पस्यामि	२०	कञ्जलहिमकनरुचः	३७४
अपि सरले	१२१	कथं पातोऽमु	४३६
अरे रे अर्जुन	२२६	कयोलफलकावस्थाः	३३८
अस्तिनलयै	३३४	कपीले जानक्याः	२६३
असी नानाकारो	२८०	कमलवनेषु तुषारो	३६१
असशृतं मएडन	३७२	कर्त्ता यतुच्छलाना	१३४
अस्याः सर्गविधी	३६२	कर्पूरहारहरहाससित	४३४
अहिण्यपपञ्चोसरसिपुसु	१४१	चनित्ववहन्त	६
अहं त्वा यदि नेचेय	३६६	कलद्रमुक्त तनुमभ्यनामिका	३००
आलौभन्त विशाह	३८६	कलापिना वाहतयोपचान्ति	३०१
आन्ध्रपेहि भम	२८३	काञ्चीगुणस्थानमनिन्दितामाः	२४६
आहूतस्यामिवेकाय	३६६	किमिव हि मधुराणा	३६
आहूतोऽपि सहायै	३७३	किं अण्यं ताण	१२१
इत्. च दैत्यः	४७	किङ्कुकम्पपदेष्टेन	३३४
इवि शत्रुषु चेन्द्रियेषु	१२१	किं ददातु किमभ्रातु	४०६
इवं भीम केनोक्त	३४६	किं श्रुतान्तै	३८०
इन्दुलिप्त इवाजनेन	३४४	किञ्चित्कुञ्चितचतुषुम्बितमुले	३४६
उत्तानोच्छ्रुतमण्डक	१६४	कुञ्चविप्रबन्ध इव	१६०
उद्गर्जज्वलकृष्णरेन्द्र	२६४	कुपतिमपि कलल	३७८
उपास्यां हस्तो मे	२८१	कुमार ! नैते मलयसाननः	२६४
उपीवरानेण	३४१	कुस रुचिसुग्रीना	१६४
उपपद्वाभाए	१४०	कुसवक कुचापात	२६४
एतद्रोम्ता (१) सुरभि	३१८	कुतवानसि विप्रिय न मे	२२६
एमेअ जणो	६०	वैलासोद्धारणार	२४६
एववादिनि दैवर्षी	१०४	कोपात कोमल	१४०, २६२
एष राजा यदा	२६३	को वा हेतुस्त	३७०
एतेहि वतस रघुनन्दन	६२	कोट्टारो भद्रुः	२६३

श्लोकाः	पंक्ताङ्काः	श्लोकाः	पंक्ताङ्काः
गजाननमदास्वाद	१	त्वयि दृष्ट एव	३७५
गच्छ गच्छसि चेत्	१४६	दन्तप्रभापुष्पचिता	३४१
गायो वः पावनानां	४८	दन्तैः क्षतानि	१५०
गिरः धव्या दिव्याः	३१८-१६	ददतु भवान् दहन इव	४३४
गीर्वाणप्रबन्ध (१)	४४०	दामोदरकरापात	४१३
गुरुपरतन्त्र	२	दीर्घा कुर्वन् गड्ढ	१५०
गृहेष्वायु	३८७	दुग्धोदधिशौलस्थी	३७४
गहोर्य एव चतुरा	३६३	दुस्ततां गीः	१७२
चक्रन्द हतार	१६६	देवि एको हं बड्डा	३५६
चक्रामिषासत्रसमाज्ञयैव	३५५	देवि दक्षिणादिवरिद	३५६
चलापाङ्गां हृष्टि	१३०, १४६	दरादुत्तमुक्	३६०
छायाऽऽतरी (कठोपनिः ३।१)	४४	दृष्टः पृथुतरीकृता	३६३
चार्याती सा विभ्रममग्नि	१२१	दृष्ट्या केशव गोपरागद्वयया	१०१
जं जं कुपेति	५५	दृष्ट्वा कासनसप्तते	३८२
छाराश्रयोति परिश्रम	३६१	देहस्थदर्शये बल	३३८
तं कृपामुदुरवेद्य	२०७	शुक्लानां गृध्रानां	३८२
सटी तारं तान्यति	१२८	गूतं हि नाम पुदपलासिंहासन	३७३
सन्वी मेघजलार्द्र	१४२	द्विधा प्रयुक्तेन व वाङ्मयेन	३१८
तवालोक्ष्ये कौतुहल	६३	धन्याः खलु यने पाताः	३५६
तस्यास्मिन्ममसि	३७०	धिक् सायुजं	६२
तीर्थान्तरेषु मलपङ्क	४०८	धूलोभूसरतन्वो	३७६
तीर्त्वा भूतेषु	३४६-४७	नवपङ्कजसंस्तरेऽपि	१६६
तुमहाणं श्रमुक्तेषु	२८८	नातनद्विषु विष्कम्भ[क]प्रस्तावनाऽऽदिषु	१२१
तेषां गोपवधू	१६३	नाथये किमु पतिं	१८८
त्यज करिकलम त्वं	२३६	निद्राऽपहरति	३६५
त्वत्पादनखरमानां	३५२	निधानगर्भामिय	२४१
त्वदङ्गमादर्वं दृष्टुः	३६६	निघ्नमुज्जत्	४३८
त्वमेवंसीन्दर्शा स च	२८१	निरर्थकं जन्म	३८२

श्लोका	पलाङ्का	श्लोका	पलाङ्का
नायिकन्धस्त्रिभुवनपुरो	८	महाराजन शृणुष्वेद	१८८
नेत्रैरिवोत्पले	३३४	मा भै शयाङ्क	३८३
न्यकारो ह्यमेव	१६४	मालतीमाधवे पञ्चमऽङ्के	१२१
पयु शिरधन्वला	१४४	मालतीमाधवयार्हिकप्रत्युक्तो	१२१
पश्यन्तु भवन्तस्त्रादिकाम्	८६	तत्रैव (मालतामाधवे) तृतीयेऽङ्के	१२१
पुटपाकप्रतीकाशो	१४२	मितानसो पश्य	२६५
पुण्या ब्राह्मणजाति	२४६	गृणालहसपद्मानि	३७५
पुण्य प्रवालोपहित	३६१	सैनाक चिमय	३४०
पृष्टेभ्यु शङ्खशफलच्छविषु	२८१	यद्यप्येपामौ	२०४
प्रतीच्छन्नाशोकी	२६	यतो वाचो निवर्तन्ते	१२६
प्रव्याप्त्यानरुचे कृत	१६८	यथा रन्ध्रं न्योनधल	३६६
प्रथममलसै पर्यस्ताम्रै	२८१	यदनेकपयोधिभुज	३१०
प्रीणितप्रणयि	३७५	यदुवाच न तन्मिथ्या	२०४
प्रेमान् मोडयनपाकृत	२६१	यदेवचन्द्रा तर्जलदलबलीला	२०२
बलसिन्धु मिथुरिय	४३५	यद्विस्वयस्त्रिमिष	३८६
विभर्ति भूनेर्वलस	३००	यम कुबेरो वरुण	३६६
ब्राह्मणाधिकमलागो	२४६	यशस्य ते दिव्य	३००
भन धम्मिअ	२२	यत्तपोवन	३६१
भवद्वपराधे सार्धं	३८२	यथ निम्ब परशुना	३६६
भवन्ति यतीपथसो	३७३	यस्य मित्राणि मित्राणि	३८
भर्तुं दारिके दिव्या	४७	य शम्भुहर	३७३
नासि त्व हरिरिवा	४३४	या धर्मभासस्तनया	४३८
मिच्छामत गाधानय	१६१	याजनाध्यापन	४००
भुजप्रकुण्डलीव्यक्त	३२१	येन सम्बालक	३४५
मो वधस्स	२६४	योगपटो जटाजूट	३६६
अनिमरति	२६२	यो य शस्त्र विभर्ति	२७६, २८५
मभामि कीरवशत	४३	रक्तच्छदत्व	३०८
मदर्पितदशसत्या	४०५	रचनामु खरी	१

श्लोकाः	पद्याष्टाः	श्लोकाः	पद्याष्टाः
रसवदमृतं कः सन्देहो	२८१	सज्जेद सुहृदिपासो	१०५
राजन् राजसुता	३५६	स त्वं मानविशिष्ट	३१६
राम इवायं राजा	४३४	सदयं बुभुजे	३६६
रामस्य पाण्डुरसि	२०७	स दुर्मतिः श्रेयसि	२०४
रेहद मिहिरेण	३६४	सद्यः कोशिकदिग्विजृम्भय	१०३
साला वक्रासर्व	६१	सन्निहितवालान्ध	३७५
सावस्याकान्तिपरिपूरित	१४८	स निर्विरय यथाकामं	१७
सायस्यद्रविण्ययौ	१६२	स पूज्यकर्मा सुहृदा	२०४
सायस्यौकसि	३७४	सममेव समाक्रान्तं	१६५
सक्त्वं मिसर्गधुरभि	३७२	समयुज्यत भूपतिर्धुवा	१२१
समुधामहित स्युराजित	३११	समानया समाशनया	३०१
सागर्थाविह सम्पृक्को	२८०	सरः शरत्प्रसभाम्भो	४३६
बिक्रशवमरनारी	३४६	स बहूमखिलाञ्चक्रो	१४८
विविधभववगा	३०४	स वः पायादिन्दु	३३८
विद्युवती शलघुताऽपि	१४२	सह गिरा तिष्ठ	३८२
विसमदृढिर्ध्वं व दीप्तइ	१	साधूनामुपकर्तुं	३६५
व्यक्तिर्न्यञ्जनाधातुना	३६४	सावहमागमिष्यन्	३६६
रामरतेऽमरसेजति	२६५	सामण्यमुन्दरीयं	२४१
शिखरिणि क तु नाग	१०४	सा बाला गयसप्रगल्भनचत	४०६
शुद्धान्तदुर्लभमिद	३५२	सा शिवा नाम नदी	३८६
शर्म्यं वासयट	२८८	सुम्न त्वं कुपितेत्यपास्त	४६
धूयतां भर्मसर्वस्व	२८०	सैन्य विरम्यकारिणो	२६३
स एव हि महादेव	१६१	सोऽयं सम्प्रति	२८०
स क्षतियन्त्राणसहः	१६३	स्कन्दस्य मातुः	२०७
सन्नतानि मृगाक्षीया	३६६	स्त्वानावनदधनशोणित	१६४
सञ्चारपूतानि दिगन्तराणि	३६४	स्त्रीव गच्छति पन्डोऽयं	४३३
सच्छायाम्भोजवदना	३३६	स्निग्धवशामल	३५३
सञ्जातपलप्रकरा	३६६	स्वरनवनदीपूरेणोडा	१११

श्लोका	पदाङ्का	श्लोका	पदाङ्का
नीविबन्धस्त्रिभुवनपुरो	८	महाराजन् शृणुध्वेह	१८८
नेत्रैरिवोत्पलै	३३४	मा भै सशङ्क	२८३
न्यङ्गारो ज्ञयमेव	१६४	मालतीमाधवे पञ्चमऽङ्के	१२१
पत्यु शिरधन्वकला	१४४	मालतीमाधवयारुणिप्रत्युक्ती	१२१
पश्यन्तु नवन्तस्यादकान्	८६	तत्रैव (मालतामाधवे) तृतीयेऽङ्के	१२१
पुटपाकप्रतीकाशो	१५२	मितायसो पश्य	२६५
पुण्या ब्राह्मणजाति	२५६	मृणालहस्तपद्मानि	३७५
पुष्प प्रबालोपहित	३६१	मैनारक, किमय	३४०
पृष्ठेषु शङ्खशङ्खलच्छविषु	२८१	यवलोपार्मी	२०४
प्रतीच्छ्रित्वाशोरी	२६	यतो बानो निवर्तन्ते	१०६
प्रत्याख्यानकृत्ते कृत	१६८	यथा रन्ध्र व्योन्नधल	३६६
प्रथममलसै पर्यस्ताम्रै	२८१	यदनेकपयोधिभुज	३१०
प्रीणितप्रणयि	३७३	यदुवाच न तन्मिथ्या	२०४
प्रेयान् सोऽयमपाकृत	२६१	यदेतच्चन्द्रान्तर्जलदलवतीला	२०२
वत्सिन्धु सिन्धुरिव	४३५	यद्विस्मयतिमिश्र	३८६
विभर्ति भूमेर्बलय	३००	यम कुबेरो वदण	३६६
ब्राह्मणातिक्रमलागो	२५६	यशश्च ते दिक्षु	३००
भम धम्मिम	२२	यत्प्रपोवन	३६१
भवदपराधै सार्ध	३८२	यश्च निम्ब परशुना	३६६
भवन्ति यत्तापशयो	३७३	यस्य मित्राणि मित्राणि	३८
भर्तुर्दारिके दिप्या	४७	य कानारहर	३७३
भाति त्व हरिरीवा	४३४	या धर्मभासस्तनया	४३८
भिन्नामट गाद्यानय	१६१	याजनाभ्यापन	४००
भुजङ्गकुण्डलीभ्यक्त	३२१	येन लम्बालक	३५५
भो वज्रसूय	२६४	योगपटो जटाजूट	३६६
भ्रमिमरवि	२६२	यो य सप्त विभर्ति	२७६, २८५
भम्भामि कौरवराज	४५	रक्तच्छदस	३०८
मदर्पितहरास्वा	४०५	रसनासु मतो	१

श्लोकाः	पद्याङ्काः	श्लोकाः	पद्याङ्काः
रसवदमृतं कः सन्देहो	२८१	सज्जेह सुरहिमासो	१०५
राजन् राजसुता	३५६	स त्वं मानविशिष्ट	३१६
राम इवायं राजा	४३४	सदयं सुभुजे	३६६
रामस्य पाणिरसि	२०७	स दुर्मतिः धेयसि	२०४
रेह मिहिरेण	३६४	सद्यः कौशिकदिग्विजृम्भण	१०३
सालां बक्रासवं	६१	सन्निहितबालान्ध	३७८
सावयकान्तिपरिपूरित	१४८	स निर्विशय यथाकामं	१७
सावययद्रविणव्ययो	३६२	स पूज्यकर्मा सुहृदा	२०४
सावययोक्तिसि	३७४	सममेव समाकान्तं	३६३
वक्त्रं निसर्गसुरभि	३७२	समगुणयुत भूपतिर्युवा	१२१
सुधामहित सुराजित	३१३	समानया समाजनया	३०१
वागर्थायिव सम्पृक्ती	२८०	सरः सरत्प्रसप्तप्राम्भो	४३६
विश्रावमरनारी	३४६	स बक्रुमखिलाच्छ्रुतो	१४८
निविधधयवना	३०४	स वः पाशादिन्दु	३३८
विश्वयती शेलमुताऽपि	१५२	सह गिया तिष्ठ	३८२
विसमदृढिभं न वीसह	१	साधूनामुपस्तु	३६५
व्यक्तिर्गन्धनधातुना	३६४	सावशमायमिष्यन्	३६६
समरतेऽमरतेजसि	२६७	सामण्यमुन्दरोणं	२६१
सिखरिणि क नु नाम	१०४	सा बाला वयमप्रगल्भवत्स	४०६
शुदान्तदुर्लभमिदं	३५२	सा शिशा नाम नदी	३८६
शून्यं वासएद	२८८	सुभ्रु त्वं कुपितेल्पास	६६
भूयतो भनसरेलं	२८०	सैन्यं विन्मयकारिणो	२६३
स एव हि महादेव	१६१	सोऽयं सम्प्रति	२८०
ग जलियघ्राणसहः	१६३	स्कन्दस्य मातुः	२०७
सन्नतानि मृगाक्षीणा	३६६	स्तानावनदपनशोणित	३६४
सवारपूतानि दिगन्तराणि	३६४	स्त्रीव गच्छति पन्त्रोऽयं	४३३
मध्यायाम्भोजवदना	३३६	स्निग्धरवामल	३६३
सबावपलमरुदा	३६६	स्मरवजनदीपुरेणोद्ग	१११

श्लोकाः	पंक्ताः	श्लोकाः	पंक्ताः
अनुरागो मानविवर्धितो	३००	सस्था भवन्तु	४६
स्मृतिभूः स्मृतिभूः	३०६	हरति हरिं	३७६
स्वयंरखविनिविष्टे	३७६	हरवन् विपमदष्टि	३६३
हार्गस्त्री यदि तद्	३६४	हन्मन्मेदिपततुलक	८६
स्वविनमाकान्तभुवः	३७०	होह य गुणायुरात्रो	४२६

(App. E) (ड)

काव्यप्रकाशे का. प्र. विवेके च प्रयुक्ता न्यायाः

(क) काव्यप्रकाशे :—

अदापदहन	१६०
अनुराग	१३२
अयमेव हि भेदो नेदहेतुर्वा बद्धिददधर्माभ्यामर्त इति	१६७
अर्धनेदेन शब्दनेदः	१०४
ह्योरिव शीर्षदीर्घतरो व्यापारः	१४६
उत्तरा प्रतिपत्तिः पूर्वा प्रतिपत्तिं बाधते	२४०
काव्यमार्गे स्वरौ न गण्यते	३०४
कामिनीकृच्छलवत्	१३७
गताभ्यापि विरोधस्य विरोधस्यदामार्धं प्रयोगः कार्यः	२४०
गुणानां परार्थत्वादसम्बन्धः समत्वान् स्यात्	२१७
चित्तनुरागन्याय	६७
द्वैतः पदैः पिशुनदेव रहस्यवत्	२४४
न काव्ये स्वरौ विरोधप्रतीतिकृत्	४४
नैकं पदं द्विः प्रयोज्यं प्रायेण	२२३
नैमित्तिकानुसारं निमित्तानि बल्यन्ते	१५८
पानकरसन्वाय	६६
प्रधानेन व्यङ्ग्येणा भवन्ति	१४१
ब्राह्मणभगवन्वाय	१०१, १४१
यत्परः शब्दः स शब्दार्थः	१४६

गदेव दृष्टं तदेव...	३८७
राजानुगतविवाहप्रवृत्तयुल्लवत्	६८
विशेष्यं नाभिधा गच्छेत् क्षीणशक्तिर्विशेषणे	२७
शौर्यादय इव	२७०
(ख) काव्यप्रकाशविधेके :—	
अयं स रशनोत्कर्षो इति न्यायः	२६८
अर्थभेदेन शब्दभेद इति	३०८
अशक्तास्तत्पदं गन्तुं ते नो निन्दा प्रचकिरे	१७६
आचार्यपादा इति न्यायेन	२०६
इच्छाद्वेषादिन्याय	७१
उत्पलदलशतव्यतिभेदन्याय	७१
उपलक्ष्यन्याय	१५
एकावलीप्रथमन्याय	४११
काकतालीयन्याय	३८६
कुलालवत् प्रकाशयति इति	१५६
क्रियाफलमेव कार्यमिति दैयाकरणाभ्यां	३७१
क्षीरजलपक्षोत्तीभाव	१४६
क्षुद्रकण्टकादिवत्	१४६
क्षीरनीरन्याय	४२१
राजो क्षोभितः	३८६
सखेवाली मूष	३४०
गानयद्विधिवत्	१०
पटप्रदीपन्याय	५०, १५६
चक्षुरादिवत्	१५२
तन्त्रेण न्यायेन	६६
तादृशव्यशक्तिः परस्परान्वितेऽनन्यधात्रिद्विर्देशेय मनयति	१५३
तिलतण्डुलन्याय	६२१
नागदीनविशेषाद् विशेष्यपुद्गिर...	७४

नार्थे किञ्चित् सनात् वाक्यम्	२१७
निधानवत्	१३७
नैकं पदं द्विः प्रयोज्यं प्रायेण	२१६
पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या इति	४०४
परवित्तवृत्त्यनुमानवत्	६१
प्रतियोग्यन्वयप्रकारयोः साधारणरूपेणोपस्थितेः	१५७
प्रधानेन व्यपदेशाः सन्ति	१००, ४३६
प्रपानकरसन्ध्याय (पानकरस...)	७०
प्रसिद्धपूर्वकः प्रतिषेधो न चान्यत् प्रसक्तिः	४४
बीजादुत्पत्तिवत्	४७
माहणधर्मण्यन्याय	१००
भक्षिकावदुच्छ्वासमात्रन्याय	१३७
भूलवत्...उपकुर्वाणः	१९, १६४
गतकालं मर्दनं तत्कालं मर्दनमुक्तम्	७१
यत्परः शब्दः स शब्दार्थः	१६७
यत् गिरिशिखरमारुह्य प्रेक्ष्यते तदपि प्रत्यक्षमेव	३०
याद्याः जायते तादृगेव भवति	१४७
यो ह्युभयोर्भवति तत्र तेऽसावन्यतरतोऽपि व्यपदेशम्	१०१
विशेषप्रतिषेधे शेषाभ्यनुज्ञानम्	१०
विभागमन्तरेणैव...	१७२
शान्दी ह्याकाङ्क्षा शब्देन प्रकृत्यै	२८
पादवादिन्याय	८३
सकृत्सन्ध्याय	६२, ७८
सामान्यमनन्यसिद्धेर्विशेष...	
स्वात्मन्यविच्छेदका...	७३

(App. F) (च)

काव्यप्रकाशविवेके प्रमाणोद्धृतयः

अलङ्कारप्रस्थकृतः (ग्रन्थाश्च)

अग्निवग्नुत (ध्वन्यालोकलोचन)

शुः ६, ३७, ४३, ७१, ७२, ६३, ८६, ६०, ६१, १०५, १११, १२१, १२८, १२६,
 १३०, १३३, १३४, १३५, १३६, १४२, १४७, १५०, १७७, १७८, २०२, २०३,
 २५१, २५४, २५५, २५७, २५६, २६१, २६४, २६५, २६५, २६७, २६८, २७६,
 २७७, ३१२, ३५२, ३७३, ३८०, ३८८

अग्निवग्नुत ७५, ८६=abb. bb vi. p. 324.

आनन्दवर्धन (ध्वनिकृत, ध्वनिहार, ध्वनिनिर्माता, ध्वन्यालोक)

शुः १३, १४, ४३, ६०, ६२, ७०, ७१, ६१, १००, १०१, १०४, १०८, १११,
 ११६, १२०, १२१, १३०, १३३, १३६, १४२, १४४, १४८, १४८, १५०,
 १५१, १५२, १५६, १७३, १७७, १८१, १८३, १८४, १८५, १८६, २५४,
 २५५, २५७, २५८, २६१, २६२, २७३, २८८, २५१, २५२, ३६३

उद्धत (काव्यालङ्कारसारप्रह)

शुः ८, ११, ६२, १४३, २७, २८२, ८८, २६३, ३०८, ३०८, ३१०, ३२३,
 ३३८, ३३६, ३४१, ३४५, ३४६, ३७२, ३८५, ४००, ४२४

भामहयिवरण

१४१, १६८, २७८, २८६

वद्वयविवेक (राजानकविलक)

३११

कारमीरकाः

१२, ८२, १६४, २७८

कुन्तक (वक्ताहिजीवित)

१, १२८, १३०, २३२, २६०, २६४, ३३७

क्षेमेन्द्र (श्री. वि. च.)

२८६, २६३

दण्डी (काव्यादर्श)

१४१, १४३, १८५, २५६, २५७, २५८, २५६, ३३०, ३०१,

३१७, ३१८, ४३३

धनञ्जय, धनिक(दशरूपक)

५८, ५५, ६३, ६६, ८३, ८६, ६१, ६६, २४६, २८६,

२५७, २५८, ३२६

ध्वनिमार्तिक (२)

४३, १५८

नवीनाः (प्र. स. कृत)

३४६

नान्यदेव (सरस्वतीहृदयालङ्कार)

५७, १६६, १२१, २८८

५० (सा नियत...इह तु—५८. पृ. २४०-४२)

६३ (धग्पाइ...=५८. पृ. ७४)

६४ (अभिसानापर...=५८. पृ. १)

७४ (न हि मुशितितो...=५८. पृ. ३६)

७८ (आरस्तु...=५८. प्र. ३.)

८६ (कावम्बरीपरिगुयाह्ये...=५८. पृ.)

१०३ (हरिश्चन्द्रचरिते...=५८. प्र.)

१२१ (गधुमथन...=५८. प्र.)

१२६ (सुमद्राहरण...=५८. प्र.)

१६३ (श्रुत्यादयश्च...=५८. पृ. ३२६)

१७१ (केरोषु केरोषु...=५८. पृ. ३४ ४६, ५४, ७५, १७१, १६६)

१८६ (एषञ्च मुखे...=५८. पृ. २८३)

२८८ (चर्यावम्भ...=५८. प्र. ११४. प्र.)

३२५ (कथं पुनः...=५८. पृ. ५७)

३६८ (प्रसदां परिहृयमाना...=५८. पृ. २, २५२)

मम्मट (शब्दव्यापारविचार)

३४-३५, १५३

महिमभट्ट (तत्त्वोक्तिविमर्श)

१६६५.

व्यक्तिविवेक पृ. ३६, १६५, २०१, २०२, २०४, २०५, २०६, २०७, २१६ (१)

३१०, ४३७, ४३८

मुकुलभट्ट (अभिधावृत्तिमातृका)—

पृ. १०, ४०

मुनि—

५५, ८६, २९३

रत्नक

*अलङ्कारसर्वस्व

*काव्यप्रकाशतट्टित

कट्टट (काव्यालङ्कार)

पृ. ७६, १३१, २५६, २६८, २६९, ३१४, ३१६, ३३६, ३४२, ३६२, ३८६, ३८०,

३६१, ३६२, ३६६, ३६८, ४०१, ४०२, ४०३

नमिसाधु टीका

४०२

रत्नभट्ट (भट्टारविलक)

पृ. ८६

वाचस्पतिमिश्र

१५, २१, १२६, २७८ (१)

वामन (का आ स ह) ७, ६, १०, ३४, ३६, १२८, १४२, २०८, २०६,
 २१३, २१७, २३६, २४०, २४१, २४५, २४६, २४७, २६३, २७४, २७५, २७८,
 २७९, २८०, २८१, २८२, २८३, २८३, २८४, २८४, २८६, २८७, ३०४, ३२२,
 ३४६, ३६२, ३७२, ३७३, ३७४, ४१६, ४२८, ४३७, ४३३, ४३५, ४३६

अन्ये (अलङ्कारसर्वस्व)	३३१
अन्येषाम्	२५० ३६७
अन्यैरुक्तम्	२८४
केचित्	१०, १२, ६३, २१८, २५५, २७८, ३०५, ३५६
केनचित्	३३३
कैचित् (वाचस्पतिमिश्र)	६६, २७८
तथा चोक्तम्	४३, २१३, २०६, २३५, २७६
तदुक्तम्	२१६, २२४, २२६
'मदाहु'	७ ८०
गैर्याख्यातम्	७ १२, १३, ६१
'वयन्तु प्र.म'	१५, ८२

(App G) (छ)

काव्यप्रकाशविवेके समुद्धृता शास्त्रान्तरुक्त शास्त्रचयाश्च

	पलाश		पलाश
अनुशयदेवयानीनाटक	६७	कातन्त्र (व्याकरण)	१६, ४१६
अन्ये तु	१७५, १७६,	कादम्बरीपरिणयनाटक	८६
अभिज्ञानशकुन्तल	१२६	कामन्दकीय (अर्थशास्त्र)	२३१, ४०५
अमरकोष ५, १७१, १८६, १८६, २२५		कामशास्त्र (वात्स्यायन)	२२०, २२६,
अर्थशास्त्र (नीतिलय)	३, ४		२३१, २४४, २४५
अलङ्कारकार	७४	काव्य १-२, ६, १७, ६०, ८०, ८६	
उक्तं आत्मनेपदरूपेण. '	२८	६४, १२६, ४०६, ४२३	
'उपपत्तेः भावार्थो बलादन्यत्र नीयते'	१६२	कृतस्मान्दवादी (न्याय)	२४
श्रुति (धृति)	३३, १६४	कोष (नाममात्र)	८, २६६

'॥ (विश्वप्रकाश)	६२, २६६	नागानन्द	८६, २६४, २६५
गुणपञ्चाङ्गप्रश्ने	४०६	नैयायिक	३२६, ६७
चन्द्रगोमी (व्याकरण)	३२५	न्यायकुसुमाञ्जलि १५८, १७५, ३२६, ३६८	
छन्दःशास्त्र	७, १६५, २१३, २१५	न्यायविन्दु (यौद्धन्याय)	७४
जानकीहरण (काव्य)	१२६	न्यायसूत्र	१०५, १७७, २०२,
जैमिनिस्मृत (मीमांसा)	१६३, २२५		३४०, ३६०
ज्योतिष	१३१, १३२	न्यायभाष्य (वात्स्यायन)	१७७, २०२
शापकसमुच्चय (व्याकरण)	१८८	पदसंस्कारवादी (व्याकरण)	१६८
'तथा चोक्तम्'	२२, १५८	पाकशास्त्र	१७१, १८३
'तदाहुः' (धातुप्रतीक...)	३०-३१	पाणिनि (व्याकरण)*	
तदुक्तम् (कात्यायनाति यद्रूपम्)	२५-२६	॥ बार्तिक	
॥ (सन्निहितरजसशक्ते)	३१	पुराणादि	५
॥ (सम्बोधनं न लोके)	४५	प्रभाकरगुरु (मीमांसा)	२१, २६, ७५,
॥ (शब्दार्थप्राप्ति...)	७४		१७७, ३२६
तदुक्तम् (तेनार्थे...)	१५६	प्रमाणवार्तिक (यौद्धन्याय)	७०, १७४
तदुक्तम् (लिङ्गा शब्दा)	१५७	बृहत्सूत्रा	२५६
तदुक्तं (कारणोपनिपातः...)	४२७	बृहद्देशी (सङ्गीतशास्त्र)	१६६, १७१
तन्त्र	२४६, २४७	भट्टचार्य (कुमारिल ?)	४९
तन्त्रवार्तिक (मीमांसा)	१०, ३५,	भट्ट (मीमांसा)	२८, २६, २०१, ४००
	३८, ४२, ४००	भट्टमिल	३३
तर्कतन्त्रादिशास्त्र	१०	भट्टहरि	२५
तर्कभाषा (न्याय)	३६६, ३६८	भ्रान्तमत	२०
वाचस्पत्यमहाप्रज्ञा (श्रुति)	३४०	महर्षि	६१
वीतातिवादि (मीमांसा)	२०, ३३, ३२५	महाकवि	६६
विष्णुनिर्णयोक्त	१८१-८८	महाभारत (महर्षि)	६०, ६१, १६५
दत्तिल (दत्तक) विशाखिलादि (कामशास्त्र)	८	महाभाष्यकार	२६, १६१, १८२
धर्मकीर्ति (यौद्धन्याय)	७२	मीमांसक	७०, २५६, २६७, ३६७
धर्मशास्त्र	२३१, २०४, ३६६	मेघ वरचित (व्याकरण)	१८८

यदुक्त 'स्वरूपे सयमभ्रान्त पररूपे विपर्यय'

शबरभाष्य (मीमांसा) २०, ४२,

७४

१६६, ३४०

नित्यशब्दवादी (मीमांसा)

२४

आधरानाग (ज्योतिष)

१३१, १३२

नीतिशास्त्र

१६७

धीनन्दिशिखा (शैवतन्त्र)

२४७, २४८

योगसूत्र

१६३, २००, २३२

श्रीकृतार्तिक

३५, १६३, १५४

(न्यासभाष्य) १६४, २००, २०१, २३२

श्रुति

१२६, २४८

(तत्त्ववैशारदी)

२, १३२

सरस्वतीहृदयालङ्कार

४६, ४७, १६६

रत्नावली

१२६, १३३

संस्कृत (साध्यकारिका)

२, ७२

लङ्कावतारमूल (चौख)

७४

सुमदाहरण

१२६

वाक्यपरदीप १३, १६, २५, २६, ३१

सूदशास्त्र (वाक्कला)

१८३

(स्त्रार्थ), ३१, ४८ (तदुक्त), १७२

सौम्य

७३, ७४, १७५

वाक्यपरदीपटीका

३१, ३२, ३३

चतुःशिखरशेखरीशून्य (cf ज्ञानाभय -

निबन्धावली p. १५१, ३६४) १७२

विक्रमोर्वशी

१२६

हयमोववध

२६५

वैष्णिसंहार

२८५

हरिप्रबोध

३०४

वैदान्त

१२६, १७२

हरिविजय

१२६

वैद्यक

३

हरिधन्वचरित

१०३

वैमाकरण

३०४, ३७१

हेमचन्द्र (सिद्धहेमचन्द्र) (व्याकरण)

५१ ५२

वैशेषिकमत

२३, ४२

(App. H) (ज)

दुरुदशब्दसूची

असङ्गदुद्दिनिर्माद्य

१७१

अध्यास

३३, १६७

असङ्गदमाहारम्य

८

अनवस्था

४१

अप्रज

४४

अनियतसम्बन्ध

१६६

अनाहत

३१, ३३

अनुप्रासानुप्राहकता

१३१

अध्यवसान

३३

अनुरणन

६८

अध्यवसाय

४२

अनुवाद

१६७

	पताङ्काः		पताङ्काः
अनुवाद्य	२०२, २३७	अनिनाभावित्व	२७
अनुव्यवसाय	४२	आकाङ्क्षा	१६, २०
अनुष्ठान	६८	आक्षेप	१५, १७०
अनैकान्तिक	७५, १७६	आख्यान	५
अनौचित्य	६४	आजानिह	१५१
अन्तःकृत	३३	आभास	२३३
अन्यच्छायायोगि	२८३	आरोप	३०
अन्योन्याप्रय	६	आवाप	७, १७१
अन्वयग्यतिरेक	२६	आश्रयाधर्मिभाव	११३, ४३५
अपरस्परप्रवेश	८	आवृत्ति	२०
अपवाद	४०६	उत्कृष्टिकाप्राय	७
अपवादद्वय	३७२	उत्तमरुद	१४५
अपदस्तना	३७०	उत्तरालङ्कार	१०६
अपोढार	१७१	उत्सर्जन	२००
अपोद	२७	उद्देश्य	२०१, २२३
अप्रतिबन्ध (बीज)	१७३, १७६	उद्धार	११६, १५६
अभाव	६०	उद्भव	८, १०
अभिधातुश्रुता	१६६	उद्भाव	७
अयोग्यव्यतिरेक	३	उपचार	२६
अयोगि	२८३	उपमाप्राम	३३५
अयोगिज	८	उपसर्पण	३००
अर्थक्रियाकारिता	२३	उपस्कारकत्व	१३
अर्थनिर्वाहरसि हव	४	उपादाय	२७
अर्थमुजप्रेक्षित	११३	उपाधि	२४
अर्थोपति	२७	औचित्य	२५६
अर्थोत्पत्ति	२६८	कम्पना	१६६
अपट	३४८	कर्णद्वेषा	३१
अवगुणति	२२	कविप्रसिद्धि (समय)	२३१

	पलाङ्काः		पलाङ्काः
रुचिप्रीदोक्ति	१०३, १०८	झातेय	१००
काकु	२१, ५०	झटस्थ	३०
कार्मेण	३४४	तद्भावापत्ति	३३, ३६०
वाच्यज्ञशिक्षा	६	वाटस्थ	२८
वाच्यहेतु	१३५	तन्त्र	२३३
वीक्षण	२३२	तन्त्रन्याय	६६
पुट	११८	वाटपर्य	६
कुविन्द	१६६	तीर्थ	४
शून्यति	३६५	तुलिका	८
कृते	३	तिप्रगाथकसम्बन्ध	१५४
कोण	२८६	दण्डपाद	१६२
खण्डकथा	२८८	दर्दुर	१७
खलीकार	१७६	तुर्दुष्ट	३७
क्षयाति	२७	देशीपद	१८८
गडि	३७६	धाराधर	३७७
गमनिका	२२	धूलिकदम्ब	११
गलप्रद	१६२	नाम्नरोयकरव	३५
शुणभान	५	निगीर्ण	३३
शुणप्रधान्य	१३७, १८५	नित्यदोष	१६४, १६४
शुणवृत्ति (गाणी वृत्ति)	३५	नियतसम्बन्ध	१६८
चतुःशिखशेखरशून्य	१०२	निरुपाध्य	४३७
चर्गाबन्ध	२८८	निरुद्धलक्षणा	३८, १६४
चित्त	७४	निर्पात	२८६
चित्ततुरग	६७	निर्दिष्टता	७०
चूर्णक	७	निर्दिष्टाभ्य	१५५
चैत	७४	निशुम्भ	२१२
छर्दित	२४२	निस्तुप	४६, ७०
छात	१७	न्याय	६७

पताङ्काः

पताङ्काः.

न्यायदोष	४२४	प्रसज्यप्रतिषेध	१, ६०
पञ्चधर्म	१७३	प्रसज्यवृत्ति	३६८
परत्तन्त्र	२	प्रतिद्विविरोध	२२२
परिकथा	२२८	प्रमाण	२००
परिणाम	५६	प्राधार	२४२
परिमल	८	प्राणप्रदग्धर्म	२४
परिश्रुतिसद्वत्त्वासद्वत्त्वं	१६	बन्ध	३१४
परिसंख्या	४००	बाधक	३३८
परिहार	६६, २१२	भद्रा	४७
पर्युदासवृत्ति	६०, ३३८	भसाज	२३७
पश्यदा	२२६	भागावृत्ति	२६८
परपन्ती	३१	भाव	६२
पाक	६४	भावकत्व	६८
पादाग्रि	२६८	भेद	१३
पारिभाषिकगुण	२५	भोग	६८
पूर्व	३६२	योगकृत्व	६८
पूर्वरूप	३६२	शोभीकरण	६८
पूर्ववदनुमान	२६६	मण्डलाग्र	३४३
प्रकटता	४२	मन्त्रमार्ग	२२८
प्रकृत	३३६	मन्त्रमन्त्र	१५४
प्रकृतिपुरुष	८	मन्यमा	३१
प्रतिनिर्देश	२२३	मुख्य	४०, १८६
प्रतिभा	६, ४६	मूर्ध्निभिप्लव	२२
प्रतिबन्ध	३०, १७६	महच्छा	२४, २६
प्रतीतिबन्धुव्य	६७	महच्छाशब्द	४८
प्रत्यभिज्ञा	१५७	योग्यता	१६
प्रवर्तन	२००	रुचिर	१६०
प्रतिनिमित्त	२७, ३४	रूपक	२२६-३०

	पञ्चाङ्गः	पञ्चाङ्गः	पञ्चाङ्गः
लक्षण	२७-२८	वैदग्ध्यभङ्गीभणिति	११
लक्षणलक्षणा	२६	व्यक्ति	४६
ललित	५५	व्याप्ति	१७५
लिङ्ग	१६३, १७३	व्युत्पत्ति	७, ६, १८१
लिङ्गिन्	१७३	शक्ति	६
लोक	७	शक्यत्व	१२२
लङ्गत्व	६	शबलता	६६
लङ्गोक्ति	२६०	शास्त्र	५
लङ्गजाति	२११	शिक्षरिणो	१८३
लङ्गमाना	१६	शोणित	१६०
लङ्गभर्म	२४	श्रमादिका	२४
लङ्ग	१६२	शेषवदनुमान	२६६
लङ्गोक्ति	१५६	श्रुतार्थोपनि	२८
वासना	६७	श्रुति	१६२
विचकिल	२४६	श्लोकादृति	२६८
विचित्रमार्ग	२२८	सदिति	४२
विच्छिन्ति	५५, ३३६	संसर्ग	१६३
विदग्ध	१६६	सकलरूपा	२८८
विद्यास्थान	८	सद्वैत	२३
विधेय	२०२	सतत्त्व	३६०
विन्बोक्त	५५	सन्दिग्धसाध्यधर्म	२३०
विभ्रम	५५	सन्धि	६४
विरोधालङ्कार	१०६	सन्निधि	१६
विवेकव्याप्ति	२३२	समवायवृत्ति	२७३
विरोधालङ्कार	३६३	समशीर्षिका	१६
वृत्तगन्धि (गप)	१५ ७	समाहया	१६३
वृत्ति	२६३-६४	सन्दानन	१६६
वैखरी	३१	सपञ्च	१७४

पञ्चाङ्काः

पञ्चाङ्काः

सम्प्रत्यय	२८	सामान्यतोष्ट्र यत्नुमान	२६६
सम्बद्धसम्बन्ध	१६८	विहनाद	२८६
सम्भावन	३३६	शुकुमारगार्ग	२२८
सम्भावना	१००, ३३८	सूक्ष्मा	३१
सन्निधेय	७०	स्खलद्रुवि	४०
सहृदय	६, ८६	स्थपुट	८८
साधक	३३८	स्थान	१६३
साधनवाक्य	१७८	स्फोट	१३-१४
साधारणीकृति	६६	हृत्पुत्त	२१३
सामाजिक	६६	दन्तकार	२०६
सान्त्वयार्थनिष्ठ	२७	हेतु	११७
सामान्य	२६	हेतुलङ्कार	१२०

ERRATA (Part I)

Page	Line	Read	For
xiv	34-35	which are in <i>Āryā</i> and in the definition of the figure प्रतिवस्तूपमा, uses	which are in prose, uses
25	10	समवाविषदम्	समाधिपदम् ?)
"	18	कालानुपाति	कालानुयाति
43	17	प्रसिद्धाभिधानां	प्रसिद्धयाभिधाना
45	12	लोकैऽस्ति	लोकैऽनु
48	18	परस्वराऽसङ्कीर्णं	परस्वराऽसङ्कीर्णं
49	2	विवक्षिततया	विवक्षिततये
50	12	ता नियतप्रतिबन्धाऽनियत	ताऽनियतप्रतिबन्धा
"	14	अप्रतिबन्धा त्वेक	अनियतप्रतिबन्धा त्वै
54	8	ध्वन्यते	ध्वन्वते
55	19	विच्छिन्ति	विच्छित्तिः
76	2	च्छेदपाण्डुः	च्छेदकान्तः
78	6	अपरस्तु	अपरन्तु
101	12	...या एत्थ' 'अत्ताण एत्थ'	...या एत्थ'
105	3	अरसशिरमशी	अरसशिरोमशि
108	5	रहमुत्तमम्	रहमुत्तुमम्
110	28	...या एत्थ' 'अत्ताण एत्थ'	...या एत्थ'

ERRATA (Part II)

Page	Line	Read	For
142	25	तरङ्गभ्रुमङ्गे	तरङ्गभ्रुमङ्गे
143	10	समाहितमित्य...	समाहित इत्य...
"	17	-- द्वारानिदानीन्तनाः	...द्वारा इदानीन्तनाः
158	13	चतुरादीनामिव	चतुरादीनामेव

Page	Line	Read	For
165	23	शब्दत्वहानिः	शब्दत्वहानिः
166	4	संशये	संशय—
177	27	निःशेषत्वादी	निःशेषत्वादा
191	17	कोपशून्यस्य वैरं भयाय	कोपशून्यस्य भयाय
195	23	तस्य	तत्त
201	17	दीर्घकाल	दीर्घकाल
209	10	प्रेमाद्राद्रि ^{१६} ॥२०४॥ (अ. श.)	प्रेमाद्राद्रि ^{१६} (अ. श.)
240	17	लीलाऽम्बुज	लीलानुम्बन
242	10	प्राग्वारः	प्राग्भारः
243	21	शुष्माकमहसा	शुष्माकमथानां (?)
245	10	तन्दिग्ध	तन्दिग्द
248	11	परापर	परस्पर
257	1	वरन्ति ॥२३॥	वरन्ति ।
261	27	तथा	मता
272	24	Doctrine of Lakṣaṇa	Doctrine Lakṣaṇa
280	12	पदवाच्येऽथ	पदवाच्येऽर्थे
288	14	वर्णवन्धः	वर्णवन्धः
296	4	धरणिधर	धरणिधर
298	9	पादावृत्ति	पदावृत्ति
320	5	तनुवपुरप्यन्योऽसौ	तनुवपुरप्यन्योऽसौ
324	2-3	तुल्यम्	तुल्यं मुक्तम्
229	13	रूपकं	कूर्परं
331	10	मरिहिमि	मरिहसि
337	17	द्व्योत्प्रेक्षे अपि	द्व्योत्प्रेक्षेऽपि
352	9	...वारणेन्द्रलीलाम् ॥४२२॥	...वारणेन्द्रलीलाम् ॥४६०॥
365	1, 15	खिद्यति	खिद्यति